

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 13

ТЕРНОПІЛЬ
2001

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 13. – Тернопіль. – 2001. – 239 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
від 27.11.2001 р. (Протокол № 4).

Головний редактор

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Валентина Борисенко - доктор історичних наук, професор

Петро Брицький - доктор історичних наук, професор

Сергій Васюта - доктор історичних наук, професор

Тетяна Гонтар - кандидат історичних наук, доцент

Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор

Олександр Сич - доктор історичних наук, професор

Сергій Троян - доктор історичних наук, професор

Іван Зуляк - кандидат історичних наук, доцент

Рецензенти:

Василь Ботушанський - доктор історичних наук, професор

Микола Стрішенець - доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Іван Зуляк - кандидат історичних наук, доцент

**РОЗДІЛ 1. ДО 135-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
М. ГРУШЕВСЬКОГО**

УДК 94 (477)

Микола Алексієвець, Леся Алексієвець

РОЛЬ М.ГРУШЕВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ВІДРОДЖЕННІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано вклад Михайла Грушевського у розвиток українського національного відродження на рубежі ХІХ – ХХ ст., розкрито науково-методологічні основи державотворення, прослідковуються основні етапи формування державності в його науковій концепції.

У вересні цього року минуло 135 літ від дня народження великого українського історика, визначного організатора науки, політичного діяча і творця Української держави новітнього часу Михайла Сергійовича Грушевського. Водночас славетний вчений увійшов в українську історію і як талановитий культурний діяч, найвизначніший представник духовної еліти нації, носій та пропагандист її культури і духу, один з ініціаторів та ідеологів українського відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Проблеми українського національно-державного відродження наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. викликають у час сучасного державотворення в Україні, розвою вітчизняної культури й утвердження духовності й національної свідомості особливий інтерес науковців, широкої громадськості. Саме тому нам важливо звернутися до теоретичної спадщини видатних діячів попереднього національного відродження, котрі в теорії і на практиці розробляли чимало таких проблем і питань, які й сьогодні є актуальними.

Серед постатей національного відродження вказаного періоду в Україні, творча спадщина яких має не тільки пізнавальне, що важливо, а й головним чином, практичне значення, вивисується могутня постать видатного українського історика Михайла Грушевського (1866–1934).

Усе своє життя М.Грушевський присвятив українській національній справі. Він був центральною дійовою особою культурно-державного розвою України на рубежі століть, учителем і радником українських політиків у діаспорі, національним страдником упродовж Першої світової війни та символом національних прагнень і дій у ХХ ст. В його тривалому насиченому житті були поразки і трагедії, але разом з тим були й визнання, здобутки, перемоги.

Вчений і політичний мислитель світового масштабу, послідовний демократ й гуманіст, один з ідеологів українського національного відродження, який поставив його на наукову основу, і разом з тим був одним із провідних істориків у з'ясуванні й вирішенні національних питань. М.Грушевський вніс багато нового й оригінального у справу пробудження і формування національної свідомості нашого народу, українського державного відродження в ХХ ст. Діяльність і творчість Михайла Грушевського, як зазначає відомий історик української діаспори Любомир Винар, "творять цілу епоху в інтелектуальному, науковому, національно-культурному і державному розвитку Нової України. Він побіч Тараса Шевченка і

Івана Франка – цієї "всеукраїнської трійці" – належить до унікальних і найвизначніших постатей в історії України" [1]. На превеликий жаль, в українській історіографії питання ролі М.Грушевського у національному культурно-державному відродженні України не набули належного висвітлення. Та нинішній час показує їх актуальність і вимагає постійного звернення до цих проблем.

Згідно з усталеною схемою в українській історіографії, друге відродження в Україні охоплює останню декаду ХІХ ст. і перших 14 років ХХ-го до Першої світової війни. Цей період, як вважає І.Лисяк-Рудницький, є "найщасливішим в новітній історії", та це була "доба безперервного і всестороннього українського підйому" [2]. Українське національно-

культурне відродження було процесом складним і багатограним, добою напруженої праці, боротьби й відбудови і, як визначає В.Липинський, "структури нації та її високорозвиненої верстви" [3].

Звичайно, вже й до Грушевського в українському національному відродженні постали такі могутні вітчизняні велети, як Шевченко, Франко, інші. Але безперечним є те, що Михайло Грушевський був одним із найвизначніших фундаторів відродження і розвитку української національної держави й культури наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Варто зазначити, що в минулому, навіть і нині, дослідники творчості та громадської діяльності Грушевського часто суб'єктивно й неповно висвітлювали ці сторінки його життя, показували видатного історика як такого, що "негативно" ставиться до українського державотворчого історичного процесу.

Турбота про долю українського народу, ідея української справи становили зміст і мету всього життя Грушевського, де б він не був, (в Україні чи у вимушеній еміграції), вони проходять червоною ниткою через усю його творчу спадщину і громадську діяльність. Захопившись ідеями національно-культурного відродження ще на зорі своєї науково-педагогічної діяльності у Київському і Львівському університетах, він зостався вірним цим ідеям до кінця життя. "Діяльність Михайла Грушевського була головним осередком, коло якого згуртувалися відокремлені давні й нові сили, – писали у 1904 р. І.Франко, В.Гнатюк й інші співробітники й учні Грушевського. – Українська історія, література, етнографія й етнологія, а за ними інші науки... перестали лежати облобом, або ледві примітивно обробленим полем як було доси. В парі з науковим рухом пішов небувало доси зріст видавництва і видне піднесення освітнього рівня в суспільності, а вплив його відбився корисно на всім публічним життю... Коли сьогодні справді почалося на українських землях весняне світання й нове життя розбуджує довго давлену надію кращої будучності для народу найнещасливішого з нещасних – то історія колись згадає в тім переломовім моменті ім'я Михайла Грушевського, як того, що вказував українській інтелігенції нові дороги й охороняв й від ідейної блуканини та повторення знаних історичних помилок" [4].

Це – правдиве свідчення і оцінка титанічної праці славетного історика. Михайло Грушевський не обмежував своєї діяльності під час львівської доби свого життя Галичиною. Він поширював свою наукову і громадську працю на Наддніпрянську Україну, змагаючи до всеукраїнського об'єднання наукових і суспільних сил українського суспільства, без огляду на кордони чужих держав, що його розділяли, і ворогів українського національного відродження У 1908 р. в Києві було засноване під проводом Грушевського Українське наукове товариство із завданням, подібним до НТШ у Львові. Очолюючи ці два вогнища української науки (у Львові і Києві), Грушевський значно розширив коло науковців, які займалися вивченням різних ділянок українства, одночасно закладаючи міцний науковий фундамент українського національного відродження.

Діяльності Грушевського притаманні широкий діапазон і багатогранність. Не було жодної помітної ділянки суспільного життя, в якій він безпосередньо чи опосередковано не брав би участі. Розбудова українського шкільництва і боротьба за український університет в Галичині, розвиток українського політичного життя у Львові і Києві (Українська демократична і Українська національно-демократична партії), керівництво працею українських парламентських громад в 1 і 2 Державних Думах, розбудова культурних установ та української преси національного світогляду серед українців – ось далеко не повний перелік справ, які безпосередньо розв'язував М.Грушевський. Він став символом всеукраїнського єднання і справжнім провідником українства національним чинником.

Михайло Грушевський покладав усе своє життя і творчу працю на справу українського національного духовного відродження, створення незалежної Української держави. Він витворив цінний державницький матеріал, що склав основи Української держави, визначив теоретичні основи національного духовно-державного будівництва, всебічно розробив і науково обґрунтував ідеологічні основи розгортання всеукраїнської національно-визвольної боротьби за свободу і незалежність свого народу.

М.Грушевський ніколи не був тим зашореним націоналістом-сепаратистом, яким намагалися зобразити його недруги. Навпаки, як високоосвічена людина він завжди праг-

нув відшукати кращі шляхи національного розвитку українського народу з урахуванням конкретних тогочасних умов загального історичного розвитку і Росії, й інших, насамперед європейсько-азіатських країн. Він вважав, що Україна – не лише для українців, а для всіх, хто живе в Україні і любить її, хоче працювати для добра рідного краю і його людності, служити їй, а не обдирати, не експлуатувати для себе. Ще на початку доби Центральної Ради Грушевський визнавав, що "всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей національним злочинством" [5]. М.Грушевський єднав інтереси Західної України й України Східної. Він немовби вивищувався над політичними пристрастями, бо дав для українського відродження наукову базу – історичну закономірність здобуття українським народом державності. Славетний історик зауважував, що лише злагода може дати змогу побудувати нову, вільну і суверенну державу.

Доволі складним і різноманітним був вплив М.Грушевського на процес українського національного відродження. Як ми вже зазначили, будучи ще студентом Київського університету, він став його активним учасником, далі виняткову роль відіграли його праці історичного і культурознавчого змісту, етнографічні дослідження, боротьба за вогнище української науки у львівському університеті. Саме цей університет став кузницею національних вартостей на початку ХХ ст. і виховав нову генерацію українських національних істориків: Мирона Кордубу, Степана Томашівського, Дениса Коренця, Василя Герасимчука, Степана Рудницького, Омеляна Терлєцького, Богдана Барвінського, Івана Кревецького, Івана Крип'якевича, Миколу Чубатого, Богдана Чубинського та інших. Велику групу істориків М.Грушевський виховав й у Києві. Виховання нового, динамічного покоління українських істориків, які працювали під науковим керівництвом Грушевського, мало переломне значення для розвитку національної україністики в ХХ ст. Ці науковці були його студентами у Львівському університеті та у Києві, його науковими співробітниками в НТШ у Львові, Науковому товаристві та Всеукраїнській Академії Наук у Києві. Вони поділяли головні історіографічні концепції і методологічні засади Грушевського, який в той час був найвидатнішим організатором українського наукового життя на західних і східних українських землях.

Культурно-науковою цитаделлю українського національного і наукового відродження стала 10-томна "Історія України-Руси" М.Грушевського, в якій проаналізовано багатовимірний розвиток українського народу від його давніх часів до 1657 року включно. Ця праця не обмежується лише аналізом політичної історії України, рівночасно охоплює культуру і освіту, релігійне життя, господарський розвиток, державно-правовий аспект, судочинство і всі інші головні аспекти історичного розвитку української нації. У ній автор також простежує місце і роль України у розвитку слов'янської й світової цивілізації. Головною історіографічною концепцією автора цієї монументальної праці є наукове обґрунтування перманентності українського різнобічного історичного процесу на всій території, заселеній українським народом. Грушевський поклав в основу розуміння історичного процесу історію свого народу-нації в її культурних і соціальних виявах. Його розуміння історичного процесу, за визначенням Д.Багалія, "не є матеріалістичне, бо за єдине моністичне начало М.С. визнає ідею національності, а не соціально-економічну базу, хоч соціальному моменту відводиться також важливу долю" [6]. З відомих причин довгі роки ми не мали доступу до цієї унікально-багатющої творчої скарбниці, заходили у безвихідь щодо питань, які давно розробив Грушевський і які – при пильнішому розгляді – майже адекватно відповідають проблемам сучасного національно-культурного відродження. У цих умовах звернення до неоціненної духовної спадщини М.Грушевського сприяли б розв'язанню важливих проблем сьогодення.

Михайло Грушевський був людиною енциклопедичних знань, великої наукової ерудиції, невичерпної енергії та систематичної наполегливої працьовитості, і лише цим можна пояснити його широкий діапазон участі в українському національному відродженні. Послідовним вивершенням усіх його напрямів, що проникали на весь український організм, є державницький напрям. М.Грушевський після Лютневої революції 1917р. в Росії повернувся до Києва і став головою Української Центральної Ради, а потім – першим Президентом Української Народної Республіки. Це було тріумфальним завершенням

усієї його попередньої діяльності як провідника національного відродження, найвидатнішого його представника і фундатора. Завершення української революції 1917–1918 рр. проголошенням самостійності і незалежності УНР є найкращим свідченням правильності державницьких ідей і концепцій Грушевського тих часів. Це був період реалізації його ідей державного будівництва, який охоплював усі сфери життя. Українська державність тоді творилася в надзвичайно складних умовах революційної боротьби і міжнародних ускладнень. Незважаючи на всі перешкоди, Україна під проводом Грушевського стала суверенною і незалежною державою, демократичною республікою. До речі, цей період життя і громадської діяльності М.Грушевського ще чекає на повне, об'єктивно-наукове висвітлення в українській історіографії.

Довголітня й багатогранна творча і громадсько-політична діяльність М.Грушевського виступає нині як національний чинник може скласти добру основу для сучасного українського національно-державного відродження, духовного розвитку нації.

Список використаних джерел

1. Винар Л. Силуети епох. Дмитро Вишнівецький. Михайло Грушевський Історичні розвідки. – Дрогобич, 1992. – С. 77.
2. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – Мюнхен, 1973. – С. 97–98.
3. Липинський В. Листи. – Мюнхен, 1973. – С. 353.
4. Гнатюк В. та інші. Передмова/Науковий збірник, присвячений проф. Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. VI–VIII.
5. Грушевський М. Вільна Україна. – К., 1917. – С. 12.
6. Багалій Д. Нарис історії України на соціальному економічному ґрунті. – К., 1982. – С. 81.

Mykola Alexiyevets, Lesya Alexiyevets

MYKHAILO HRUSHEVSKY'S ROLE IN THE UKRAINIAN NATIONAL REVIVAL AT THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The article deals with the analysis of Mykhailo Hrushevsky's contribution to the development of the Ukrainian nation revival in the late 19th and early 20th centuries. The paper reveals the scientific and methodological principles of the state building, follows the main stages of the statehood formation in his scientific conception.

УДК 94 (477)

Оксана Трум

РОЛЬ М.ГРУШЕВСЬКОГО У ПІДНЕСЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)

Титанічна праця М.Грушевського на ниві національно-культурного відродження в період галицького двадцятиліття зосереджувалась навколо проблеми розбудови національної науки і культури з наголосом на консолідацію українських наукових сил Західної і Східної України. Його наукова та культурно-освітня діяльність в цей період становить помітний етап в історії української самосвідомості.

Дослідження творчої спадщини М.Грушевського ґрунтовно підтверджують, що цей видатний історик глибоко переконався в тому, що національно-культурне, духовне відродження України неможливе без високого рівня розвитку національної самосвідомості, яка є духовною основою для кристалізації нації, її ментального оновлення. Вістря його

наукової та культурно-освітньої діяльності в галицький період постійно було спрямоване, з одного боку, на пропаганду національної ідеї як у власне українському просторі, так і поза ним, з іншого – на прищеплення національної свідомості у якнайширших верств українського населення. І це не дивно для людини, мета і зміст життя якої уявлялась "в тім, щоб послужити національному українському відродженню" [1: 4]. Основним методом цього служіння вчений вважав наукову роботу, адже завдяки відродженню української національної науки та ознайомленню з її досягненнями всіх верст суспільства, можна відродити та утвердити національну самосвідомість українського народу, позбавити його почуття неповноцінності, вторинності, навчити його пишати власною культурою і історією, підняти на боротьбу за свої національні права і незалежність. Саме тому дослідження науково-організаційної і культурно-освітньої діяльності митця є надзвичайно актуальною та повчальною для розуміння концепцій національної науки і культури в сучасних процесах духовного розвитку української нації.

Процес формування національної самосвідомості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. проходив у дуже складних історичних обставинах порізнені державними кордонами українські землі знаходились у складі двох велетенських європейських імперій – Російської та Австро-Угорської. А відтак різні урядові системи, різні культури, відмінні економічні й суспільно-політичні умови накладали відбиток і на розвій національного життя, національної культури українського народу, який слабо відчував свою національну єдність, солідарність, пасивно піддаючись чужим впливам. Для того, щоб уникнути в подальшому національної катастрофи, яка віяла над цим ослабленим організмом М.Грушевський закликав: "Українці мусять всю енергію вложити в те, аби відогріти національне почуте, і з ним – почуте національної спільности, солідарности у різних частин українського народу, та сконцентрувати, можливо систематично і планово, національні сили тих різних частин на спільній національній роботі, яку нам висувають біжучі події на порядок дня" [2: 121].

З метою плекання української соборності, налагодження та зміцнення контактів між східно- та західноукраїнськими землями і на цьому ґрунті надання нового імпульсу розвитку національної науки і культури, М.Грушевський увійшов в галицьке двадцятиліття своєї життєдіяльності. Це був один з найплідніших і найдинамічніших періодів творчості діяча, в рамках якого він успішно поєднав наукову роботу з суспільно-політичною та культурно-освітньою працею. Представники київської "Громади", наставники М.Грушевського В.Антонович і О.Кониський, відряджаючи свого вихованця до Львова, націлювали його на витворення в Галичині культурно-національного центру – духовного П'ємонту української нації та спрямування інтересів галицької молоді в русло культурно-освітньої праці. І справді, виняткову роль відіграла боротьба Михайла Сергійовича Грушевського за вогнище української науки у Львівському університеті, який став кузницею національних вартостей на початку ХХ ст.

Початок науково-організаційної діяльності Грушевського, власне, й припадає на час його переїзду до Львова в зв'язку з призначенням у 1894 р. на посаду професора історії у Львівському університеті. "Я кинувся в сю роботу з молодечим завзяттям, не передчуваючи ще тих розчарувань і трудного положення, яке чекало на мене в Галичині" [3: 206], – писав М.Грушевський. Перед молодим львівським професором виникли дві нові для української науки царини діяльності, в яких він виявився першопроходцем: створена вперше кафедра української історії (умовна назва "всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи") та молоде, щойно започатковане наукове товариство, задумане як ядро майбутньої Академії Наук України.

30 вересня 1894 р. відбувся вступний виклад М.Грушевського у Львівському університеті, який маніфестував появу в курсі університетських наук нового предмету – історії України. Вже наступного дня "Діло" писало про цю подію: "Се перший раз довелось Русинам почути такий виклад з історії своєї вітчизни з університетської кафедри на рідній та гарній мові" [4: 10].

Українофільські погляди М.Грушевського притягували українське студентство. На лекції до молодого професора записувалися всі, хто зачисляв себе до українства, крім студентів-теологів, яким для відвідування дисциплін, що читалися на інших факультетах,

потрібен був спеціальний дозвіл [5: 795]. М.Грушевський прагнув, щоб курс вітчизняної історії зайняв належне місце й у підготовці майбутніх проповідників. Щоправда, добиватися дозволу студентам-теологам слухати його лекції довелося цілих три роки. Відвідування лекцій професора історії, безперечно, послужило згуртуванню української молоді у Львівському університеті.

Поруч з викладами М.Грушевський вів і "історичні вправи" (по-суті семінар), де заправляв своїх студентів до історичних дослідів. Тут він виявив себе блискучим педагогом. Молоді історики, спершу під проводом професора читали й інтерпретували історичні джерела, обговорювали праці інших дослідників, далі виконували оригінальні дослідження і так поступово втягувалися у самостійну наукову працю.

Слід зазначити, що високий рівень підготовки лекцій та семінарів М.Грушевського причинився до формування його наймасштабнішої праці епохального значення – "Історії України-Руси".

Блискучий талант вчителя та наукового організатора у Львівському університеті проявився у широкому залученні до наукової праці університетської молоді, численні представники якої незабаром сформували історичну школу М.Грушевського. Серед її представників знаходимо М.Кордубу, С.Томашівського, В.Герасимчука, І.Джиджору, О.Терлецького, І.Кревецького, І.Крип'якевича, М.Чубатого, Б.Бачинського та ін.

Важливе значення для піднесення національної самосвідомості українського народу мала діяльність М.Грушевського в Науковому товаристві ім. Шевченка. Саме тут великою мірою проявився його талант наукового організатора, який мав не тільки підрядне значення для його досліджень, але також в цілому глобальне значення для формування національної науки. В своїй автобіографії від 1905 року вчений скромно зазначав, що після свого переїзду до Львова "взявся за організацію наукової роботи в недавно зреформованім, але зовсім ще не виведенім на наукову дорогу Науковім товаристві ім. Шевченка" [3: 201]. В 1894 р. молодий професор був обраний директором історично-філософської секції, а в наступному році став редактором "Записок НТШ". На чергових загальних зборах в 1897 р. його обирають головою Товариства і на цьому посту він перебував аж до 1913 р. За час, коли на чолі Товариства стояв М.Грушевський, воно перетворилося з скромного товариства на справжню, хоч офіційно і не визнану Академію наук.

Вже з перших днів праці у Львові М.Грушевський зрушує з мертвої точки ще по суті не запусканий маховик наукової діяльності НТШ. Перебравши редакторство "Записок" історик протягом двох років здійснив дивовижне перетворення. Початково це було слабе видання, якому бракувало популярності й авторів. Михайло Сергійович перевів їх на періодичну основу, по шість випусків на рік, збільшивши тираж і обсяг. "Записки" стали найповажнішим українознавчим органом, в якому він був найавторитетнішим автором. До 1914 р. М.Грушевський зредагував 120 томів "Записок НТШ". Вони створили цілу епоху в розвитку української науки і культури і спричинилися до піднесення української національної самосвідомості всіх верств українського народу.

У "Записках" друкувалися в основному статті з історії України, філології і історії української філології. В своїх роботах з історії автори в більшій чи меншій мірі, висвітлювали весь період історії України з найдавніших часів і до середини XIX ст. [7: арк.6].

М.Грушевський не лише друкував свої праці з різних ділянок українознавства в "Записках НТШ", які мали неабияку наукову цінність, а й виявив особливий талант редактора, що зумів мобілізувати і залучити до активної співпраці галицьких вчених, науковців з Наддніпрянщини (що було великою особистою заслугою М.Грушевського), а також молодих "адептів" науки, які в минулому прослухали науковий семінар вченого. Серед авторів утворених ним видань появилися І.Франко, В.Гнатюк, О.Кониський, К.Студинський, В.Щурат, О.Колесса, В.Липинський, В.Шухевич, Ф.Вовк і десятки інших.

Розкручений М.Грушевським маховик наукової діяльності потребував, крім "Записок НТШ" і нових видань. Тому за його ініціативою почали виходити також збірники різних секцій, "Жерела до історії України-Руси", "Етнографічний збірник", "Матеріали до української антропології та етнології", "Студії з поля суспільних наук та статистики", "Українсько-руський архів", "Матеріали до української бібліографії", серії джерел "Пам'ятки украї-

нської мови і літератури" та багато інших. За час головування М.Грушевського в НТШ вперше в нашій історії почали виходити періодичні видання в галузі природничих та математичних наук. Це, зокрема, "Збірник математично-природничої секції" (з 1897 р.) та "Лікарський вісник". При М.Грушевському з 1900 р. почало виходити інформаційне видання про діяльність товариства "Хроніка НТШ" паралельно українською та німецькою мовами.

Видавничий дебют М.Грушевського у Галичині, без сумніву, був досить вдалим. Масове зростання обсягів тиражів та серійності наукових публікацій вже у перші роки перебування у Львові принесли йому репутацію здібного та непересічного видавця. Однак, на кінець 1897 р. намітилась ліквідація таких українських літературно-публіцистичних органів як "Зоря" та "Життя і Слово", тим самим, фактично, ставилися під удар і подальший розвиток українського національного відродження, і консолідація української народності, з чим Грушевський, який прагнув поставити український народ в один ряд з іншими європейськими націями зрозуміло, змиритися не міг. Тоді молодий вчений вніс пропозицію зреформувати часопис "Зоря" на зразок західноєвропейських ревію, розширивши його програму та обсяг. У такий спосіб він задумав створити якісно новий український журнал, що мав "ввести нашу суспільність в круг загальнолюдських інтересів і з ними освітити наше народне життя" [7: арк.2]. Цим журналом став "Літературно-Науковий Вісник", який почав виходити з 1898 р. за редакцією професора М.Грушевського, І.Франка та В.Гнатюка. Справдилися сподівання вченого, "ЛНВ" за складом авторів і змістом публікацій, одразу ж набув всеукраїнського характеру. В ньому об'єдналися передові галицькі і наддніпрянські письменники, які публікували свої художні та наукові праці українською мовою. А це якнайкраще відповідало намірам М.Грушевського, який прагнув через культурну інтеграцію регіонів у перспективі об'єднати розшматовану Україну. Високо оцінював часопис Д.Дорошенко, зазначаючи, зокрема, що "ЛНВ" став для нього "школою української національної свідомості" [8: 7].

Величезну роль на ниві національного освідомлення і культурного піднесення українського народу відіграла "Українсько-руська видавнича Спілка", ініціатором заснування якої виступив у 1898 р. М.Грушевський. Гостру потребу створення такої інституції історик обґрунтував наступним твердженням: "Ми переживаємо великі в історії нашого народу часи; вони накладають на нас великі обов'язки, бо многоважні питання нашого розвою важаться як раз тепер, щоб тим чи іншим результатом вплинути на наше даліше життя" [9: 3]. Треба зауважити, що саме це видавництво до 1914 р. опублікувало найбільшу кількість художньої та науково-популярної літератури українською мовою (понад 300 книг).

Поряд з широкою видавничою діяльністю в Галичині М.Грушевський знаходив час і насагу для власних наукових праць, які складають найцінніший внесок у скарбницю національної науки. Безумовно, вершиною наукового доробку вченого протягом галицької доби, та й навіть усього його життя була "Історія України-Руси", яку він розпочав у Львові в 1897 р. Це перший фундаментальний огляд історії українського народу з найдавніших часів і до середини XVII ст. Широка джерельна база, використання матеріалів суміжних галузей науки – археології, лінгвістики, соціології, фольклору дали можливість автору створити багатогранну, далеко неоднозначну концепцію історії українського народу.

Важко переоцінювати значення "Історії" для піднесення національної самосвідомості українського народу. В.Дорошенко з С.Томашівським так характеризують роль цієї праці в період активної боротьби за національне відродження: "Історія України-Руси" – се передовсім повний огляд життя українського народу. Ніхто з більших українських істориків не дав нам такої історії: Костомаров, Антонович, Куліш і інші обробляли її монографічно і то полишали великі прогалини. Таким способом, досі одиноким підручником із такою науковою вартістю була "История Малой России" Банташ-Каменського, що вийшов в 1830 р. і сьогодні цілком не відповідає вимогам. Чим є повний підручник історії нашого народу не тільки для дослідників, а й всякого інтелігентного чоловіка – про се годі толкувати. Даліше "Історія" – се перший науковий огляд нашої бувальщини. Науково-теоретична метода М.Грушевського ні чим не відрізняється від найкращих взірців Західноєвропейської історичної науки" [10: арк.11]. Ми можемо повністю поділити думку відо-

мих істориків і додати, що в результаті появи "Історії України-Руси" М.Грушевського, ідейні основи українського національного відродження отримали міцне наукове підґрунтя і розширилися новими горизонтами.

Вважаючи українську мову одним з ефективних показників розвитку культурно-духовного відродження М.Грушевський був послідовним поборником за її запровадження в наукову сферу. Він цілком погоджувався зі словами І.Стешенка про те, що будь-які зміни в ній "вважаються за хитання підвалин самої нації, і боротьба між реформаторами мови та її охоронцями прибирає навіть часом форму державної справи" [11: 302]. У 1899 р. за безпосередньою ініціативою вченого була проведена з великим світовим резонансом кампанія за допущення на IX Археологічний з'їзд у Києві від імені НТШ 30 доповідей українською мовою. Але на засіданні історично-філософської секції НТШ було вирішено не брати участі в з'їзді [12: арк.23], оскільки оргкомітет з'їзду на запит Товариства заявив: "... признавая, что украинско-русский (малорусский) язык не может разниться от общерусского языка и близко сливается с языком украинских губерний империи, – не выделяют его как особый язык в группу славянских языков... Что же касается до печатания докладов, то таковые могут быть переданы лишь в чисто русской передаче на страницы трудов съезда" [13: 2]. На цьому ж засіданні було прийнято рішення про видання призначених на з'їзд рефератів в окремих томах "Записок НТШ". Отож, М.Грушевський наглядно показав своїм учням і співробітникам урок принциповості: в справах самобутності українського народу не йти ні на які компроміси.

Тогочасна, а також пізніша діяльність М.Грушевського, його постійні інтервенції, а водночас відповідні публікації в російській пресі мали великий вплив на рішення про відміну після революції 1905 року ганебних шовіністичних указів про заборону української мови в науковій та видавничих сферах. Подібну нелегку боротьбу йому доводилось вести також з польською шовіністичною професурою у Львівському університеті, яка нехтувала формальне рівне право викладання польською та українською мовами.

Широка наукова і видавнича діяльність М.Грушевського на ниві національного освідомлення українського народу вимагала поповнення наукового потенціалу високоосвіченими науковими працівниками і насамперед молоддю. Приїхавши до Львова, історик мав спершу ілюзії, що підготовку українських науковців вдасться здійснити через Львівський університет, бо "університет є не лише школою, але, фактично, і науковою інституцією, що дає можливість кільком соткам людей, а в найгіршому разі кільком десяткам, свobodно віддаватися вищим духовним інтересам, науковим студіям, не дбаючи про хліб насущний, а навіть вкладає на них моральний обов'язок плекати науку" [14: 5]. Однак сподівання виявилися марними. У Львівському університеті існувало лише п'ять кафедр (мови і літератури, східноєвропейської історії, три правничі) з українською мовою викладання. Тому М.Грушевський мав усі підстави скаржитися на "брак у русинів вищих наукових інституцій, у вигляді університетів і наукових інститутів, на котрі, звичайно, в нормальних обставинах опирається робота таких товариств та академій" [15: 198]. Обставини ж не були нормальними, оскільки польська шовіністична професура блокувала підготовку українських кадрів. Грушевському, який завжди виступав на засіданнях факультету українською мовою (бо на університеті формально були рівноправні дві так звані крайові мови – українська і польська), забороняли виступати "по-хлопському" (віну таких випадках залишав засідання з скандалом, як трапилось, наприклад, у 1901 р.), а семінарські заняття з студентами доводилося переносити на засідання секцій НТШ. Саме тому вчений висунув ідею створення окремого українського університету (реалізовану вже після Першої світової війни у вигляді Українського таємного університету у Львові). Варто зазначити, що сама постановка питання про український університет в практичну площину, була можлива завдяки тому фундаменту, який заклав цей видатний історик для реалізації цього постулату.

Ця прогалина у підготовці національних кадрів на протязі років заповнювалася М.Грушевським через організацію у Львові всеукраїнських літніх курсів з питань українознавства. У 1903 р. з ініціативи історично-філософської секції НТШ був організований з повним успіхом публічний курс з археології для галичан. А вже наступного року М.Грушевський як голова Товариства прихильників української літератури, науки і штуки,

став організатором наукових курсів з підросійської України і Галичини. Мета даних курсів визначена вченим була цілком конкретна і своєчасна для 1904 р., вона актуальна й сьогодні: "... дати можливість землякам прослухати курси в українсько-руській мові з найважливіших суспільних дисциплін; подати для курсів з деяких наук не заступлених програмах тутейших вищих шкіл, а дуже важливих для нашого національного становища; допомогти приготуванню наукових курсів у тих галузях українознавства, в яких таких курсів іще немає; вкінці – дати поле новим науковим силам для академічної діяльності" [16: 102–113].

Програму курсів було зосереджено навколо таких дисциплін: історія України, історія української літератури, історія культурного руху в Галичині, історія Західної Європи (в зв'язку з Україною), мовознавство, природничі науки, антропологія, етнографія, етнологія. Однак, пріоритет серед комплексу дисциплін було надано українознавству. Всього в наукових курсах взяло участь 135 осіб. Зміст дисциплін, їхній підбір, фактично, стали першою програмою українознавчої освіти, яка з доповненнями й нині реалізується через кафедри українознавства.

Втілення в життя програми підготовки наукових кадрів не обмежувалося лише моральною допомогою і академічним кермуванням, але включала також і значну матеріальну підтримку, яка, на думку професора, сприяла науковій роботі; це робилося у формі стипендій та грошових дотацій для студентів і дослідників, М.Грушевський став ініціатором будівництва студентського гуртожитку – Академічного дому.

Як голова Наукового товариства ім. Шевченка М.Грушевський всю свою організаційну діяльність спрямовував на трансформацію цього Товариства в "Руську Академію Наук", про що виразно заявив ще у 1897 р., заініціювавши створення при Товаристві так званого "резервного фонду", призначеного, за його ж визначенням "служити забезпеченням наукових видавництв Товариства в тяжку годину, а в будучности – дотацією українсько-руської Академії Наук, якої тієї інституції, що мала виродитися з нашого товариства, як результат теперішньої його наукової роботи" [17: 3]. На жаль, як і в справі про відкриття українського університету переведення Товариства на статус Академії Наук наштовхнулося на ряд перешкод, які історик окреслював таким чином: "Сьогодні Товариство ім. Шевченка організоване цілком за типом західноєвропейських академій. Йому не вистачає лише титулу академії, мабуть, довго не вистачатиме, бо для цього необхідний законодавчий акт, а при сьогоднішньому становищу, коли австрійський уряд у відношенні до русинів керується поглядами поляків, які в кожному культурному досягненні русинів бачать порушення свого стану посідання, розраховувати на таку милість уряду не можна" [18: 119]. Таке становище зберігалося протягом ряду років аж доки в ряду найневідкладніших завдань українського громадянства М.Грушевський не поставив їх у 1911 р.: "Ми вдовольнялися тим, що наше НТШ фактично вже стало нашою Українською Академією Наук, сповняє сю свою місію без академічного титулу... На перепоні українських заходів стоїть рішуче супротивлення польських парламентарних кругів" [19: 287]. Саме через такі прикрі обставини вченому доводилося довго порушувати цей важливий національний постулат і "тримати його на черзі наших національних домагань – аж до його здійснення" [19: 287].

Про трансформацію Товариства в "Руську Академію Наук" мріяли ще відомі попередники М.Грушевського, зокрема, О.Кониський, О.Огоновський, О.Барвінський. Проте тільки йому вдалося де-факто здійснити цей задум, що вимагало не тільки наукового, але також і великого організаційного хисту. Зростанню могутності Товариства сприяла діяльність історика, спрямована на організацію меценатських фондів Пелехіна, Симиренка, Чикаленка. За їх рахунок закуплено два великі будинки і сформовано видавничі та стипендіальні фонди, розширено бібліотечний та музейний потенціал Товариства. М.Грушевський як неперевершений бібліофіл зробив основний внесок в організацію унікальної українознавчої бібліотеки, створення бібліографічного бюро, музеїв НТШ тощо. Переборюючи опір прихильників просвітянсько-демократичного статуту НТШ, він запровадив з 1899 р. інститут виборних дійсних членів як елітарну наукову структуру Товариства. Про великий міжнародний авторитет НТШ свідчить широка участь його членів в різноманітних міжнародних форумах, Товариство здійснювало обмін виданнями з 250 нау-

ковими установами та видавництвами. Вихід НТШ в міжнародну наукову співдружність засвідчував хоча би склад його іноземних членів, в числі яких були А.Ейнштейн, М.Планк, Д.Гільберт, А.Йоффе, Т.Масарик, О.Шахматов та багато інших. Виводити Товариство на терени Академії Наук М.Грушевському допомагали І.Франко, В.Гнатюк та багато інших співробітників НТШ. Однак ця трійка визначних особистостей за вже тоді існуючою думкою були організаторами науки в НТШ, тим стержнем навколо якого об'єдналися і працювали інші науковці.

В період галицького двадцятиліття діяльність М.Грушевського спрямована на розбудову наукового і культурного життя шляхом утвердження національної самосвідомості українського народу не обмежувалася лише Галичиною, а й поширювалася на Наддніпрянську Україну. Як великий соборник, Грушевський постійно думав про організацію українського наукового життя на сході України. Але волею історичних обставин склалося так, що наука дуже довго була забороненою сферою українства в Росії (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р. призупинили національно-культурний рух на Наддніпрянщині на кілька десятиліть).

Однак з ослабленням російського самодержавно-бюрократичного режиму внаслідок війни з Японією (1904–1905 рр.) в країні значно поживалися національні рухи. Щоб не допустити до збройної революції, цар Микола II 17 жовтня 1905 р. видав Маніфест, в якому дарував населенню непорушні основи громадянських свобод, базованих на засаді особистої недоторканості, свободу слова, сумління, зібрань і союзів.

В нових умовах головним щодо національних змагань завданням моменту М.Грушевський вважав заснування культурологічних та наукових структур паралельно з галицьким. Враховуючи цензурні полегшення в Росії у 1907 р. при підтримці групи співробітників журналу "Киевская старина" він створює у Києві у 1907 р. Українське наукове товариство, в якому приймає на себе обов'язки голови. Статут УНТ був подібним до НТШ і полягав в наступному: "допомагати розробленню й популяризації українською мовою різних галузей науки, підтримувати зв'язки між ученими, що працюють в різних сферах науки, особливо в Києві, давати їм спробою обмірковувати серед членів Товариства питання, які вони студіюють, знайомити членів Товариства з наготовленими до друку статтями, науковими відкриттями і вислідами, помогати розповсюдженню наукового знання через лекції і видання, для того уряджувати публічні засідання, систематичні курси, наукові екскурсії, видання і т.п." [20: 4–5].

За своєю структурою УНТ в Києві було дуже близьким до НТШ у Львові. Спочатку було утворено три секції: історичну, філологічну, математично-природничу, кілька комісій (етнографічну, мовну). Пізніше виникли секції: медична, етнографічна (замість комісії), статистично-економічна, археологічна, мистецька, технічна; підсекція археографічна; комісії: історико-економічна, правнича. З'явилась значна кількість нових збірників, зокрема збірники медичної та технічної секцій, "Український етнографічний збірник", "Український науковий збірник" тощо.

Офіційними органами УНТ були "Записки УНТ", які мали на меті друкувати "розвідки, замітки, огляди, критичні статті й оброблені матеріали з різних галузей знання, а перед усім з українознавства – української мови, літератури, історії, артистичної творчості, етнографії, археології, географії, права, економіки і статистики й ін." [20: 13]. Крім "Записок УНТ" справою наукового видавництва займався журнал "Україна", видаваний у 1907 р. замість "Киевской старины". В 1913 р. його М.Грушевський перетворив у кварталник.

Організаційна діяльність вченого в УНТ була спрямована на трансформацію цього товариства в Академію Наук. Він писав: "Се Товариство разом з львівським дало змогу поставити зараз же з революцією на твердий ґрунт не тільки організацію Української Академії наук, що було черговим постулатом українського громадянства протягом уже трьох десятиліть, але й українізацію наукових установ Києва і України, всього її наукового життя, що й було висунено як фактичне завдання революції вже в 1917 р." [21: 4].

Дбаючи про створення єдиного культурного простору як необхідної умови формування одноцільної новітньої нації, М.Грушевський переносить зі Львова у російську Україну діяльність "Українсько-руської видавничої спілки" та переміщення до Києва "Літературно-Наукового Вістника". Незримо ідею соборної України він здійснює через підбір

творів та авторів до своїх видань, більш-менш рівномірний розподіл публіцистичних матеріалів, що стосуються Наддніпрянщини та Наддністрянщини, свідоме уникнення у редактованих ним органах гострої постановки проблем українського церковно-релігійного життя.

З огляду на все сказане, можна сміливо твердити, що М.Грушевський був справжнім символом всеукраїнського єднання, найкращим представником духовної еліти української нації, носієм та пропагандистом її культури і духу. В своїй особі він органічно поєднував блискучого наукового організатора та творця української національної науки, висококваліфікованого видавця та непересічного редактора, талановитого університетського професора та невтомного популяризатора української книги, а вся його підпорядкована українській національній ідеї наукова та культурно-освітня діяльність стала вагомим етапом в історії української самосвідомості.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Його життя і мученицька смерть. – Л., 1934. – 16 с.
2. Грушевський М. Галичина і Україна // З біжучої хвилі. – 1906. – грудень. – С. 117–126.
3. Грушевський М. Автобіографія // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.201, 206.
4. Діло. – 1894. – 1 жовтня. – С.10.
5. Кордуба М. Приїзд професора М.Грушевського до Львова // Вістник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч.128. – С.795.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові), – Ф.309. – Оп.1. – Спр.23.
7. ЦДІА України у м. Львові, Ф.401. – Оп.1. – Спр.1.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). – Вінніпег, 1949. – 168 с.
9. Столітні роковини відродження українського письменства // Записки НТШ. – Т.22. – Кн.2, 1898. – С.3.
10. ЦДІА України у м. Львові. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.80.
11. Стешенко І. Про українську літературну мову // ЛНВ. – 1912. – Кн.2. – С.302.
12. ЦДІА України у м. Львові. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.42.
13. Справа українсько-руської мови на київському археологічному з'їзді й участь в ній Товариства // Записки НТШ. – 1898. – Т.29. – С.2.
14. Грушевський М. Добиваймося свого університету // Діло. – Львів, 1897. – Ч.145. – 12 липня (30 червня). – С.5.
15. Грушевський М. Наукове Товариство імені Шевченка // ЛНВ. – 1900. – Т.9. – С.198.
16. Грушевський М. Українсько-руські наукові курси // ЛНВ. – 1904. – Т.27. – С.102–113.
17. Кокорудз І. Секретарське справозданне з діяльності віділу Наукового Товариства ім. Шевченка за 1897 р. // Записки НТШ. – 1898. – Т.21. – С.3.
18. Грушевський М. Львовское Ученое общество имени Шевченка и его вклады в изучение Южной Руси // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1904. – Ч.352, №3. – С.119.
19. Грушевський М. Призабута справа // ЛНВ. – 1911. – Т.56. – С.287.
20. Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві і його наукове видавництво // Записки УНТ, 1908. – Кн.1., С.3–15.
21. Грушевський М. Три академії // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1930 (1931). – 36.1. – С.4.

Oksana Trum

M.HRUSHEVSKOGO ROLE AT A RAISING OF NATIONAL CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN PEOPLE (END XIX-XX CENTURIES)

M.Hrushevsky's work on the basis of the national cultural rebirth during twenty years in Halychyna dealt with the problems of the development of the national science and culture, stressing on the scientific consolidation of Western and Eastern Ukraine. His scientific, cultural and educational activity played an important role in the history of the Ukrainian selfconsciousness.

РОЗДІЛ 2. НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМИ ВІТ-
ЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 398 (477)

Ігор Іванюта

РОЛЬ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА У ДОСЛІДЖЕННІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У статті аналізується місце і роль В. Гнатюка у дослідженні національного відродження на західноукраїнських землях. Автор розглядає його головні напрямки дослідження, звертає особливу увагу на важливість публікацій вченого із зазначеної проблематики для української історіографії.

Проблема українського відродження зацікавлювала багатьох представників української науки, та з особливою повагою поставився до неї відомий вчений-українознавець Володимир Гнатюк.

Розглядаючи ті часи й події, що передували виходу Володимира Гнатюка на арену національно-політичної думки України, варто пригадати історичні факти, які передували епосі національного відродження на західноукраїнських землях. Так, потрапивши вкінці XVIII ст. до складу Австро-Угорщини, Галичина опинилася під подвійним гнітом – державницьким та національним. "Весна народів" 1848 року принесла галичанам відміну кріпацтва та свободу слова.

Галичина залишалась економічно відсталим краєм з низькими темпами індустріалізації та урбанізації. Та швидко зростаюча мережа народних товариств, кредитних спілок, кооперативного руху призвела до зростання почуття людської та національної гідності серед громадянства.

Трагічним в історії став 1860 рік, коли політична влада над краєм перейшла до поляків, котрі робили все, аби загальмувати прогрес української спільноти, насамперед на рівні вищої освіти. Державна служба та судочинство були польськими. Виборча система надавала перевагу полякам, а українське представництво було позбавлене політичної ваги [1: 121–122].

Зростання польських впливів штовхнуло частину українства шукати підтримки в Росії, що привело їх до заперечення існування українського народу і його культури, а натомість ними проголошено "єдиную, неделимую русскую народность" [2: 3–4]. На чолі цього руху, який отримав назву москвофільського (русофільського), виступив професор історії Московського університету Михайло Погодін, автор концепції етнічної і мовної єдності "Галицької Русі з Великоросією".

"Реакційний рутенсько-москвофільський світогляд, який запанував у суспільних настроях важким тягарем ліг на душу народу, придушив усе свідоме й волелюбне. Українське населення в Галичині в котрий раз опинилося на краю своєї національної загибелі. Новий життєвий дух на цей раз прийшов з-над Дніпра" [3: 46–47].

Під впливом творчості Т. Шевченка, М. Шашкевича, П. Куліша, М. Костомарова на початку 60-х рр. серед молодшого покоління галицької інтелігенції виник народівський рух. На чолі руху стали Д. Тянячкевич, О. Партицький, брати Володимир та Олександр Барвінські. Це "було перше покоління галицько-української світської інтелігенції" [4: 430].

Рятуючи народ від темноти, народівська молодь виступила з ідеєю "просвіти народу". З цією метою було створене у 1868 р. громадське культурно-освітнє товариство "Просвіта", а згодом при матеріальній підтримці наддніпрянських українців літературне Товариство ім. Т. Шевченка (1873) [5: 200–201].

У 1890 р. виникла "нова ера" – курс, взятий народівцями на об'єднання парламентських фракцій з консервативними польськими колами, який активізував громадську думку і привів до перегрупування політичних сил: народівство перетворилось у форми нові-

тніх політичних партій: перша "Русько-українська радикальна партія" виникла у 1890 р. з народовців, які не визнали курсу "нової ери", в 1899 р. її ліве крило створило "Соціал-демократичну партію". Більшість народовців у 1899 р. оформилась у "Національно-демократичну партію" [4: 439].

Політичному розвою сприяла й така обставина: конституційний устрій Австрійської монархії надавав змогу українцям користуватися певними громадянськими правами – видавати книжки, утворювати різноманітні товариства. Відкрите політичне життя забезпечувало "вишкіл провідників, які набували майстерності в організаційних справах і парламентських процедурах" [4: 477]. Саме тоді у провідних колах наддніпрянської та галицької інтелігенції зародилась концепція про Галичину, яка мала відіграти роль українського П'ємонту у визвольному русі.

Такими були історично-політичні і соціально-економічні обставини в Галичині, що зумовили появу нової генерації українських національних провідників, серед яких чільне місце посідає Володимир Гнатюк, один з корифеїв українського відродження. Служіння ідеї українського національного відродження стало справою усього життя вченого, усієї його науково-дослідної, науково-організаційної та видавничої діяльності. Цій справі служили і десятки його публікацій на історичні та громадсько-політичні теми, що вийшли як окремими виданнями, так і статтями у того часної періодиці. Велика їх частка присвячена широкому спектру питань українського національного життя в Галичині і, частково, на Буковині та Закарпатті. Це насамперед численні аналітично-статистичні дані з констатацією нестерпних політичних умов життя галицьких і буковинських українців на тлі політичних прав інших народів Австро-Угорщини, жалюгідний стан народної освіти, його виступи проти дискримінації українського населення в системі державного шкільництва під виглядом утравізму (двомовності), за розширення прав української мови у середній та вищій школі та створення українських приватних шкіл, матеріали про заснування в провінційних містах і містечках народних домів, як вогнищ національного життя, місця в ньому акцій жіночого руху, вшанування пам'яті та ювілейних заходів, присвячених видатним діячам національної культури, заснування Товариства прихильників української літератури і науки [6: 191].

Предметом особливої уваги вченого були нестерпні умови життя українців Закарпаття перед лицем асиміляторської політики та надання допомоги їх національному відродженню. Цій темі він присвятив у галицькій, українській та чеській пресі серію статей, з-поміж яких заслуговує на особливу увагу укладений ним спільно з І. Франком маніфест "І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття", який крім І.Франка, підписали українські діячі В. Будзиновський, С. Данилович, В. Охримович, М.Павлик, Ю. Романчук, О. Терлецький, К. Трильовський, А. Чайківський та ін. [7: 340].

Скрупульозно зібраний і високопрофесійно опрацьований багатющий джерельний матеріал публікацій і власні спостереження вченого лягли в основу його оригінальної синтетичної історичної праці під назвою "Національне відродження австро-угорських українців (1772–1880 рр.)". Треба зазначити, що ця праця стала по суті першою на західноукраїнських землях, яка вийшла окремим виданням, і досі залишається оригінальним твором української сторіографії.

У нарисі розглядаються такі головні питання:

1. Умови перебігу процесу відродження.
2. Становлення і місія в ньому національної літератури.
3. Боротьба за національну школу.
4. Формування національної літературної школи.
5. Формування та утвердження національної свідомості.
6. Становлення національної преси.
7. Розвиток українського політичного життя.
8. Заснування національних громадських інституцій.

Володимир Гнатюк у своїх статтях постійно звертав увагу на те, що до середини XIX ст. розвиток національного життя гальмувався тим, що "головна маса українського народу – селянство – було темне і зовсім важким панщинним обухом", шляхта ж прагнула якнайдовше втримати його в духовній темноті, побоюючись, щоб воно через просвіту

не піднеслося та не зрівнялося правами з нею. Тому при потуранні органів влади чинила всілякі перешкоди заснуванню шкіл, тим більше україномовних, до того ж іншонаціональна панівна верхівка (шляхта, купецтво, чиновництво), користаючись із своєї переваги, полонізацією чи мадяризацією шкільництва стимулювала асиміляційні процеси і внаслідок цього нечисленна українська інтелігенція, найбільше духовенство, "вихована в чужій школі, підпадала чужим впливам і чужій культурі" [8: 4–5].

Поряд із негативними тенденціями, які гальмували розвиток національного життя, В.Гнатюк виокремлює і позитивні. Це, зокрема:

1. Національні змагання народів Європи, які набули великого розмаху від початку XIX ст. і відбилися могутнім відгомном між усіма слов'янськими народами.

2. Притаманна періодові зародження національних рухів у країнах Європи завзята боротьба "між національно прикрашеним романтизмом і старим псевдокласицизмом", в якій взяли участь багато визначних письменників різних народів, твори яких здобули популярність у Галичині й почали розбуджувати в головах молодих людей зовсім нові думки, не подібні до теперішніх.

3. Пробудження ідеї народності на запал до народної поезії й етнографічних досліджень в Галичині завдяки появі в польськомовних і німецькомовних виданнях статей на цю тему і надходженню до краю фольклористичних збірок М. Максимовича, П. Лукашевича, К. Данилова, І. Срезневського, М. Цертелева.

4. Ідеї Т. Шевченка і М. Драгоманова, а від середини 90-х років – діяльність М. Грушевського.

У своїй праці "Національне відродження австро-угорських українців (1772–1880 рр.)", В. Гнатюк простежує зародження і розвиток українського національного руху на західноукраїнських землях. Серед багатьох етапів становлення, він на перший план ставить процес становлення національної літератури. У перші десятиліття австрійського панування в Галичині та на Буковині, стверджує автор, там не було літератури, бо не було її а ні кому, а ні для кого творити. Потрібен був певний час для підготовки певного кола людей, які змогли б дати початок національному відродженню [8: 5]. Далі автор описує про зародження нового українського руху на початку 30-х рр. XIX ст. Розпочали його І. Левицький і Й. Лозинський, а продовжили діячі "Руської Трійці" М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький, які користувалися великою популярністю серед населення західноукраїнських земель. Цей рух в 40 – 50-х рр. XIX ст. зазнає різного роду утисків і репресій. В цей період спостерігається певний занепад руху, але вже на початку 60-х рр. завдяки поширенню творів Т. Шевченка рух, розпочатий у 30-х рр. відновився. Важливе місце у розвитку українського руху початку 60-х рр. відіграли такі письменники, як К. Климович, Ф. Заревич, Є. Згарський, Ю. Федькович, С. Воробкевич. Заходи всіх тих людей та їх праця, наголошує В. Гнатюк, остаточно утвердили українство в Галичині та на Буковині [8: 6].

Окреме місце у дослідженнях В. Гнатюка займає Закарпаття. Культурно-національне відродження цієї території західноукраїнських земель він розглядав у контексті історії всіх австро-угорських українців. Його цікавили такі питання, як народна освіта, мова, преса, політичне життя, громадські установи, товариства, друкарні, бібліотеки, музеї. В. Гнатюк наголошував на тому, що у Закарпатті все це в порівнянні з Галичиною та Буковиною було в зародковому стані. Місцеве руське дворянство поступово змадяризувалося, а основна маса руського населення залишалася темною і безсилою. З ним тримався тільки прошарок духовенства, яке відстоювало більше свої конфесійні інтереси. Національне питання для нього було байдуже [9: 33].

Одним з найголовніших компонентів національного руху на західноукраїнських землях В. Гнатюк подає боротьбу за викладання рідною мовою в народних, середніх і вищих школах. Саме це було неодмінною передумовою поширення і розвитку національної свідомості. Конкретний аналіз стану освіти на заході України дозволив Гнатюку зробити висновок, що "ніякий народ не упосліджений так у шкільництві в Австрії, як русини" [10: 120]. Австро-польські шовіністи всіляко перешкоджали розвитку українських шкіл, висували і відстоювали наївні документи: некультурність українців, гайдамаччина, брак вчителів, брак учнів, племінна ненависть і антагонізм. Протидіяти цьому, за слова-

ми В. Гнатюка, можна і треба шляхом заснування українських приватних гімназій з обов'язковим поступовим переведенням їх на державний кошт [10: 119].

За наведеними В. Гнатюком даними, одна з перших спроб домогтися викладання в народних школах українською мовою в Галичині засвідчена зверненням греко-католицької духовної ієрархії до імператора Леопольда, але його наслідки були мізерні – у 1791 р. було дано дозвіл закладати нові українські школи лише в тих місцевостях Східної Галичини, де не було польських і німецьких шкіл [8: 5].

Новий виток боротьби за україномовну народну школу в Галичині спостерігався на хвилі піднесення національного руху під час революції 1848 р. Так, у нарисі В. Гнатюка "Національне відродження австро-угорських українців" йдеться, зокрема, про висунення відповідної вимоги вже в першому документі цього руху – петиції української громадськості Львова на ім'я імператора від 19 квітня 1848 р., відповідаючи на яку, уряд в екстремальній ситуації, дав згоду на запровадження в народних школах східних округів краю викладання українською мовою [8: 4]. Однак незабаром в умовах крайової автономії Галичини Галицький сейм постановою від 22 червня 1867 р. Нав'язав українським народним школам обов'язкове вивчення польської мови, що спричинилося до їх цілеспрямованої полонізації.

Доля так розпорядилася, що В. Гнатюку довелося попрацювати в школі, хоча й дуже короткий період. Так, після закінчення у 1897 р. Львівського університету він отримав посаду вчителя гімназії, але вже через рік був змушений відійти від педагогічної діяльності. Причиною цього послужив той факт, що шкільним властям не сподобалася надмірна активність молодого вчителя, яку він проявляв, ставши одним з організаторів святкування 25-ти річчя літературної творчості І. Франка. Крайова шкільна рада вирішила перевести В. Гнатюка на роботу до Самбірської гімназії, але на нове місце призначення він так і не прибув, а за порадою М. Грушевського приступив до роботи у Науковому товаристві ім. Шевченка, якому він присвятив усе своє життя.

Незважаючи на відхід від педагогічної діяльності, В. Гнатюк не випускав з поля зору питань шкільництва на західноукраїнських землях. З одного боку, таке зацікавлення було притаманне передовій частині західноукраїнської інтелігенції, до якої без сумніву належав В. Гнатюк і яка розуміла вагу та значення школи й освіти для народу. З другого боку, в особі В. Гнатюка, аналізуючи його багаточисельні публікації на педагогічні теми, ми бачимо людину, яка не лише проявляла певний інтерес до вказаної проблеми, але й брала активну участь у боротьбі за українську школу [11: 195].

Великою заслугою В. Гнатюка перед національною школою є те, що він своєю наполегливістю, кипучою енергією зумів зацікавити народних вчителів до активної педагогічної практики. На народних вчителів В. Гнатюк покладав особливі надії, оскільки вони знаходилися в гущі народу і мали змогу вивчати до найменших подробиць його життя і проникати в усі потаємні куточки душі народу.

Володимир Гнатюк виростив цілу плеяду учителів – збирачів різноманітних фольклорних матеріалів, які зробили гідний внесок у розвиток етнографічної думки і народної педагогіки на західноукраїнських землях. Серед них можна назвати Луку Гарматія, Олексу Іванчука, Антона Онищука, Василя Равлюка, Євгенію Бохенську та ін [12: 57].

Видатний етнограф і вчений доклав багато зусиль у запровадження української літературної мови, утвердження фонетичного правопису в школах. У ряді статей на правописні теми він боровся за чистоту української мови, підкреслюючи її величезне національне значення і гостро критикуючи стан викладання рідної мови в галицьких школах [13: 117].

Багатий матеріал для дослідників історії школи містять у собі статті і замітки В. Гнатюка про стан українського шкільництва. І чи це стосується загальних шкільних питань ("Русини в школах Галичини", "Народна освіта в числах", "Уваги про галицькі середні школи"), чи мова йде про стан справ в окремих навчальних закладах ("Руська гімназія в Тернополі", "Справа українсько-руської гімназії в Станіславі"), всюди автор подає не просто статистику, а робить власний аналіз і з'ясовує причини такого становища [14: 342].

Потрібно звернути увагу на окремі статті та мовні консультації, які з'явилися друком у цей період. Чимало уваги в них приділено справі становлення на всіх українських землях єдиних правописних норм. Це можна побачити в таких його статтях, як "Три питання нашого правопису, з додатками проф. А. Є. Кримського", "На правописні теми", "Остатки аориса в нашій мові". Поряд із цим не можна не згадати В. Гнатюка, як перекладача з російської, польської, болгарської літератур. Він перекладав Л. Толстого, В. Оркана, Б. Пруса, П. Тодоровата інших письменників.

Десятки праць присвятив В. Гнатюк проблемам шкільництва та освіти в Україні, що стосувалися типів шкіл і вищих навчальних закладів. Неодноразово він підкреслював негативну роль щораз більшої політизації школи в Україні. Часто торкався проблем рівня навчального процесу в школах. Ґрунтовний аналіз освітньої справи на західноукраїнських землях дозволив В. Гнатюку пересвідчитись у її незадовільному стані та прийти до висновку, що потрібно піднести українське шкільництво до того ступеня, на якому стоїть воно в інших культурних народів [15: 201].

Досить важливого значення поряд з розвитком освіти В. Гнатюк надає такій ділянці національного відродження, як політичне життя. Сюди він зараховує найважливіші моменти політичної діяльності Головної Руської Ради, такі як:

1) делегування нею своїх представників на слов'янський з'їзд у Празі, де було зроблено першу спробу покласти українсько-польську політичну угоду, покликану забезпечити рівноправність українців і поляків у Галичині, яка однак, не була реалізована, як і дві наступні подібні угоди (1869 і 1890 рр.);

2) надсилання численних петицій і делегацій до імператора та звернень до парламенту з вимогами виділення Східної Галичини в окрему адміністративну одиницю, по суті, надання їй національно-територіальної автономії, створення української національної гвардії, а також заснування українського Народного Дому;

3) нав'язання контактів з українськими колами Буковини і Закарпаття.

На особливу увагу в нарисі В. Гнатюка "Національне відродження австро-угорських українців", заслуговує така подія, як залучення у роботі австрійського парламенту 39 українських депутатів. Він підкреслює, що це помічено вперше в історії Галичини. Прослідковуючи дальшу історію парламенської діяльності українців Галичини В. Гнатюк показує за допомогою даних про їх представництво в Галицькому сеймі після запровадження в Австро-Угорській імперії конституційного ладу в 60-х рр. XIX ст. Він наголошує на те, що сам закон про вибори, який був прийнятий у 1861 р. був не на користь українців по тій причині, що забезпечив польській стороні 2/3 мандатів у крайовому сеймі, внаслідок чого польська сторона отримала змогу впливати на ухвалення вигідних для себе постанов. І поряд з тим В. Гнатюк, немовби закликаючи український народ до відстоювання своїх прав, пише у своєму нарисі наступне: "Чим більший тиск з польського боку, тим живіший рух стає серед українців" [16: 300].

Поряд із тим В. Гнатюк наводить дані про Буковину, де вже починаючи з 1911 р. українцям належало більше половини всіх мандатів, завдяки чому вони могли вести більш-менш свою політику. Щораз до Закарпаття, то обрані там депутати до угорського сейму, в тому числі українці, не виступали в ньому як представники української національної групи, а як угорці [16: 58].

Взагалі, підсумовуючи дані про участь українців у парламенській політичній діяльності, В. Гнатюк прийшов до такого висновку, що за 40 – 50 років конституційного ладу їх розвиток пішов далеко вперед, однак через співвідношення політичних сил їм не вдалося здобути повну національну рівність.

Важливою ознакою національного життя В. Гнатюк вважає наявність власної преси, яка має важливий вплив на зростання національної свідомості. Так, зокрема, на Буковині чаток такої преси він датує 1885 р., тобто появою "Буковини" яка виходила протягом 25 років. Поряд з тим В. Гнатюк наголошує на досить ранній появі преси на Закарпатті, однак вважає, що "відповідний до її мертвої мови мертвий зміст не міг нікого зігріти до життя, тому вона не мала ніякого впливу" [16: 301].

Щодо Галичини, то початки національної преси він веде від появи в 1848 р. "Зорі Галицької". Вже після неї з'являється "Галицько-руський вісник" і "Новини". В. Гнатюк на-

голошує на тому, що починаючи з 60-х рр. відчувається виразний поділ цих видань на два табори: український і москвофільський. До першого відносились такі, як "Діло", "Зоря", "Літературно-науковий вісник". Серед москвофільських найбільш впливовим було "Слово". Підсумовуючи важливість наявності національної преси В. Гнатюк згадує також про такий факт, як появу наприкінці 80-х рр. XIX ст. української преси в еміграції (США, Канаді, Бразилії) [16: 49].

Ще одним незаперечно важливим фактором національного життя В. Гнатюк вважає створення та розвиток громадських інституцій. Першою важливою політичною організацією була Головна Руська Рада (1848 – 1851 рр.). Вона за короткий період часу створила 34 свої філії в регіоні і це мало великий вплив на розбудження національного життя. Важливим фактором цієї організації є те, що вона дала початок для заснування ще двох важливих інституцій: "Галицько-Руської Матиці" і "Народного Дому у Львові". Але, на жаль, для народу ці інституції мали користь лише короткий період часу, оскільки ними дуже швидко оволоділи консервативні москвофільські кола [16: 302].

На відміну від москвофільських інституцій плідною була діяльність товариств, створених народолюбцями: "Просвіта" (1868 р.) та "Наукове товариство ім. Шевченка" (1873 р.). "Просвіта" на початку XX ст. налічувала кілька десятків філій в краї та понад 2 тис. сільських читалень, а її видання можна було знайти в кожного письменного селянина. НТШ ж розгорнуло таку наукову діяльність, що "дорівнює нею вповні Академії науки інших народів", його видання знайшли загальне визнання в наукових колах і завдяки цьому українці стали відомі у ширшому світі [17: 15].

Поряд із згаданими серед національних інституцій вказано 11 друкарень, 10 бібліотек, 4 музеї та 1 театр, більшості з яких належала чимала роль в утвердженні українства на західноукраїнських землях.

Отже, підсумовуючи все сказане, можемо стверджувати, що феноменальна багатогранна діяльність В. Гнатюка, талановитого організатора науки, блискучого редактора і вдумливого видавця, його самовіддана громадсько-політична праця – це одна з найяскравіших сторінок нелегкого, але впевненого поступу українського народу по шляху національного відродження і відновлення власної державності, а нарис "Національне відродження австро-угорських українців" та інші його публікації дають виважений науковий аналіз процесу національного відродження на західноукраїнських землях і тому є цінним набутком української історіографії.

Список використаних джерел

1. Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. – Львів, 1996. – 173 с.
2. Гіжовський Б. Звідки взяли ся москвофіли. – Львів, 1907. – 32 с.
3. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX – 1939 р.). – Івано-Франківськ: Чернівецька обласна друкарня, 1993. – 199 с.
4. Лисяк-Рудницький І. Історичне есе. В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. I. – 483 с.
5. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів: Світ, 1996. – 448 с.
6. Гнатюк В. Австрійська конституція в числах // Літературно-науковий вісник (далі ЛНВ) 1901. – Т. 13. ч. 2. – С. 72–75.
7. Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Т. 46. – Кн. 2. К. 1986. – С. 339–350.
8. Гнатюк В. Відродження угорських русинів // "Буковина", 1907. – № 151. – Літературний додаток. – С. 3 – 6.
9. Мушинка М. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. – Париж, Нью-Йорк, Сідней, Торонто, 1987. – 167 с.
10. Гнатюк В. Справа українсько-руської гімназії в Станіславі // ЛНВ. – 1902. – Т. 19 – С. 119–120.
11. Гнатюк В. Народні школи на Буковині // ЛНВ. 1898 р. – Т. 6. ч. 6. – С. 193–197.
12. Іванюта І. Погляди В. Гнатюка на розвиток освіти в Західній Україні вкінці XIX – поч. XX ст. // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. – Серія: Історія. – Випуск. 10. – Тернопіль. – 2000. – С. 55–58.
13. Герцюк Д. Володимир Гнатюк і питання української школи в Галичині // Тези доповідей і повідомлень наукової конференції присвяченої 120-ти річчю від дня народження В. Гнатюка. – Тернопіль: Збруч. – 1991. – С. 114–120.
14. Скільський Д. Публіцистичні статті В. Гнатюка про освіту на Україні // Тези доповідей і повідомлень наукової конференції присвяченої 120-ти річчю від дня народження В. Гнатюка. – Тернопіль: Збруч. – 1991. – С. 340–346.
15. В. Гнатюк. Наша школа // ЛНВ. –

1909. – Т. 48. – С. 201–203. 16. Стеблій Ф. Володимир Гнатюк – дослідник національного відродження // Наукові зошити історичного факультету. – Львів, 1993. – Випуск. – 11. – С. 288 – 307. 17. Гнатюк В. Наукове товариство ім. Шевченка. З нагоди 50-ти ліття його заснування (1873 – 1923 рр.). – Львів, 1923. – С. 13 – 17.

Ihor Ivanyuta

VOLODYMYR HNATYUK'S ROLE IN THE INVESTIGATION OF THE NATIONAL REVIVAL ON THE WEST UKRAINIAN LANDS

The paper presents the analysis of Volodymyr Hnatyuk's place and role in the investigation of the national revival on the West Ukrainian lands. The author considers the main tendencies of the research and pays attention to the importance of scientist's publications on the mentioned problems for the Ukrainian historiography.

УДК 94 (477)

Олег Полянський

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ, ЧИСЕЛЬНОСТІ Й ПЕРІОДИЗАЦІЇ БОРОТЬБИ УПА¹

В статті аналізуються недостатньо досліджені проблеми з історії створення та боротьби УПА, зокрема термінологічні поняття, питання чисельності та періодизації цієї військової формації.

III Надзвичайний Великий Збір ОУН, що проходив у серпні 1943 р. на хуторі поблизу с.Слобода Золота теперішнього Козівського району Тернопільської області, відбувся напередодні кардинальних змін в ході німецько-радянської війни. Власне після поразки німецьких військ під Сталінградом і на Курській дузі, розпочалося звільнення території України і лінія фронту невпинно наближалася до терену дій УПА. Нові обставини вимагали зміни тактики боротьби.

Саме тому рішення цього Збору були вкрай необхідними і своєчасними. До речі, участь у ньому взяло близько 20 осіб, в т.ч. Роман Шухевич, Микола Лебедь, Ростислав Волошин, Микола Арсенич, Яків Бусол, Омелян Логуш, Дарія Ребет, Михайло Степаняк, Василь Охримович та ін. [1: 17–18]. Це були відомі діячі ОУН, які тут в Україні, вже кілька років вели жорстоку боротьбу з ворогом і на відміну від тих, хто в силу різних причин не міг бути на Батьківщині, добре орієнтувалися в ситуації і відповідно до місцевих реалій намагалися розробити не лише тактику, а й програму націоналістичного руху.

В цьому контексті слід розглядати й створення Української Головної Визвольної Ради. Але про неї дещо пізніше. А зараз повернемося до ситуації, що склалася для УПА взимку 1943–1944 рр.. Перехід німецько-радянського фронту через території на яких дислокувалася УПА, становить окремий період в історії її боротьби. Як зазначає А.Кентій: "Якщо до цього часу УПА мала лише справу з загонами червоних партизанів, то після повернення на терени Західної України радянської влади (а це вже було питанням часу), українські повстанці мали зіткнутися у смертельному двобої з могутньою системою репресивного апарату НКВС-НКДБ, котрий завжди міг розраховувати на підтримку з боку Червоної Армії" [2: 4].

¹ Закінчення статті. Початок у випуску 11.

Тому, з кінця 1943 р. ОУН та Головна Команда УПА розпочали заходи щодо розбудови і збільшення чисельності УПА на зразок регулярної армії. І потрібно зауважити, що саме в цей період, коли німецькі війська ще не відступили, а радянські ще не прийшли, УПА досягла zenіту своєї могутності. Її чисельність становила, за різними підрахунками, від 20 до 200 тис. чол. [3: 437, 4: 3378]. Оскільки питання про чисельність УПА залишається й на сьогодні найбільш суперечливим й найменш дослідженим, то на даний момент можна прийняти висновок К.Бондаренка і Ю.Киричука, що "... за весь час збройної боротьби під час Другої світової війни і післявоєнний період через УПА й підпілля ОУН перейшло понад 400 тис. чол., майже вдвічі більше, ніж через радянські партизанські загони" [3: 437].

Головним командиром УПА замість Д.Клячківського ("Клим Савур"), став Роман Шухевич ("Тарас Чупринка") [5: 68–77], а начальником Головного військового штабу – Олекса Гасин ("Чорнота"), в подальшому – Дмитро Грицай ("Перебийніс"), а після його загибелі знову О.Гасин.

Потрібно зауважити, що хоча призначення Р.Шухевича – голови Бюро провладу ОУН, Головним командиром УПА було цілком закономірним і в його руках зосередилася вся повнота політичної і військової влади, у керівних колах Руху Опору він мав певну опозицію. Досить напруженими були стосунки в нього з М.Лебедем, Я.Буселем, О.Луцьким, Д.Грицаєм, М.Степаняком [2: 3–15].

Одним з прикладів непростих взаємин і непростої ситуації в ОУН та УПА була справа з утворенням Народно-визвольної революційної організації (НВРО) в червні 1944 р. Вона мала замінити ОУН в керівництві українським національно-визвольним рухом, об'єднавши на демократичній платформі всі політичні сили національного спрямування. Ініціаторами цієї акції виступили М.Степаняк, Я.Бусел та Василь Кук, який після загибелі у 1950 р. Р.Шухевича, замінив його на посту ГК УПА. До речі, цю ідею підтримував і Д.Клячківський ("Клим Савур"). Вони пояснювали свої дії тим, що в результаті проходження німецько-радянського фронту через Україну, утворився розрив між керівництвом провладу ОУН, яке у більшості перебувало в Галичині під німецькою окупацією і тими його членами, що залишилися на Волині-Поліссі, які зайняли радянські війська. Серйозним аргументом було й насторожене ставлення населення Східної України до ОУН. Власне завдяки тактовності, політичній мудрості і організаційним здібностям Р.Шухевича цей конфлікт було полагоджено, а його організатори визнали свою поведінку невмотивованою.

Але, створення Народно-визвольної революційної організації у 1944 році, як і дещо раніше Української Народно-Демократичної Партії І.Мітринги, свідчили про складні процеси в ОУН, про еволюцію поглядів частини її діячів в напрямку демократизації. Тому рішення III НВЗ ОУН були далеко не випадковими, не відхиленням, так-би мовити "від норми", а закономірним результатом врахування реалій того часної української дійсності.

Першочерговим завданням, в тих умовах, стало вироблення тактичної лінії ОУН та УПА, щодо німецької та червоної армій. Ще в грудні 1943 р. Головна Команда і Головний військовий штаб УПА затвердили "Тимчасову інструкцію", яка визначила основні завдання і напрямки збройної боротьби УПА на найближчі місяці.

В подальшому, щодо німецької армії, керівництво ОУН та УПА взяло курс на уникнення з нею боїв і, по можливості, налагоджувало контакти з метою отримати озброєння і боєприпаси. "При цьому мова йшла не про досягнення якоїсь всеохоплюючої угоди політичного характеру, – зазначає А.Кентій, – саму можливість якої на цьому етапі провід ОУН категорично відкидав, а про домовленості тактичного порядку" [2: 40]. При цьому потрібно наголосити, що у випадках каральних дій німецьких військ УПА продовжувала т.зв. "відплатні" акції. Багато документів підтверджують такі факти.

На цьому етапі боротьби УПА, вона опинилася в надзвичайно складній ситуації. Через її території мали пройти фронти, чисельність армій яких становила майже 2 млн. солдатів і офіцерів. Тому одним з найважливіших завдань упівців, було уникнення збройних сутичок як з відступаючими частинами вермахту, так і наступаючими військами червоної армії. А звідси випливало ще одне завдання: максимально зберегти сили і здобути зброю. Стосовно наступаючої червоної армії, відділи УПА не повинні були вдаватися до

боїв, навіть для здобуття зброї. А ставлення до органів відновленої радянської влади мало визначатися її ставленням до національно-визвольного руху. Щодо радянських партизанів, то проти них мала продовжуватися нещадна боротьба. Така ж безкомпромісна боротьба мала проводитися проти органів НКВС-НКДБ. Життя, щоправда, вносило свої корективи у ці плани.

Під цим кутом зору суттєвий інтерес являють собою численні листівки, що їх випускали і розповсюджували ОУН та УПА [6: 158–192; 7: 300–304; 306–308; 316–317; 8: 368–375; 9: 180–184, 10: 103–127].

Окремими виданнями вийшли звернення до "Узбеків, казахів, туркменів, таджиків, башкирів, татар, народів Уралу, Волги і Сибіру, народів Азії", "Вірменів та інших народів Кавказу", "Росіян", "Татар Поволжя", "Грузинів", "Червоноармійців" "Білоруського народу", "Бійців і командирів Червоної Армії", "Поляків" та ін. В них давалася оцінка поточній ситуації: "Війна в яку втягла Вас Москва, ведеться за імперіалістичні інтереси. Москва і Берлін сперечаються між собою за те, кому з них Вас пограбувати", "... Німеччина не несе волі. Це такий самий імперіаліст, як і большевицька Росія" [10: 103, 107], далі містився заклик "Сьогодні всі народи стоять перед завданням перебудови світу на національних основах. В основу його буде покладено існування самостійних національних держав народів Європи і Азії" [10: 104]. У зверненні до росіян наголошувалося: "Треба шукати нової розв'язки національного питання. Ця розв'язка лежить у боротьбі з імперіалізмами, в перебудові Сходу Європи і Азії на нових справедливих основах національних держав на своїй етнографічній території" [10: 105].

В листівках до червоноармійців провідники українського Руху Опору заявляли: "Українські повстанці вітають Вас, як своїх рідних братів по зброї ... Українські повстанці, як і весь український народ, не хочуть німецької каторги і не хочуть большевицького Сибіру, не хочуть гітлерівської "нової Європи", ані сталінської тюрми СРСР. Ми хочемо жити у вільних, приятних самостійних країнах без гітлерівської і сталінської терористичної диктатури. Брати! Не виступайте проти самостійницького руху українського народу! Не стріляйте в українських повстанців!" [10: 125]. "Ми, українські повстанці, визнаємо Ваш героїзм у боротьбі з німецькими окупантами... Відокремлюючись, український народ закликає до щирої дружби і всебічного співробітництва всі народи Советського Союзу на принципах незалежності Самостійних Національних Держав. Ми так само будемо в дружніх стосунках з російським народом, якщо він, скинувши сталінське ярмо, побудує свою державу лише на своїх етнографічних землях" [10: 115–116].

Ці документи українського Руху Опору, які теоретичні праці П.Полтави, О.Горнового та ін. потребують скрупульозного наукового вивчення для встановлення об'єктивної картини теорії і практики українського національно-визвольного руху в період Другої світової війни.

Влітку 1944 р., коли німецькі війська відступали з території Західної України і сюди вступала червона армія, поблизу Старого Самбора, в мальовничій карпатській місцевості між селами Сприня і Недільна, 11–15 липня відбувся I Великий Збір Української Головної Визвольної Ради (УГВР) – всеукраїнського представницького органу політичного керівництва національно-визвольною боротьбою українського народу. Збереглося кілька десятків унікальних фотографій цього історичного форуму, зроблені одним з учасників Збору – М.Лебедем [11: 274–282; 12: 467–472; 13: 338–340].

Ще весною 1944 р. було створено ініціативний комітет, який очолив Л.Шанковський. Комітет вирішив формувати УГВР на демократичній основі, що дало б змогу залучити до участі в ній широкі самостійницькі політичні сили.

Перший великий збір УГВР проходив під головуванням Р.Волошина і секретаря М.Дужого. На ньому було розроблено і прийнято три програмні документи: 1) "Тимчасовий устрій УГВР", 2) "Платформа УГВР", 3) "Універсал УГВР". Як зазначають дослідники, перші два документи були, по-суті, законодавчими актами конституційного характеру.

У "Тимчасовому устрої УГВР", який фактично був статутом, визначалися загальні основи, структура та функції, регламентувалися повноваження Великого Збору, Президента і Президії УГВР, Генерального Секретаріату, Генерального Суду та Контрольної Колегії.

У "Платформі УГВР" давалася оцінка тогочасній політичній ситуації: "Сучасна війна між двома тотальними силами, московсько-більшовицьким та німецько-гітлерівським імперіалізмами, ведеться за оволодіння в першу чергу українських земель, як вихідних позицій до панування у східній навіть у всій Європі" [11: 34].

Далі визначалися цілі і завдання УГВР та її основні ідейно-програмові принципи: "Об'єднати й координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти московсько-більшевицького і німецько-гітлерівського імперіалізмів, за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД)" [8: 35].

"УГВР, – зазначалося в Платформі, – об'єднує всі провідні політичні елементи незалежно від їх ідейного світогляду та політично-групової приналежності, що стоять на ґрунті політичної суверенності української держави та політичної незалежності українських визвольних прагнень" [8: 36].

В Універсалі до українського народу пояснювалося: "Щоб об'єднати всі національно-визвольні сили українського народу, щоб з одного центру керувати нашою визвольною боротьбою, щоб перед зовнішнім світом репрезентувати волю українського народу та щоб протиставитись спробам ворогів української держави розбивати єдиний самостійний український фронт, – створюється Українська Головна Визвольна Рада, яка від сьогодні бере на себе керівництво визвольною боротьбою українського народу.

...Українська Головна Визвольна Рада є найвищим керівним органом українського народу на час революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави" [8: 39–40].

На I Великому зборі УГВР було затверджено текст присяги вояка Української Повстанської Армії. Головою Президії УГВР обрано Кирила Осьмака; членами Президії: В.Мудрого, І.Гриньоха, І.Вовчука; головою Генерального секретаріату, а також генеральним секретарем військових справ – Р.Шухевича; генеральним суддею – Я.Біленького, генеральним секретарем закордонних справ – М.Лебеда, внутрішніх справ Р.Волошина, бюро інформації – Й.Позичанюка.

Було ухвалено рішення, що місцем перебування УГВР є українські землі, а за кордон можуть виїжджати тільки окремі члени з конкретними дорученнями. У 1945р. утворено Закордонне представництво (ЗП УГВР), головою якого став І.Гриньох. При ньому діяла місія УПА.

УГВР видавала свої друковані органи: "Вісник УГВР" (1944–45 рр.), "Бюлетень інформації УГВР" (1948–51рр.), "Самостійність" (1946).

Більшість членів УГВР загинула в Україні. Так, К.Осьмак вже у вересні 1944 р. був заарештований радянськими спецслужбами, засуджений на 25 років ув'язнення і помер в травні 1960 р. у Владимирській тюрмі. В серпні 1944 р. на Дрогобиччині загинув Р.Волошин; грудні – Й.Позичанюк. В березні 1950р. в Білогорщі під Львовом впав смертю героя Роман Шухевич, листопаді О.Дяків-"Горновий" – заступник голови Генерального секретаріату; грудні 1951р. – керівник бюро інформації УГВР і після смерті О.Дяківа-Горнового – заступник голови Генерального секретаріату – Петро Федун – "Полтава". Всі вони, за винятком К.Осьмака, були членами Проводу ОУН. Оскільки В.Мудрий, І.Гриньох, М.Лебедь виїхали за кордон, де продовжили свою роботу у Закордонному Представництві УГВР, у 50-их рр. УГВР в Україні практично перестала існувати.

Р.Шухевич у статті "До генези Української Головної Визвольної Ради" писав: "...наближення до кінця війни між окупантами України -гітлерівською Німеччиною і большевицькою Москвою, та, у зв'язку з цим, можливість заіснування догідної ситуації для української визвольної справи, значний зріст ваги української проблеми внаслідок визвольної боротьби українського народу – всі ці моменти спонукали Головне Командування УПА заініціювати акцію в напрямі утворення загальнонаціонального, всеукраїнського політичного центру, який взяв би на себе найвище політичне керівництво визвольною боротьбою за Українську Самостійну Соборну Державу та репрезентував би цю боротьбу назовні" [14: 54].

Оскільки наприкінці літа 1944 р. лінія радянсько-німецького фронту, в основному, пройшла через терени дислокації УПА і на західноукраїнських землях знову встановлювалася радянська влада, починався новий етап боротьби Української Повстанської Армії.

В серпні 1944р. провід ОУН видав "Політичні інструкції", в яких давалася оцінка міжнародній ситуації, накресливалися основні завдання боротьби з радянською владою. "Так звана УРСР, – зазначалося в них, – є адміністративною одиницею московсько-більшовицької імперії і як така в ніякому разі не може бути для нас поняттям власної держави" [2: 136].

Головними ворогами УПА визнавалися компартія, комсомол, НКВС, червона міліція та ін. представники режиму. Щодо червоної армії, то визнаючи, що вона "по суті нищить одного з окупантів України", рекомендувалося ставитися до неї нейтрально, а до поодиноких бійців-червоноармійців відноситися прихильно. У зв'язку з цим наголошувалося, що полонених "вбивати не вільно", а втікачів і дезертирів з червоної армії відпускати додому. Заборонялося вести "протижидівські акції", крім ліквідації "жидівських агентів НКВС" [2: 136].

З перших днів приходу на західноукраїнські землі, радянський режим розпочав нещадну боротьбу з УПА. Її форми і методи були різноманітними: від жорстоких каральних експедицій і блокади повстанських територій до звернень з пропозицією здаватися з повинною. До речі, з вересня 1944 р. до листопада 1945 р. було видано п'ять офіційних звернень до вояків УПА з пропозицією з'явитися з повинною.

Так, ще в лютому 1944 р. Президія Верховної Ради УРСР та Ради народних комісарів УРСР видали Звернення до учасників збройних формувань українських націоналістів з пропозицією припинити боротьбу проти радянської влади. "Кидайте оунівські банди! – говорилося в ньому. Рвіть всякі зв'язки з німецько-українськими націоналістами! Знищуйте мерзенних німецьких запродавців, провокаторів і шахраїв – оунівських верховодів!... Виходьте з лісів і здавайте Червоній армії свою зброю!... Той, хто буде разом з гітлерівцями-оунівцями боротись проти Радянського Союзу... , проти органів його влади, – зазнає суворого народного суду. Червона Армія, яка розгромила колосальну, добре озброєну німецьку армію, легко знищить мізерні, розпорошені і погано озброєні банди німецько-українських націоналістів" [9: 28].

Безперечно цікавою є відповідь вояків УПА на звернення радянської влади від жовтня 1944 р. Відповідь написана у стилі листа запорожців до турецького султана: "Ми – учасники т. зв. "УПА" прочитали уважно ваше "велимудре" посланіє до нас... Називаєте нас гітлерівськими запродавцями, німецькими наймитами і т. д. Гітлерівська Німеччина такий самий ворог України як і сталінська Росія... Це ви підписували всякі союзи з Німеччиною... Ми однаково не знесемо на українській землі ані комуно-московського, ані німецького чобота. Всім загарбникам у нас тільки одна відповідь – смерть" [9: 148–149].

Такий чином, переважна більшість вояків УПА продовжувала боротьбу. У відповідь на заклики до капітуляції ГК УПА організувало ряд збройно-пропагандистських рейдів не тільки в Україні, а й в Польщі, Чехословаччині, Австрії, Угорщині, Румунії, Східній Пруссії, а пізніше у 1947 р. окремі частини УПА з боями пробилися до Німеччини. Щоб розгромити УПА було підписано польсько-чесько-радянський договір про спільні військові дії проти УПА. Паралельно, для придушення українського руху Опору, радянський режим застосовував і такі специфічні форми і методи боротьби як створення т. зв. "випадових" баз, проведення перепису населення, блокада повстанських територій, встановлення родинної і майнової відповідальності, застосування публічних катувань і покарань, організація агентури та спеціальних провокативних загонів УПА.

Власне останні, являють собою особливий інтерес не тільки під кутом зору форм і методів боротьби спецорганів радянської влади з УПА, а й з морально-етичних засад та й, зрештою, порушують проблему зради, співробітництва і коллаборації певної частини українського суспільства з радянським режимом.

Як зазначав І. Білас: "Окремою трагічною сторінкою в історії національно-визвольних змагань українського народу ХХ століття було створення та підступна діяль-

ність так званих "легендованих", насправді провокативних груп НКВД-МГБ... Найбільш підступними методами, що їх репресивний апарат совєтської імперії широко практикував у боротьбі з національним визвольним рухом українського народу, було створення та використання так званих "спецотрядов" органів НКВД-МГБ, легендованих, що "діяли" під виглядом національних формувань – окремих загонів УПА, а пізніше боївок "СБ" ОУН протягом 1944–1953 років при кожному відділі НКВД-МГБ і мали на меті компрометацію національно-визвольної боротьби українського народу та опалювання ідеї Самостійної Соборної Української держави..." [15: 6].

Ряд архівних документів, зокрема ті, що опинилися в Росії, розкривають цю злочинну, підступну діяльність радянської репресивно-каральної системи. Так, в повідомленні наркома НКВС УРСР Рясного на ім'я наркома внутрішніх справ Л. Берії інформувалося про створення, діяльність і чисельність таких спеціальних груп "для боротьби з оунівським бандитизмом у західних областях України".

"Беручи до уваги, що частина тих, що з'явилися з повинною, має широкі зв'язки з керівниками оунівського підпілля і УПА, – зазначалося в ньому, – а також добре ознайомлена з конспіративними порядками анти-совєтського² підпілля частину цих людей ми почали використовувати спочатку як окремих агентів-бойовиків, а пізніше – у бойових групах особливого призначення, названих нами спеціальними групами.

Агенти-бойовики отримували завдання проникати в оунівське підпілля або в банди УПА для захоплення або фізичного знищення керівників ОУН-УПА.

Створені при оперативних групах НКВС УРСР... спеціальні групи мали такі завдання:

1. Захоплення або фізичне знищення керівних центрів або ватажків ОУН-УПА.
2. Знищення дрібних банд УПА і місцевих боївок ОУН і СБ.
3. Підведення банд УПА під оперативний удар органів та військ НКВС.
4. Знищення системи живого зв'язку ОУН-УПА через розгром пунктів зв'язку, знищення або захоплення зв'язкових і шефів зв'язку.
5. Збирання необхідних розвідувальних відомостей перед проведенням великих чекістсько-військових операцій.
6. Виявлення і знищення складів-кришок ОУН-УПА" [16: 461–462].

Такі спецгрупи здебільшого склалися з тих членів ОУН та УПА, які з'явилися з повинною. Командував спецгрупою один з колишніх командирів УПА, а оперативне керівництво здійснював влитий до її складу оперативний працівник НКВС. У Рівненській та Волинській областях до складу спецгруп входили також колишні партизани-ковпаківці, які мали досвід боротьби з українським національно-визвольним рухом. У багатьох випадках дії спецгруп тісно узгоджувались з діями агентів-внутрішників, які проникали в загоны УПА або оунівське підпілля. До складу кожної спецгрупи входило від 3 до 50 і більше осіб.

Станом на 20 червня 1945 року в західних областях України діяло 156 спецгруп із загальною кількістю учасників 1783 особи. Зокрема, в Чернівецькій області діяло 25 спецгруп чисельністю 106 чоловік, Львівській – 26 спецгруп – 219 чоловік, Станіславській – 11 (70), Дрогобицькій 10 (52), Тернопільській – 2 (34), Рівненській – 49 (905), Волинській – 33 спецгрупи (397 чол.) [16: 463].

Про діяльність однієї з таких спецгруп на Тернопільщині розповідають архівні документи. В них міститься інформація про створення органами НКВС в березні 1945 р. спецгрупи на чолі з колишнім комендантом боївки СБ окружного проводу ОУН "Бистрим". Спецгрупа провела ряд операцій в Козівському, Бережанському і Підгаєцькому районах, в результаті яких було ліквідовано відділи УПА, криівки, склади, вбито десятки вояків УПА. В ході операцій чинилися жорстокі вбивства: "ми забрали його (станічного – О.П.) з собою, вбили і кинули в криницю". Якщо на початку своєї провокативної діяльності спецгрупа діяла під видом УПА, то в подальшому під маскою СБ. Зокрема на Бережанщині, де знаходилися керівні центри ОУН, вона викрила і розгромила ряд схронів Центрального проводу ОУН [16: 435–447].

² Переклад І. Біласа.

Ще одним свідченням жорстоких безчинств спецгруп НКВС, що від виглядом УПА та СБ чинили розбій у Рівненській області є спогади Семена Чіснока. Збереглася навіть унікальна фотографія однієї з таких спецгруп, що діяла в Демидівському районі [17: 7].

Автор розповідає, що героїчна і водночас трагічна новітня історія українського народу зберегла гіркі свідчення про події тих років, коли під личиною бандерівців енкаведисти катували і знищували невинне населення. Це були загони зрадників українського народу – озброєних до зубів молодиків із навколишніх сіл – т.зв. "спецотряди НКВД", створені для винищення українського населення, для очорнення авторитету УПА й дискредитації національно-визвольного руху в Україні.

Такий "спецотряд" нічних упирів був організованих на терені Демидівського району на Рівненщині. Керував ним енкаведист Чернов. В загоні налічувалося 50 бойовиків, добре озброєних, одягнених в обмундирування УПА і тризубами на шапках. Щоб не викликати підозри, що вони не бандерівці вбивали радянських активістів, приїжджих і місцевих – голів сільських рад, дівчат-учительок та медсестер із Східної України, не кажучи вже про вояків УПА і членів їх родин.

Страшні злочини чинив жорстокий садист і вбивця Сафат Панасюк, "Донині його ім'я, – пише С.Чісок, – викликає жах у жителів Млинів та ближніх сіл Калинівки, Ільпихівки, Миколаївки, Пащихи... П'ятсот людей своїми руками вбив цей кривавий нелюд... Усі вони були воїнами УПА, скерованими в цю "боївку" щоб з'ясувати причини масових убивств мирного населення, але ніхто з них не повернувся живий. Їм повиколували очі, повіризали язика, вуха та носи, поламали руки й ноги і напівживих повкидали у криницю в "Долині смерті". Тільки в одному селі Пащисі "спецотряд НКВД" очолений Сафатом Панасюком, умертвив 34 особи упродовж 1944–1946 років" [17: 7].

Це ще одна трагічна, маловідома і недостатньо досліджена сторінка історії українського національно-визвольного руху.

Архівні документи містять вражаючі цифри втрат ОУН та УПА, особливо на Волині-Поліссі, де дислокувалася УПА-Північ. Проти її формувань в лютому 1944–лютому 1945 рр. тільки на Рівненщині більшовики провели 2109 чекістсько-військових операцій. В ході їх було розгромлено 45 формувань УПА 83 місцеві боївки. Втрати повстанців склали 54.667 чоловік, в т.ч. 15.306 вбитими і 18.066 захопленими в полон [2: 150].

З огляду на втрати, які понесла УПА-Північ і організаційне підпілля ОУН на північно-західних українських землях, центр національно-визвольного руху з літа 1944 р. переміщається на західноукраїнські землі, де розгортає свої бойові сили УПА-Захід.

Всього за період з лютого по 31 грудня 1944 р. в західних областях України проти ОУН та УПА було проведено 6495 операцій, внаслідок яких повстанці і підпільники втратили вбитими 54.405 чоловік і 50.387 було захоплено в полон і затримано. Серед трофеїв нараховувалося 35 гармат, 328 мінометів, 4230 автоматів, 18.591 гвинтівка [2: 151].

За даними НКВС УРСР на 25 січня 1945 р. було 496 одиниць ОУН та УПА загальною чисельністю 25.353 чол. [2: 152]. Впродовж першого півріччя 1945 р. радянська влада, провела проти ОУН і УПА 9.238 операцій, в ході яких було знищено 34.210 і захоплено в полон 46.059 повстанців і підпільників ліквідовано понад 1 тис. осіб керівного складу ОУН та УПА [16: 608].

Серед них було вбито в лютому 1945 р. першого командира УПА, члена Центрального проводу Дмитра Клячківського ("Клима Савуру"), "Карповича" – першого заступника командира УПА, ряд членів центрального, крайових та обласних проводів ОУН. Було захоплено в полон члена центрального проводу, референта по пропаганді Петра Дужого та ін.

Ще одна проблема, яка потребує глибшого опрацювання – проблема зради, співробітництва з режимом. Станом на 1 липня 1945 р. на обліку в органах НКВС в західних областях України перебувало: 176 резидентів, 1196 агентів і 9843 інформатори [16: 612].

В той же час, варто зауважити, що закінчення війни з Німеччиною радянська влада не вела масованого наступу на національно-визвольний рух. І лише після завершення війни в Європі, проти ОУН та УПА було кинуте всі сили радянської репресивно-каральної системи. Наступає новий етап боротьби УПА.

В травні 1945 р. Провід ОУН видав Декларацію, в якій зазначав: "Ми свідомі того, що наша визвольна боротьба входить в свій найважчий період. На великому священому шляху визвольної боротьби поневоленого народу бувають дні триумфу і занепаду. Ми як діюче народне покоління сповняємо свій почесний обов'язок, незалежно від того, чи нам дадуть за це терновий чи лавровий вінок. Ми віримо в силу і воскресіння України і знаємо, що своїми діями наближаємо день національного і соціального визволення. На крові тих, що впали на полі бою в обороні рідних хат, сімей і населення, в наступі на гестапівські і енкаведівські гнізда і загони, в індивідуальному двобою в час конспіративної підпільної роботи, на крові тих, що замучені по тюрмах і таборах виростала безсмертна легенда воюючої поневоленої нації, що вогнем смолоскипом горить у серцях і душах народу і освічує шлях у майбутнє. Україна живе й бореться та силою здобуває перемогу. Хай же вічна буде слава впадшим героям, що склали своє життя на жертівнику нації".

Досліджуючи боротьбу УПА, зокрема її періодизацію, доречно поставити запитання: на що розраховувало керівництво ОУН та УПА продовжуючи опір режиму, що здобув перемогу над Німеччиною і встановив контроль над всією Східною Європою? Наскільки реальними буди ці розрахунки і плани?

Слід зауважити, що спочатку керівництво український рухом Опору сподівалося, що в СРСР неминуче станеться революційний вибух народних нас незадоволених сталінським режимом. В цьому плані розроблялося теоретичне обґрунтування боротьби УПА. Вже навіть у згаданих вище листівках до червоноармійців та народів СРСР містилися заклики до повалення радянського режиму і перебудови СРСР на засадах "Вода народам! Воля людині!".

Українська суспільно-політична думка цього періоду представлена насамперед іменами Осипа Дяківа – "Горнового", Петра Федуна – "Полтави", Йосипа Позичанюка ("Дмитра Шахая"), Дмитра Маївського ("Тараса"), Петра Дужого ("Арсена Панасенка") та ін.

Так, зокрема, О. Дяків-"Горновий", до речі, уродженець с.Олесин Козівського району Тернопільської області, був автором цілого ряду публіцистично-теоретичних праць, які, на думку П. Мірчука: "тематично діляться на дві основні групи. До першої групи належать статті на тему: За що ми боремося; статті, в яких автор з'ясовує ідейно-політичні основи революційної боротьби Організації Українських Націоналістів... Другу групу становлять статті на тему: Проти кого і проти чого ми боремося" [18: 11].

Серед його праць потрібно насамперед назвати: "Підсумки успіхів нашої національно-визвольної боротьби", "Перспективи нашої боротьби", "Чому ми в нашій боротьбі ставимо на власні сили українського народу?", "Чому ми переможемо?", "Наше становище до російського народу" та ін.

Зокрема у статті "Чому ми переможемо?" О. Дяків-"Горновий" стверджує: "Ми переможемо насамперед тому, що ми боремося за правду і справедливість, за найістотніші прагнення українського народу... Українська Самостійна Соборна Держава, за яку ми боремося, держава, якою керуватиме вільний народ, держава без поміщиків, капіталістів і партійних п'явок держава, яка забезпечить всі права людини і демократичні свободи, держава – рівна серед рівних держав усіх інших народів, – це те, до чого прагнув і прагне український народ... Знищення поневолення одного народу другим народом (імперіалізму), вільні національні держави для всіх народів, справжня дружба та рівноправність між народами..., знищення всякого визиску людини, добробут, вільна і повноправна людина – це ті ідеї, які дають найсправедливішу розв'язку всіх питань між народами і людьми" [18: 95].

Проблема російсько-українських взаємин постала з моменту входження України до складу Російської держави. Але особливо гострими ці взаємини були у ХХ ст., коли український народ зробив спробу вибороти свою незалежну державу. Не стали винятком й події Другої світової війни та повоєнний час. Глибокий аналіз цих проблем зробив О. Дяків-"Горновий" у статті "Наше становище до російського народу". Мається на увазі ставлення.

Автор зазначає, що ставлення українського народу до російського, нічим не відрізняється від ставлення українців до всіх інших народів. Воно впливає з основних засад українського національно-визвольного руху – "Воля народам! Воля людині!"

"Українському визвольно-революційному рухові, – пише він, – який зродився на ґрунті національного поневолення і колоніального гніту..., який висловлює прагнення народу до визволення, всяке поняття шовінізму, а тим більше імперіалізму, чуже і осоружне. Борючись за визволення власного народу, ми прагнемо до визволення і державної самостійності всіх народів... Ми переконані, що український народ, і всякий інший народ у світі, може найкраще і найповніше розвиватися тільки в сім'ї вільних і незалежних держав усіх народів. Ми хочемо своє життя будувати у власній самостійній державі в тісній співпраці з усіма народами. Ми віримо, що справжній мир у світі може забезпечити тільки система вільних національних держав усіх народів на їх етнографічних територіях" [18: 153].

Щодо російсько-українських взаємин, О.Дяків-"Горновий" підкреслює, що ОУН бореться не проти російського народу, а за визволення України від гніту російсько-більшовицьких загарбників. Він наголошує, "російська держава повинна покриватися з етнографічними кордонами російського народу і в ніякому випадку не виходити поза ці межі. З російським народом, який матиме національну державу на своїй етнографічній території, який не виступатиме проти національно-визвольних прагнень українського народу... з таким російським народом ми прагнемо до як найтіснішої співпраці і сьогодні, і в майбутньому" [18: 154].

Автором концептуальних статей з проблем українського національно-визвольного руху був Петро Федун-"Полтава" з Бродівщини. Його перу належать праці "Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу", "Безпосередньо за що ми ведемо бій", "Про наш план боротьби за визволення України в теперішній обстановці", "Підготовка третьої світової війни та завдання українського народу" та ін.

В роботі "Концепція самостійної України..." він зауважує, що вона є виявом природного прагнення українського народу до самостійного державного існування, притаманного йому від самого початку його історичного існування. Таким чином, концепція самостійної України – це, передусім, концепція самостійної української держави, побудованої українським народом на його етнографічних землях" [12: 15].

Концепція самостійної України, зазначає П.Полтава, це концепція такого суспільного ладу в майбутній українській державі, за якого не існуватиме експлуатації людини людиною. Цей лад буде спиратися на національно-державну й кооперативну власність у промисловості, банках, торгівлі, на національно-державну власність на землю при індивідуальному або колективному, залежно від воді населення, землекористуванні.

Він підкреслює, що основною тенденцією політичного розвитку сучасного світу є тенденція творити нові національні держави і в рамках цих держав потрібно вирішувати всі соціальні проблеми.

Надзвичайно актуально й сьогодні звучать думки П.Полтави, що СРСР потрібно перебудувати на принципі самовизначення народів і лише розчленування СРСР на ряд національних держав зробить неможливим відродження імперіалізму Москви, "Концепція самостійної України, – пише він, – буде основним елементом плану знищити більшовицьку тюрму народів..., буде основним елементом упорядкування Східної Європи та величезної частини Азії" [12: 74].

Паралельно з даними авторами, проблеми українсько-німецьких взаємовідносин розробляв Іван Гриньох ("Микола Коваленко"), О.Бродовий; українсько-польських – Василь Мудрий ("Я.Борович"), Михайло Палідович ("А.Карпатський"), Мирослав Прокоп ("О.Садовий"), Василь Галаса ("Зенон Савченко").

Видатними практиками і теоретиками українського національно-визвольного руху були Ярослав Старух ("Ярлан", "Стяг"), Михайло Степаняк ("Сергій Дмитріїв") та ін.

Водночас, керівники ОУН та УПА великі надії покладали на можливу війну між Радянським Союзом і його колишніми союзниками. Впевненість у цьому була настільки великою, що в січні 1945 р. Головний командир УПА. Р.Шухевич дав вказівку створити на Тернопільщині відділ особливого призначення УПА, який мав завдання вийти рейдом в ліси під Київ, щоб за умов розпаду СРСР захопити столицю України [2: 182–183].

Всі були впевнені в тому, що в найближчому майбутньому зіткнення СРСР з його західними союзниками неминуче. У зв'язку з цим було видано ряд документів ОУН "Декларація Проводу ОУН після закінчення II світової війни", ця тема опрацьовувалась вище згаданими авторами (П. Полтава. Підготовка третьої світової війни та завдання українського народу"). Дещо пізніше вона тема знайшла своє відображення у теоретичній спадщині С.Бандери ("Третя світова війна і визвольна боротьба"), Я.Стецька ("Міжнародна ситуація і перспективи для української визвольної боротьби", "Чи можлива перемога над Росією без світової війни").

Підсумовуючи ці проблеми дослідники зазначають, що розвиток української суспільно-політичної думки 40–50-их рр. XX ст. відбувався у зв'язку з потребами національно-визвольного руху того періоду, в умовах жорсткого протистояння двом тоталітарним режимам, що були виразно ворожі українському народові. Поставало питання якими є перспективи українського національно-визвольного руху? Звідси виникла необхідність аналізу і оцінки цих двох тоталітаризмів і засобів боротьби з ними за УССД. В цьому плані принципово новою була наукова критика тоталітарних концепцій націонал-соціалізму, фашизму, більшовизму як феномена однієї природи.

В своїх програмних документах український національно-визвольний рух запропонував народові альтернативу між ворожими йому силами і несприйнятними устроями: капіталізмом і комунізмом [18: 189–192].

Переломним у боротьбі УПА став 1946 р., який в історіографії відомий як період "великої блокади". Саме цього року вона змушена була перейти від широких повстансько-партизанських дій до боротьби збройного підпілля. Як зазначає А.Кентій: "Збройна боротьба ОУН – УПА в цей період носила характер розрізнених переважно спорадичних терористичних, пропагандистських і господарських акцій як в часі, так і в просторі. Вони хоч і дошкуляли комуністичному режиму, але виявилися нездатними його подолати".

Радянський режим спрямував проти УПА всі сили своєї системи, в т.ч. червону армію. Ці заходи значною мірою пов'язувалися з підготовкою виборів до Верховної Ради СРСР, в яких вперше мало взяти участь населення західноукраїнських земель. Було віддано наказ "паралізувати дії бандитів і забезпечити нормальний хід виборчої кампанії". Так розпочалася безпрецедентна за масштабами і залученими силами акція радянської влади проти ОУН та УПА.

Так, з 1 грудня 1945 р. по 10 лютого 1946 р. проти ОУН та УПА було проведено 15.562 операції, внаслідок яких знищено понад 4 тис.200 повстанців і підпільників, захоплено в полон і затримано 9 тис.400 членів ОУН і УПА, ліквідовано 130 збройних формувань. В акціях проти УПА взяло участь до 600 тис. війська, відбулося 1500 боїв і зіткнень, втрати більшовиків склали 15 тис. чоловік. Найсильніший удар по ОУН та УПА було нанесено з 11 січня по 10 квітня 1946 року ходи червоні війська заблокували усі села західних областей України. Як свідчать документи: "В цей період УПА понесла основні втрати і з цього моменту перестала бути як бойова одиниця" [20: 134].

З квітня по серпень 1946 р. на території західних областей органами МВС-МДБ, внутрішніми і прикордонними військами було проведено ще 42.175 операцій і засідок, в ході яких було вбито 3277 чол., "захоплено і заарештовано 3364 члени ОУН та УПА, вилучено 7225 одиниць зброї. Зокрема в Тернопільській області за час з 1 жовтня по 10 листопада 1945 р. в ході 443 операцій і 307 засідок знищено 156 і захоплено 145 повстанців і підпільників, виявлено і зруйновано 108 схронів [20: 18–19].

Таким чином, втрати національно-визвольного руху були значними, особливо це стосувалося командно-керівного складу ОУН та УПА, за якими посилено полювали спецпідрозділи МВС-МДБ. Так, цього року загинули провідник ОУН Карпатського краю Я.Мельник (Роберт), колишній командир Південної військової округи УПА-Північ, а тепер оргреферент Західного проводу ОУН П.Олійник ("Еней"), командир груп УПА "Чорний ліс" і "Магура" В.Андрусак (Грегіт) і "Козак". Потрапили в полон відомі командири УПА Ф.Воробець ("Верещака"), В.Левкович ("Вороний"), Ярослав Вітовський ("Андрієнко", "Зміюка") – син Д.Вітовського.

Восени 1946 р. органи МВС-МДБ вже мали певну інформацію про місця конспіративного перебування на території Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської області

чільних діячів ГК і ГВШ УПА, проводу ОУН. Спеціальні оперативні групи вели пошук Р.Шухевича, В.Кука, О.Гасина, М. Арсенича, Р.Кравчука,

Але, все ж, сили українського національно-визвольного руху не були остаточно зломлені. В червні 1946 р. відбулася конференція проводу ОУН, в постановках якої давалася характеристика міжнародної ситуації, становища в СРСР та Україні. В них зокрема зазначалося: "Український революційний рух, не зважаючи на несприятливі зимові умови, по-геройськи витримав масово стосований терор большевицьких поліційних банд, так, що окупантові не вдалося ні знищити революційний рух і Організацію Українських Націоналістів, ні залякати народ репресіями і змусити відмовитися від участі в революційній боротьбі" [21: 153].

Т.зв. "Велика блокада" змусила керівництво ОУН та УПА перейти на нові форми боротьби і з 1947 р. розпочинається новий етап, який можна визначити як боротьба збройного підпілля ОУН та УПА. Суть цього етапу полягала в намірі зберегти кадри і уникнути зайвих втрат. Адже наступ радянського режиму посилювався. Так, з 1 січня по 20 березня 1947 року сили МВС-МДБ, провели 12268 операцій, внаслідок яких ОУН та УПА втратили 966 чоловік вбитими і 1478 захопленими в полон [20: 38].

Але, незважаючи на втрати, боротьба тривала, причому вона охоплювала не лише західноукраїнські землі, а й територію Житомирської, Кам'янець-Подільської, Київської, Чернігівської областей, а також Брестської області Білорусії. Так, в другій половині 1947 р. була зафіксована поява рейдуючих загонів УПА на території Макарівського району Київської, Кам'янського району Кіровоградської, Баришівського району Житомирської областей. У Васильківському районі Київської області була розкрита нелегальна оунівська організація з 15 чол., які мали 4 укриття, 6 конспіративних квартир, зброю, націоналістичну літературу [20: 4–42].

Окрему сторінку національно-визвольного руху становить героїчна боротьба УПА в т.зв. Закерзонському краї, де за даними НКВС дислокувалося 27 формувань УПА чисельністю майже 5 тис. бійців. Зважаючи на те, що дана тема потребує окремого дослідження, зупинимося лише на її загальній характеристиці. З боротьбою УПА на Закерзонні – тобто етнічних українських землях Лемківщини, Перемишльщини, Холмщини, Підляшшя тісно пов'язано проведення комуністичним режимом Польщі, у координації з аналогічними режимами СРСР та Чехословаччини, т.зв. операції "Вісла" – насильної депортації українців з їх етнічних земель.

Як зазначав відомий дослідник цієї проблеми Є.Місило: "Що спричинилося до рішення про цілковиту депортацію українського населення? Безумовно, найістотнішим чинником було прийняття польськими комуністами сталінської моделі національної політики з примусовими переселеннями, застосуванням засади колективної відповідальності, як засобу вирішення проблеми непокірних національних груп... Аналіз акції "Вісла" з перспективи років доводить, що крім знищення УПА вона мала на меті передовсім остаточно вирішення українського питання у Польщі... Про це свідчить багато фактів, що застосовувалися при виселенні й оселенні українців: ув'язнення без судових вироків інтелігенції, жінок і дітей, всіх запідозрених у сприянні підпіллю, в концентраційному таборі в Явожні, розпорошене оселення з метою якнайшвидшої асиміляції..., заборона повернення на рідні терени під загрозою ув'язнення у таборі, заборона покидати місця проживання без згоди органів безпеки, позбавлення можливості користуватися з релігійних послуг у власному обряді й навчатися рідної мови" [22: 20–21; 35].

Варто зауважити, що депортація до УРСР розпочалася ще в 1944–1946 рр. і охопила тоді 482 тис. українців [23: 382]. Вона не розв'язала української проблеми в Польщі, зокрема не позбавила підтримки українським населенням УПА на Закерзонні. Тому з 28 квітня по 28 липня 1947 р. польська влада провела акцію "Вісла" до якої було залучено принаймні 20 тис. солдатів Війська Польського.

Протягом операції "Вісла" було виселено 140.575 українців і членів змішаних українсько-польських родин, які проживали на території трьох воєводств (22 повітів), в т.ч. Краківського воєводства – 10.510 осіб, Ряшівського – 85.339, Люблінського – 44.726. Їх розселили у 71 повіті 9 воєводств. Виселення відбулося з 325 українських сіл. Крім того, військово-польові суди засудили 315 українців, з них 173 на смертну кару, а 3.873 особи

були ув'язнені в концтаборі Явожно поблизу Освеціма, в т.ч. понад 700 жінок і дітей. Серед ув'язнених було греко-католицьке і православне духовенство майже вся українська інтелігенція і передовсім сільське населення, запідозрене у наданні допомоги УПА [22: 25–34].

Втрати останньої були величезні: 75% складу УПА, або приблизно 1500–1837 чоловік вбитими, пораненими й захопленими в полон. Водночас польською владою заарештовано майже 2800 осіб з цивільної мережі ОУН.

В нерівній боротьбі на території Польщі загинули: провідник ОУН в Закерзонському краї – Ярослав Старух – "Стяг", більше десяти командирів сотень УПА. На територію УРСР перейшли й загинули там: командир куреня Василь-Мартин Мізерний ("Рен"), ще кілька командирів сотень, серед яких Василь Шишканець ("Бір"), Степан Стебельський ("Хрін") – загинув під час переходу в Німеччину. Були заарештовані і засуджені на смерть: командир УПА в Польщі Мирослав Онишкевич ("Орест"), шеф Служби Безпеки Петро Федорів ("Дальнич"), командир куреня Іван Шпонтак ("Залізник"). Останньому, щоправда, смертну кару замінили на 25 річне ув'язнення і 1961 р. звільнили. Були страчені командири сотень Роман Гробельський, Володимир Щигельський ("Бурлака"), Василь Кроль, Григорій Мазур.

Зуміли пробитися на Захід командири куренів Петро Миколенко ("Байда"), Володимир Сорочак ("Беркут"), командири сотень Михайло Дуда ("Громенко"), Микола Тарабан ("Туча").

І все ж, незважаючи на колосальні втрати, боротьба продовжувалася. За неповними даними на початку 1948 р. в семи західних областях України в підпільних структурах ОУН та УПА нараховувалося понад 5 тис. осіб. Найбільш чисельними вони були в Станіславській області – 158 організацій ОУН (688 чол.), 26 бойових груп (345 чол.), 859 окремо діючих підпільників і повстанців. В Дрогобицькій і Рівненській областях в лавах ОУН та УПА перебувало відповідно 866 і 898 осіб [20: 52].

Не відмовляючись від проведення військово-чекістських операцій, репресивно-каральні органи головну увагу приділили подальшому створенню і вдосконаленню спецгруп МДБ, поліпшенню якості існуючої і залученню нової агентури, здатної проникнути в середовище ОУН та УПА. Вражають цифри про цю агентуру. Так, на 25 липня 1946 р. агентурно-інформаційний апарат УМДБ тільки у Станіславській області складався з 6.405 чол., з яких 641 агент, 142 резиденти, 5572 інформатори, 50 явочних квартир [16: 651–652]. Проводилися посилені розшукові акції з метою виявлення підземних бункерів та схронів. Важливе значення й надалі надавалося ліквідації провідницько-командного складу ОУН та УПА. Так, в листопаді 1948 року – квітні 1949 р. загинули шеф ГВШ УПА Олекса Гасин ("Лицар"), крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ М. Козак ("Смок"), провідник ОУН Львівського краю Зіновій Тершаковець ("Федір"), провідник ОУН Карпатського краю і командир УПА-Захід Василь Сидор ("Шелест").

Все свідчило про те, що ОУН та УПА перебувають в стані найвищого напруження своїх сил та можливостей. База повстанського руху катастрофічно скорочувалась. Все це не могло не турбувати провідників національно-визвольного руху, які, очевидно, розуміли, що наближується кульмінація у боротьбі з радянською владою. Ці проблеми обговорювала широка нарада керівників ОУН та УПА за участю Р.Шухевича в травні 1948 р. у Миколаївських лісах на Львівщині. В ній взяли участь П.Федун ("Полтава") О.Дяків ("Горновий"), провідники ОУН Львівського і Подільського краю. Це була напевно остання така широка нарада керівництва національно-визвольним рухом.

Ситуація застала їх здійснити кроки на згортання діяльності УПА як збройної формации. У вересні 1949 р. Головний командир УПА Р.Шухевич видав наказ згідно з яким всі підвідділи і штаби УПА з кінця 1949 р. мали принципи свою діяльність як бойові одиниці і органи управління [20: 63].

В таких складних умовах в жовтні 1949 р. появилось "Звернення воюючої України до всієї української еміграції". Його підписали 22 керівники національно-визвольного руху, серед яких командир УПА Р.Шухевич, заступник голови Генерального Секретаріату УГВР В.Кук, начальник Політвиховного відділу ПШ УПА П. Полтава, член Проводу ОУН О.Горновий, голова підпільної УГКЦ М. Лаврівський, керівник підпільних організацій

Юнацтва ОУН Р.Ільницький, керівник підпільного УЧХ А.Шибалинська, редактор підпільних видань, професор С.Кузьменко, художник Ніл Хасевич та ін.

В цьому унікальному документі "воююча Україна" поставила ряд завдань перед українською еміграцією, яку роздирали внутрішні протиріччя і, зокрема, ЗЧ ОУН, де почалися процеси другого розколу. Тому з такою тривогою автори Звернення констатували, що в тій складній ситуації, в якій опинився український народ, еміграція не може дозволити собі на жодні роздори і партійну гризню. Нині всі партійні розходження мусять бути підпорядковані одній меті – справі визволення українського народу.

"Край вбачає лихо, – говорилося у Зверненні, – не в існуванні різних партій на еміграції, а в тому, що ці партії не вміють співжити і співпрацювати ні між собою, ні в середині самих себе... Воююча Україна найрішучіше засуджує всіх тих, які не хочуть підвестися вище своїх вузьких партійних інтересів, які спекулюють визвольною ідеєю" [13: 27–28].

Тому "воююча Україна" вимагала повної єдності від української еміграції, єдності не на словах, а на ділі, єдності на базі визвольної боротьби народу на українських землях. Українська еміграція повинна гідно і відповідально репрезентувати свій народ і його визвольну боротьбу перед зовнішнім світом. І врешті, українська еміграція має нести правду світові про сталінський СРСР і стати активним співорганізатором єдиного фронту всіх народів поневолених російсько-більшовицьким імперіалізмом.

На жаль, це Звернення фактично не було почуте, чи точніше відчуте, українською політичною еміграцією. А на західноукраїнських землях продовжувалася запекла, хоча й нерівна боротьба.

Протягом тривалого часу масовою соціальною базою національно-визвольного руху в основному було сільське населення. Але в умовах проведення колективізації сільськогосподарства і масових депортацій селян, база руху почала звужуватися. За цих умов керівництво ОУН та УПА зосередило свою увагу на створенні мережі підпільних націоналістичних осередків в обласних центрах, містах та містечках. Цю зміну тактики незабаром вловили спецслужби і почали здійснювати відповідні контрзаходи.

Непоправною втратою для українського національно-визвольного руху стала героїчна смерть 5 березня 1950 р. Головного командира УПА, голови Генерального Секретаріату УГВР і Провідника ОУН в Україні Романа Шухевича [5: 75–76]. В повідомленні з цього приводу зазначалося: "Українська Головна Визвольна Рада, Головне Командування Української Повстанської Армії та Провід організації Українських Націоналістів на Українських Землях ділиться з кадрами визвольного підпілля та з усім український народом болючою вісткою про те, що ранком 5 березня 1950 р. в с.Білогорща біля Львова на своїй підпільній квартирі в боротьбі з московсько-більшовицькими окупантами смертю героя загинув... генерал-хорунжий УПА Роман Шухевич -Р.Лозовський – Тарас Чупринка – Тур. ...Історія визвольно-революційної боротьби українського народу на українських землях 1943–1950 рр. з ім'ям сл.п. друга Шухевича... зв'язана нерозривно і навечно ... В його особі український визвольно-революційний рух і весь український народ втратили політичного та військового керівника високого класу..." [13: 50–53].

Справді, смерть Р.Шухевича, обставини якої ще досліджуються, стала найбільшим ударом для УПА. Після цього, процес згортання організованої боротьби ОУН та УПА набув незворотного характеру.

Після загибелі Р.Шухевича його місце заступив Василь Кук-полк. "В.Коваль". 8 липня 1950 р. Бюро інформації УГВР повідомило, що "пост Голови Генерального Секретаріату УГВР та Головного Командира УПА обняв полк. УПА Василь Коваль" [11: 100].

Він очолив керівництво національно-визвольним рухом в період коли той стрімко йшов на спад, а тиск з боку радянського режиму посилювався. Але, навіть в тих умовах, з серпня 1951 р.по квітень 1952 р. в Україні відбулося 76 проявів діяльності ОУН та УПА. За данини МДБ на квітень 1952 р. діяв 71 Провід ОУН (160 чол.), 84 бойові групи (252 чол.), а також окремо діючі бойовики – всього 937 осіб. В оперативному розшуку перебувало ще понад 1500 озброєних членів націоналістичних організацій [20: 80].

За даними радянських джерел, в 1954 р. українське націоналістичне підпілля здійснило всього 13 акцій і 29 випадків розповсюдження листівок. Згідно з інформацією МДБ

в березні 1955 р. в західних областях України нараховувалось 11 розрізнених бойових груп чисельністю 32 особи та 17 окремо діючих бойовиків [20: 89].

Спроби керівних націоналістичних центрів за кордоном встановити зв'язки з національно-визвольним рухом та посилити його керівництво закінчилося невдачею. Спецслужби виявили і захопили 18 з 19 осіб перекинутих із Заходу.

Так, в червні 1951 р. до рук спецслужб потрапив шеф СБ ЗЧ ОУН Мирон Матвієйко, надісланий на Україну С.Бандерою для з'ясування стану націоналістичного підпілля. В травні 1951 р. в Україну був відправлений Василь Охримович, член ЗП УГВР, який встановив зв'язок з В.Куком ("В.Ковалем"), але в жовтні 1952 р. був підступно схоплений спецслужбами СРСР і в травні 1954 р. страчений [24]. В липні 1953 р. органи МДБ захопили Василя Галасу ("Орлана"), який очолював підпілля ОУН та УПА, зокрема був членом Центрального Проводу [1: 110–140]. Таким чином на волі з членів Центрального Проводу залишався тільки Василь Кук – ГК УПА. Але і він в травні 1954 р. був заарештований.

Отже, органом держбезпеки вдалося на цей час ліквідувати Центральний Провід ОУН в Україні, крайові, окружні, надрайонні та районні проводи ОУН. Були вбиті та заарештовані практично всі провідні діячі ОУН та УПА. Але, як свідчать радянські джерела, в 1954–1959 рр. в Україні все ж було вчинено 156 терористичних актів та замахів, мали місце 94 підпали колгоспних будівель та господарств активістів, встановлено понад 5,5 тис. випадків виготовлення та розповсюдження антирадянської літератури. Органи держбезпеки ліквідували 183 націоналістичні організації та групи [20: 90].

П.Содоль зазначає, що збройне підпілля в Україні діяло до 1956 р., доказом чого була чергова радянська амністія. А В.Мороз підкреслює: "Після розбиття органами НКВД масової мережі ОУН-УПА окремі законспіровані групи ще довго були діяльними... Так, 1963 року коло Бережан (Тернопільщина) відбувся бій групи українських підпільників із загonom КДБ... Факт, що ще у 1963 році існувала добре законспірована група, яка жила законами часів УПА... , свідчить про глибоке коріння повоєнного підпілля" [25].

Отже, підсумовуючи проблему створення і боротьби Української Повстанської Армії, вважаємо за доцільне зробити такі висновки. Створена у 1942 р. на Волині і Поліссі УПА майже протягом п'ятнадцяти років вела безкомпромісну боротьбу за реалізацію основного гасла ОУН – Українська Самостійна Соборна Держава. Починаючи з 1943 р. ареал дії УПА поширився на Галичину, Буковину Закарпаття, т. зв. Закерзонський край, Житомирську, Кам'янець-Подільську, Київську, Вінницьку області, а окремі боївки діяли на Чернігівщині, Кіровоградщині та в ін. областях.

Цифровий діапазон чисельності УПА надзвичайно широкий. Різні джерела подають цифру від 20 до 200 тис. чоловік. Тому на сьогодні прийнятним є висновок, що участь у збройній боротьбі за УССД брали десятки тисяч, а в різних інших формах Руху Опору – сотні тисяч українців.

В історії створення і боротьби УПА можна виділити кілька періодів, які, в основному, вкладаються в тогочасну військову доктрину ОУН. Першим був початково-підготовчий – 1941–1942 рр., коли виникли збройні відділи УПА – "Поліська Січ" Т.Бульби-Боровця. Другий, охоплює 1942–1943 рр., коли створенням УПА зайнялася ОУН-Б і вона діяла в період німецької окупації. Структура УПА на цьому етапі будувалася на зразок регулярної армії. Наступний, третій період боротьби УПА – це зима 1943–1944 рр., коли лінія радянсько-німецького фронту проходила через терени діяльності УПА і головне завдання полягало в збереженні сил для подальшої боротьби. Четвертий період тривав до закінчення Другої світової війни, коли УПА, в основному, довелося вести боротьбу з репресивно-каральними органами НКВС-МДБ. П'ятий період боротьби УПА розпочався після закінчення німецько-радянської та Другої світової війни, коли радянська система кинула на розгром УПА всі сили, в тому числі частини червоної армії. В цьому періоді можна виділити ще кілька етапів. Це 1946 р. – рік так званої "Великої блокади", коли УПА було завданих важких ударів і з 1947 р. вона змушена була розформувати великі відділи й перейти на такі форми боротьби як збройне підпілля ОУН та УПА. З цього часу розпочинається поступовий, але невпинний процес затухання боротьби. Переломною віхою в ньому стала загибель в березні 1950 р. ГК УПА Романа Шухевича. Після цієї втрати бо-

ротьбою УПА до травня 1954 р. керував Василь Кук, але це вже були некоординовані дії окремих, майже не зв'язаних між собою, відділів. Окремі бойовики УПА протрималися до середини 50-их років, свідченням чого є амністія радянської влади у 1956 р.

Для кожного з цих етапів боротьби УПА була характерною різна тактика, але стратегічна мета залишалася незмінною – боротьба за Українську Самостійну Соборну Державу.

Досягти цієї мети ОУН та УПА не вдалося. Повстансько-підпільна боротьба не переросла у всенародне повстання і національну революцію, яка мала розвалити СРСР. Боротьба ОУН та УПА, хоча й мала прояви поза межами Західної України, але основною базою Руху залишався західний регіон.

Наскільки реальними були ці програми і плани ОУН та УПА? Якою ціною робилися спроби їх досягнути? Яке співвідношення між теоретичними ідеями і їх практичною реалізацією? Чи виправданими були величезні жертви з обох сторін? Це тільки невелика частина питань, на які історики ще мають дати відповіді.

Але вже сьогодні можна стверджувати наступне. По-перше, український національно-визвольний рух, очолюваний ОУН і матеріалізований в УПА, був рухом широких верств західноукраїнського населення, користувався його всебічною підтримкою і завдяки цьому, в екстремальних умовах зміг протриматися понад десять років.

По-друге, незважаючи на поразку УПА, український національно-визвольний рух не був подоланим, він набрав інших, мирних форм і тривав до проголошення незалежності України у 1991 р.

По-третє, завдяки боротьбі ОУН та УПА в свідомості кількох поколінь західних українців збереглися ідеали безкомпромісної боротьби за національне визволення і незалежну державу.

По-четверте, досвід боротьби ОУН та УПА засвідчує, що на перемогу можуть розраховувати ті політичні сили, які користуються підтримкою більшості населення всієї України, а не якоїсь її частини.

По-п'яте, для перемоги УПА потрібні були не лише внутрішні передумови, а сприятлива міжнародна кон'юнктура. Ні першого, ні другого, на жаль, в 40–50-их рр. для України не існувало.

Список використаних джерел

1. Кокін С.А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ. Випуск 1. – К., 2000. – 214с. 2. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944-1945 рр. – К., 1999. – 219с. 3. Довідник з історії України. – Т.3. – К., 1999. – 685с. 4. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.9. – Париж-Нью-Йорк, 1980. – 3600с. 5. Полянський О. Історичні силуети. – Тернопіль, 1998. – 126с. 6. Леbedь Микола. УПА. Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. 1 частина. Німецька окупація України. – Дрогобич, 1993. – 208с. 7. Мірчук Петро. Українська Повстанська Армія 1942-1952. Документи і матеріали. – Львів, 1991. – 448с. 8. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи. – К., 1996. – 496с. 9. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західно-Українські землі в 1944-1953 роках. Нові документи і матеріали. – К., 1998. – 944с. 10. Українська Повстанська Армія. Збірка документів за 1942-1950 рр. // Причинки до суспільного мислення. Частина I. – Торонто, 1989. – 248с. 11. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга перша. 1944-1945 // Літопис Української Повстанської Армії. Т.8. – Торонто, 1980. – 319с. 12. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга друга. 1946-1948 // Літопис Української Повстанської Армії. Т.9. – Торонто, 1982. – 535с. 13. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга третя. 1949-1952 // Літопис Української Повстанської Армії. Т.10. – Торонто, 1984. – 435с. 14. Українська Головна Визвольна Рада. Збірка документів за 1944-1950 // Причинки до суспільного мислення. Частина I. – Торонто, 1989. – 194с. 15. Білас І. Упирі та перевертні в офіційних документах // Шлях перемоги, 1993. – № 40. – 2 жовтня. 16. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн.2. –

К.: Либідь. – Військо-України, 1994. – 688с. 17. Чіснок С. Упирі // Шлях перемоги, 1993. – №33. – 14 серпня. 18. Осип Дяків-Горновий. Ідея і чин. Повна збірка творів. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1968. – 408с. 19. Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940-1980-х років. – К., 1999. – 324с. 20. Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.). – К., 1999. – 111с. 21. ОУН в світлі постанов Великих Зборів. Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р. // Причинки до суспільного мислення. Частина I. – Торонто, 1989. – 160с. 22. Акція "Вісла". Документи. Впорядкування і редакція Євгена Місила. – Львів – Нью-Йорк, 1997. – 564с. 23. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – 440с. 24. Камінський А. Василь Охримович. – Торонто-Нью-Йорк-Лондон, 1999. – 152с. 25. Мороз В. Шісдесяті роки в Україні // Всесвіт, 1993. – №9-10.

Oleg Poljansky

SOME QUESTIONS OF A TERMINOLOGY, NUMBER AND UIA

In clause are analyzed problem from a history of occurrence and struggle UIA terminological concepts, question and this military organization are insufficiently investigated.

РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477)

Марія Алексієвець

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ УМОВИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ В ДАВНІЙ І СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ УКРАЇНІ

У статті висвітлюються історико-географічні передумови екологічного руху, з'ясовуються основні етапи охорони довкілля в давній і середньовічній Україні

З давніх-давен люди використовували окремі заходи охорони природи. Виникнення, зміст і спрямованість природоохоронних заходів зумовлювалися станом навколишнього середовища, рівнем екологічної культури, соціально-економічним розвитком суспільства.

На думку відомих дослідників І.П.Лаптева, В.К.Рахіліна, В.Є.Борейка та ін., перші заходи з охорони природи здійснювались уже в період первісного ладу. Ми вважаємо, що вони виникли з появою людини і були спрямовані передусім на її охорону. Наслідувальний характер виховання дітей, заборони і застереження також сприяли збереженню навколишньої природи і людини як її частини. Звичайно, форми і методи були примітивними з сучасної точки зору, але з плином часу вони удосконалювалися. На ранніх стадіях існування людського суспільства вони знаходили свій вияв у різних громадських заборонах полювання на ті чи інші види тварин, збір рослин у відповідних місцях і в конкретний час року, на охорону місць їхнього проживання і баз харчування. Табу, тотеми та інші подібні заходи були відповідним виявом громадської думки з питань охорони навколишнього середовища. Культурні обряди стали основою для створення об'єктивної форми охорони природи, дерева, гаї, джерела, озера, скам'яніння, печери, скелі, окремі види тварин і рослин були першими природними об'єктами, які охоронялися. Мали місце регламентування термінів полювання і рибальства, добування дичини, охорона молодняка і самок. Існували народні звичаї, які визначали терміни збирання дарів лісу. Ці традиції зберігалися протягом тривалого часу. Деякі з них зазнавали змін, набували нових форм.

Ідея необхідності охорони навколишнього середовища і раціонального підходу до використання природних ресурсів з часом знаходить все більше розуміння. Бо стихійний характер природокористування, удосконалення знарядь полювання, зростання кількості населення призводили до зменшення мисливської фауни, винищення тваринного і рослинного світу. Треба мати на увазі, що при цьому нестача знань про природу і її явища обмежувала світогляд людини. Із виникненням держав на терені України посилюється антропогенний тиск на природу, що відображається на зростанні населення, освоєнні нових територій, що супроводжувалось руйнуванням біогеоценологічного покриву. В середньовіччі зростає кількість міст і населення в них, що слід розглядати як початок урбанізації. Міста стають витокami започаткування промисловості – в недалекому майбутньому основного забруднювача довкілля, антисанітарії й епідемій. Загалом у середньовіччі природокористування продовжувало залишатися стихійним. Як наслідок, безконтрольно винищувались ліси, збільшувались площі розорюваних земель, змінювався ареал диких тварин і зменшувалась їх кількість.

На фоні такого стану навколишнього середовища розширюються форми охорони природи і екологічної освіти як теоретичної бази довкілля. Уже в добу Київської Русі з'являються офіційні природоохоронні документи, створюються прсаповідники, зростають витки природознавчої освіти, що знаходить своє відображення у народних традиціях, праці, релігії, змісті навчання. Хоча ці заходи не були широкомасштабними, але вони значною мірою на певній території регулювали взаєностосунки людини з природою.

В XI ст. в Київській державі для регулювання відносин між власниками в сфері природокористування, інших стосунків у збірці законів "Руська Правда" визначались окремі статті. Фактично це був перший законодавчий документ, який регулював вказані відносини. Основна його спрямованість полягала в охороні власності володарів природних угідь від винищення, пошкодження, крадіжки тощо. "Руська Правда" охороняла людину від вбивства, природні землі, окремі види тварин. Особливо великі штрафи передбачались за викрадення бобра, бджіл, зруйнування бортного дерева, "гранного дуба", довговічного дерева. Згідно з її статтями за вбивство чи викрадення коня, бика, барана, яструба чи сокола та ін. призначались грошові штрафи. Великих розмірів досягав штраф за викрадення бобра (12 гривень), який дорівнював штрафу за вбивство холопа [1: 17].

Особливо шанували русичі священні гаї, ліси. Лісові угіддя Київської Русі за часів Ярослава Мудрого займали 40% (28 млн.га) території сучасної України, в той час як в 1996 р. – 14,8% (8,6 млн.га), при середній лісистості Західної Європи – 30% [2: 141]. Високо цінувалися й охоронялися великі дуби, які слугували за природні орієнтири в угіддях. Стаття 73 "Руської Правди" проголошувала "Если кто срубит дуб с знаменем или листевой, тот платит 12 гривень штраф" [3: 17]. В Ярославовому законі "О церковных судах и земских делах" зазначалось: "А ще кто сжег лес чужий или сечет деревия чужие, сугубо да осужден будет и рука его знаменена будет" [4: 17].

У Київській Русі створювалися праяповідники. Це були урочища, що охоронялися для полювання князів ("Звіринець", "Соколиний Ріг") [5: 2]. За князя Володимира Волинського (XIII ст.) було створено заповідну територію сучасної Біловезької Пущі, завдяки якій до наших часів зберігся єдиний в Європі лісовий масив первісного характеру та найдавніший савець – зубр. Створення заповідних об'єктів, перші законодавчі природоохоронні акти мають історичне значення у формуванні витоків природоохоронного руху.

За княжих часів в Україні-Русі витворюється корпус пам'яток духовної культури, в яких відображено тогочасне бачення сутності людини та її місця в світі, взаємин з довкіллям. Давні русичі добре розумілися на корисних травах і сполуках, створили ряд не оцінених природничо-наукових та медичних текстів. До них належать праці астрономічного (Кирик), фармакологічного ("Мазі" княгині Добродії), медичного (сповідь про лікаря Агапіта), зоологічного (різні "Бестіарії") спрямувань. З першого художнього твору української літератури "Слова о полку Ігоревім" впливає, що в княжу добу природне середовище України-Русі було в цілісноорганічному стані з природою, обумовленою кількістю представників рослинного і тваринного світу. В добу Київської Русі і подальші часи продовжували діяти ще язичницькі традиції. Значною мірою вони мали натуралістичне підґрунтя і природоохоронну спрямованість.

Експансія татаро-монгольської орди в 40-х роках XIII ст. завдала великої шкоди довкіллю. Її згубний вплив полягав у винищенні людей, загибелі великої кількості коней, руйнуванні лісів, винищенні тварин, посівів та ін. М.Костомаров писав, що Київ був "сожженный, истребленный до тла, на многие века оставался в развалинах... и целый окрестный край осужден был сделаться пустыней пока для него не настала новая историческая жизнь" [6: 17]. У Києві з 50 тисяч киян врятувалися лише 2 тисячі; залишилося всього 200 будівель. Через Київ уже не проходили важливі торговельні шляхи, його населення на початку XV ст. складало всього 3 тисячі чоловік. Але, на жаль, негативні соціально-екологічні дії татаро-монгольської орди продовжувались "півтора ста літ..., орда спустошила українські землі..., побила багато людей... Люди тікали від орди в ліси та захисні місця" [7: 17]. Значних знущань зазнали Чернігів, Переяслав, Галич, Ізяслав і багато інших міст. Для відновлення міст потрібен був ліс, що викликало значне навантаження на відповідні природні комплекси.

Захоплення українських земель спричинило значну шкоду сільському господарству. Родючі поля позаростали лісом і травою, а "села от того нечестивого Батьева пленения запустеша" [8: 17]. Татаро-монголи, які були більш відсталими в економічному й соціальному розвитку, на тривалий час затримали в Україні натуральний спосіб господарства. До того ж збір данини з українського народу здійснювався не тільки грошима, а й натуральними продуктами мисливства, сільського господарства. Найбільш поширеною була данина шкурами ведмеда, лисиці, бобра. Це призвело до масового винищення хутрових

звірів. У зв'язку з цим замість хутра запроваджувалась медова данина. Сплата натуральної ренти хутрами продовжувалась до XVI-XVII ст. передусім у гірських, поліських і степових районах. Хутро вивозилося за межі України і становило джерело доходу.

У першій половині XIV ст. частина українських земель ввійшла до Великого Князівства Литовського. На населення лягла подвійна данина і відповідне навантаження на природні ресурси українських земель. Розвиваються міста, зростає в них чисельність населення, збільшується обсяг ремісницьких виробництв. Для будівництва міст використовується багато дерева. Останнє потрібне було і для виготовлення човнів, меблів, посуду тощо. Для задоволення цих та інших потреб по-хижацькому винищувались ліси. З XVI ст. почався вивіз деревини за межі України. Водночас винищувалась і мисливська фауна. Інтенсифікується рибний промисел. Продовжує переважати стихійність природокористування. Як наслідок, практично зникає зубр, чисельність бобра, сайгана, тарпана, оленя, іншої мисливської фауни значно скоротилась. Мало місце зрушення біогеоценотичного покриву рослинності.

Ці негативні наслідки не могли повною мірою зупинити статті Литовських статутів 1529, 1566 і 1588 років. Вони не мали чітких механізмів їх реалізації, і, переважно, ґрунтувались на карноштрафних санкціях, недостатньо враховували гуманітарні аспекти проблеми природокористування. Відсутня була концепція охорони довкілля і раціонального використання природних ресурсів, а рівень освіти, навчання і виховання ще недостатньо впливав на свідомість людини й формування її екологічної культури. Все це свідчило про те, що певний прогрес суспільства здійснювався значною мірою за рахунок збіднення природного середовища.

Історія народу, історія природи взаємопов'язані, адже суспільні процеси впливають на стан природного довкілля і, навпаки, екологічне становище – на характер стосунків у суспільстві, між державами. В свою чергу, державні утворення також впливали на стан природи, інтенсивність і характер використання природних ресурсів, розвиток знань, у тому числі й природничих. У зазначеному контексті становлять інтерес дослідження стосунків людини і природи у добу Козацької України.

Із середини XVI ст. аж до кінця XVII ст. спостерігається бурхливий і потужний розвиток української культури, суспільства в цілому. Попри несприятливі політичні обставини, Україна впевнено увійшла в добу Гуманізму та Відродження, пережила специфічні часи Реформації. Яскравий витвір національного духу – українське мазепинське бароко увійшло до скарбниці світової культури. Далеко за межами рідного краю були знані київські теологи, філософи, драматурги, поети, воїни, наснажуючи своєю творчістю Московію, Білорусь, Литву, Польщу, Сербію, Волохів, навіть Грецію. Врівень з найсучаснішими тодішніми європейськими здобутками піднялася українська тогочасна думка і в трактуванні проблеми "людина-довкілля". В Україні в цей час функціонували Острозька та Києво-Могилянська академії, ряд інших навчальних закладів, де вивчалися всі "вільні" науки і на професійному, високому теоретичному рівні осмислювалися взаємини людини з соціумом та природою. Для українців ці проблеми тоді були особливо нагальними та наболілими: доводилося вирішувати – як у сфері теоретичного, так і практичного розуму – якими орієнтирами керуватися, як налаштовувати життя: чи за власними звичаєм і традицією, чи за вказівкою ззовні.

Проблема "людина – довкілля" в теоретично-методичній літературі доби Гуманізму та Нового часу стає наскрізною. Вже в середині XVI ст. блискучий мислитель "рутенський" (український) Ціцерон – Станіслав Оріховський-Роксолан всю міць свого генію спрямував на доведення зверхникам держави, що людина може досягти гармонії зі своїм природним оточенням. Гуманізм, любов до рідного краю струмує з кожного рядка Оріховського, котрий натхненний ідеалами і необхідністю перебудувати суспільство, природне довкілля загалом на користь людині. Ця висока гуманістична традиція була потім продовжена в працях Гізеля, Кониського, Галятовського, Сковороди. Ідеї українських просвітителів несли любов до рідного краю, патріотизм, що неодмінно передбачає шанобливе ставлення до природи. Під впливом гуманізму, боротьби за збереження української мови, створюються братські школи, які стали підґрунтям для нагромадження, поширення природничих знань, введення природничих предметів. З'являються науково-

енциклопедичні книжки XVII ст., які починають виконувати функцію підручників з природознавства, хоча воно ще значною мірою було інтегроване в інші предмети. У XVII ст. в Україні зростає кількість просвітителів, дослідників природи, роль Києво-Могилянської академії. Такими мислителями були Ф.Прокопович, Г.Сковорода, М.Козачинський, А.Прокопович-Антонський та ін. Оpubліковано ряд праць, в яких висвітлюються питання теорії побудови світу, антропоцентризму, любов до рідного краю тощо. В цьому столітті з'являються наукові публікації з описів природи України Г.Жончинського, П.Палласа, К.Губліца та ін., створюється дендропарк "Софіївка".

Виразниками ідеї охорони, збереження та раціонального використання природних ресурсів стають державні і громадські діячі, учені, гетьмани і полковники, рядові козаки. Вони беруть активну участь в охороні довкілля. Створення українського козацтва, перетворення його на державотворчу силу відіграло важливу роль у пізнанні природи людиною, у продовженні традиційних і набутті нових природоохоронних заходів, у поширенні знань про природу, у формуванні екологічної свідомості українців.

У житті козаків природа мала першорядне значення. Природні умови були одними із основних чинників створення козацтва, формування його етнічної свідомості, менталітету і світогляду. Для моралі козаків характерною була любов до рідної землі, а, відповідно, і до природного довкілля. Козацька естетика ґрунтувалась на сприйманні краси світу, природи, людини. Любов до природи проявлялася і в тому, що "запорожці завжди вибирали наймальовничіші місця для свого тимчасового і постійного житла, вилазили на високі скелі, усамітнювалися в лісовій хащі, сходили на великі могили і з висоти пташиного польоту милувалися ландшафтами" [9: 17]. Традиційно їх ставлення до природи було побожне, ґрунтувалося на засадах народних традицій, козацькій педагогіці, досвіді. Вони відчували нерозривну єдність з природою, територією предків, усвідомлюючи себе органічною частиною довкілля.

Важливим природним чинником, який приваблював селян і сприяв поселенню козаків у степах, були ріки. Дніпро вважався "священною и заветною" рікою. Майже весь його береговий простір давав "и лес, и сено, и множество дичи, и множество зверей". Особливо шанувались плавні Дніпра і його "батько" Великий Луг, який цілком обґрунтовано сприймався козаками як місце, де "треба й умирати", оскільки він був недоступний "ні татарину-бусурманину, ні ляху поганому" [10: 19].

Ріка Буг, яка називалася у козаків "Славною", та багаточисельні його і Дніпра притоки, а також озера, лимани, гирла також приваблювали козаків. Безліч балок, байраків, ярів відігравали роль сприятливого екологічного притулку для влаштування житла. Ліси краю допомагали козакам ховатись від переслідування татарів, турків, поляків. Лісів у козацьку добу було більше. У лісах і лугах водилось багато мисливської фауни. Родючі землі, наявність великої кількості фауни відігравали важливу роль у заселенні краю. Саме завдяки природним багатствам козаки називали його "раєм божим на землі".

Запорозькі козаки вирощували хліб, займались скотарством, чому сприяли багаті пасовища. Одним з найпоширеніших занять козаків була рибна ловля, що підтверджується такими словами: "козак вне войны – табунщик, скотарь, но особенно рыболов". Займались козаки звіроловством, бджільництвом, городництвом, садівництвом. Запорожці організували зимівники: такі аграрні господарства у наш час можна розглядати як зачаткування високотоварного фермерського господарства [1: 17].

Природні умови виступали одним із найголовніших чинників життєдіяльності козаків. Вони добре знали екологію рослин і тварин, особливості природних явищ, що дозволяло їм формувати козацькі традиції, обряди, звичаї, фольклор. Наприклад: "Дай тобі, Боже, лебединого віку, а журавлиного крику" (побажання новообраному кошовому); "Козак без коня – не козак", "Його кінь вороненький перескаче той хмиз зелененький"; "Соловейко малесенький! В тебе голос тонесенький! Защебечи ти мені, що я в чужій стороні!" [11: 48]. Природа рідного краю, її краса і стосунки людини з нею знаходили вияв у народній творчості. Пісні і думи українських козаків малювали неосяжні рівнини степів, темні ліси, швидкі води. Народні пісні віддзеркалюють красу Дніпра широкого, ярів глибоких, байраків зелених, сизокрилих орлів та інші об'єкти природи. Інші картини природи характеризують героїчне життя козаків.

Могутнім фактором бережливого ставлення до природи була українська козацька педагогіка, яка базувалась на народних традиціях, фольклорі. Козаки були дбайливими господарями землі, мудрими вихователями молоді. Головним у свідомості козаків було боронити свій рідний край, який ними розглядався як вища форма охорони навколишнього природного середовища. Тут людина виступає у природі як невід'ємний її компонент. На Запоріжжі людина і довкілля поєднані в єдиний організм не вимислом, а в реальному бутті. Оскільки Запорізька Січ значною мірою була моделлю України загалом, то це нам служить поясненням взаємин людини з природою на теренах усієї держави.

Українська історія може пишатися багатомірковою традицією природоохоронної справи в козацькій добі. У XVII-XVIII ст. в Україні в системі тогочасної держави, нехай і обмеженої у своїх можливостях і правах, сформувалися своєрідні засади природокористування, разом із заходами по охороні природи. До цих засадничих підвалин можна віднести невпинну турботу про збереження права власника на свої угіддя, а стосовно громадського майна – шанобливе ставлення до природних багатств. Як і в княжі часи, була створена чітка система правової оцінки використання природних ресурсів та кари за збитки, заподіяні довкіллю. За часів Гетьманщини регламентується використання лісових угідь, полювання та рибальство, бджолярство тощо. Показово, що знищення багатьох диких звірів чи птахів оцінювалося, по суті, майже тими ж мірами, що й негідні дії щодо людини. А об'єкти природи оцінювалися нарівні з виробами промисловості, навіть – людським життям, свідчення тому є кара за заподіяні збитки природі. Існують історичні свідчення про глибинну закоріненість національних норм природокористування та охорони навколишнього середовища в козацькі часи. Так, коли Чорноморське козацьке військо переселилося на Кубань, то товариство одразу ж ухвалило "Порядок загальної користі", за яким не вільно було рубати ні ліси, ні плодові дерева, а слід заводити хліборобство, рибальство, скотарство, ліси, сади, виноградники, інші "мистецтва" – бути господарем на землі. І це непоодиноким приклад, бо скрізь, де б не поселилися козаки, вони намагалися облаштувати свою оселю, принаймні, свій мікрокосмос, за звичаєвим розумінням і традиціями: зводили садибу, насаджували квіти, вішали на стіни рушники, шанували хліб, оберігали довкілля.

У XVII-XVIII ст. в Україні природоохоронне законодавство створювалося із врахуванням природоохоронних традицій і права княжої доби і Магдебурзького права. Насамперед, об'єкти живої і неживої природи були включені до гетьманських універсалів і наказів у контексті загальних взаємин власності і ставлення до них регулювалося майновими вимірами. Тому і за потрапу сіна, і за розорення вулика, і зрубання дуба, власники яких були відомі, накладалася кара, досить чимала. Прикметно, що і люди, з одного боку, і поціновані об'єкти довкілля – з другого, практично оцінювалися за єдиною шкалою – товарно-грошовою. Це ставило їх на паритетний рівень і забезпечувало їхній імунітет.

В Запорізькій Січі діяла система упорядкованого і регульованого землекористування з природоохоронними заходами [12: 17]. Але запорожцям не вдалося зберегти природу непорушною. Уже, починаючи з XVII ст., запорізькі ліси були значно винищені, головним чином, внаслідок антропогенної діяльності: неконтрольовані вирубки під час військових дій татарських і російських військ, організація царським урядом новопоселень, спорудження фортець, військова та господарська діяльність козаків та ін. Погіршення стану лісів вимагало вживання заходів, які б забезпечували більш свідоме і контрольоване користування його ресурсами. Гетьмани вживали конкретних заходів щодо збереження лісів. В Універсалі "Про заборону козакам робити шкоду в лісах Київського Михайлівського золотоверхого монастиря" Б.Хмельницький забороняв "Сотникові Василковському (Михайло Бут) і всім козакам... робити великую шкоду в дубраве и в лесах маєт" [13: арк.1]. У спеціалізованих козацьких мисливських общинах діяли жорсткі норми охорони і полювання на промислових звірів, які неухильно дотримувались. Гетьман Полуботок у своєму Універсалі 1722 року наказував бобровникам ретельно охороняти свої угіддя: "а если б мимо его атамана, кто иншина для ловле того зверу водного має в помянутие речки входить, у такового, где колвек поймают, свободно им будет пойманный зверь и все железные орудия одобрать" [14: 37].

У XVII-XVIII ст.ст. природоохоронні акти приймалися гетьманами України, Кошем Запорозьким, урядами країн, до складу яких входили українські землі. На значній території України до початку XIX ст. діяли щодо охорони природи статті Литовського статуту (1588 р.). Вони захищали власників гаїв, борів, хащ, лісів, озер, ставків від незаконного винищення природних ресурсів, притягуючи винуватців до грошових стягнень і, навіть, до смертної кари.

На частину лівобережної України поширювалась дія природоохоронних заходів Росії, в яких певною мірою регламентувався порядок використання природних ресурсів. Так, під час правління Петра I було видано 60 указів з охорони природи і природокористування. Більшість з них стосувалась лісових угідь, що пов'язано було з необхідністю збереження лісів для кораблебудування, а також обмеження полювання в окремих місцевостях. Під сувору охорону бралися заповідні ліси (1703 р.), проводився опис заповідних порід (дуб, сосна, клен, в'яз, карагач тощо). За зрубані дерева, які "годно на корабельные строения", призначалась "смертная казнь без всякой пощады, кто б ни был" (1705 р.); а тому, хто дубовий ліс рубає і наказує його вирубувати, загрожувало вирізати "ноздри и... посылають в каторжную работу" [15: 17]. Але після смерті Петра I законодавчі заходи з охорони лісу, збереження мисливської фауни були послаблені. Володарям лісів надавалось право використовувати ліси на свій розсуд, що фактично привело до їх знищення. Гонитва за легкими прибутками перешкоджала раціональному використанню лісів та інших природних ресурсів. Царизм не відрізнявся далекоглядністю в цих питаннях, а в 1782 р. Катерина II видала указ, який дозволяв поміщикам використовувати ліси за власним розсудом.

Наприкінці XVIII ст. відсутність державної науково-планової концепції природокористування і охорони природи сприяла продовженню значною мірою стихійних підходів до використання природних ресурсів. Розорювання степів, вирубування і випалювання лісів для нив, спорудження в посушливих районах на річках іригаційних систем докорінно змінювали характер ландшафтів у місцях мешкання людей. Це поклало початок скороченню водоносності річок, розвитку ерозії ґрунтів, позначилось на тваринному світі. Як наслідок, на території України до кінця XVIII ст. зникли цінні тварини, втративши корінні місця мешкання, скоротили свою чисельність або зовсім зникли; водночас багато видів комах і гризунів отримали сприятливі умови існування, розмножились і стали шкідниками сільського господарства.

Особливо великі зміни в природу внесено людиною в епоху формування нових капіталістичних суспільно-економічних відносин, з її високою промисловою технікою.

Список використаних джерел

1. Материалы к изучению истории государства и права СССР. Русская правда. – М., 1956. – 605 с.
2. Борейко В.Е. История охраны природы Украины (X век – 1980 г.). – Т. 1. – К., 1997. – 302 с.
3. Материалы к изучению истории государства и права СССР. Русская правда. – М., 1956. – 605 с.
4. Арнольд Ф.К. История лесоводства в России, Франции и Германии. – СПб., 1895. – 205 с.
5. Кутепов Н. Великокняжеская и царская охота на Руси. – Т. 1. – СПб. – 105 с.
6. Костомаров Н.И. Историческое значение южно-русского песенного творчества. – Т. 8. – Харьков, 1903. – 1079 с.
7. Грушевский М. География растений. – М. – Л., 1936. – 349 с.
8. Полное собрание Русских летописей. – СПб., 1863. – 511 с.
9. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. – Т. 1. – К., 1990. – 578 с.
10. Кузь В.Г., Руденко В.Д., Губко О.Т. Українська козацька педагогіка і духовність. – Умань, 1995. – 115 с.
11. Бегека А.Д. Нариси з історії охорони природи. – К., 1996. – 89с.
12. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (Далі ЦДА України у м.Києві). – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 162.
13. Універсали та канони Богдана Хмельницького // Історія України в документах і матеріалах. – К., 1946. – 309 с.
14. Плохинский М. Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины. Бобровники. Стрельцы (с приложением документов) // Сборники Харьковского историко-филологического общества. – Т. 3. – Харьков, 1891. – С.29–155.
15. Редько Г.И., Шлапак В.П. Петр I об охране природы и использования природных ресурсов. – К., 1993. – 163 с.

Maria Alexiyevets

HISTOCAL – AND – GEOGRAPHICAL CONDITIONS OF THE MANAGEMENT OF NATURE AND ENVIRONMENTAL PROTECTION IN THE ANCIENT AND MEDIEVAL UKRAINE

The paper presents the historical – and – geographical preconditions of the ecological movement and the main stages of the environmental protection in the ancient and medieval Ukraine.

УДК 94 (477)

Віктор Смолінський

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКВИ НА ПОДІЛЛІ³ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛ. XIX СТ.)

Основна увага у статті приділена культурно-освітній діяльності римо-католицької і православної церкви, їх внеску у розвиток народної освіти на Поділлі.

У XVIII ст. римо-католицька церква на Поділлі здійснювала підготовку своїх кадрів у широкій мережі місцевих та закордонних навчальних закладів, які здебільшого контролювалися орденем єзуїтів та василіян. Мали свої школи і інші католицькі ордени. Так у Кам'янці-Подільському довгий час утримували школу кліреків кармаліти. В різний час тут мали свої школи домініканки і візитки. У 20-х роках XVIII ст. кам'янецькі єпископи, які володіли правом організації духовних учбових закладів, заснували католицьку семінарію [12: 71–72; 13: 187–188; 14: 287].

Діти привілейованої польської верхівки здобували духовну освіту а єзуїтських колегіях – середніх навчальних закладах, які користувалися досить високою репутацією. Такі колегії здавна існували на Поділлі у м.Барі, Кам'янці, Вінниці, Шаргороді [7: 33]. У Кам'янці–Подільському функціонувала єзуїтська школа з шляхетським конвіктом елітарним навчальним закладом закритого типу. Випускники таких привілейованих шкіл могли продовжувати своє навчання здебільшого у Вільно, у "папському алюмініаті", здобувати там вищу духовну освіту. У 1773 році був ліквідований орден єзуїтів, а його школи перейшли у віддання Краківської академії. До них відійшли і колишні єзуїтські школи Поділля, які спеціальна едукативна комісія передала на утримання різних чернечих орденів. [5: 276]. Так, єзуїтська школа у Кам'янці перейшла до театинів, а після приєднання краю до Росії, у 1793 році, була разом з іншими школами підпорядкована російській адміністрації, яка утворила спілку опіки, що призначала вчителів та розподіляла церковні фонди. Такий порядок проіснував до 1803 року, після чого ці школи були підпорядковані щойно відкритому Віденському університету, учбовий округ якого поширювався і на Подільську губернію. На той час Кам'янець-Подільська поєзуїтська школа була відома вже як латинська гімназія [3: 137–138; 13: 186].

Головним візитатором шкіл округу був призначений польський громадський діяч і патріот Фадей Чацький, який у розвитку освіти великого значення надавав початковій школі і у зв'язку з цим великі надії покладав на римо-католицьку церкву. З метою залучення церкви до цієї справи він зібрав у Кам'янець-Подільському у 1804 році, з'їзд римо-католицького духовенства, на якому монахи різних орденів висловили готовність відкривати парафіяльні школи при монастирях і займатися вихованням юнацтва. При цьому

³ Йдеться про римо-католицьку і православну, одержавлену, церкву на Поділлі (прим. автора).

помітна роль у розбудові початкових шкіл належала кам'янецькому єпископу Яну Дембовському (1802–1809), який зобов'язав місцеве духовенство виділяти церковну десятину на утримання таких шкіл, а монахів – відкривати їх при кляшторах. Невдовзі такі парафіяльні школи з'явилися у м. Тиврові, Летичеві, Мурафі, Тульчині, Сокільці, Солобківцях, Шарівці [3: 137; 9: 15].

У 1807 році завдяки клопотанням Ф. Чацького уряд затвердив проект про парафіяльні школи [14: 406]. В основу навчально-виховного процесу було покладено педагогічний досвід єзуїтських шкіл, що передбачав включення до складу викладацького персоналу вчителів і класних керівників, перехід учнів у наступний клас на підставі іспитів, навчання протягом 190 днів на рік, заборону займатися науками в часи призначені для відпочинку, тощо [9: 15]. Основні принципи навчального процесу, започатковані єзуїтами швидко використовували і василіяни, а пізніше ці принципи були перейняті й церковно-православною школою. Навчальна програма цих шкіл була досить широкою: тут вивчалися чистопописання і правопис: польська, латинська, німецька, французька і російська мови; географія, стародавня і вітчизняна історія, курс фізико-математичних наук, а також мінералогії і ботаніки (стосовно землеробства і садівництва). В деяких школах вивчали музику і малювання [15: 190]. Однак справа розбудови нових шкіл просувалася досить мляво. Духовенство неохоче виділяло десятину на їх утримання і відкриття. Тому наступний подільський Єпископ Ф.–Б. Мацкевич (1809–1842) діяв більш енергійно. У 1811 році він затвердив новий статут для шкіл і виділив для них з костелів кошти. А у 1817 році за дорученням Чацького він знову зібрав у Кам'янці-Подільському духовенство і вдруге поставив питання про виділення десятини з костелів на утримання парафіяльних шкіл та заснування нових при кожному костелі. Як наслідок, з'являються парафіяльні школи та повітові училища у Городку, Сатанові, Тарноруді, Ярмолинцях, Дунаївцях, Проскурові, Зінькові. У 1814 році за допомогою піара М. Мацієвського засновано гімназію у Вінниці [3: 137–138; 17: 147].

У 1812 році, після тривалої перерви, єпископ Мацкевич домігся відновлення діяльності Кам'янець-Подільської римо-католицької семінарії і для покращення викладання богословських наук запросив сюди місіонерів [3: 137]. В цей час семінарія мала 15 вихованців, це більше ніж тоді мали інші подібні заклади. Навчання в семінарії тривало 4 роки. Навчальна програма була автономною і передбачала крім загальнообов'язкових предметів – богослов'я, церковних обрядів, латини і красномовства – ще й вивчення однієї з іноземних мов, зокрема італійської, що мало враховувати етнічну специфіку регіону. Однак не була реалізована. Зовсім не викладалась історія і навіть канонічне право. Курси фізики і математики, права і політичної економії читали лише в навчальних закладах Литовської провінції [9: 12].

У всіх середніх навчальних закладах (повітових училищах та гімназіях) багато уваги приділялось іноземним мовам. Вивчали польську, французьку, німецьку, латинську, російську та грецьку мови, а також релігію, історію, математику, архітектуру, топографію та інші [15: 191]. Документація скрізь велася польською мовою.

У 1819 році перший митрополит усіх римо-католицьких церков Росії Станіслав Сестринцевич домігся у влади дозволу відкрити школу для дівчат при Кам'янець-Подільському домініканському жіночому кляшторі. Цей заклад ставив мету виховувати добрих польських господинь, які б могли читати і писати, знати молитви і постійно відвідувати костел. Подібні школи були відкриті і при інших римо-католицьких монастирях Поділля [3: 138]. У 1822 році в дієцезії діяло вже 44 римо-католицькі парафіяльні школи, в яких навчалось 940 учні [12: 111]. А у 1830 році тут було вже 60 таких шкіл [17: 191]. Однак після польського повстання 1830–1831 рр., в якому активну участь прийняло католицьке духовенство, освітня політика царизму на Поділлі докорінно змінюється: у 1830 році подільський губернатор М. Грохольський впровадив у Кам'янець-Подільському монастирі візиток інститут, однак діяльність закладу була припинена вже в наступному році [3: 138].

Участь католицького духовенства у польському повстанні уряд використав для придушення антиросійської пропаганди, яка виходила від римо-католиків. Тому у 1832–1833 роках уряд позакривав майже всі школи при костелах і монастирях Поділля, у тому числі

при кармелітському і домініканському монастирях у Кам'янці-Подільському [10: 14]. Ліквідовано польські школи у Городку, Збаражі, повітові училища у Кам'янці, Меджибожі, Барі, гімназії у Вінниці, Немирові та інші [3: 138–139; 8: 167]. Натомість уряд повіdkривав російські гімназії та училища у Кам'янці, Вінниці, Немирові та парафіяльні сільські школи при православних монастирях, що утворились на місці закритих римо-католицьких [1: 245; 15: 191].

13 серпня 1836 року всі пансіони, що залишились при римо-католицьких монастирях і в яких проводилось навчання, були підпорядковані цивільному училищному керівництву з обов'язковим викладанням російською мовою. Російська мова викладання у 1842–1843 рр. запроваджується у Кам'янець-Подільській римо-католицькій семінарії і консисторії [4: 162].

Внаслідок ужитих урядом заходів діяльність римо-католицької церкви на ниві освіти в середині XIX ст. завмирає.

Діяльність православної церкви на Поділлі на ниві освіти в означений період була зумовлена політикою протекціонізму щодо православ'я як слухняного знаряддя самодержавства в його планах суцільної русифікації краю.

Створюючи протекцію православній церкві, російський уряд в той же час мусив рахуватися з великим культурно-освітнім потенціалом католицької традиції, а також зважати на абсолютно зубожілий стан православ'я на Поділлі та його неспроможність конкурувати на освітянській ниві з своїми могутніми опонентами, незважаючи на той привілейований стан, який отримала православна церква після приєднання краю до Росії, як державної. Коли на початку XIX ст. міністр народної освіти граф П.В.Завадовський спробував залучити до організації публічних шкіл також православну церкву єпархіальне начальство категорично відмовило йому в цьому. І він, зрештою, змушений був відступити, а справа "народної освіти" продовжувала залишатися тут ще довгий час в зародковому стані. На 1840 рік на Поділлі діяло лише 46 парафіяльних шкіл в яких навчалось 246 учнів [11: 37; 12: 121].

Намагаючись посилити державний контроль за церквою і русифікувати її, царський уряд відкрив на межі XVIII-XIX ст. на Правобережжі єпархіальні духовні семінарії, серед яких була і Подільська, відкрита у 1797 році у Шаргородському монастирі нещодавно відібраному в уніатів. Тим самим зрушивши з місця справу професійної підготовки православного духовенства, яке до того часу не мало кадрової підготовки на місцях. У 1806 році Подільська духовна семінарія була переведена до Кам'янця-Подільського, а у Шаргороді залишалось підготовче училище на правах відділення Подільської духовної семінарії. Семінарія була організована, як і інші духовні училища, на зразок Києво-Могилянської академії і забезпечувала непогану мовну підготовку. Семінаристи вивчали латинську, німецьку, французьку, грецьку, польську та російську мови. В ній викладалися також богослов'я, риторика, географія, математика і факультативно малювання. Однак загальний рівень підготовки був невисокий через засилля схоластики та недостатню увагу до природничих дисциплін. Відзначається також низький професіоналізм викладачів, бідність матеріальної бази. Кількість учнів обмежувалась кількома десяткам [2: 12–13].

Публічні філософські диспути, як основна форма перевірки знання семінаристами програмного матеріалу, проводилась у семінарії формально. Священик, який закінчив Подільську духовну семінарію, згадував, що учасники такого диспуту "вступали в боротьбу на урочистому зібранні з вивченими заздалегідь ролями, докази і заперечення були відомі кожному із диспутантів. Якщо ж хтось із сторонніх осіб наводив свій довід, а не підготовлений до відповіді диспутант не міг гідно відповісти своєму опонентові, то в такому разі за умовним знаком ректора семінарії церковний хор з семінарською музикою припиняли диспут [2: 13–14].

З метою прискорення підготовки православного священства у зв'язку з нестачею православних священно- і церковнослужителів, наприкінці XVIII ст. уряд відкриває при єпархіальних семінаріях духовні училища або так звані "російські школи", відомі ще як бурси. Термін навчання в них був дворічний з типовою програмою навчання. Таким чином, до 1817 року духовне училище складало одне ціле з духовною семінарією. У

Кам'янець-Подільській духовній семінарії, як і в інших, навчання було семирічним. Тих, хто навчався в перших п'яти класах (по риторику включно), називали учнями, а старшокласників (філософів і богословів) – студентами.

Внаслідок реформи 1817 року системи духовної освіти в семінарії збереглися три відділення: нижче (риторика); середнє (філософія) і вище (богослов'я). Функції ж початкової школи було передано повітовим та парафіяльним училищам, причому парафіяльне училище включало нижчий і середній граматичні класи, а повітове, яке мало два відділення, – старші класи: синтаксис і поезію [2: 8].

Повітові та парафіяльні училища в Подільській єпархії спочатку були утворені у Кам'янці-Подільському та Шаргороді, а згодом – у Приворотті, Барі, Дунаївцях, Ушиці та в інших місцевостях [6: 263; 12: 109–110; 13: 188]. Рівень навчання в них був, судячи з усього, низьким. Там працювали вчителі широкого профілю, які викладали відразу по декілька дисциплін. У 1835 році у кожному училищі Поділля працювало в середньому 1–3 учителі [15: 190].

У Кам'янець-Подільському повітовому училищі працювало 3 учителі: один з них викладав латинську мову, катехізис і арифметику; другий – грецьку мову, біблійну історію та географію; третій – (у нижчому відділенні) – латинську і грецьку мови, російську й слов'янську граматики, арифметику [6: 263].

У повітових училищах викладали священики. Так, у Шаргородському училищі місцевий соборний священик читав грецьку мову, катехізис і арифметику. З парафіяльних – диякони і семінаристи-старшоккурсники. У Приворотському парафіяльному училищі у першому класі викладав студент філософії, у другому – студент богослов'я.

У 1817 році духовні семінарії було поділено на три розряди, а училища – на чотири. Штати духовних училищ уряд затвердив у 1820 і 1836 роках. До штату Подільської духовної семінарії, яка належала до третього розряду, входили: ректор, шість професорів, інспектор, економ, секретар, лікар, бібліотекар та три письмоводителі. До штату повітового училища входили – ректор, два вчителі вищого відділення, два вчителі нижчого відділення та інспектор. До штату парафіяльного училища – наглядач, учитель першого класу та вчитель другого класу (і повітові, і парафіяльні училища на Поділлі відносилися до третього розряду).

Однією з форм державного контролю за системою духовної освіти і здійснення цілеспрямованої політики русифікації учбового процесу була організація централізованого забезпечення училищ підручниками, які доставлялись із Санкт-Петербурга. Всі виключно російською мовою [6: 264].

Таким чином, повітові та парафіяльні училища (як і духовні семінарії) використовувались царським урядом для русифікації українського духовенства і виявились неспроможними істотно підвищити їх культурно-освітній рівень. Вже в 40–50-х рр. XIX ст. більшість з них припинили своє існування [16: 47–51].

За спогадами сучасників, духовні семінарії та училища не відзначалися передовим рівнем педагогічної культури. Любов до навчання учням там намагалися прищепити за допомогою різки та інших методів фізичного "заохочування". Не була виключенням і Подільська духовна семінарія. За спогадами колишнього випускника цього закладу І.Лотоцького "подільський православний єпископ Іоанікій тих учнів, які погано відповідали йому на екзамені викидав через вікно голими у крапиву" [18: 17].

Відкриття православних духовних училищ, реформа системи духовної освіти не набагато поліпшили вкрай складну ситуацію з підготовкою церковних кадрів на Поділлі як і на усьому Правобережжі. Урядовець Синоду І.Скворцов повідомляв у 1831 році, що в Подільській єпархії добра третина парафіяльних священиків взагалі нічого не закінчувала і що лише кожен сьомий священик закінчив духовну семінарію [12: 115]. Тому не дивно, що мало хто з духовних осіб цього регіону міг служити взірцем ученості та культури.

Таким чином, церква на Поділлі в кінці XVIII – першій пол. XIX ст. зробила певний внесок у розвиток народної освіти, однак її діяльність була позначена конкурентною боротьбою за панування двох зовнішніх чинників: польського католицизму і російського православ'я, у якій культурно-національні інтереси місцевого населення ніхто з них не враховував.

Список використаних джерел

1. Батюшков П.И. Подолия. Историческое описание. – СПб, 1891.
2. Д-ский. Исторические сведения о Подольской духовной семинарии. – Каменец-Подольский, 1866.
3. Зваричук Є.О. Діяльність римо-католицької церкви в галузі освіти на Поділлі у 1 пол. ХІХст. //Наукові праці ШТДПУ. Історичні науки. – Т.13/5. – К., 1999.
4. Зваричук Є.О. Римо-католицька церква на Поділлі напередодні 1863 року. //Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000.
5. Крыжановский Е. Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов //Киевская старина. – 1882, – №2.
6. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х Кн. – Кн. 3. – К., 1994.
7. Лотоцкий А. Где обучалось подольское духовенство до учреждения Подольской духовной семинарии: Исторический очерк. – Каменец-Подольский, 1898.
8. Мельник Б.М. Поразка польського національного повстання і посилення русифікації на Поділлі //Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. – Хмельницький, 1999.
9. Надтока Г. Католицизм в українських губерніях Російської імперії наприкінці ХVІІІ – в першій чверті ХІХ ст. //“Людина і світ”. – №4 – 2001.
10. Опря А.В., Попович М.Д., Смолінський В.І. Католицька церква на Поділлі. Історико-релігієзнавче дослідження. – Кам'янець-Подільський, 1999.
11. Павловский И.Ф. Когда прекратили существование приходские школы в старой Малороссии //Чтения в историческом обществе Нестор-летописца. – К., 1904. – Кн.18, вып.1, отд.1.
12. Ровіньський В., Миханчук О. Православ'є на Подолі. Історичні нариси. – Кам'янець-Подільський, 1995.
13. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К., 1895.
14. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия на Подолии. – Кам'янець-Подільський, 1872.
15. Сливка П.Г., Серкізюк В.В. Освіта на Поділлі в 20–30-х рр. ХІХ ст. //Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995.
16. Теодорович Н.И. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства её и подведомственных ей духовных училищ. – Почаев, 1901.
17. Філінюк А.Г. Боротьба поляків за вплив у Поділлі у 1793–1830 рр. //Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999.
18. Яворовский Н. Воспоминания каменецкого протоиерея Иулиана Даниловича Потоцкого. – Каменец-Подольский, 1910.

Victor Smolinsky

CULTURAL – EDUCATIONAL ACTIVITY OF CHURCH TO PODOLIA (THE END XVIII FIRST HALF OF XIX ITEM)

The basic attention in clauses is given cultural-educational activity of catholic and orthodox church which has carried out the significant contribution to development of national education to Podolia.

УДК 94 (477)

Андрій Федорук

**БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ І ВІЙСКОВЕ МИСТЕЦТВО ОХОТНИЦЬКИХ
ГЕТЬМАНСЬКИХ ПОЛКІВ У ВІЙНАХ З ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ
1676-1681 ТА 1686-1700 РР.**

В даній статті висвітлюється участь охотницьких (найманих) полків лівобережних гетьманів у Чигиринських (1677-1678), Кримських (1687, 1689) та Азовсько-Дніпровських (1690-1698) походах. Ґрунтуючись на відповідному джерельному матеріалі, головна увага дослідження зосереджується на методах збройної боротьби українських найманців.

Друга половина XVII ст. пройшли для держав Центральної та Східної Європи під знаком чергового наступу османської експансії.

У цьому зв'язку особливої гостроти між Оттоманською Портою і Московською державою набув комплекс протиріч, пов'язаний із територією Правобережної України, що після зречення булави Петром Дорошенком у 1676 р. перейшла під владу лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Дипломатична й військова підтримка заходів Самойловича Москвою розцінювалася Портою як порушення власного суверенітету, невизнання прав на ці території й призвела до офіційного проголошення війни.

Фактографічний бік цих політичних подій знайшов досить добре відображення в працях представників української та зарубіжної історіографії. У публікаціях, присвячених цій темі, які з'явилися останнім часом, дослідники звертають увагу на комплекс питань, пов'язаних з еволюцією збройних сил Лівобережної Гетьманщини та їх військового мистецтва в останній третині XVII ст. Проте більшість з них відзначаються некритичним викладом переказів окремих моментів праць дореволюційних істориків, або такими, що змальовують воєнні події в загальних рисах. Однак минуле українського війська і зараз сповнене різного роду стереотипів. До таких явищ, якому явно не пощастило ані на ґрунтовні дослідження, ані на обізнаність із ним широкого загалу, є історія охотницьких (найманих) полків лівобережних гетьманів. Зокрема, їх активна участь у війнах Гетьманщини проти Османської імперії наприкінці XVII ст. Лише в працях В.М.Заруби та О.Г.Сокирка звертається увага на окремі аспекти даної проблеми, але поза увагою дослідників залишилося ще чимало питань, що стосуються бойової діяльності та військового мистецтва охочепіхотних (сердюцьких) і охочекомонних (компанійських) полків під час збройної боротьби проти турецько-татарської експансії [41: 42; 49: 50].

Посилена підготовка до війни розпочалася вже восени 1676 р. і тривала до початку 1677 р. Уривчасті звістки про наміри Туреччини безперервно надходили в Лівобережну Україну, однак не містили у собі більш-менш певних відомостей. Саме тому в плануванні майбутньої кампанії та визначенні часу її проведення козацько-московське командування покладалося, в першу чергу, на військову розвідку. Регулярні висилки козацьких і московських розвідувальних загонів на Правобережжя та Поділля організовувалися, коли до Придніпров'я було стягнуто необхідні військові сили. Перед цим задачі розвідувально-попереджувального характеру виконували, в основному, компанійські полки, що несли службу "в полі" цілорічно. Перші відомості про розташування військових сил противника надійшли від польової сторожі компанійців, які зловили у квітні 1677 р. понад річкою Інгулом кількох татар. Важливі дані постачали також і охочепіхотні (сердюцькі) частини. Приблизно в цей самий час до гетьманської ставки надійшли "сказки" сердюка Василя Новака з полку Г.Василевича, який переодягнувшись у молдавський одяг, перебував у м.Яссах, спостерігав воєнні приготування турків [25: 120-121, 123-125]. Інформація про намір турецького

командування оволодіти Києвом і Чигирином, здобута в такий спосіб, згодом підтвердилася й по дипломатичних каналах.

Московський двір і гетьманське правління вживали інтенсивних заходів щодо зміцненню оборони власної території. Пропонуючи свій план підготовчих дій до кампанії, І.Самойлович писав до царя: "А покамест бы силы государские и наши не перебрались, мочно будет того неприятеля охочим козаком, коннице и городовым поднепровским, во все лето из лесов и невеликими ватагами урывать и распространяти ему там не давать". У відповідь Федір Олексійович погодився "охочим казакам ... промысл над тем неприятелем чинить приказать" й велів гетьманові постійно координувати свої дії з білгородським воєводою Г.Ромодановським, чії війська готувалися для надання допомоги [1: арк.1-3; 25: 41-42; 52: 62-63]. На цьому етапі наймані полки, зокрема, кінні, що завжди знаходилися наготові й не потребували довготривалої мобілізації, повинні були виконати роль своєрідного заслону, який затримуючи просування противника, виграв час для концентрації й розгортання головних військових сил.

Наприкінці квітня – на початку травня 1677 р. султан Мухаммед IV віддав наказ 90-тисячній армії Ібрагіма-паші форсувати Дунай, вийти до Чигирин й, оволодівши ним, розвивати наступ на Київ [49: 19]. На початок воєнних дій об'єднане козацько-московське командування мало змогу оперувати чотирма допоміжними групами війська, висунутими в смузі Рильськ–Путивль–Білгород–Новий Оскол і головними силами на чолі з воєводою Г.Ромодановським (32 тис. осіб). Чисельність військ, виставлених Самойловичем, як повідомляв у Москву стольник І.Леонтьєв, становила "тысяч с двадцать, ... да кампанейщиков его с 1000 человек, до сердюков тожь число...". Ще напередодні бойових дій, в травні 1677 р., очікуючи на напад турків, гетьман відправив на посилення чигиринської залоги "Петра Кожюховского, полковника охотного пехотного, с его полком ... с тысячьо человек, с мушкеты ... также и третьяго охотного пехотного полковника с его же полком, Герасима Васильева, под которыми полковники будет с полпята тысячи людей". Незабаром туди вирушила й рота надвірних драгунів, що загалом складало приблизно 2 тис. осіб. При цьому в розпорядженні гетьмана продовжувало лишатися близько половини охотницьких підрозділів [25: 140, 272, 274-278, 362].

Тим часом турецька армія, здолавши прискореним маршем шлях від Бугу до Дніпра, 2 серпня взяла в облогу Чигирин. Командування московсько-козацьких військових сил вважало необхідним, перш за все, недопустити вторгнення турків на лівий берег Дніпра та, по можливості, відвернути ворожі війська від Чигирин. Важливого значення для реалізації цієї стратегії набували переправи через Дніпро (Чигирин-Діброва, Вереміївка, Бужин та ін.), а також мережа комунікацій між придніпровськими містечками. 10 серпня війська Самойловича та Ромодановського з'єдналися в районі р.Артополот і вирушили до Дніпра.

В цей час становище обложеного міста значно погіршилося. На жаль, наявні історичні джерела не дають докладної інформації про участь найманців у його обороні. На хід облоги Чигирин значний вплив справили заходи по деблокаді й підтриманню залоги міста, вжиті з боку козацько-московського командування. Так, 20 серпня до фортеці прибув висланий від головних сил маневровий загін в складі московських драгунів і сердюків полку ДЖеребиловського. Загін з ходу форсував Дніпро й, маневруючи вздовж його правого припливу, рушив на Чигирин, "и как дал Бог день ... распустя знамены, ударили в барабаны и велели играть в сиполи, в город Чигирин пошли и вошли". Прорив облоги виявився для турків абсолютно несподіваним і вони не встигли організувати належної відсічі [25: 281-282; 26: 418; 29: 116].

Однак головні сили Ромодановського й Самойловича наблизилися до Дніпра в районі Чигирин-Дібровської переправи тільки 24 серпня. Форсування річки, втім, через технічні незручності, довелося перенести на сусідній Бужинський перевіз. Втрата темпів наступу призвела до перехоплення оперативної ініціативи турками, які підтягнувши до Бужина кінноту та артилерію, зірвали спробу Самойловича форсувати річку [1: арк.4, 4 зв; 25: 290-297, 360-368; 41: 45; 49; 20]. У ніч на 27 серпня на правий берег вдалося переправити ударний загін солдатів і козаків, які під прикриттям артилерії, захопили ворожий табір. Одночасно розпочалося переправлення головних сил війська.

На цьому етапі особливо активно здійснювалися компанійські полки, що завдяки своїй організованості, рухливості й знанню місцевості, виконували функції розвідки й бойової охорони, попереджуючи передові частини авангарду про дії противника. Єдиним джерелом, яке дає відносно повне уявлення про це, є повідомлення щоденника П.Гордона. Як згадував генерал, після переправи на правий берег козаків Ніжинського, Гадяцького, Полтавського й солдатського Кравкова полків до них приєдналися й "удальцы верхом из так называемых охотников (companisks). Часов в 12 некоторые из них поехали в лес, надеясь захватить пленных". Іншим разом Гордон згадує, що дозори компанійців пересувалися в полі навколо табору, охороняючи його від несподіваних атак ворожих під'їздів [27: 106, 109; 45, 329].

Ополудні Самойлович виділив охочекомонні полки І.Новицького та Я.Павловського у авангард, який мав відтягти на себе сили противника й виграти час для безперешкодного закінчення переправи.

Компанійська кіннота, зав'язавши активну перестрілку, несподівано атакувала турецько-татарський стан. За свідченням очевидців, "видя турки и орда отпор крепкий и великое опасение, учали уступати с того места в поля к Крылову". Наступного дня союзники продовжили переслідування. Компанійські полки, посилені московською кіннотою Г.Косагова та козацькими сотнями полковника В.Дуніна-Барковського, спочатку провели розвідку боєм, з'ясувавши напрям відступу противника. Дочекавшись підходу піхоти й артилерії, кіннота атакувала у фронт і при підтримці солдатських і сердюцьких полків, охопила фланги відступаючих [25: 290-297; 49: 21]. Турки й татари, зазнавши важких втрат, у паніці відступили до Крилова, а згодом поймою Тясмина на Чигирин.

У результаті боїв за Бужинську переправу козацько-московське військо закріпилося на правому березі Дніпра, й розгромивши заслони противника, дістало можливість для повної деблокади обложеної фортеці. Побоюючись потрапити разом із своєю виснаженою армією в оточення, Ібрагім-паша 29 серпня зняв облогу й відступив. Вирішальне значення при цьому мав успішний для союзників Бужинський бій. Перше масштабне зіткнення українських і турецько-татарських військ в рамках польового бою продемонструвало активність компанійської кінноти, її стійкість у наступі, яка забезпечувалася підтримкою сердюцьких полків, а також інтенсивним вогнем артилерії. Отже, організованість, бойова виучка та мобільність охотницького війська стали тими якостями, які гетьманське командування намагалося широко застосовувати в умовах війни. Так, компанійська кіннота, що задіювалася в довоєнний час у різноманітних рейдах і польових сторожах, виконувала функції тактичної розвідки, бойової охорони, діяла в авангарді головних військових сил. Сердюцькі полки виявилися найбільш боєздатними в ударних ділянках і резервах бойових порядків. В цілому ж гетьманське правління, в силу певних недоліків в організації всієї кампанії та окремих бойових дій, розпорошило сили охотницьких полків по окремих угрупованнях і не змогло використати їх масовано.

Союзницьке командування вважало кампанію практично завершеною, тому переслідування противника велось дуже мляво, що відповідало усім вимогам маневренної стратегії, якої дотримувались майже усі європейські армії у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. [38: 256-261; 48: 514-515]. Втім, наявність головних турецьких військових сил у безпосередній близькості від України та невдалі переговори з Портою нагадували про існуючу небезпеку. Вже в середині вересня 1677 р. гетьман, занепокоєний пересуванням ворожих військ за Дунаєм, змушений був вислати на Правобережжя компанійські полки Новицького та Полтавського. Гетьманські посланці доповідали в Москві: "Два полка кампании Новицкого до Павловского с конницею гетман оставил на той стороне Днепра и розставил их в Черкасах, в Мошнах, чтоб они, быв там, переимали дороги, что лежат на Корсунь, на Канев и на иные города". 17 и 30 жовтня ці полки знов переправилися через Дніпро, маючи перевірити чутки про новий виступ турків до Чигирини [3: 4; 25: 314].

Кампанію 1678 р. командування Туреччини планувало провести як реванш за минулорічну поразку. В березні 1678 р. козацько-московське командування розробило план майбутніх воєнних дій, зокрема, по обороні Чигирини. Гетьманське правління

добре розуміло, що козацькі полки, які мобілізували для підкріплення фортеці, навряд чи встигнуть увійти до нього раніше за турків, тому до міста, як і минулого року, поспіхом вирядили сердюків "семь сот человек пехоты добрые, мушкетеров охотных" [25: 524, 527].

Тотальна мобілізація, проведена на Лівобережжі, дозволила зібрати майже 50-тисячне військо, що незабаром з'єдналося з 70-тисячними московськими військовими силами Ромодановського. Однак союзники явно відставали від намічених термінів при зборі полків й виведенні їх на вихідні рубежі.

У цей час 140-тисячна турецько-татарська армія паші Кари-Мустави з 120 гарматами форсувала Дунай і почала рух у напрямі Бендери – Рашків – Чечельник – Чорний ліс. Гетьманська ставка уважно стежила за цими пересуваннями. Зокрема, 6 липня охочекомонному полковникові Новицькому було наказано "з тым своим товариством" лишатися в Чигирині, "казали там чи не дождется какой певности о неприятельских оборотах" [24: 147-148].

Незважаючи на зосередження головних сил, козацько-московське командування продовжувало обстоювати вичікувальну позицію, утримуючись від рішучих дій. Користуючись з цього, турецьке військо стрімко оточило й взяло в облогу Чигиринську цитадель. 9 липня туди було терміново виправлено сердюцький полк А.Ребриковського, а 27 – Д.Жеребіловського [24: 646; 27: 143, 149]. Окрім цього, ще один охочепіхотний полк (Д.Рубана) вже знаходився в самій фортеці й навіть успішно відбив перші штурми турків. Досвід минулорічної оборони міста, а також надзвичайно серйозна ситуація, яка склалася при його захисті в 1678 р., зайвий раз підтверджували ефективність використання найманої піхоти, здатної організовано виконувати швидкі марші, прориви та захист укріплень. Недарма, вимагаючи в Самойловича підкріплень, командир української частини залоги генеральний суддя П.Животовський писав: "Господине гетмане, смилуйся, если нам мочно дать пехоты охочие".

У цій критичній ситуації Ромодановський та Самойлович, нарешті, прийняли рішення діяти наступально й протягом 6-12 липня форсували Дніпро, отаборилися між Бужином і Шабельниками. Після невдалої спроби турків зупинити просування союзників, їхні війська впритул наблизилися до чигиринських висот, загрожуючи обложникам з півночі. Аби перегородити шлях до Чигирини, турки виділили спеціальний загін, що зайняв оборонну позицію на пануючій Стрельниковій горі й переправі через Тясмин, зміцнивши її земляними укріпленнями та артилерією [49: 22].

31 липня авангард союзного війська до складу якого окрім московської кінноти входили 2 полки компанійців (Новицького та Павловського) і 2 полки сердюків (Іванея та Василевича), розгромив передовий загін противника й підійшов до Стрельникової гори. 2 серпня, вишикувавшись головні сили московсько-козацького війська рушили на генеральний штурм укріпленої позиції ворога. Готуючись до нього, союзники розділили свої військові сили на три частини, котрі були вишикувані в глибоких бойових порядках, оточених зусібіч возами й рогатками [43: 400-406; 49: 22; 50, 57]. Першими ворожі позиції атакувала московська дворянська кіннота й солдатські полки, розташовані на правому крилі, однак згодом контратаки турецької кінноти зупинили їх і примусили увійти. Відступ правого крила і центру прикрили козацькі і охотницькі полки, які стояли на лівому фланзі. Захоплені переслідуванням турки, не встигли перегрупуватися для зустрічного бою і потрапили під нищівний вогонь гармат і сердюцьких мушкетів. Відступ противника проходив настільки безладно, що турецькі вояки своїм натиском в паніці руйнували переправи через Тясмин. Сердюцька піхота у взаємодії з іншими полками "с чигиринских гор турецкие и крымские и иные войска сбили, и окопы и городки взяли и вышли на те горы со всеми ратными людьми" [25: 672; 26, 458-459; 29: 129-130; 35: 309; 42: 62-64; 49: 22; 50, 57-58].

Тактичні форми, застосовані Ромодановським і Самойловичем в цій битві з більшою сильною турецько-татарською кіннотою передбачали ведення активної оборони. Прикрившись возами й рогатками, основні бойові порядки, які склалися з піхоти, в тому числі найманої (вона, судячи з описів бою, прикривала найбільш небезпечні ділянки на флангах), вимотували сили ворога, а потім поступово переходили в наступ,

ведучи безперервний вогонь з мушкетів і гармат. У вирішальний момент удару завдала козацька й компанійська кіннота, яка врубалася в розладнані бойові порядки противника й довершувала його разгром. Протягом усіх фаз бою піхота своїми діями мала забезпечувати захист кінноти або підтримувати її атаки, залишаючись у досить пасивному становищі. Навіть наступальні дії сердюків у сутичці авангардів 31 липня велися тільки як підготовка до дій кінноти, або маскували її пересування і зосередження на окремих ділянках фронту.

Здобувши можливість подати допомогу обложеним та атакувати основні турецькі військові сили, об'єднане командування знову зайняло вибітву позицію. Тим часом в ході вирішального штурму туркам вдалося вибити з укріплень нижнього міста козацькі сотні гетьманського регіменту, які в паніці почали залишати свої позиції, тікаючи Московським мостом до табору Самойловича. Намагаючись відтяти їм шлях відступу, турки підпалили Московську вежу, що вела до моста. "В то же время сердюцких 3 полка Герасимов, Иванов, Ребриковского, в московскую башню из города не побежали, а прижались к верхнему городу, и башню, которая на плотину они захватили, неприятелю ее не давали". Запізнілі підкріплення, що їх було введено в палаюче місто, вже не могли вирішити його долю, хоча охочепіхотні частини продовжували мужньо боронитися: "... Ратные люди и сердюки при верхнем городе за каменною церковью бились с неприятелю до самого вечера, и неприятелей из города выбивали дважды, и башни с плотиною боронили и им не давали" [25: 683; 26: 461-462]. Нарешті, в ніч на 12 серпня, доставши відповідний наказ, наймана піхота організовано вийшла з міста й з'єдналася з табором головних військових сил.

Ромодановський і Самойлович вирішили відійти до Бужина й спертися там на завчасно підготовлені позиції. Крім того, над їхнім військом нависла загроза обходу й прориву турків на Лівобережжя.

Оцінюючи участь найманого війська в кампанії 1678 р., маємо відзначити в ній певні новації, які не спостерігалися в попередні роки. У найважливіших битвах і етапах оборони Чигирини як кінні, так і піші частини застосовувалися зосереджено (по 2-3 полки), виступаючи часто-густо на найскладніших напрямках як ударні або допоміжні військові сили. Важливими передумовами цього були гнучка структура, однотипне озброєння, професіоналізм особового складу та організаційна злагодженість полків, що вже провели не одну військову кампанію й завжди знаходилися в мобілізованому стані.

Взяття Чигирини стало рубіжним пунктом не тільки кампанії 1678 р., але й усієї війни. В бойових діях 1679–1680 рр. зусилля протиборствуючих сторін спрямовувалися, головним чином, на захист тих стратегічних позицій, які вони обійняли наприкінці 1678 р. Щоправда, на перших порах війська Ю.Хмельницького спільно з турками й татарами здійснили кілька спустошливих набігів на Лівобережжя, намагаючись повернути на свій бік місцеве населення. У їх відбитті поряд із козаками порубіжних полків – Миргородського й Полтавського – брали активну участь і охотницькі підрозділи Новицького та Павловського, що традиційно несли прикордонну та сторожову службу в цьому регіоні [5: 24, 155-156; 29: 132].

Протягом літа 1679 р. навколо Києва було сконцентровано майже 100-тисячну армію князя М.Черкаського до складу якої увійшли городові козацькі й 7 охотницьких полків, але очікуваного нападу противника не відбулося. Лише у вересні, коли турки відвели свої війська з дунайських рубежів, союзники зважилися на розпуск власних полків. Втім, Самойлович завбачливо залишив під містом компанійський полк Новицького та сердюцькі Василевича й Ребриковського, які мали стежити за можливими змінами в намірах противника. Відходом козацько-московського війська вдало скористалися татари, які "учинили немалуо шкоду, бо козаков и москви немало порубали и живо побрали, котрие при конех зоставали за Либедю, также и коней много барзо заняли". Полку Новицького вдалося розбити лише частину нападників, решта яких із багатим ясирем безперешкодно відступила [24: 126, 154; 26: 474-475; 29: 133; 47: 338-339].

Бойові дії 1679–1680 рр. виявилися останніми масштабними зіткненнями в цій війні. Не досягнувши своєї головної мети – підкорення українських земель і захоплення Києва,

Порта була змушена піти на переговори й підписати в Бахчисараї мирний договір з Московською державою.

Кидаючи ретроспективний погляд на події війни 1676–1681 рр., можемо констатувати, що в 1677 р. гетьманське правління в силу певних суб'єктивних і об'єктивних обставин не змогло використати бойовий потенціал найманих полків повною мірою, розпорошивши їх по різних напрямках. В кампанії 1678 р. охочекомонні й охочепіхотні частини застосовуються масовано, об'єднуючись по 2–3 полки на найважливіших ділянках. При цьому самостійні завдання по забезпеченню дій головних військових сил виконувала компанійська кіннота, знаходячись у розвідці, бойовій охороні, авангардах, передових загонах і ар'єргардах.

Типи бойових порядків, які застосовувалися найманими полками під час війни 1676–1681 рр., в повній мірі узгоджувалися зі способом ведення бою козацького ополчення, основу якого на останню чверть XVII ст. складала кіннота. Саме вишикувані в густі лави компанійські підрозділи, спільно із козацькими, вели найактивніші воєнні дії, зав'язували бій, виконували маневри, завдавали вирішальних ударів. Піхотні шикування у відкритому польовому бою відігравали роль тактичної бази для маневрів і дій кінноти, прикриваючи її своїм вогнем і контратаками.

Назрівання чергового конфлікту Московської держави з Османською імперією логічно впливало з суперечливих результатів попередньої війни. Із входженням у 1687 р. до антитурецької "Священної ліги" Московія, спираючись на своїх європейських спільників, діставала змогу перейти у активний стратегічний наступ на вістрі якого мали перебувати збройні сили Лівобережної Гетьманщини.

Перед гетьманським правлінням стояло завдання належним чином прикрити воєнні приготування й захистити терени Лівобережжя й Слобожанщини від татарських набігів. Організацію оборони було покладено на охочекомонні та козацькі полки, розташовані вздовж південних кордонів Гетьманщини. Зокрема, в липні 1686 р. татари активізували напади на півдні Лубенщини, куди терміново вирядили сторожові підрозділи полку Новицького [15: 16]. Окремі сторожові підрозділи компанійців діяли в цей час і на Правобережжі, спостерігаючи за степовими шляхами. Паралельно з відбиттям ворожих набігів під контролем охотницької старшини на Дніпрі розпочалося будівництво транспортних суден. В результаті координації зусиль Миргородського й Полтавського полків, найманих частин і відділів запорожців протягом зими 1686 /87 рр. гетьманське правління постійно перебувало в курсі всіх більш-менш значних пересувань на кримсько-українських кордонах [6: 7; 8: 24, 132].

Союзне командування планувало розпочати кампанію 1687 р. наступом на Кримський півострів військ князя В.Голіцина й гетьмана І.Самойловича. На лівому крилі їх мали підтримувати донські козаки (Азов), а на правому (Казикермен) – запорожці й московські ратні люди.

На початок 1687 р. загальна чисельність військ гетьманського регіменту, зібрана для війни, складала 60 тис. осіб. Певні труднощі виникають при встановленні переліку й чисельності найманих формувань, які брали участь у бойових діях. По-перше, протягом майже чотирнадцятирічної війни і зміни гетьмана (1687) у війську відбувалися кадрові перестановки, отже полки змінювали свої назви. По-друге, чисельність підрозділів постійно мінялася під впливом бойових втрат, доукомплектацій, про які джерела здебільшого не згадують. Відстеження генеалогій кожного окремого полку й взаємна кореляція даних свідчать, що в 1687–1699 рр. існувало 5 сердюцьких і 4 компанійських полки. Знаючи стандартні співвідношення чисельності між піхотними й кінними полками, можемо припустити, що сердюки нараховували 3,5 – 4 тис. осіб, а компанійці – 2 – 2,5 тис. осіб, що разом становило 6 – 6,5 тисяч.

26 квітня 1687 р. гетьман Самойлович разом із артилерією й частиною козацького війська вирушив з Батурина в напрямі на Гадяч, де на нього очікувала решта городових полків. У похід гетьман узяв з собою не всі охотницькі частини. Судячи з повідомлень джерел, з ним перебували сердюцькі полки Василевича, Яворського та компанійський Новицького. Втім, у літописі Величка подається інформація не про один, а про два компанійські полки – Новицького й Пашковського [26: 12; 41: 92, 94]. Отже, більшу частину

найманців було залишено в Гетьманщині, очевидно, в якості резерву й прикриття заплля.

Московські (100 тис.) та козацькі війська значно спізнилися з часом відкриття бойових дій, так що похід розпочався лише на початку червня, коли погодні умови в причерноморських степах були для цього найнесприятливішими й уже в середині липня союзне військо мусило повернутися назад.

Під час відступу зі складу головних сил було виділено 40 тисячний рейдовий загін ратних людей (дивізії Г.Косагова й Л.Неплюєва) і українських козаків на чолі з наказним гетьманом Г.Самойловичем. До його складу також увійшли 2 сердюцькі та один компанійський полк, тобто всі наявні наймані підрозділи діючої армії. Хоча відділу Самойловича й не вдалося обложити Казикермен, як приписував план, воно виграло бій із фортечною залогою в урочищі Каратібеня і захопило багаті трофеї [34: 540-541, 563].

Кампанія 1688 р. носила характер підготовчої до нового великомасштабного зіткнення на Півдні й проходила в формі дрібних сутичок на кримсько-українському степовому прикордонні й вдалого нападу переяславських козаків і компанійського полку Новицького на Очаків восени 1688 р. [12; 24: 184, 215-217, 219; 51: 392-394; 55: 216]. Ці акції захистили і полегшили приготування союзників до нового походу на Крим, які в цілому було завершено наприкінці жовтня.

В плануванні кампанії 1689 р. ставка робилася на дещо раніший початок походу з тим, щоб військо могло швидше проминути посушливі степи до настання липневої спеки [46: 19-21]. Зібрана в середині квітня на р.Орель московська армія нараховувала 112 тис.осіб при 350 гарматах. 20 квітня до неї приєдналося гетьманське військо в складі 50 тис. осіб.

Аналіз джерел дає підстави вважати, що цього разу гетьман вивів у похід всі охотницькі полки. Як зазначив самовидець, Мазепа вирушив з Батурина со "всіми полками городовими и охочими" [29: 148]. Підсумовуючи звістки, наявні в документах пізнішого часу, можна зробити висновок, що в кампанії брали участь: компанійські полки – М.Кузьмовича, І.Новицького, Г.Пашковського; сердюцькі – Я.Андрієвича, Д.Чечеля, Г.Ясликовського, С.Яворського та П.Кожуховського [17; 18; 19; 21; 24: 222-227, 237-240]. Отже, в складі головних військових сил перебувало 8 найманих частин чисельністю близько 6 тис. осіб.

Об'єднане московсько-козацьке військо рухалося вздовж лівого берега Дніпра, висилаючи в степ кінні розвідувальні роз'їзди, й безперешкодно дійшло до р.Колонки. Кримський хан Селін-Герей, очевидно, не сподівався, що вороже військо настільки швидко подолає степи, тому наближення Голіцина застало його зненацька. Зібравши орду, він збирався перегородити Казикерменський шлях і закрити козацько-московському війську вихід на Перекоп. 14 травня козацька розвідка донесла, що хан розташувався біля Чорної Долини, стягнувши до себе окрім кримчаків ще й білгородських і ногайських татар. Наступного дня, як переповідають зарубіжні (російські) джерела, противник напав на московські полки, які рухалися в авангарді, але був відбитий. Очевидно, в такий спосіб татари провели розвідку, не побажавши вв'язуватись у бій без належної підготовки. Голіцин і Мазепа зачинили свої війська в укріпленому таборі з возів й поводитися досить пасивно.

Вирішальні події відбулися 16 травня. Зранку йшов сильний дощ, тому в козацько-московському таборі не очікували великого татарського наступу. Хан вирішив скористатися безтурботністю союзників і атакувати зненацька. Бойовий порядок татарського війська, застосований у битві при Чорній Долині, можна реконструювати, виходячи з послідовності й часу нанесення ударів по табору Голіцина й Мазепи. Наймовірніше він складався з трьох великих колон (загальна чисельність війська, що взяло участь у битві, на жаль, не відома, але, спираючись на розрахунки О.Гуркі на середину XVII ст., можемо припустити, що вона була не меншою від 30 тис. воїнів) по

10–12 тис. осіб, вишикуваних у формі трикутника.^{*} Попереду рухалася перша колона, а позаду, окремо одна від одної, дві інші [57: 102]. Сенс такого розташування полягав у тому, що передова колона, зіткнувшись із противником, сковувала його по фронту, а решта завдавала ударів у тил і фланги. О п'ятій годині ранку ханські війська наблизилися до розташування союзників й вдарили у тил табору. Московська артилерія насилу відбила атаки ворожої кінноти, але в таборі під впливом чуток про оточення зчинилася паніка.

В цей же час, одна з бічних колон татар завдала удару по правому флангу, де стояли Харківський, Сумський і Охтирський слобідські полки. Натиск противника був настільки сильним, що протягом години бою слобідські козаки понесли вкрай важкі втрати, залишивши фланг табору, фактично, без прикриття. "Хан Кримський ... усмотревший нестроение в полках слободских, – писав Величко, – вдарил на оне крепко, и немалую в полку Ахтирском и Харьковском чили Сумском, зделал шкodu, и болшую би зделал, если би гетман на гвалтовное и слезное полковников тих прошение не послал на ратунок килкох полков пехотних сердюцких ..." [26: 72]. Процитовані рядки свідчать, що в розташуванні козацького війська наймана піхота знаходилася біля гетьманського стану, утворюючи резерв головнокомандувача. Як саме контратакували сердюки, джерела не уточнюють, але безсумнівно є те, що наступ відбувався в супроводі щільного вогню: "... Скоро до полков побежденных приспели, и крепкий огонь з мушкетов своих на орди килкокротне проліяли" [26: 72]. При цьому не зовсім можемо погодитись з версією, яку висунув київський дослідник О.Г.Сокирко, згідно якої "*прикриваючись возами* (курсив наш. – А.Ф.), сердюки просувалися вперед, вели вогонь по противнику..." [50: 58]. Фрагмент "крепкий огонь з мушкетов своих на орди килкокротне проліяли" дає повну підставу говорити, що сердюцька піхота вела щільний залповий вогонь, ставка на який у даному бою, гарантувала перемогу над кількісно переважаючою й дуже рухливою татарською кіннотою. Скориставшись тим, що татарські чамбули в ході прориву розташувань слобідських полків, розладнали свої лави, і стали чудовою мішенню для ручної вогнепальної зброї сердюків, які вишикувавшись у глибокоешелонований стрій, "подчас дожда тогдашнего скоро до полков побежденных приспели", і завдали потужного вогневого удару по ворожим підрозділам. Просування найманців при цьому супроводжувалось без використання будь-яких засобів прикриття, оскільки: використання навіть мінімальної кількості возів у межах щільно закритого вазового табору спричинило б змішання і, можливо, порушення загального порядку козацько-московського війська; несподіваність прориву противника вимагала миттєвої реакції зі сторони командувача, який не мав часу на зайві роздуми і приготування; і нарешті, використання вазового прикриття за таких незручних умов, знизило б темп й зробило малоефективною контратаку найманої піхоти.

Завдяки вчасно введеним у бій резервам, вдалося не тільки зупинити наступ противника, а й перейти в контратаку в результаті якої "побили знатних мурз и добрых приводцев, многших и живых поймали ..." [55]. Внаслідок запеклого бою союзникам було завдано відчутних втрат, але спроба зупинити їх просування до Перекопу зірвалася. Вирішальну роль при цьому відіграла наймана піхота, вишикувана в глибоких бойових порядках і озброєна ручною вогнепальною зброєю. Відкривши щільний мушкетний вогонь і застосовуючи маневр, найманці відкинули від табору кінноту противника й врятували його від розриву. При цьому козацько-московська кіннота, якісно й чисельно значно слабша від турецько-татарської, перебувала під захистом возів і гарматно-рушничного вогню піхоти, не маючи змоги діяти більш-менш активно. Перевага такої тактики для союзників зумовлювалася характером і умовами зустрічного бою, який

* Згідно з розрахунками І.С.Стороженка загальна чисельність війська Кримського ханства на середину XVII ст., становила не менше 100 тис. воїнів [54: 93–96, 122–123]. Однак ця цифра значно завищена, оскільки населення Криму в XVII ст. становило 700–800 тис. осіб разом з невільниками. Тому більш прийнятними будуть підрахунки Л.Подгородецького, який вважав, як і О.Гурка, що кількість татарських військових сил складала близько 22–30 тис. (з них коло 16–18 тис. воїнів кримської орди) [58: 227].

неминуче виник при обопільних наступальних діях. Поступаючись татарській кінноті в маневровості й інтенсивності наступу, союзники свідомо переходили до оборони, протиставляючи натискові ворога щільні й добре забезпечені вогневою підтримкою піхотні бойові порядки, в якій наймана піхота відігравала роль тактичного резерву.

Після невдалої спроби зупинити військо Голіцина хан відступив на південь і зачинився в Перекопській фортеці. 20 травня сюди підійшла союзницька армія, але за день після переговорів з татарами повернула назад. Кілька місяців потому не припинялися набіги татар на Лівобережжя, змушуючи гетьмана тримати козацьке військо в зосередженому стані аж до початку жовтня. Більшість охотницьких полків було висунуто в районі р.Орелі з наказом дотримання "осторожности от утарчок неприятельских и захованья чулості" [2: 11; 24: 224-225; 29: 149].

Загальний стратегічний підсумок кампанії був невтішним: плани із завоювання Криму провалилися, поляки й австрійці вели сепаратні переговори з Туреччиною. Однак, перебіг воєнних дій під час другого Кримського походу ще раз продемонстрував високі бойові якості найманих підрозділів, ефективність їх використання в збройній боротьбі з турецько-татарськими військами.

Після 1689 р. подальшу збройну боротьбу за Крим Москва, в силу певних внутрішньополітичних ускладнень, розцінювала як малоперспективну, хоча і не відмовлялася від неї остаточно. Внаслідок цього керівна ініціатива значною мірою опинилася в руках гетьмана Мазепи. Сповідуючи у відносинах із Кримським ханством стратегію активної оборони, Мазепа не планував масштабних завоювань у Причорномор'ї, намагаючись лише встановити контроль над Південною Наддніпряниною й убезпечити територію Гетьманщини від безперервних татарських набігів. Тому протягом 1690–1694 рр. козацькі збройні сили зміцнювали південні кордони Гетьманщини, відбили турецько-татарські напади, здійснювали напади й контрпоходи у відповідь.

З точки зору історії розвитку військового мистецтва, особливе значення мали останні. Вони не дозволяли противникові перехоплювати стратегічну ініціативу й концентрувати свої сили на одному напрямку. Основним методом скоювання сил ворога були рейди та пошуки – окремі удари по опірних пунктах і місцях зосередження противника з подальшим поверненням у вихідне місцеположення.

Класичним зразком організації рейду став похід на Казикермен влітку 1690 р. Його приклад є для нас тим більше цікавим, що в його розробці й реалізації найактивнішу участь брали старшини й рядові вояки охотницьких полків.

Казикермен, як найбільш потужна фортеця в пониззі Дніпра, обіймав винятково вигідне положення, дозволяючи туркам контролювати переправи, здійснювати набіги на Лівобережжя тощо. Місто захищалося кам'яним замком із сильною залогою, 30-ма гарматами й земляними укріпленнями посаду.

Намір напасти на Казикермен, аби покласти край набігам, Мазепа висловив у листі до компанійського полковника І.Новицького від 30 червня 1690 р. Одночасно гетьманська ставка склала спеціальну директиву – "Інформацію пану Ілии Новицькому, полковникови комонному, як має справитися в поступках военных" – перший відомий в історії української військової думки документ подібного змісту й форми. Він докладно визначав військові сили, що увійшли до рейдового загону, порядок їх збору й виступу. Планувалося, що "нынїшним наміреним походом посады Казикерменские спалены будут и збожья их бесурманские ... вытолчены и до остатка столтаны" [24: 234]. Гетьман радив готувати й вести "тот намірений поход тихо, никому не оголошаючи". Розробка деталей організації нападу передавалася на розсуд Новицького та групи командирів підрозділів, що мали брати участь у рейді. Окрім полку Новицького до нього виряджалося виборне товариство компанійських полків Пашковського й Кузьмовича, сердюцьких – Кожуховського, Андрієвича й Яворського, реєстрові козаки Лубенського й Переяславського полків, загалом – близько 4 тис. осіб при 7 гарматах. До них мали приєднатися також фастівські козаки С.Палія [24: 238-239].

У наступних листах (від 9,11,16,18 та 22 липня) гетьман подавав Новицькому оперативне орієнтування, данні розвідки, уточнював бойову задачу. Зокрема, листом від 11 липня затверджувався план безпосереднього нападу на фортецю. Для цього

рейдовий загін поділявся на 3 частини, одна з яких (300–400 осіб) мала захопити на випасах за містом худобу, а друга (2 – 2,5 тис. осіб) – увірватися до посаду і спалити його під прикриттям "застави" (1000 осіб), яка б сковувала в цей час сили ворожого гарнізону [24: 237]. Судячи з тексту послання, задум нападу був вироблений саме охотницькою старшиною, а в гетьманській ставці до нього додали лише деякі деталі.

На жаль, джерела не зберегли жодних прямих звісток про перебіг походу. Відомо, що він розпочався після 22 липня, а 16 серпня Мазепа вітав охотницьких полків із поверненням, похваляючи їх за те, що вони "з полками своїми охочо поход под Казикермен отправили, промысл чинили, и з неприятелями басурманы отправовали бой..." [24: 240].

Стратегія диверсійних рейдів і контрпоходів, обрана гетьманським правлінням, дістала схвалення царів. У її продовження в березні 1692 р. правобережні й лівобережні козаки разом із "компанією на добрых конях", напали на Очаків, випалили посади й захопили велику здобич. Наприкінці вересня 1693 р. 7-тисячний рейдовий загін у складі перяславських козаків полковника Мировича й компанійців Пашковського, користуючись тим, що білгородська орда вирушила на Лівобережжя, напав на околиці Тягина [26: 177, 182-183; 29: 153; 32: 36].

Показовим щодо тактичного мистецтва найманої кінноти є набіг на Очаків у серпні 1694 р. у якому взяли участь козаки Київського, Фастівського та компанійських Пашковського і Кузьмовича полків. Підійшовши до міста, частини Палія та Пашковського (800 осіб), розташувалися в засідці за кілька кілометрів від фортеці. У цей час кіннота Мокієвського та Кузьмовича, підпаливши степ, підійшла до Очакова, провокуючи його залогу на вилазку. Нічого не підозрюючи, з фортеці вийшов очаківський бей і атакував нападників, які почали тікати, заманюючи противника в степ. Дезорієнтовані димовою завісою, турки опинилися в оточенні полків Палія та Пашковського й були майже всі знищені. Переможці захопили 90 полонених, 3 бунчуки й велику кількість худоби [29: 154; 35: 347; 37: 62].

Охотницькі полки були неодмінними учасниками рейдів на турецькі фортеці. Залежно від характеру і масштабів задач у походи виряджалися з'єднання найманої піхоти й кінноти (2–3 тис. осіб) або невеликі відділи (800–1000 осіб). Відповідно вирізнялася й їхня тактика: напади на великі фортеці, що передбачали знищення окремих укріплень і гарнізону, велися у вигляді масштабних боїв, з поділом війська на самостійно діючі підрозділи, постановкою складної бойової задачі та організацією взаємодії між піхотою, кіннотою й артилерією. Проведення подібних рейдів розвивало в командирів загонів і підрозділів ініціативність, привчало наймані полки до наступальних воєнних дій, розвивало здатність до стрімких і сміливих атак. Вони були своєрідним полігоном випробування якостей охотницьких полків, вміння найманої старшини організувати й проводити бій, рух війська, розвідку та бойову охорону.

Значну роль відігравали охочекомонні й охочепіхотні полки в організації відбиття татарських нападів і охороні кордонів. Використання на цій службі саме найманого війська зумовлювалося його постійною боєготовністю, маневровістю й вишколом. Проведена В.Зарубою реконструкція системи охорони південних кордонів Гетьманщини свідчить, що для її забезпечення залучалися, в першу чергу, компанійські підрозділи. Зокрема, кордони Лубенського полку по рубежу Вереміївка – Жовнин – Чигирин – Діброва – Городище – Максимівка охороняли найманці Новицького; на рубежі Кременчук – Переволочна – Кобиляки ніс службу полк Павловського, від Кобиляк через Китайгородку й Царичанку, Нові Санджари й аж до верхів'їв р. Коломака стояли компанійці Кузьмовича. На цих ділянках найманці несли службу у взаємодії з козаками Лубенського, Миргородського й Полтавського полків [20; 22; 24: 227-228, 247-249]. Система охорони кордону складалася з попереджувальної служби, розвідки, оповіщення й оборонних ліній фортець і невеликих земляних укріплень [41: 108].

Реалізація збройними силами Гетьманщини стратегій активної оборони вимотала й розпорошила військові сили противника, підготувавши сприятливі умови для наступальних воєнних дій, зокрема, на азовсько-чорноморському напрямі. В кампанії 1695 р. сердюцькі підрозділи брали участь у взятті нижньодніпровських фортець –

Казикермена, Таванська та ін. [23: арк.1142, 1162-1163; 26: 280, 284; 40: 162-165; 53: 81]. У той час, як головні сили гетьманського війська штурмували турецькі фортеці, частина охочекомонних полків несла охоронну службу у верхів'ях Самари, пильнуючи на пересування татар у напрямі Азова.

Кампанія 1696 р. розпочалася з чергового набігу кримців на Лівобережжя. Татари намагалися зашкодити підготовці нового походу на Азов, відтягти на себе війська гетьманського регіменту. Хоча й із значними втратами, але напад вдалося відбити. Компанійські полки Новицького та Пашковського брали участь у переслідуванні й знищенні окремих татарських відділів [9; 10; 13; 14; 24: 274-277; 47: 415-418].

За планом воєнних дій передбачалося завдати ударів по двох напрямках: на Азов та на Очаків. Облогу першого мали вести об'єднані козацько-московські військові сили за участю новозбудованого флоту. Взяття цієї фортеці цар розглядав як основну задачу кампанії. Похід на Очаків був акцією відволікаючого характеру.

У похід за гетьманським наказом виступили виборні козаки Чернігівського, Гадяцького, Лубенського й Прилуцького полків (всього – близько 15 тис. осіб), яких очолив наказний гетьман Я.Лизогуб. Щодо присутності в корпусі найманців однозначна вказівка міститься в Судієнковому списку літописа Самовидця: "Компанії Федьков и сердюцькій Кожуховского" [23: арк.1274; 29: 157; 40: 169; 47: 372-373]. Таким чином, в облозі Азова мали взяти участь лише два охотницькі полки (сердюцький і компанійський; тут, очевидно, йдеться про полк Федора Степановича), яким відводилися далеко не основні ролі.

Вирушивши наприкінці квітня за маршрутом Батурин – Охтирка – Валуйки – Черкаськ – Азов, корпус Лизогуба 17 червня приєднався до московських військ, що вже приступили до облоги. Табір козаків і найманців розмістився на лівому березі Дону, прикривши ним з боку степів розташування "Большого полка" головнокомандувача О.Шейна. Положення козацького табору перерізало "комунікацію полевим татарам с азовскими сидельцами в совітах и в послітках запасов". З огляду на це особливо активну участь у бойових діях довелося взяти козацькій і компанійській кінноті, яка, починаючи з 18 червня, щоденно зривала спроби татар прорватися до міста з боку р.Кагальник [28: 74; 31: 19; 33: 268; 36: 322].

Московське командування повною мірою врахувало досвід минулорічної поразки, задіявши для блокади фортеці флот і досвідчених німецьких інженерів. Інтенсивним вогнем "ломових" батарей вдалося зруйнувати палісади одного з кутових болверків зовнішнього ланцюга турецьких укріплень. 17 липня українські козаки підвели до нього насипний вал і, не очікуючи наказу, атакували з нього болверк. Нападникам, яких підтримала сердюцька піхота й донські козаки, вдалося захопити кілька гармат і прорватися до бастіону. Пізніше українська старшина пояснювала, що "немогли демы дождаться из шатра (тобто царської ставки. – А.Ф.) указу, когда нам идти к приступу, а гуляем де с лишком две недели даром, и многие де из них (частин козацького корпусу. – А.Ф.) гладом тают" [33: 272]. Стихійна атака козацьких та охотницьких полків не була підтримана загальним штурмом фортеці московськими військами. Не збираючись залишати здобутих позицій, козаки й сердюки оточили себе ланцюгом з возів і відійшли до старого фортечного валу, більш зручного для оборони. Всі спроби турок, які "с великим напуском на них прилезли", вибити їх звідти на увінчалися успіхом [30: 93-94; 33: 272].

Мужня оборона козацькою й сердюцькою піхотою плацдарму, зрештою, вирішила долю всієї облоги: 19 липня після переговорів, азовська залога капітулювала. Облога Азова є першою детально задокументованою хронікою дій охотницьких підрозділів в подібних умовах. Як було показано вище, найманці брали в ній участь майже на всіх етапах. В силу специфіки родів війська й поставлених завдань, компанійська кіннота відіграла основну роль в першій половині облоги. Вона вела розвідку, бойову охорону, прикриваючи інженерні та військові приготування союзників навколо фортеці. Із завершенням інженерних робіт і початком бомбардувань значно зросла роль сердюків, які разом із козаками штурмували ворожі укріплення.

Більшу частину охотницьких полків, яка залишалася в межах Гетьманщини, планувалося використати для походу на Очаків. Однак через повільність у підготовці його довелося відкласти, після чого наймані полки розташували вздовж лінії Коломак – Орчик – Берестова. Їм доручалося, "тщательные и прилежные око на все стороны имея", не допустити виходу кримського хана в запілля азовської армії [24: 280; 29: 158].

Стратегічне використання удару по Османській імперії, яким було взяття Азова, виявилось неповним. На початку кампанії 1697 р. противник знов перехопив ініціативу. Влітку турецько-татарські війська обложили Аслам-Кермен та Мебеурек-Кермен, заклавши Московії шлях до Очакова. Невдовзі турки обложили й ряд інших фортець – Казикермен й Таванськ. Для посилення тутешніх залог з Гетьманщини спішно вирядили сердюцький полк Д.Чечеля [23: арк.1314; 35: 563].

До осені 1697 р. бойові дії на цьому напрямку зводилися до оборони фортець казикерменського району, а основне завдання – взяття Очакова – так і не було зреалізоване. Ситуація ускладнювалася й тим, що знесилені городові й запорозькі козаки почали тікати з війська. Відтак оборона фортець вкотре покладалася на наймані підрозділи. У листопаді 1697 р. на зміну Чечелю до Таванська прибув полк Л.Шульги, а трохи пізніше – Я.Покотила [26: 446; 56: 175].

Невдачі й поступове згортання воєнних дій у Причорномор'ї пояснювалися взаємним виснаженням сторін й позицією союзних держав, котрі вступили в сепаратні переговори з Туреччиною. У червні 1700 р. царський уряд уклав з Портою мир терміном на тридцять років. Його умови передбачали знищення нижньодніпровських фортець, передачу Московії Азова, визнання її супрематії над землями Війська Запорозького тощо. Головною метою війни – захоплення виходу до Чорного моря – досягнуто не було.

Війна 1686–1700 рр.стала чи не найдовшим збройним конфліктом, у якому довелося брати участь охотницьким полкам. До нього вони вступили вже повністю сформованою складовою збройних сил Гетьманщини зі своєю специфічною організацією, озброєнням, тактикою й досвідом військової служби. Основу особового складу найманих полків складали згартовані вояки, переважно, ветерани походів П.Дорошенка й І.Самойловича. З неї сформувалася плеяда обдарованих полковників: І.Новицький, М.Кузьмович, Г.Пашковський, П.Кожуховський, Д.Чечель.

При цьому слід підкреслити, що основні форми застосування окремих родів найманих підрозділів, закладені в попередній період, повною мірою розкрилися саме під час війни 1686–1700 рр. Зокрема, компанійська кіннота успішно використовувалася для організації розвідки, попередження й охорони головних військових сил. Під час битв вона разом із козацькою кіннотою завдавала головних ударів, вела контратаки, переслідування, прикривала перегрупування основних сил. У притаманних східноєвропейському регіону боях за участю великих мас кінноти, компанійці часто діяли самостійно, застосовуючи оманливі маневри, засідки тощо.

В умовах постійних війн з турками й татарами кількісно й якісно зросла роль сердюцької піхоти – основної частини найманих полків. Її дії на полі бою спиралися на поєднання маневру та щільного мушкетного вогню під захистом возів і рогаток. Подібний рухомий везовий табір виступав як тактична база для розгортання загального наступу або контратак кінноти.

Принципи, закладені в природі найманих полків, як професійної збройної організації, певною мірою деформувалися характером військово-політичної системи Гетьманщини та зовнішніх впливів на неї. Наприкінці XVII ст. збройні сили Війська Запорозького на 60% продовжували складатися з нерегулярного ополчення козацького стану, принципи керування яким поширювалися й на найманців. Відсутність великих промислових підприємств робила неможливим повністю уніфікувати озброєння найманців. Величезним недоліком була відсутність штатної артилерії, що значно послаблювало бойовий потенціал найманих полків. Втрати особового складу компенсувалися нерівномірно через нестабільну систему поповнення й звуження соціальної бази найманства. У майбутній Північній війні відчутно позначилася й зміна командного складу: поступово сходила з ацени

стара полковницька "гвардія" (Новицький, Пашковський, Яворський, Василевич), яку заступили не досить досвідчені наступники. Слабкість податкової й фінансової систем не дозволяла не тільки нарощувати чисельність найманих підрозділів, але й справно утримувати існуючі полки. Попри все це, останні десятиліття XVII ст. стали періодом справжнього розквіту охотницьких полків та їх військового мистецтва.

Список використани джерел

1. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф.1. – Спр.5816. 2. Там само. Ф.2. – Спр. 13961. 3. Там само. – Спр. 14079. 4. Там само. – Спр. 14080. 5. Там само. – Спр. 14204. 6. Там само. – Спр. 14302. 7. Там само. – Спр. 14308. 8. Там само. – Спр. 14318. 9. Там само. – Спр. 14447. 10. Там само. – Спр. 14468. 11. Там само. – Спр. 14503. 12. Там само. – Спр. 14520. 13. Там само. – Спр. 14562. 14. Там само. – Спр. 14659. 15. Там само. – Спр. 14464. 16. Там само. – Спр. 14668. 17. Там само. – Спр. 14722. 18. Там само. – Спр. 14737. 19. Там само. – Спр. 14742. 20. Там само. – Спр. 14745. 21. Там само. – Спр. 14747. 22. Там само. – Спр. 14774. 23. Там само. – Ф.8. – Спр. 228 м (97). 24. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1853. – Т.5. – 288 с. 25. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1885. – Т.13. – 580 с. 26. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. – К., 1851. – Т.2. – 632 с.; 1855. – Т.3. – 570 с. 27. Дневник генерала Патрика Гордона / Пер. с нем. М.Салтыковой // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М., 1892. – Кн.3. – С.195-245. 28. Записки А.Желябужского с 1682 по 2 июля 1709 г. – СПб., 1840. – 346 с. 29. Літопис Самовидця. – К.: Наук.думка, 1971. – 206 с. 30. Письма и бумаги императора Петра Великого. – СПб., 1887. – Т.1. – 888 с. 31. Походный журнал 1696 года. – СПб., 1853. – 34 с. 32. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – 322 с. 33. Сказание о взятии Азова // Древняя российская вивлиофика. – М., 1791. – Ч.16. – С.269-280. 34. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Московском архиве Коллегии иностранных дел. – М., 1828. – Ч.4. – 656 с. 35. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: "Час", 1993. – 656 с. 36. Богословский М.М. Петр I. Материалы для биографии. – М.: Наука, 1940. – Т.1. – 436 с. 37. Возняк М. Кто ж автор так званого літопису Самовидця? // Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка. – Львів, 1935. – Т.153. – С.60-70. 38. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. – М.: Госуд. Военное из-во, 1938. – Т.4. – 421 с. 39. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К.: Вид. АН УРСР, 1959. – 532 с. 40. Дядиченко В.А. Участь українських козацьких полків в Азовсько-Дніпровських походах 1695-1696 рр. // Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. – К., 1952. – Вип.4. – С.158-186. 41. Заруба В.М. Українське козацьке військо в боротьбі з турецько-татарською агресією (остання чверть XVII в.). – Харків: Основа, 1993. – 168 с. 42. Заруба В.М. Походи російських та українських військ на Крим у 1687-1689 рр. // Укр. іст. журн. – 1992. - № 9. – С.65-75. 43. Каргалов В.В. Полководці XVII века. – М.: Патриот, 1990. – 496 с. 44. Костомаров Н.И. Мазепа. – М.: Республіка, 1992. – 335 с. 45. Костомаров Н.И. Руїна. – М.: Чарли, 1995. – 800 с. 46. Оглоблін О.П. Україна в кінці XVII – в першій чверті XVIII ст. // Нариси з історії України. – К.: Вид. АН УРСР, 1941. – Вип. VI. – 282 с. 47. Петровський М.Н. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. (Дослідження над літописом Самовидця). – Харків, 1930. – Вип.1. – 454 с. 48. Разин Е.А. История военного искусства. – СПб.: Полигон, 1994. – Т.3. – 734 с. 49. Сокирко О.Г. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини в боротьбі з турецько-татарською експансією 1676-1681 рр. // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. – К., 1997. – Вип.1. – С.16-26. 50. Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київ. старовина. – 1999. - №6. – С.49-63. 51. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М.: Мысль, 1991. – Кн. VII. – Т.14. – С.353-642. 52. Софроненко К.А. Ма-

лороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII вв. – М.: Изд. МГУ, 1960. – 181 с. 53. Станіславський В.В. Участь запорозьких козаків у Азовсько-Дніпровській кампанії 1695-1698 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1997. – С.77-87. 54. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ: вид. ДДУ, 1996. – Кн.1: Воєнні дії 1648-1652 рр. – 320 с. 55. Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т.1. – 400 с. 56. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів: Світ, 1992. – Т.3. – 456 с. 57. Gorka O. Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk // Przegląd Historyczno – Wojskowy. – 1935 / 36. – Т.VIII. – Z.2. – S.99-122. 58. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV – XVIII w. – Warszawa, 1987. – 320 s.

Andrij Fedoruk

BATTLE ACTIVITY AND FORCE ART OF VOLUNTER HETMAN'S RANKS IN WAR'S AGAINST OSMAN'S IMPERIA IN 1676-1681 AND 1686-1700

In the given article is cleared the participation of the ochotnycky (mercenary) regiments of the Hetmans of the left bank in the Tchegerensky (1677-1678), Crimean (1687, 1689) and Asovsko-Dniprovsyky (1690-1698) campaigns. The author, basing himself on the corresponding material concentrates the main attention of this research on the methods of the armed struggle of the ukrainian mercenaries.

УДК 391

Оксана Ятищук

ГОЛОВНІ УБОРИ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН КІНЦЯ XVII-XIX СТ. (НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ Г.Ф.КВІТКИ-ОСНОВ`ЯНЕНКА)

У статті основна увага приділена етнографічній характеристиці деяких головних уборів і зачісок українських селян на основі художніх творів Г.Ф.Квітки-Основ`яненка.

Протягом багатьох століть відбувалося формування українського народного одягу. Кожна епоха накладала свій відбиток на традиційне вбрання, і тому з упевненістю можна стверджувати, що "особливості костюма являють одне з важливих джерел вивчення етнічної історії населення України, його соціальної структури, естетичних поглядів та уявлень тощо" [1: 110].

Серед компонентів одягу українських селян кінця XVII-XIX ст. важливе місце посідають головні убори. У різноманітних формах та способах ношення вони зберегли багато давніх традицій, архічних рис та нашарувань різних епох.

Мета нашої статті – дати етнографічну характеристику деяких основних типів головних уборів і зачісок українських селян на основі художніх творів Г.Ф.Квітки-Основ`яненка.

Як і інші частини народного одягу, головні убори – передусім засіб захисту людини від несприятливих впливів навколишнього середовища.

Однак, як складова частина одягу, вони посідають і дещо особливе місце, оскільки виконували й захисні функції, пов'язані з фантастичним відбиттям у свідомості людини її

уявлень про себе і про свою голову [2: 27]. З ідеологічними уявленнями людини пов'язані і статево-вікові відмінності народного вбрання для голови. Від різного зла і по-різному воно мало захищати голову дівчини, заміжньої жінки і чоловіка.

У зв'язку в тим, що головні убори певною мірою зумовлені зачісками, звернемо увагу і на цю сторону народного побуту, в якому простежується тонке розуміння краси, високе почуття поміркованості і такту [3: 47]. Чоловічі, жіночі зачіски та головні убори суттєво різнилися, так само як головні убори дівчат і заміжніх жінок майже до початку ХХ ст. були строго регламентовані [4: 68].

Українські дівчата, як і дівчата всіх інших слов'янських народів, ходили з непокритою головою. На Слобожанщині вони в свято заплітали волосся в одну косу і вплітали в неї кілька кольорових стрічок (скиндячок): "... сьогодні уподобала червону скиндячку, завтра зелену..." [5, III: 268]. В будень дівчата робили рівний проділ, розчісували волосся на два боки і заплітали у дві коси, деколи закладали їх вінком навколо голови. Часом вони укладали волосся нижче проділу хвилями, заплітали від скронь у дві коси, які перев'язували на потилиці широкою шовковою стрічкою і об'єднували в одну косу: "... на голову хорошу стрічку поклала" [III: 133]. На Харківщині дівчата заплітали волосся в дрібушки – мілкі косички від трьох до шести пасем при самій голові, збільшуючи деколи їх кількість до двадцяти чотирьох: "... волосы голов заплетены были дрибушками в три косы и положены сверх многих пестрых скиндячек (лент), концы коих висели ниже пояса" [VI: 621].

У неділю та свята дівчата прикрашали голову стрічками. Вибравши одну найкращу стрічку дівчина обвивала її навколо голови, а до неї пришпилювала всі решту стрічок, скільки б їх не було. Щоб стрічки краще трималися, волосся на голові вкладали вінком, яке пізніше ще й прикрашали квітами: "... поплела коси у самі маленькі дрібушки і вінком на голову поклала, пов'язала які були луччі скиндячки, а зверх усіх положила червону й квіточками завітчалась" [III: 48].

Найкращою прикрасою голови дівчини є вінок. Найбільш поширеними були вінки, сплетені з маку, чорнобривців, барвінку, ромашки, м'яти. "Скиндячки на головах усе по-харківськи положені, коси у дрібушки позаплітовані і жовтими гвоздиками, любистком, чорнобривцями і м'ятою позаквітчувані..." [III: 426]. У пори року, коли живих квітів не було, їх замінювали зеленими гілками барвінку, червоними ягодами калини, а також пофарбованими паперовими квітами. Вінок одягали тільки повнолітні дівчата. Підлітки вплітали у волосся стрічку. Збезчещена дівчина, за народними етичними нормами, не мала права одягати вінок, так як він був знаком цнотливості і за народним повір'ям, захищав дівчину від "лихого ока", від нечистої сили та напасників.

В літню спеку дівчата покривали голову хусткою, але одягали її так, що верх голови (маківка) завжди залишався відкритим. З лівого боку до хустки пришпилювалася квітка або барвінок.

В зимові морози дівчата закутуються в хустку як і молодиці: "... на голові был – верх наряда – новый шелковый алый платок, манерно повязанный" [II: 370].

Вбрання для голови заміжньої жінки включає в себе захисну символіку од лихого ока не як якусь абсолютно відмінну од дівочої, а як споріднену з нею і тільки по-новому переосмислену й доповнену. На зміну барвистому дівочому вінкові приходять вінки приховані – обруч, "кибалка" з вузликами і рогами, що відстрашують від жінки злі сили [2: 27]. За народним звичаєм заміжнім жінкам не можна було ходити з непокритою головою – "світити волоссям", бо це було великою ганьбою. На Слобожанщині вважалося, що коли заміжня жінка вийде на вулицю з непокритою головою, то обов'язково буде неврожайний рік, або погине худоба. Простоволоса (без головного убору) жінка за народними віруваннями мала чародійну силу відьми або чарівниці [6: 184].

Найдавнішим головним убором заміжніх жінок по всій Україні і у східних слов'ян було довге біле полотнище – намітка (перемітка, рантух, завій, серпанок): "Матері принесе коли платок, а коди й серпанок..." [III: 379].

Намітки виробляли з пряжі найкращої якості, з тканими узорами на кінцях, а на пізніших – з вишивкою. Локальні відмінності наміток, перш за все, у способі укладати їх на голові, – досить різноманітні: по-різному складається тканина по довжині та ширині, не-

однаково випускають кінці [7: 126]. На Слобожанщині її обмотували навколо голови та обличчя і зав'язували великим бантом на потилиці. Кінці намітки звисали нижче талії. У старших жінок, бабусь намітки були темнодимчатого кольору або зовсім без вишиття, або з чорними хрестиками по обох кінцях.

Характерною для жіночого головного убору була кибалка – головний убір українських заможних жінок: "...а на голові кибалка" [III: 186]. Очевидно, вона бере свій початок з перев'язі, якою обв'язували волосся довкола голови. Це був круг, який виготовляли з ліщини, соломи або картону і зверху обмотували полотном.

Невід'ємною частиною головного убору заможних жінок були очіпки: "От вже як піду заміж, надіну очіпок..." [III: 263]. Під очіпок робили підкладки, які у локальних етнографічних районах мали різні назви: гібалка, хомевка, обруч, кичка. Кичку, як її називали на Слобожанщині, виготовляли із конопляного шнурка або скрученого шматка полотна чи іншого матеріалу. Її накладали на голову і закручували волосся, зверху одягали очіпок: "...чи я ж у кичках буду ходити?" [II: 392].

Очіпки виготовляли з полотна, ситцю, а заможніші жінки з білого шовку, парчі: "...яка-то вона хороша у парчевому очіпку..." [III: 95]. Він мав форму циліндричної шапочки з плескатим дном, на потилиці – розтин на шнурівці. Одягнувши очіпок на голову, жінка стягує його ззаду шнурком і зав'язує. Так як він щільно прилягає до голови, то волосся з нього не випадає. Очіпки завжди обвивали складеною хусткою так, щоб з-під неї було видно лише верх очіпка на маківці: "У Насті сверх очіпка голова пов'язана платком" [II: 288]. Кольорова гама очіпків була різною: білі, сині, зелені: "Очіпка хочу! Очіпка по вишневій землі з зеленими роводами" [III: 401]. У дуже старих жінок вони були чорними, а у вдовиць, що хочуть вдруге вийти заміж – червоні.

Не можна не згадати про такий головний убір заможних жінок на Україні як кораблик – невелику шапочку продовгасто-округлої форми: "...у старшої невістки два очіпка, та третій кораблик" [III: 203]. За козацьких часів кораблики шилися з оксамиту або дорогої парчі, а відвороти робилися з бобрового хутра: "На головах кораблики парчи сутової, как жар горят!" [IV: 17].

Декілька слів потрібно сказати і про платкові вбрання, що прийшли на зміну традиційним, – тобто убори фабричні. На відміну від давніх жіночих головних уборів, ці хустки і шалі майже не несли талісманного навантаження, а виконували переважно утилітарно-захисні й естетичні функції:

Чоловічі головні убори, як і жіночі, гармонувала а зачісками. Найдавніші відомості про зачіски чоловіків зустрічаються у творах арабських письменників VIII-X ст. [8: 104].

Поширене серед українців довге волосся, яке вільно звисало по плечах і спині, згодом починають стригти. Чоловіки в більшості областей України починають голити голову, за винятком чуба, так званого оселедця, який закручувався за вухом: "...вошли люди с выбритыми, как ладонь, головами, и только от макушки шел оставленный клоч волос, тонкий и длинный, замотанный несколько раз за левое ухо" [VII: 20].

На значній території України давня чоловіча зачіска мала вигляд підрізаного над очима волосся та довгого ззаді, яке деколи заплітали в косу: "...голова, как должно, причесана и коса перевита черною лентою" [VII: 10].

Для найбільш розповсюдженої чоловічої зачіски селянського населення Слобожанщини була характерна зачіска "під макітру" або "в кружок" – спосіб, відомий з XVI ст., коли за краєм накладеної на голову макітри рівно відтинали волосся довкола голови: "...волоса красиво подбриты в кружок" [IV: 16].

Всі українці носять вуса, збриваючи бороду: "...борода виголена" [III: 152] "...усы широкие, густые, черные..." [VI: 311].

В Україні мода голитися та підстригати волосся розвинулася ще в часи прийняття християнства, бо, як пише Нідерле, це була ознака, за якою християни відрізнялися від поган [9: 359]. "Щоб то йому голову гарненько підстригти, як у людей? А то патлатий-патлатий! Спереди аж у вічі йому волосся лізе, уха закриває, по потилиці бовтається, аж, сердєка, усе, знай, головою потряхує, щоб ті патли не мотались" [III: 419].

За народним українським повір'ям ходити під відкритим небом з непокритою головою гріх для чесного чоловіка. Лише в хаті, біля церкви та на похоронах чоловіки могли ходити без шапки. Гарна шапка була гордістю парубка: "...шапка одна буденна, друга празникова, одна від другої вище" [III: 217].

Чоловічі головні, убори відрізнялися різноманітністю матеріалу з якого вони виготовлялися (фактура, колір), способом виготовлення, формою, манерою носити і назвою. Така різноманітність та динаміка їх форм пов'язані з етнокультурними впливами на Слобожанщині. З шапок, що використовувалися на Харківщині в XVIII-XIXст. відомі стовбуваті, або круглі шапки а чорного або сірого смушку: "...шапка висока, сірих смушків" [III: 28], тобто обробленої шкіри молодого баранця. Найкращі смушки виробляють з "випорків" – шкір ягнят вийнятих ще до народження з черева вівці, підшивку роблять з шкіри, яка знаходиться на череві вівці.

Круглі шапки мають форму циліндра з випуклим або плескатим дном, іноді суконим, частіше смушковим.

Ще з давніх часів по всій Україні славилися решетилівські смушки. Про це згадує і в своїх подорожніх записках німець Гільденштет, який подорожував по Україні в 1774 році [9: 366]: "... понадівали на підголені голови шапки козацькі з решетилівських омушків, то з червоними, то з зеленими, то з синіми вершками..." [III: 18–19].

У способі носіння шапки спостерігаються локальні відмінності українців. Носили їх залежно від місцевих традицій: заломлювали по-середині, зсували на потилицю або набік: "Стоять вони як вкопані і у всіх високі шапки набакир, на ліве вухо" [IV: 513].

Майже по всій Україні серед чоловічих головних уборів важливе місце займали солом'яні брилі, які були дуже популярними влітку, а особливо під час жнив. Всі косарі виходять в поле: "...у мережованім брилі" [III: 88]. Плели їх переважно пастухи під час випасу худоби в полі з пшеничної або житньої соломи.

Найбільш пізньою формою головних чоловічих уборів був картуз. Куплявся він у відповідності з місцевими смаками та естетичними уявленнями про колір, матеріал, фасон: "...на голові кожаний картуз" [IV: 397].

З викладеного можна констатувати, що з давніх часів головні убори та зачіски чоловіків, жінок, дівчат на Україні відображали соціальну приналежність і змінювались відповідно до віку і сімейного становища. З головними уборами пов'язані й певні поняття моралі та народної етики.

Отже, вивчення народного одягу в творчості Г.Квітки-Основ'яненка – це не тільки вивчення самих по собі культурних форм і явищ в їх історичному розвитку, дослідження причин, які породили ці явища та форми, сприяли їх збереженню чи зміні, утворенню певних етнокультурних традицій. Це є дослідження на матеріалі одягу закономірностей розвитку етносу.

Список використаних джерел

1. Українська минувшина: Ілюстраційний етнографічний довідник / А.П. Понамар'єв, Л.Ф. Артюк, Т.В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1993. – 256с.
2. Прилипко Я. Класифікація народних головних уборів // Народна творчість та етнологія. – 1970. – №5. – С.27-37.
3. Матейко К. Головні убори українських селян до початку XX ст. // Народна творчість та етнологія. – 1973. – №3. – с.47-54.
4. Николаева Т. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. – К.: Наукова думка, 1987. – 347с.
5. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори у 7 томах. – К.: Наукова думка, 1979-1981. Цитати з творів Г.Квітки-Основ'яненка подаються за цим виданням. Римська цифра позначає том, арабська – сторінку видання.
6. Иванов В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии (Очерки по этнографии края). – Харьков, 1986. – Т.1.
7. Матейко К. Український народний одяг. – К.: Наукова думка, 1977. – 223с.
8. Захардер Б. Каспийський свод свідень о Восточной Европе. – М. 1967.
9. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Мюнхен, 1966. – Т. II. – 447с.

Oksana Jatyschuk

HEADRESSES OF THE UKRAINIAN PEASANTS OF THE END XVII-XIX AN ITEM (ON AN EXAMPLE OF CREATIVITY OF G.F.KVITKY-OSNOVJANENKA)

In clauses the basic attention given to the ethnographic characteristic of some main and hairdressers of the Ukrainian peasants on a basic G.F.Kvitky-Osnovjanenka products.

УДК 94 (477)

Юрій Фартушняк

РОЗМІЩЕННЯ І РОЗВИТОК ЦУКРОБУРЯКОВОГО ВИРОБНИЦТВА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті досліджено специфіку розміщення і розвиток цукробурякового виробництва в Україні, зокрема на Поділлі. Проаналізовано динаміку зростання кількості цукрових заводів і чинники, які сприяли цукровиробництву.

Дослідження специфіки розміщення і розвитку цукробурякового виробництва в Україні і перш за все в її лісостеповій частині, до якої належить Поділля, являє собою значний інтерес. По-перше, цукровиробництво в Україні починало свій шлях з середини 20-х рр. ХІХ ст. саме з Київської і Подільської губернії, котрі тримали лідерство в цій галузі не лише протягом ХІХ ст., але і в наступні десятиліття ХХ ст. І тепер, початку ХХІ ст., коли наша держава знаходиться в несприятливих умовах переходу до ринкової економіки, області, які розташовані на Поділлі є основними виробниками цукру. По-друге, саме в цукровиробництві Подільської і Київської губернії в 30-х – 40-х рр. ХІХ ст. починають застосовуватись машини й механізми. По-третє, особливістю цукробурякової промисловості є її тісний зв'язок з сільським господарством, який сприяв збільшенню її продуктивності. По-четверте, в 2002 р. минає 200 років з часу виникнення першого у світі цукробурякового заводу, 200 років побудови в тодішній Російській імперії цукроварні і 177 років появи першого цукробурякового заводу в Україні та 175 років з часу початку будівництва цукрових заводів на Поділлі. Відзначення лише цих подій вже робить дослідження про розміщення і розвиток цукробурякового виробництва в Подільській губернії актуальним.

Ініціатором цукробурякової промисловості в Росії був Єсіпов Я.С., який в 1799 р. в селі Нікольському, Подольської округи, Московської губернії почав досліди по одержанню цукру з буряка. В 1801 р. досліди увінчалися успіхом – вихід цукру підвищився, якість покращилась, але собівартість була великою. В 1802 р. Єсіпов Я.С. спільно з генералом Бланкенагелем Є.І. подали в Сенат "выделяемый трудами и искусством их сахар из свекловицы" [8: 6; 22: 17].

У вересні 1800 р. був виданий указ "Об отводе земель в южных краях России желающим разводить свекловичные плантации для делания сахара". Цей документ є першим законодавчим актом в Російській імперії, сприяючий розвитку цукрової промисловості [29]. Перший цукробуряковий завод Росії був побудований в 1802 р. в с.Аляб'єві Тульської губернії генералом Бланкенагелем Є.І. і Єсіповим Я.С. [33: 128].

Велику допомогу в організації цукробурякової промисловості надавав царський уряд митною політикою. Напередодні Вітчизняної війни 1812 р. російський уряд 19 грудня 1810 р. видав "Положение о нейтральной торговле на 1811 год в портах Белого, Балтийского, Чорного и Азовского морей и по всей западной сухопутной границе", згідно якого на іноземний цукор накладалося досить велике мито, зокрема за пуд цукру-піску треба було сплатити 7 крб. мита, на той час це були чималі гроші [30]. Для порівняння на початку ХІХ ст. одна корова коштувала від 5 до 25 крб. [25: 118]. Починаючи з 1819 р. царський уряд повністю заборонив ввозити цукор-рафінад, а цукор-пісок з тростини обкладав митом в розмірі 75 коп. з пуда. З 1821 по 1823 рр. мито за імпортований цукор було збільшено до 2 крб. 50 коп. з пуда. Мито постійно зростало і в 1840 р. досягло 3 крб. 80 коп. з пуда, а рафінад було дозволено ввозити тільки через Одеський порт [9: 66].

До 1812 р. в Росії нараховувалося від 10 до 15 цукробурякових заводів [14: 76; 21: 6]. Після закінчення війни 1812–1814 рр. спостерігається загальний занепад цукробурякової промисловості, який був обумовлений несприятливими економічними умовами: відновленням широкого привозу колоніального цукру, зростання цін на жито і пшеницю. Нове піднесення цукробурякової промисловості в Росії почалося приблизно з середини 20-х рр. XIX ст. в умовах поживлення поміщицького підприємництва на кріпосній основі. Цукробурякове виробництво стало одним із засобів підвищення прибутковості поміщицьких господарств і покращення стану землеробства в поміщицьких маєтках. Розповсюдження посівів цукрового буряка сприяло переорієнтації поміщицьких господарств від виключно зернового напрямку, та краще пристосувати їх до ринкових умов. Крім того, неврожаї зернових культур, яких протягом 1799–1856 рр. в Східній Україні було 28 повсюдних і часткових, орієнтували поміщиків, для прибутковості господарств сіяти цукровий буряк і виробляти цукор [24: 520]. З 1799 по 1856 р. в Подільській губернії неврожаї повторювалися 7 разів [18: 305]. Тому в 1820 р. в Росії діяли 30 цукробурякових заводів, з них 5 – в Україні. Дальше зростання кількості заводів відбувалося більш швидкими темпами, так в 1835 р. в Україні було 18 заводів, в 1840 р. – 64, 1850 р. – 247 і в 1860 р. – 287 [8: 7].

Будівництво цукрових заводів у лісостеповій зоні України, до якої належить Правобережжя, було обумовлене дальшим розвитком поміщицького підприємництва в умовах кризи кріпосного господарства, що з кожним роком поглиблювалася. Розвитку цукрової промисловості в лісостеповій частині України сприяли кліматичні умови, наявність дешевого палива, а також і те, що на відміну від степових губерній поміщицьке господарство і дрібні вотчинні мануфактури не поглинали тут робочих рук, яких було вдосталь у поміщиків.

В 1820-х рр. вперше появився в Україні цукровий буряк, що невдовзі став основою цукроварського промислу [19, 164]. Перші цукрові заводи в Україні з'явилися у середині 20-х рр. XIX ст. Зокрема, в 1824 р. були побудовані цукроварні на Київщині в Уманському повіті поміщиком Мошинським [35] і в с.Трошині Канівського повіту графом Понятовським [6: 145]. В 1825 р. цукробуряковий завод був побудований в с.Мокошине Сосницького повіту Чернігівської губернії [23: 13].

Історія цукрової промисловості Подільської губернії починається з будівництва в 1825–1828 рр. цукроварні Собновських в с.П'ятківці Ольгопольського повіту [9: 66]. Згодом у 1829–1830 рр. в містечку Джурині Ямпільського повіту було споруджено цукроварню поміщиком Собанівським. Але в 1831 р. ці заводи були конфісковані, тому, що їх власники приймали участь в польському національно-визвольному повстанні 1830–1831 рр. У 1832–1833 р. Подільська казенна палата намагається віддати ці заводи в оренду, але "бажаючих прийняти їх в утримання не знайшлося", тому що поміщики Правобережжя ще не були впевнені в рентабельності цукроваріння [36]. Поступово переконавшись у прибутковості нової галузі промисловості, яка тісно пов'язана з сільським господарством, поміщики почали будувати цукроварні і збільшувати площі під цукровий буряк. Бурхливо будівництво цукрових заводів в Україні починається з кінця 30-х рр. XIX ст. Лише за 4 роки з 1837 по 1840 рр. було побудовано 42 заводи. Один з перших заводчиків України поміщик Бобринський А.А. в 1840 р. писав: "Заводи ростуть як гриби. У всіх одна думка – мати цукровий завод, щоб то не стало. В Малоросії ентузіазм дійшов до неймовірності: тут вже будують не по одному, а зразу разом по три..." [2: 25–26]. В 1840 р. на долю України припадало 40% всіх цукрових заводів Росії. В 1840 р. в Подільській і Київській губерніях було по 3 цукрових заводів. Через 10 р. в 1850 р. Київський цивільний губернатор говорив про 63 цукроварні на Київщині, а Подільській – про 22 на Поділлі [3: 256–257].

В Подільській губернії в першій половині XIX ст. цукрові заводи належали в переважній більшості поміщикам польського і подекуди російського і дуже рідко українського походження, які володіли великими земельними наділами, лісними масивами, мали капітал для будівництва заводів та дешеву робочу силу – кріпаків. Так, Кордилівський цукровий завод, який був відкритий в 1840 р. належав дійсному статському раднику Качаловському, відкритий в 1841 р. Якушинський цукровий завод у Вінницькому повіті нале-

жав поміщику Русанівському А.А., Сюдинецький цукровий завод у Вінницькому повіті, відкритий в 1849 р., належав поміщику Шенявському Т.І., Шпиковський цукровий завод відкритий в 1844 р. належав поміщику Балашеву М.П., Олександрівсько-Носковецький побудований в 1860 р. – поміщику, генералу від інфантерії Дюганелю О.О., Уладовський – в Литинському повіті, побудований в 1860 р., належав графу Альфреду Потоцькому, Капустинський цукровий завод – поміщикам Йосифу і Едуарду Ярошинським і Станіславу Шепіовському [20: 2–18]. В 1834 р. в селищі Тростянець став до ладу цукровий завод графа Потоцького [5: 2]. В 1834 р. містечко Городок купив польський промисловість Гейсмар і через 5 років побудував тут цукровий завод [12: 16]. В 1849 р. польський князь Сангушко в селі Волиця Татарська побудував цукроварню, на місці якої згодом був утворений Антонінський цукровий завод [1: 14]. Серед власників цукрових заводів Подільської губернії в першій половині XIX ст. був поміщик з українським прізвищем Іван Павлюк, який в 1845 р. в с.Вишнівчик, що розташоване недалеко містечка Чемирівці збудував цукроварню, а навколишні землі заняв під цукровий буряк [17: 584]. У Подільській губернії цукрові заводи були розташовані головним чином у південно-західній частині.

Протягом 40-х рр. XIX ст. кількість цукрових заводів в Україні зростала швидкими темпами. Так, в 1842 р. в Україні було 67 цукрових заводів, в 1844 р. їх стало 144. Найбільш помітне зростання спостерігалось в Київській губернії з 16 до 56 заводів та Подільській з 15 до 25 [7: 146]. До середини 40-х рр. XIX ст. центр цукрової промисловості майже повністю перемістився з Росії в Україну. Особливо швидкими темпами цукрова промисловість розвивалась на Правобережжі в Київській та Подільській губерніях. За даними в 1846/47р. на Київщині діяло 49 цукроварень і багато будувалося із застосуванням нової техніки – парових двигунів і машин. За даними 1848/49 рр. в Київській губернії було близько 70 цукрових заводів, які виробляли 459650 пудів цукру, або 61,6% всього виробництва цукру в Україні. Друге місце після Київської губернії по кількості заводів і виробництву цукру в Україні належало Подільській губернії, в якій функціонувало 36 цукроварень з виробничою потужністю 103350 пудів цукру в рік [27: 331–332, 335–336]. Одночасно із збільшенням кількості заводів збільшується площа засіву цукрового буряка. В 1848–1849 рр. вона становила в Подільській губернії – 4232 десятини, в Київській – 15142 десятини, у Волинській 1168 десятин [9: 68]. На Поділлі з року в рік збільшувалась площа під посіви цукрових буряків. Так у 1848/49 рр. буряком було засіяно 4232 десятини, що складало 15% загальної площі під буряками у Росії [10: 158], то через 10 років під цю культуру в Подільській губернії було відведено 5788 десятин, тобто на 1556 десятин більше [16: 25]. До вирощення цукрового буряка і виробництва цукру з нього поміщиків Правобережжя підштовхували ряд факторів. Труднощі зі збутом хліба в умовах практичної відсутності зручних шляхів сполучення, занепад винокурної промисловості, конкуренція збоку поміщиків степової частини України, які все більше спеціалізувалися на вирощення пшениці і збуту її за кордон. Тому цукробурякове виробництво для поміщиків лісостепової частини України була дійсно "якорем спасіння" і одним з самих гарантованих способів підвищення продуктивності господарства. В роки передреформного періоду динаміка розвитку цукрової промисловості Подільської губернії як і всього Правобережжя відбувається внаслідок кількісного зростання і особливо збільшення виробничої потужності цукрових заводів завдяки зростанню нової техніки – парових машин, що було однією з головних умов здійснення промислового перевороту в цій галузі промисловості. Застосування пару скоротило термін технологічного процесу і зробило більш високий відсоток виходу цукру. Все це давало більш високі прибутки цукровиробникам, хоча парові заводи вимагали значних затрат на їх обладнання і обробку цукрового буряка. Так за розрахунками Андрєєва Е.Н. на переробку одного берківця цукрового буряку при паровому способі складали 2 крб. 81 коп., а при вогневому – 2 крб. 52 коп. [28: 109–110]. В кінці 40-х років в середньому на парових заводах вихід цукру з одного берківця буряку складав 25 фунтів, а на вогневих – 20 фунтів. Витрати на одержання цукру складали: при вогневій технології – 12,6 коп. за фунт, або 5 крб. 04 коп. за пуд, а при паровій технології – 11,24 коп. за фунт, або 4 крб. 49,6 коп. за пуд. При середній ціні 5 крб. 25 коп. за пуд цукру-піску власники цукрових заводів одержували чистого прибутку з пуда: при вогневій технології – 21 коп., а при паровій технології – 75 коп. Таким чином при рівних

обсягах виробництва власник, який обладнав свій завод паровиками і паровими машинами, одержував прибуток в 3,6 рази більший ніж власник заводу на якому застосовувалася вогневе обладнання [31: 292]. Застосування машин і впровадження нових технологій в 50–60-х роках XIX ст. підвищило вихід цукру з буряка до 6% [15: 13]. В кінці 60-х років XIX ст. гідравлічне пресування було замінено дифузним способом, застосування якого збільшило вихід цукру до 10% [11: 279; 26: 240]. До кінця XIX ст завдяки досягненням, як писав Менделєєв Д.І. "землеробської хімії" по селекції цукрового буряка вдалося довести цукор в буряці до 15–18%, а його вихід 12–15% [15:13].

Перехід цукрових земель України на нову технологію в середині 40-х років XIX ст. спонукав вітчизняних підприємців до виробництва нового покоління машин і устаткування для цукрової промисловості. Якщо на початковій стадії промислового перевороту на цукрових заводах України здебільшого використовувалась іноземна техніка то з середини 50-х років вітчизняне машинобудування вже виробляло все необхідне для цукрових заводів, що обумовило зменшення закупок обладнання у іноземних фірм, а також і здешевленню обладнання. Договори на поставку іноземних машин на цукрові заводи підписувалися на Контрактній ярмарці в Києві. В 1854 році крупні іноземні фірми "Флетер" (Німеччина) і "Коль и Дерон" (Франція) підписали такі договори з цукровиробниками на суму 110 тис. крб. Якщо вважати що вартість обладнання парового заводу складала 50 тис. крб. [4: 586], то варто визнати, що іноземна техніка в оснащенні цукрових заводів України в середині 50-х років займала незначне місце. В другій половині 50-х років XIX ст. в Росії було 16 механічних підприємств, які виготовляли обладнання для цукрових заводів [34: 49]. Обладнання для цукрових заводів виготовлялося головним чином в Україні. Зокрема на заводах і майстернях братів Яхненко і Симеренко (Мліївський механічний завод), Бобринського, Браницького, Дзєндзелєвського, Понятовського в Київській губернії, Лонмеєра в Подільській губернії, Добичиної, Скрипника, Розенквісте і Озера в Харкові, Потьомкіна в Кременчузі, Долгорукова в Чернігівській губернії, Мальцева, Мейєра в Орловській губернії, Трецера у Варшаві, Бушеніна в Москві. В 1854 лише завод Трецера одержав замовлень на 150 тис. крб., тобто більше ніж іноземні фірми [31: 296].

Цукробурякова промисловість не лише дала поштовх машинобудуванню в Україні, але й зробила попит на паливо, кістяне вугілля, вапно, виробництво полотна, яке використовувалось для пресових мішків на заводах, діжок для упаковки цукру тощо.

До початку скасування кріпосного права в 1860/61 р. в Подільській губернії було 34 цукрових заводи, з них парових 26 які виробили 482484 пуди цукру і 8 вогневих які дали лише 48160 пудів цукру. Тобто, Подільська губернія в Росії і в Україні займала 2-ге місце по виробництві цукру. Протягом першої половини XIX ст. лідерство по виробництву цукру тримала Київська губернія на території якої в 1860/61 року діяло 77 заводів з яких 65 парових, які за сезон дали 1787378 пудів цукру. Відчутно відставали в переході на парові заводи у Волинській, Чернігівській, Харківській і Полтавській губерніях [28: 66–67].

Перехід від вогневих до парових цукрових заводів сприяло розширенню виробництва цукру, а це в свою чергу вимагало збільшення кількості робітників, і перш за все вільнонайманих. Так, А. Рашин вважав, що напередодні реформи 1861 року в цукровій промисловості України працювало 50% вільнонайманих робітників [32: 42]. Багато сучасників, в тому числі Шишков, Грум-Гржимайло, і Бобринський, відмічали виключно широке застосування вільнонайманої праці на цукрових заводах в 50-х роках XIX ст. Так, Шишков писав, що в кінці 50-х років "майже на всіх відомих мені заводах робота здійснюється найманими робітниками" [7: 216]. Грум-Гржимайло, який за дорученням міністерства фінансів в 1859–1860 р. об'їхав всі райони цукрової промисловості України і Росії відмічав: "Поміщики-цукровари стали пристосовуватися до комерційного управління і утримання заводів. Особливо це помітно в середній і південно-західній полосі, яка відрізняється своїм промисловим напрямом. В губерніях Київській, Подільській, Волинській, Полтавській, Харківській... бурякоцукрове виробництво зробилося предметом чисто фабричним" [34: 68]. З кожним роком зростала кількість робітників в цукровій промисловості Росії. Якщо в 1848 році в ній працювало понад 48 тис. робітників, то в сезон 1856/57 р. працювало 72 тис., з них 4 тис. в Подільській губернії [33: 152].

Праця робітників на заводах цукрової промисловості України та Росії, в тому числі і Подільської губернії була важкою, робочий день великим, а оплата праці дуже низькою. Так, на цукровому заводі с. Літин постійному робітникові в 60-х роках XIX ст. платили 24–30 крб. в рік. Робочий день тривав 13–16 год. на добу [13: 6–10]. Застосування технічних вдосконалень в промисловості сприяло збільшенню виробництва цукру на одного працюючого. Так, якщо в 1848/49 р. на кожного робітника припадало в середньому 20 пудів виготовленого цукру, то в 1858/59 роках біля 34,7 пудів [33: 152].

Отже, динаміка розвитку цукрової промисловості Подільської губернії в першій половині XIX ст. характеризується постійним зростанням кількості цукрових заводів і збільшенням посівів цукрового буряка. По виробництву цукру Подільська губернія займала після Київської губернії друге місце в Російській імперії і в Україні. Найбільше піднесення припадає на передреформенний період. Головними цукровиробниками на Поділлі в цей період були крупні поміщики-землевласники, здебільшого польського походження. Технічний переворот в цукровій промисловості розширив цукробурякове виробництво і дав початок формування робітничого класу Поділля. Запровадження цукровиробництва в краї започаткувало кардинальні зміни в структурі сільськогосподарського виробництва, сприяло його інтенсифікації та екстенсифікації. Розвиток бурякоцукрової промисловості Подільської губернії в першій половині XIX ст. сприяло розпаду феодально-кріпосницької системи, перехід до ринкових відносин, що в свою чергу привело до покращення економічного розвитку Поділля.

Список використаних джерел

1. Абрамович Е., Кулик Д. Антонинскому сахарному заводу – 100 лет//Сахарная промышленность. – №2. – 1949. 2. Библиотека для чтения. – 1840. – №2. 3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863). – К., 1996. 4. Витт Н. Дополнения к руководству к сахарному производству. – Спб., 1854. 5. Вінницький обласний державний архів. – Ф.965. – Оп.5. – Спр.387. 6. Воблій К.Г. Нариси історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості. – Т.1. – Вип.1. – К., 1928. 7. Воблій К.Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР. – Т.1. – М., 1928. 8. Головин П.В. К 150-летию создания свеклосахарного производства в нашей стране//Труды технологического института пищевой промышленности. – 1952. – №12. 9. Гордуновский О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст.//Український історичний журнал. – №1. – 2000. 10. Гуржій І. Розпад феодально-кріпосницької системи у сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. 11. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні. – К., 1975. 12. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1906-1907 гг. – Вып.1. – К., 1908. 13. Этнографические сведения о Подольской губернии. – Вып. 1. – Каменец-Подольский, 1869. 14. Зябловский Е. Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии. – Ч.4. – Спб., 1815. 15. Иванов С.З. Роль русских ученых в создании свеклосахарной промышленности//Сахарная промышленность. – №9. – 1951. 16. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972. 17. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971. 18. Історія селянства Української РСР. – Т.1. – К., 1967. 19. Історія української культури//За ред. І.Крип'якевича. – К., 1994. 20. Каменець Подільський міський державний архів. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.487. 21. Корчинский А.И. История возникновения свеклосахарной промышленности и первоначальное развитие ее техники в дореформенный период. – Автореф. канд. дис. – К., 1951. 22. Корчинский А.И. О возникновении свеклосахарной промышленности//Сахарная промышленность. – 1950. – №11. 23. Корчинский А.И. Развитие техники свеклосахарного производства в Украине//Сахарная промышленность. – 1954. – №3. 24. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К., 1999 р. 25. Лукашевич Л.М. Україна: історико-економічний огляд. – Монографія. – К.: МАУП, 1997. 26. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972. 27. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч.1. – 1959. 28. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности в

России. – Т.1. – СПб., 1862. 29. Полное собрание законов. – Т. XXVI. – №19550. – 1800. 30. Полное собрание законов. – Т. XXXI. – №24456. 31. Прожогин М.В. К вопросу о промышленном перевороте в сахарной промышленности Украины//Исторические записки. – №9. – 1959. 32. Рашин А. Формирование промышленного пролетариата в России. – М., 1940. 33. Тихонов Б.В. Развитие свеклосахарной промышленности во второй половине 40-х и 50-х гг. XIX в.//Исторические записки. – №62. – 1958. 34. Труды ВЗО. – 1860. – №1. 35. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1195. 36. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1363.

Jury Fartushnjak

ACCOMMODATION AND DEVELOPMENT MANUFACTURES OF SUGAR IN PODOLSK PROVINCE IN FIRST HALF XIX OF ITEM

In clauses specificity of accommodation and development manufactures of sugar in Ukraine, in particular to Podolia is investigated. It is analysed dynamics of increase of quantity of sugar factories and factors which assisted manufacture of sugar.

УДК 94(477)

Іван Куций

ТЕОРІЯ "ІСТОРИЧНОЇ ПОХИБКИ" ПОЛЬЦІ В ІСТОРИКО- ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ С.КАЧАЛИ

У статті у загальних рисах охарактеризовано історико-публіцистичну спадщину діяча українського національного руху Галичини другої половини XIX ст. Степана Качала. Зроблено виклад його історичної концепції. Дано аналіз маловідомої праці "Коротка історія Русі".

Серед діячів українського національного руху Галичини другої половини XIX ст. чільне місце посідає Степан Качала, відомий політик, історик, талановитий публіцист. Як відомо, визначальним чинником тодішнього суспільно-політичного життя в галицькому краї було протистояння між українським та польським національними рухами. Тому проблема українсько-польських взаємин стала для С.Качала центральною у його власних політичних та наукових зацікавленнях. Ця постать цікава для нас насамперед своєю постійною заангажованістю у політичній боротьбі: як зовнішній (українсько-польські стосунки) так і внутрішній (всередині українського табору, між різними його напрямками й течіями).

На початку 60-х років С.Качала належав до тих небагатьох діячів старшого покоління, які пристали до народовського руху. Як знаємо, згодом цей рух зазнав розколу, однією із причин якого стало непорозуміння у з'ясуванні польського питання. С.Качала був одним із лідерів течії, що прагнула досягти порозуміння і згоди з поляками. Наслідуючи своїх ідеологічних опонентів, він вдався до історичних аргументів як засобу обґрунтування власних політичних постулатів. Звернення до історичної проблематики ми зустрічаємо у численних публіцистично-полемічних статтях та виступах галицького політика, у яких він часто виступав під псевдонімом Микола Загорний. Не будучи фаховим істориком-науковцем, С.Качала взявся за досить складне завдання – викласти й проаналізувати історію стосунків українців і поляків від найдавніших часів. Наслідком цих задумів стала поява у 1879 р. його праці під назвою "Politika Polakow wzgledem Rusi", яка не ма-

ла наукового характеру й містила численні полемічні та публіцистичні коментарі. Це видання призначалось не стільки для української, скільки для польської читацької аудиторії. Однак виявилось, що порушена проблематика є актуальною і для українських інтелектуальних кіл, і тому у 1885 р. книга, частково перекладена по-російськи, публікувалась у журналі "Кієвская Старина". В 1886 р. О.Барвінський видав її український переклад як перший том серії "Руська Історична Бібліотека" [10: 563]. У цій серії праця С. Качали передувала виданням таких істориків, як М. Костомаров, М. Дашкевич, М. Смірнов, І.Шараневич. Це свідчило про вагомість цієї книги для галицьких народолюбів і було визнанням високого авторитету її автора. Сам О.Барвінський відводив цій праці роль "підвалини, на котрих має стати велика будівля нашої народної минувшини" [3: 1]. Українське видання мало назву "Коротка Історія Русі" й містило в основному історичний матеріал, оскільки публіцистично-полемічна частина авторського варіанту тут не публікувалась.

Появу дослідження С.Качали маємо підстави вважати важливою подією в процесі становлення української історіографії Галичини та розвитку українського національного руху в цілому. Насамперед це була перша спроба серед істориків-народолюбів видати узагальнюючу історичну працю в такому широкому хронологічному обсязі, – до цього часу історики українофільського напрямку займались лише вузькоспеціалізованими проблемами, а дослідження ідеологічних опонентів із москвофільсько-старорусинського табору їх не могли задовольняти. Тому монографія С.Качали була для народолюбів певний час чи не єдиним посібником з національної історії. Для сучасних дослідників "Коротка історія Русі" цікава ще й тим, що вона є своєрідним відображенням історичної свідомості й політичної ідеології проукраїнськи налаштованої галицької інтелігенції, особливо тієї її частини, що прагнула компромісу з поляками. Сказане спонукає нас глибше проаналізувати історичні погляди С. Качали. Актуальність винесеної у заголовок статті теми подиктована ще й тим, що попередні дослідники не звертали належної уваги власне на історичну спадщину цього провідника галицьких народолюбів. Узагальнену характеристику "Короткої історії Русі" ми знаходимо у літературно-критичних дослідженнях І.Франка. Сучасний науковець М.Мудрий охарактеризував обставини виходу книги та суспільно-політичні наслідки її появи [6: 108]. Що стосується синтетичних оглядів української історіографії, то в них ім'я С.Качали навіть не згадується. Виняток становить праця Д.Дорошенка, який обмежився лише коротким інформаційним повідомленням [1: 189–190].

З метою з'ясування взаємозв'язку між історичними поглядами та політичними переконаннями автора мусимо коротко охарактеризувати його суспільно-політичний світогляд. Як відомо, С.Качала був рішучим противником австрійського централізму, звідки походять його антинімецькі упередження. Незважаючи на прагнення досягнути компромісу із польським національним рухом, він рішуче виступав проти колонізації галицьких українців [5: 9]. Відчутно впливав на ідеологію галицького політика романтичний панславізм, який, однак, не мав нічого спільного із проросійським панславізмом галицьких москвофілів. Він скоріше наближався до доктрини, яку І.Франко назвав "австрійським панславізмом" [7: 436]. С.Качала не приховував своєї антипатії до єврейського руху. Філософською основою його суспільно-політичних поглядів був позитивізм, тісно пов'язаний з програмою "органічної праці" [6: 71–72].

В "Короткій історії Русі" виклад власне історичного матеріалу розпочинається із розгляду проблеми давньослов'янської спільності. Русини-українці та поляки були, на думку автора, не окремими народами, а "двома вітками", "двома племенами", "спільного слов'янського роду". С.Качала розвинув тезу Д.Зубрицького про подібність мови, культури, суспільного ладу русинів та поляків у давні часи. Особливо він акцентував на тому, що слов'янський (грецький, східний, православний) обряд серед поляків поширився значно раніше латинського. Крім обряду, істинно слов'янськими рисами, характерними для обох народів, названо тут соціальну рівність, вічовий устрій, громадське право. У книзі неодноразово повторювалась думка, що для слов'янської ментальності притаманні риси демократизму. До появи пізніших відмінностей спричинилася, за С. Качалю, схильність поляків переймати західноєвропейські впливи. Основну причину цього історик вбачав у

німецькій експансії на слов'янські землі. На його думку, німці поширили серед слов'ян латинський обряд, феодальний устрій, соціальну нерівність: "Та вікова боротьба і довголітні відносини з Німцями мусіли вплинути і на Поляків. Борючись за свою незалежність все більше і більше переймають Поляки звичаї німецькі і тратять свій давній старослов'янський устрій" [3: 3].

С. Качала негативно відгукнувся про відчуження Польщі від слов'янського світу й зближення її із західноєвропейською цивілізацією: "Польща розвивалася в державу після взірця західноєвропейського і стала в супротивності до всіх інших Слов'ян. Поляки прийняли з давніх давен засади спільно поступати з Заходом. Однак те змагання заводило їх не раз задалеко, а часто і на бездоріжжя. Вони не розуміли свого виключного становища, а що ще гірше, не розуміють його й тепер. Польська слов'янська держава ставши по стороні заходу, приймала від нього не тільки взірці політичного ладу, звичаї і право противні Слов'янству, але навіть і мову, так що польській народності грозила загибель" [3: 6]. В той же час Русь, як вважав автор книги, являла собою пряме втілення демократичних давньослов'янських ідеалів, адже її суспільний лад будувався на таких засадах, як свобода, рівність, вічовий устрій.

Досить оригінальною є інтерпретація цим політиком етнонімів "Русь" та "Польща": "Всюди, де лише якийсь час удержувалося вічове право, рівняючи всіх, там народ називав себе руським. Таким чином слово руський значило те саме, що слов'янський. Якби Руський Київський князь, св. Володимир, заняв був землі по Віслу або й далше, то можна б імовірно допустити, що всі ці землі прийняли б були назву Русі для того, що назва Русь означала те саме, що місцеві, домашні слов'янські порядки. Польща знов розвивалася наперекір народним слов'янським порядкам, для того слово польський значило до певної міри те саме, що підданство знімечиним і златиньциним панам" [3: 5].

Несподіваним може видатися той факт, що С. Качала майже не висвітлив історичних подій до середини XIV ст., коли польсько-руські взаємини носили характер міждержавних, рівноправних, часто добросусідських контактів. Очевидно, не знайшовши в історичному матеріалі цього часу достатньо переконливих аргументів для своїх публіцистично-полемічних тверджень, він залишив цей період поза увагою. Трохи більше місця відведено подіям XIV-XV століть, тобто часу коли "дві слов'янські вітки стають двома окремими народами" [3: 10]. Однак свою увагу історик в основному зосередив на розвитку польської державності, лише побіжно торкаючись подій із української історії. Захоплення польським королем Казимиром III Галичини він розцінив як завоювання, здійснене згідно "права сильнішого". Відтоді головною метою польської політики щодо Русі стає завдання "зілляти оба народи в одне тіло" за допомогою окатоличення та ополячення русинів [3: 7]. Великого значення С. Качала надавав порівняльній характеристиці суспільно-політичного ладу Польщі і Русі. Найбільш суттєвими ознаками польського політичного устрою названо в аналізованій праці рівність між шляхтою, повне обмеження влади виборного короля, безумовне панування шляхти над підданим народом. В той же час Русь характеризується як держава, "що не була королівством, а зв'язком багато князівств, де перевагу мав загал хліборобського народу над владою князя і не раз лучалося, що князь мимо своєї волі мусів втікати або зрікатися свого престолу, скоро не подобався загалові" [3: 13].

Подальший польсько-український антагонізм автор розглядав як боротьбу аристократичного і демократичного принципів в організації державного устрою. Об'єктом його прискіпливої уваги стала історія політичних та соціальних відносин у Речі Посполитій. Тип політичного ладу цієї держави історик визначив як "шляхетська демократія" і "олігархія". Він підкреслював, що "польська Річ Посполита не була ні королівством, ні республікою, але була купою монархій і республік, одна при другій, а жодна не мала права мішатися в діла другої" [3: 21-22]. У праці відзначено також невпинний процес зменшення ролі виборного короля у політичному процесі та постійне збільшення привілеїв шляхти.

С. Качала практично не торкнувся політичної історії українських земель у складі Великого князівства Литовського, він обмежився лише співставленням їхнього суспільно-політичного становища в обидвох державах, зокрема зазначивши, що "до самої Люблін-

ської унії (1569) положення народу в Великому князівстві Литовському було вільне" [3: 16].

С. Качала розглядав Люблінську унію як головну передумову тих політичних потрясінь, що згодом призвели до падіння Польщі. Знаючи про прихильне ставлення до унії української шляхти, він в цілому трактував її як результат польської політики. Історик позитивно оцінював діяльність польських королів Владислава Ягайловича, Казимира Ягайловича, Сигізмунда I, Сигізмунда II Августа, Стефана Баторія насамперед за їхнє толерантне чи сприятливе ставлення до православних русинів. Саме в цьому він вбачав головну передумову військово-політичної могутності Польської держави у XV–XVI століттях. "Зі смертю Баторія, – твердить автор, – закінчується для Польщі ця ще найсвітліша пора, на яку так радо відкликаються Поляки. Це був час, коли ще не конче питали, якої хто віри, а скоріше, який хто чоловік. Руську кров проливано за польську справу, а православні руські пани, як князь Константин Острозький і інші, билися за Польщу для того, що б'ючись за її волю, билися і за свою власну. З життям Баторія кінчиться ця ще світла і щаслива доба польської історії" [3: 37]. Початок занепаду польської державності автор відносить на час правління короля Сигізмунда III, а причину його вбачає у намаганні поляків спольщити й окатоличити Русь.

Значно більше уваги С. Качала надав у своїй праці висвітленню історії козацтва, яке він трактував як військово-соціальний феномен. Власне від часу появи козацтва головна увага історика зосереджується на подіях історії України. У військово-соціальному устрої Запорізької Січі він дошукався старослов'янських ідеалів рівності, братерства, громадського права. Автор був переконаний, що саме на громадському праві "опирається вся історія нашого народу і на ній мусить стояти і його будучина" [3: 14]. Емоційний стиль детального викладу історії козацьких воєн вказує про вплив на "Коротку історію Русі" романтичної історіографії Наддніпрянської України. В аналізі цього періоду історик залишається вірним своїй традиції акцентувати увагу на соціальних відносинах. Селянський та козацький стан розглядаються як чи не єдині носії української народності. Козацько-селянські повстання 20–30-х рр. XVII ст. автор вважає виявом польсько-українського антагонізму, цілком усвідомлюючи, що православна українська шляхта під час цих подій стояла на боці Речі Посполитої. Це дає нам підставу твердити, що історик у значенні етнонімів "польський" та "русько-український" вкладав не стільки етнонаціональний, як соціальний зміст. С. Качала аргументовано спростував міфи польської історіографії про цивілізаційну місію Польщі та роль Польщі як "передмур'я" Європи. "Якщо Європа мала яке передмур'я зі сторони Польщі, – твердив він, – тим передмур'ям безперечно були козаки" [11: 234].

Хмельниччину історик трактував як визначальну подію в історії України, Польщі та Росії. У з'ясуванні причин конфлікту він полемізував із польськими істориками, які вбачали ці причини в особистій помсті Б. Хмельницького. Переяславський акт 1654 року інтерпретується у названій праці неоднозначно: і як підданство, і "злучення", "прилучення", і як "опіка". "Хмельницький сповнив лиш те, – писав С. Качала, – до чого його тодішні обставини приневолити і що було волею всіх тодішніх русинів" [3: 153]. Аналізуючи наслідки Переяславської угоди, він дійшов висновку, що "злучення України з Росією було смертним ударом для Польщі. Воно її настільки ослабило, наскільки підсилило Росію. Тому то часи Богдана Хмельницького набрали так великої ваги в історії обох цих держав" [3: 15]. Автор "Короткої історії Русі" подав оригінальну версію значення терміна "руїна": "Українсько-руський народ назвав козацько-польські війни "руїною", бо козаки "зруйнували" в праруських землях шляхетський лад" [3: 120]. "Звівши до купи всі виказані події, – підсумовує автор, – стає ясно, що ціла історія Українсько-руського народу і його заступників козаків визначається змаганням до демократичних установ. Козацькі війни – це боротьба народної демократії з шляхетською" [3: 120]. Виходячи із позицій власної ідеології, С. Качала у названій монографії неприховано ідеалізував демократичні засади побудови суспільства, які, на його думку, були притаманні українському народові протягом всієї його історії. Водночас він тенденційно твердив, що шляхетський аристократизм – цілком чужий для слов'янської ментальності – був запозичений поляками від німців й запроваджений ними в Україні.

Крім соціальної та політичної історії, в "Короткій історії Русі" вагоме місце займає комплекс проблем, пов'язаних із міжконфесійними відносинами. Сам автор, будучи греко-католицьким священиком, надавав релігійному чиннику дуже великого значення в історії польсько-українських взаємин. Католицизм в самій Польщі, на його думку, ширився "огнем і мечем" під впливом німецької експансії, що стало головною передумовою порушення поляками давньослов'янської єдності. Православ'я (слов'янський, грецький, східний обряд) поширювалося, на противагу йому, способом просвіти людей. "Духовенство слов'янське, – пише історик, – навіть не допускало гадки, щоб Христова церква могла або й потребувала послугуватися до своєї цілі муками та смертю. Хрест то єдина зброя Слов'янської (Грецької) церкви" [3: 4]. В історії православ'я він вбачав ідеали давньослов'янського устрою: "Проти Слов'янської церкви ніколи не було повстання, а це доказує, що вона не порушувала волі і рівності цілого народу" [3: 4]. На його думку, давньослов'янське громадське право мало місце і у відносинах всередині Руської церкви [3: 60].

Таким чином, католицизм в історичній свідомості С. Качали поставав як щось чуже, накинута ззовні, непритаманна для слов'янської ментальності, тоді як православ'я органічно вжилось у слов'янський світ й стало невід'ємним його атрибутом. Тому поняття "православний", "слов'янський", "руський" вживаються ним як тотожні, а католицизм асоціюється із онімеченням, з феодалною нерівністю, соціальним та національним гнобленням.

Всю історію польсько-українського антагонізму С. Качала виводив із намагання поляків окатоличити Русь, бо саме в церковному обряді він вбачав головну заповідь збереження української народності: "А все таки побачили Поляки, що роздерта Русь таки тримається єдністю віри, бо ще не тикали руської (се б то православної) віри, цього важливого двигача Руської народності... Віру вважали невіддільну від народності. Кожен християнин латинської (католицької або польської) віри, мав вже себе за Поляка, а хто був православної (грецької або руської) віри той мав себе за русина" [3: 57]. Автор зазначав також, що "польська політика вже в XIV в. одяглася в рясу" й відтоді окатоличення є головним завданням польської політики стосовно Русі. Католицький фанатизм, "релігійна загорілість" визначалися ним як найбільші хиби польської політики, що в кінцевому результаті призвели до падіння Польщі.

Важливе місце в "Короткій історії Русі" посідає історія Берестейської церковної унії. Автор наголошував на необхідності розрізняти наміри руських єпископів, які сутність унії вбачали у церковній юрисдикції та догмах віри, і прагнення польської сторони, насамперед єзуїтів, які розглядали унію як спосіб повної латинізації та полонізації. Історик визнавав, що уніати згодом зазнавали від поляків таких же утисків, як і православні, але все-таки трактував унію як наслідок польської політики. "Відновлення унії, – вважав він, – популярне у польській шляхти, що в ній бачила ще один ланцюх до зв'язання України-Русі з Польщею, не було популярне в українсько-руського народу, що відчував, що це йому ніяк не вийде в хосен. Міщани і хлопи, приймаючи унію, робили це з остраху і довго ще все готові були від неї відпасти. На Україні знов, де народ був відважніший і менше підлягав невільничому страхові, унія тяжче приймалася. Крім цього унія сталася ненавистною наслідком способів, якими її впроваджувано" [3: 68]. Таким чином унія, за С. Качалю, стала ознакою панського гніту, тоді як православ'я залишалось ознакою волі [3: 72]. В поширенні католицизму та унії автор вбачав одну з головних причин всіх польсько-українських конфліктів протягом XVII–XVIII століть. Релігійна нетерпимість у Польщі, що особливо посилилась у XVIII ст., характеризується С. Качалю як "найнижчий упадок", вершина "середньовічної темноти". Отже, саме православ'я, як переконував галицький історик, було істинною ознакою руської народності чи "слов'янства" загалом. Церковна унія тенденційно трактувалась ним як спосіб окатоличення та ополячення.

І. Франко назвав "незвичайним і дивним фактом" те, що греко-католицький священник С. Качала вважав церковну унію "нещастям Русі, плодом зради народу і батьківської віри, фатальним як для Русі, так і для Польщі результатом єзуїтських інтриг" [8: 193]. Цей факт видається і справді парадоксальним, оскільки Качала-політик був відомий як оборонець унії проти "забаганок латинізму" [9: 324]. На думку І. Франка, подібні погляди

зумовлені впливом виховання тогочасного покоління галицької інтелігенції, адже їх дотримувався не лише С. Качала. Аналогічні твердження ми зустрічаємо у таких галицьких істориків, як М. Гарасевича, М. Малиновського, А. Петрушевича, Б. Дідицького [8: 194]. Як бачимо, у поглядах С. Качали на місце і роль церковної унії в українській історії помітний вплив істориків москвофільсько-старорусинського напрямку.

Для загальної характеристики історичної монографії С. Качали необхідно насамперед зазначити, що різні історичні проблеми та періоди подані в ній дуже нерівноцінно. Так, події від найдавніших часів і до Люблінської унії висвітлені фрагментарно, хаотично, з опущенням цілих історичних періодів, і стосуються вони здебільшого історії польської державності. Починаючи від середини XVI ст. і до поділів Польщі маємо більш-менш систематизований і цілісний виклад матеріалу, що дає нам підставу говорити про наявність у С. Качали концепції історії України цього періоду. Основними її складовими є соціальна, релігійна та політична історія, а історія козацтва становить основний зміст українського історичного процесу.

Як уже зазначалось, С. Качала не був фаховим істориком-науковцем, більшість його тверджень з точки зору досягнень сучасної науки не витримують критики. Зрозуміло, що його історична праця не може претендувати на звання наукового дослідження. І. Франко назвав її "лиш наполовину науковою працею" [9: 353]. З такою думкою можна погодитись, якщо застосувати до неї критерії науковості, характерні для XIX століття. Нам же більше імпонує думка Д. Дорошенка, який вважав, що "це була лиш популяризація, а не наукова праця" [1: 190]. Однак слід відзначити, що подекуди ми все-таки прочитуємо елементи наукового аналізу, полемічні дискусії, цитування першоджерел, а інколи знаходимо оригінальні авторські інтерпретації окремих історичних проблем. Книга створена компілятивним методом на основі праць польських та українських істориків, зокрема, Длугоша, Зубрицького, Костомарова, Левеля, Мацейовського, Морачевського, Нарушевича та інших. Загалом "Коротка історія Русі" є типовим прикладом утилітарного підходу до історії, адже метою її написання була потреба історичної аргументації суспільно-політичної діяльності автора. Додамо, що її польське видання містить ще й обширний публіцистично-полемічний розділ, що дає підставу назвати цю книгу політичним трактатом на історичну тематику. Неважко помітити, що підбір фактичного матеріалу з історії чітко обумовлювався необхідністю проілюструвати чи підтвердити той чи інший політичний постулат автора.

І. Франко писав: "Ця праця – це властиво компіляція вступів різних польських істориків для ілюстрації тої тези, що польські історики тверезіше дивилися на хиби Польщі і на руську справу, як загал теперішньої польської публіки" [9: 353]. Цю думку доповнив М. Мудрий, зазначивши, що "найголовнішим завданням, яке автор ставив перед собою, було показати, що "джерело злого" лежить переважно "у незнанні критичної історії Польщі" [6: 108]. Цей же дослідник розглядав вихід книги С. Качали як останній відгомін угодової акції Ю. Лаврівського. На його думку, поява цієї праці спричинила наслідки, що не співпадали з авторським задумом. Польські кола не взяли за критичне переосмислення своєї історії, а з обуренням сприйняли таку її інтерпретацію – як замах на святе [6: 108].

Аналізуючи історичні та політичні погляди С. Качали, необхідно відмітити, що взаємозв'язок між ними мав двосторонній характер. Історична праця написана після багаторічного досвіду діяльності автора на суспільно-політичній ниві, тому насамперед ідейно-політична позиція визначала його історичні зацікавлення. Водночас історичні аргументи впливали на ідейно-політичні орієнтації галицького діяча. Зрештою, суспільно-політична заангажованість була властива не тільки С. Качалі, а й більшості тогочасних істориків. Але саме в нього політичний утилітаризм домінує над принципами науковості та об'єктивності.

Треба додати, і про помітну розбіжність між назвами книги у польськомовному авторському варіанті та українському перекладі. З цього приводу зазначимо, що зміст праці не є вичерпним висвітленням жодної з назв, хоча частково розкриває суть обох заголовків. Авторські концепції як польсько-українських стосунків, так й історії України в цілому не можуть претендувати на цілісність чи повноту. Історик від початку і до кінця послідов-

ний у дотриманні головної ідеї: довести, що політика поляків – "відступ" від давньо-слов'янської спільності, втрата ними загальнослов'янських ознак, намагання сполонізувати й златинізувати русько-український народ, який, за автором, був носієм істинно слов'янських цінностей, – мала згубні наслідки не тільки для Русі, а насамперед для самої Польщі. Ця "історична похибка", як читаємо, коштувала полякам втрати їх власної державності. Отже, назва польськомовного варіанту "Політика Поляків поглядом Русі" все-таки точніше відповідає змісту й головній ідеї історичної праці С. Качали.

В оцінці історичних подій С. Качала здебільшого не враховував принципу історизму. Усвідомлюючи в багатьох випадках специфіку суспільної свідомості, соціально-економічних, станових, релігійних відносин епохи середньовіччя, він критикував їх з позиції суспільної свідомості та ідеології свого часу.

Цікавим може видатися той факт, що в історіософії С. Качали, особи духовного сану, ми майже не знаходимо слідів провіденціоналістського тлумачення історичних подій. Характерними ознаками його стилю були не чіткі, не точні або й суперечливі висловлювання, тенденційний підбір фактів та довільна, неаргументована їх інтерпретація, нехтування хронологічним принципом викладу подій, тісне переплетення публіцистичних коментарів із історичним матеріалом, порівняння несинхронних явищ, відсутність чітких просторово – часових уявлень. Зосередивши увагу на польсько-українському аспекті національної історії, С. Качала не проявляв зацікавлення до російського чинника в українському історичному процесі. Можна лише зазначити, що він усвідомлював відмінність між Україною-Руссю та Московією-Росією. Важко не помітити відверто негативну оцінку місця та ролі євреїв в українській історії. Така позиція видається зрозумілою, якщо зважити на упереджене ставлення Качали-політика до співпраці із єврейським рухом [2: 12]. Ще однією характерною рисою історичних поглядів С. Качали було те, що він ніколи не обмежував своєї уваги історією Галичини, як це маємо у працях більшості галицьких істориків ХІХ ст. Водночас не було у нього чітко визначеного підходу до назви Україна, яку він вживав для позначення і нижнього Подніпров'я, і Наддніпрянщини та українських земель загалом. В останньому випадку він частіше користувався назвами Русь і Україна-Русь.

Викладене вище, приводить нас до висновків, що тенденційність історичних узагальнень С. Качали про "історичну похибку" Польщі зумовлена розглядом історії польсько-українських взаємин у призмі суспільно-політичної боротьби його часу. Незважаючи на хибність багатьох постулатів С. Качали в "Короткій історії Русі", її поява історичної монографії С. Качали стала помітним явищем як в історії становлення української історіографії Галичини, так і в розвитку національного руху в цілому.

Список використаних джерел

1. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К.: Українознавство, 1996. – 257 с.
2. Загорний Н. Політика Русиновъ. – Львовъ, 1873. – 24 с.
3. Качала С. Коротка история Руси. – Тернополь, 1886. – 168 с.
4. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
5. Маланюк П., Столярчук О., Маланюк М. Фрагменти з історії просвітницького сподвижництва в Галичині. – Тернопіль, 1998. – 60 с.
6. Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60-70-і роки ХІХ ст.)//Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. (Збірник наукових праць. Випуск 3-4). – Львів, 1997. – С. 58-117.
7. Франко І. Два панславізми//Іван Франко: Збір. творів: У 50 т. – Т. 46. – Кн. I. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 435-437.
8. Франко І. З історії Брестського собору 1596 р.// Іван Франко: Збір. творів: У 50 т. – Т. 46. – Кн. II. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 193-219.
9. Франко І. Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 року// Іван Франко: Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 194-471.
10. Франко І. "Руська історична бібліотека"// Іван Франко: Збір. творів: У 50 т. – Т. 46. – Кн. I. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 563-564.
11. Kaczala S. Polityka Polakow wzgledem Rusi. – Lwow, 1879. – S. 369.

Ivan Kutsyy

THE THEORY "HISTORICAL DEVIATION" OF POLAND IN HISTORICAL AND PUBLICISTIC HERITAGE OF STEPAN KACHALA

The article gives a general outline of historical and publicistic heritage of Stepan Kachala, a late 19th century Ukrainian national movement activist in Galicia. His historical concept has been expounded. The analysis of Kachala's little-known work "The Concise History of Rus" has been made.

УДК 34 (091)

Вячеслав Прошин

УКРАЇНЬСЬКА ІДЕЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті проаналізовано особливості розвитку української ідеї в другій половині ХІХ ст.

В другій половині ХІХ ст. провідну роль у боротьбі за українську ідею відіграють представники нової генерації, виховані на ідеології безкомпромісного українського націоналізму, які вже не задовольнялися культурницькою діяльністю, а прагнули здобути для України всю повноту національних та політичних прав. Вони спромоглися закласти міцне та надійне підґрунтя для подальшої практичної боротьби національно-патріотичних сил за створення суверенної Української держави.

На Наддніпрянщині український рух відродження почався на межі ХVІІІ–ХІХ ст., коли велика частина соціально-політичного стану зберігала свої почуття національної та культурної окремішності щодо російства. Але в Російській імперії, на противагу Австрії, демократизація не відбулася, тож затримався розвиток українського руху, котрий жорстко переслідувався. Процес політичного освідомлення широких народних мас напередодні Першої світової війни щойно почався, а репрезентацію й провід наддніпрянських українців творило обмежене коло інтелігенції аж до революції 1917 р.

На початку відродження українці в Австрії взагалі не мали власних соціально-політичних прошарків. Тільки піднесення греко-католицької церкви на рівень інших церков, остаточна ліквідація панщини 1848 р., створили сприятливі умови для розвитку українського національного руху. Завдяки ж розбудові австрійської конституційної системи в 1860 р. та загальній демократизації наддунайської монархії, національна свідомість сягала широкого народного загалу.

Національно-політичне і громадське відродження в Україні вело українців до осмислення свого державотворення. Побудова самостійного державного життя орієнтувалась на найкращі зразки світової демократії з відповідними історичними, правничо-державними і культурними традиціями українського народу.

Вперше поняття соборності в національно-політичному розумінні єдності українського народу задекларовано Головною Руською Радою у Львові 1848 р. Однак ідея соборності українського народу, що визріла з національним відродженням свідомості українців по обидва боки російсько-австрійського кордону ще в першій половині ХІХ ст., остаточно викристалізувалась на зламі ХІХ–ХХ ст.

З модернізацією соціально-економічного життя в Україні виникли й різні напівполітичні громадські організації. Вони кристалізувались у двох напрямках у першому – головним було національне визволення, яке б мало супроводжуватися й соціальним, у другому – соціальне визволення, яке можна було вирішити через національне єднання, спільну боротьбу слов'янських вільних народів. Виразом першого ставали громади, другого – українські відгалуження організації "Земля і воля", а потім революційне

– українські відгалуження організації "Земля і воля", а потім революційне народництво [11: 158].

Перші громади виникли в Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі наприкінці 50 – х рр. XIX ст. Першою була громада, що утворилася з таємного гуртка хлопоманів у Київському університеті. На її чолі стояли В.Антонович, Т.Рильський, А.Свидницький, П.Житецький. Метою хлопоманів було ліквідувати царизм, кріпацтво, встановити демократичну республіку. Вони намагалися ширити освіту, підносити політичну свідомість українства, виступали за демократичний союз між слов'янськими націями. Хлопомани започаткували українофільство – поширену течію другої половини XIX ст. На рубежі 1860 – 1861 рр. гурток хлопоманів припинив своє існування, а його члени гуртка разом зі студентами київського університету – П.Чубинським, М. Драгомановим та іншими утворили таємне товариство "Українську громаду", яке почало легальну пропагандистсько-агітаційну роботу в недільних школах. Майже одночасно в 1861 р. у Петербурзі почав виходити перший в імперії український часопис "Основа", навколо якого згуртувалися М.Костомаров, В.Білозерський, П.Куліш. В "Основі" була надрукована відома "Сповідь" В.Антоновича, в якій він вступив у полеміку з польськими істориками. В.Антонович був автором ідеї, що Київська Русь – перша українська держава ("Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие"), тези про провідну ідею нації. За ним, нація – це "всяка група людей, яка складає один тип... – вона виробляється самою природою, а не державою" [1: 208].

У цілому громадівці сприяли утвердженню української ідеї, віри у національне самовизначення. Поміркована діяльність українофілів викликала реакцію у царських властей, і влітку 1863 р., був виданий таємний циркуляр П.Валуєва про заборону українських публікацій. Через 13 років був виданий інший указ – Емський, за яким заборонялося викладання українською мовою в початкових школах, книгодрукування, ввезення української літератури, вилучалася україномовна література з бібліотек, замість терміну "Україна" цензура дозволяла вживати лише "Малоросія". У відповідь українські вчені М. Драгоманов, М.Зібер, С.Подолінський виїхали за кордон, де стали активно пропагувати ідеї культурного й політичного визволення. Друга частина громадівців – М.Костомаров, П.Куліш – вели помірковану діяльність, лише Б.Грінченко і О.Косинський залишалися на радикальних українофільських позиціях.

Одним з лідерів громадівського руху був М.Костомаров. У своїх працях він відстоював ідею самобутності української нації, окремішність українського історичного процесу, який, на його думку, є втіленням вільнолюбного демократичного духу українського народу. М.Костомаров присвятив вивченню історії українських земель такі історичні дослідження як "Богдан Хмельницький", "Руїна", "Мазепа", "Гетьманство Виговського", "Гетьманство Юрія Хмельницького", "Павло Полуботок", "Богдан Хмельницький данник Оттоманської Порти" та інші [4: 98].

М.Костомаров був щирим патріотом своєї батьківщини – України, прагнув працювати в ім'я її інтересів. Зокрема він наголошував, що "не можна людині сказати: не любити своїх батьків, братів, сестер, дружини, дітей; не можна також говорити їй: не смій любити свою рідну мову, котру почув перший раз від матері й відповідав на неї дитячим белькотом, не смій любити того народу, серед якого побачив уперше світ Божий!" [9: 347]. В "Автобіографії" М.Костомаров давав відповідь тим, хто хотів будь-що "чтобы на Руси существовала только русская народность, и не терпевших, если им указывали не одну, а несколько, хотя бы даже существовавших в прошедшие времена" [10: 534].

З громадівського руху виріс і Михайло Драгоманов. Він одним з перших підтримав ідею про можливість перетворення Східної Галичини в український П'ємонт. Його ідеалом стає поєднання національних та соціально-економічних інтересів у боротьбі за демократичну Україну. На думку М. Драгоманова, істинний демократ повинен бути патріотом України, а істинний український патріот повинен бути демократом [11: 163].

Погляди М. Драгоманова на національне питання неоднозначні і пройшли певну еволюцію. Досить умовно їх можна поділити на період до еміграції (1876) і після. В перший період він притримувався поглядів, подібних до так званих українсько-загальноросійських, дивився на українство, як на рух літературно-культурний. Після Ем-

ського указу починають формуватися національно-політичні погляди М. Драгоманова. В працях "Передне слово (до "Громади")" [6], "Листи на Наддніпрянську Україну" [13] він висловлюється за те, щоб перетворити українство в політичний рух, визнає необхідність розгортання політичної боротьби за національну незалежність і соціальне визволення. Як писав Ю.Охримович, "політичність М. Драгоманова заключається не тільки... в постулаті соціально економічної політики в дусі сучасного демократизму, але й домаганню політичного характеру для всякої національної емансипації" [15: 126].

В статті "Пропащий час" (1877), М. Драгоманов закликав переглянути історичний досвід українсько-російських взаємин за останні 200 років, "щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялись". М. Драгоманов з сарказмом оцінював культуртрегерську роль Петра I, який виступав, як такий собі "новий русин, що вбрав в себе усе, що було доброго в українського і московського чоловіка, а ті порядки, які позаводились на Україні після нього, були нові європейські порядки... Так ось на яке добро пощастило нашим прадідам перемінити старовину козацьку українську!

Знищити хоч і старосвітські, але недавно тоді заведені вільності в Україні допомогли феодалні держави – панська Польща, ... а особливо ж порядки Московського царства, у котре увійшла Україна...". Далі М. Драгоманов наголошував, що "за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовольним царем, з кріпацтвом жившого без науки, – то царська самоволя заїла вільності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва...", отже "через це усе після Хмельницького до самих часів Катерини ми бачимо, як замість того, щоб розростатися тому доброму, що було в козацьких українських порядків, воно топчеться царями або сохне, а зло поливається, розростається" [8: 559, 561, 570–574].

В той же час національно-політичні погляди М. Драгоманова не були чітко окреслені. Він пропонував боротися за вільну конфедерацію автономних регіонів (необов'язково сформованих на етнічних засадах), які б приймали рішення самостійно; негативно ставився до російського царизму. Українство, вважав він, повинно боротися за політичну незалежність шляхом федералізму, борючись разом з іншими народами Австрії і Росії за децентралізацію та широку автономію громад, територій і націй.

Актуальною залишається думка М. Драгоманова про те, що всі українці повинні поклястися собі не кидати українську справу. Їм необхідно усвідомити, що "кожна людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, витрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському, єсть видаток з української мужицької скарбниці" [6: 306].

Близьким другом М. Драгоманова з київської громади був Сергій Подолинський, який теж вважав, що основою майбутньої демократичної держави повинна стати "громада" – об'єднання людей для виконання виробничих функцій і розв'язання громадських справ. У своїй праці "Парова машина" С. Подолинський писав, що громади будуть об'єднані федеральними зв'язками. Найбільша з громад буде охоплювати всю українську націю і буде творити єдину політичну організацію – федеративну республіку трудящих. У громаді буде здійснюватись безпосередня демократія, проявлятися суверенітет нації, вона буде керувати всіма питаннями сільського і міського життя, власністю, виробництвом і розподілом [11: 168].

С. Подолинський вважав за необхідне "прямо і відкрито шляхом розповсюдження книжок і шляхом усної пропаганди поширювати вчення соціалізму серед селян" [18: 127]. Так, за його даними, тільки в 1873–1875 рр. київські громадівці видали й поширили в народі декілька десятків тисяч примірників легальних книжок українською мовою. В 1875 р. з'явилися й закордонні українські видання для народу, які стали поширювати народолюбці [17: 86].

Свій підхід до вирішення національного питання в Східній Галичині та визначення найвищого ідеалу української нації показав священник В. Подолинський. У невеликій книжці "Слово перестороги" він відстоював право українського населення Галичини на самобутність, яке, на його думку, випливало з природного права людини. Український народ має право на свою самостійність, бо відрізняється специфічними рисами і від поляків, і від росіян. Тому "...хочемо бути народом (нацією) і будемо ним певно, бо голос народу – це голос божий" [3: 170].

В.Подолінський теж виступав за федеративний устрій слов'янських народів, лібералізм.

Федеративний устрій слов'янщини проголошував і соратник М.Драгоманова та С.Подолінського, галицький демократ О.Терлецький. В своїх працях значну увагу він приділив питанню ролі політичних свобод для розвитку соціально-політичної боротьби. О.Терлецький розвинув ідею значимості української нації і вважав, що єдиний вихід для Галичини – це возз'єднання з Наддніпрянською Україною. Цим він протиставився думкам В.Антоновича, М.Драгоманова про Галичину як П'ємонт. Возз'єднання буде можливе тоді, коли будуть поєднані національно-визвольний рух у Галичині з аналогічним рухом в Наддніпрянській Україні. Україна стане демократичною республікою, в якій буде повна політична і соціальна рівність.

Наприкінці ХІХ ст. спробував вирішити національну проблему і відомий письменник, учений, громадський діяч – І.Я.Франко. Як український патріот, І.Франко підкреслював, що все, "що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді б широкими "вселюдськими" фразами прикрити своє духовне відчуження від рідної нації" [19: 76]. Тому, вважав він, наш "ідеал національної самостійності у всякому погляді, культурнім і політичним... мусимо серцем почувати... мусимо розумом усвідомлювати собі його, мусимо вживати у всіх сил і засобів, щоб наблизитись до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не створить його там, а розвій матеріалістичних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина" [19: 77].

Одну з перших спроб теоретично обґрунтувати боротьбу за самостійну соборну державність України зробив Юліан Бачинський в своїй книзі "Україна irredenta". Крім аналізу соціально-економічної ситуації в Галичині і частково в Наддніпрянській Україні, було зроблено цікаву спробу політичного і економічного прогнозування. Автор уже на початку книжки заявив: "Я хочу ще раз поставити на порядок денний справу будучності української нації – взагалі, не лише виключно в Австрії, але і в Росії" [2: 5].

Далі Ю.Бачинський зазначав, що мало виступати за незалежність України, потрібно вказувати громадськості "на ті суперечності, економічні, які заходять між поодинокими територіями в Росії, а головне... на ті економічні суперечності, які заходять між Україною та рештою Росії, і на наслідки, які виходять із сего для культурного розвитку України" [2: 163]. Він вказував також на факт соціального розшарування, яке було в Україні. Ю.Бачинський твердив, що молода українська буржуазія висуває гасло самостійності України для монопольного права самій панувати над власним народом. "Україна – одна, нероздільна від Сяну до Кавказу! – от її стяг" [2: 97]. Шлях до реалізації цієї мети Ю.Бачинський вбачав у поступових реформах, боротьбі спочатку за культурно-національну автономію.

Однак ідея соборності українського народу, що визріла з національним відродженням свідомості українців по обидва боки російсько-австрійського кордону ще в першій половині ХІХ ст., остаточно викристалізувалася на зламі століть (ХІХ–ХХ). Пошук нових ідей, шляхів, організаційних форм визвольного руху протягом 90-х рр. привів до виникнення ряду національних об'єднань з виразною політичною спрямованістю, котрі стали перехідним містком до утворення українських партій та організацій.

Однією з них було Братство тарасівців. Воно виникло з невеликої групи однодумців, що склалася влітку 1891р., – студентів Харківського університету М.Базькевича, М.Байздренка, І.Липи та студента Київського університету В.Боровика. Їх об'єднали палкий патріотизм, прагнення боротьби проти денаціоналізації, зросійщення, за національне відродження українського народу. Братство видало свій програмний документ – брошуру "Profession de foi" ("Кредо віри") із соборницькою ідеєю "цілоукраїнської національної родини" [13: 10; 16: 37]. В ній, зокрема, підкреслювалося: "Для нас свідомих українців є один українсько-руський народ. Україна австрійська і Україна російська однак нам рідні і жодні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу" [16: 37].

"Тарасівці" активно працювали в ході проведення статистичних робіт на Полтавщині, якими керував відомий статистик, українофіль-старогромадivecь О.Русов. Займаючись

переписом міської нерухомості, молодь дістала змогу глибше пізнати життя українського люду, його побут, звичаї, настрої, мову. Цим сповна скористалася четвірка, свідомо обираючи для роботи невеликі містечка, де краще збереглося національне обличчя населення. "Ми, – згадував пізніше І.Липа, – вивчали народну мову, робили різні записи, цікавилися піснями, побутом і цілим укладом народного життя, записували етнографічні матеріали, читали по хатах українські книжки і т. ін." [12: 264].

Перебуваючи в Глинську під Ромнами (нині – Сумської області), четвірка скористалася перервою в обстеженнях і здійснила давню мрію – відвідала могилу Т.Шевченка. Творчість поета, його заклики до рішучої боротьби проти поневолення українського народу були для І.Липи та його товаришів джерелом натхнення і дороговказом. Перебування в "гостині" у великого Кобзаря в самому серці України справила на них надзвичайне враження, і вони поклялися на все життя бути вірними заповітам Шевченка [14: 37].

"Тарасівці" не збиралися повторювати шлях українофільських громад з притаманними їм аполітичністю й організаційною аморфністю. Подолання негативних аспектів українофільства було однією з основних цілей братства. Тому його члени докладали зусиль насамперед для створення розгалуженої таємної організації та розробки її програми, передусім політичної. Перші кроки в цьому напрямку показали, що ґрунт для виникнення українського політичного товариства є.

Таким чином, модернізаційні реформи в Росії та Австрії (з 1867 р. Австро-Угорщині) послужили сприятливим ґрунтом для виникнення організованого політичного руху українства в другій половині XIX ст., який поступово кристалізувався у двох течіях. Перша з них об'єдналась у громадівських організаціях, які в центр уваги ставили насамперед національне визволення, що дало б поштовх вирішенню соціальних проблем, друга – акцентувала увагу на соціальному визволенні. З громадівських об'єднань вийшли такі відомі українські політичні діячі, як В.Антонович, М.Костомаров, М.Драгоманов, С.Подолінський та ін. Вагомий внесок у розвиток української ідеї зробили радикальні демократи І.Франко, Ю.Бачинський, "Братство тарасівців". Ці діячі українського національного руху підготували ґрунт для становлення сучасної Української держави. Їхні ідеї другої половини XIX ст. лягли в основу діяльності Української Центральної Ради і стали першоосновою для формування в майбутньому незалежної України.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – 238 с.
2. Бачинський Ю. Україна ingredienta. – Берлін, 1926. – 198 с.
3. Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. – Львів, 1924. – 234 с.
4. Довідник з історії України: в 3-х т. – К., 1995. – Т. 2. – 440 с.
5. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 270 – 271.
6. Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – 544 с.
7. Драгоманов М.П. Нарис Української Соціалістичної Програми (Передне слово до "Громади"). – К., 1918. – 101 с.
8. Драгоманов М.П. Пропаций час. Українці під Московським царством (1654–1876). Вибране. – К., 1991. – 583 с.
9. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К., 1994. – 383 с.
10. Костомаров Н.Н. Исторические произведения. – К., 1990. – 736 с.
11. Кухта Б. З історії української політичної думки. – К., 1994. – 368 с.
12. Липа І. Братерство тарасівців // Літературно-науковий вісник. – 1925. – Т. 87. – Кн. 7–8. – С. 251 – 273.
13. Мартинець В. Ідеологія організованого й так званого волевого націоналізму. – Вінніпег, 1954. – 200 с.
14. Наумов С.О. Братство тарасівців // Український історичний журнал. – 1999. – №5. – С. 36 – 44.
15. Охримович Ю. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст. – К., 1918. – Ч. I. – 217 с.
16. Патер І. Союз Визволення України. Проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – 346 с.
17. Подолінський С. Спогади // Вибрані твори / Упор. р.Сербіна /. – Монреал, 1990. С. 82 – 95.
18. Рудько М.П. С.А.Подолінський у революційно-народницькому русі 70 – х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1966. – №7. – С. 120 -130.
19. Франко І. Поза межами можливого // Вивід прав України. – Львів, 1991. С. 69 -81.

Vyacheslav Proshin

THE UKRAINIAN IDEA IN SECOND HALF XIX OF ITEM

In clauses it is features of development of the Ukrainian idea in second half XIX of item.

УДК 94 (477)

Лілія Шологон

**ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКИХ
ВЧИТЕЛЬСЬКИХ ТОВАРИСТВ ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧ. XX СТ.)**

У статті основна увага приділена організаційній діяльності вчительських об'єднань, яка спрямовувалася на створення відповідних передумов для ефективної роботи членів педагогічних товариств.

В 60-х роках XIX ст. в Австро-Угорщині утверджується конституційний лад, що заклав собою початок важливого історичного періоду, в якому розпочалося організоване українське життя, посилилась національна свідомість українців у всіх площинах культурного, громадського та політичного життя.

"Державний шкільний закон" від 14 травня 1869 р. не тільки підтвердив світський характер освіти, а також заклав основу для обов'язкового та безоплатного початкового навчання, надав право на здобуття знань рідною мовою, дозволив створювати приватні школи різним товариствам та релігійним організаціям. Він окреслив нову категорію громадян держави – народних вчителів, визначивши їхні права та обов'язки [3]. Зміни в устрої шкільництва і його законодавче оформлення з одної сторони заклали передумови, щоб вивести освіту в державі на новий рівень, а з іншої – залишили масу невирішених проблем української народної школи та її педагогів [17]. Це й спонукало вчителів докласти власних зусиль для їх розв'язання.

Шкільна нарада у Львові, що відбулася в листопаді 1880 р. за задумом львівських професорів університету та викладачів гімназії Омеляна Огоновського, Анатолія Вахнянина, о.Олександра Стефановича, Омеляна Партицького, Романа Заклиського, Франца Костека, а також шкільних службовців Амвросія Яновського, Корнила Сушкевича, Дмитра Вінцовського, редактора "Діла" Володимира Барвінського, крилошанина о.Івана Величка поклала початок українському педагогічному товариству [21: 189]. Створений ними організаційний тимчасовий комітет виробив статут "Руського товариства педагогічного", який 6 серпня 1881р. затвердило Галицьке намісництво [32: 1].

Пропозицію про заснування окремого українського вчительського товариства, яке б займалося буковинським шкільництвом і об'єднувало в першу чергу педагогів-українців першим вніс на загальних зборах "Руської Бесіди" учитель народної школи Омелян Попович в січні 1887 р., зважаючи на те, що шкільний виділ при даному товаристві не мав можливості вирішувати справи шкільництва на належному рівні. Спеціальний комітет, яким керував професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький (секретарем був О.Попович), провів ряд підготовчих заходів в справі заснування товариства [9: 18], а також підготував статут товариства "Руська школа" в Чернівцях, що його затвердила ц.к. Крайова управа Буковини 25 червня 1887 р. за № 5680.

Обидві організації: "Руське Товариство Педагогічне" у Львові та "Руська школа" в Чернівцях мали однакову мету, записану в статуті, де зазначалося: "Товариство ставить

собі задачу: а) промишляти над потребами руського народу на полі шкіл народних, середніх і вищих, займатися основою і розвитком руських шкіл і піддержувати всякі справи виховання публічного і домашнього на основі язика руського; б) подавати членам поміч так моральну, як матеріальну" [11].

Створення двох учительських товариств із однаковими завданнями, було зумовлено тим, що Галичина та Буковина були окремими автономними краями в складі Австро-Угорщини, але труднощі, які стояли перед шкільництвом цих двох регіонів були подібними, хоча і специфіка вирішення їх в силу політичних обставин дещо відрізнялася, як згодом показала практика.

Українські педагогічні товариства з центрами у Львові та Чернівцях зробили не мало для покращення стану української освіти в цілому, не забували і про вчительські проблеми. Але вони були настільки складними, що вимагали особливої уваги.

Першим етапом в створенні фахової організації педагогів стало Крайове віче українського вчителства 18 липня 1904 р. Воно відбулося у Львові, в приміщенні Народного Дому. Участь у вічі взяло 1392 вчителів з Галичини та Буковини, які прийняли резолюцію, де серед великої кількості інших вимог найбільш гостро стали: покращення матеріального становища вчителства, зміна дисциплінарного законодавства та деяких статей закону про освіту, що обмежували права педагогів [2]. На зборах був обговорений реферат А.Алиського про організацію українського вчителства і було прийнято рішення про заснування товариства "Самопоміч вчительська", яке ставило собі за мету в першу чергу допомагати своїм членам, їх родинам, давати грошові допомоги, позики, стипендії і займатися захистом фахових проблем вчителів. Передбачалося, що учасники товариства можуть брати участь і в інших вчительських організаціях. Для створення нового товариства був вибраний "Екзекутивний комітет віча українського вчителства" із 12 членів і 6 заступників та спеціальна комісія, яка мала також завдання скласти статут "Самопоміч учительської", що складалася із 8 чоловік. Щодо періодичного видання для новоствореного товариства, то було вирішено, що ним буде газета "Промінь", до редакційного комітету якої будуть входити як представники з Галичини, так і з Буковини [5: 4].

Про перше віче українського вчителства ця газета писала: "Усміхнувся старий город Льва, коли побачив відродження цілої верстви нашої суспільності, коли побачив не одиниці вже, не десятки, а тисячі найкращих синів і доньок Руси-України, що скинули з себе кайдани – в одній хвилі піднесли голову як вільні і свідомі горожани, котрі уміють і хочуть скористатися із своїх прав" [26].

Виконавчий комітет першого вчительського віча, найдіяльнішими учасниками котрого були гімназійний професор Андрій Алиський та директори шкіл Іван Сторонський та Микола Мороз, зібрався на своє засідання 1 листопада 1904 р. [4]. Він прийшов до висновку, що професійна організація українського народного вчителства носитиме назву "Взаємна поміч галицьких і буковинських вчителів і учительок". Статут товариства затвердило ц.к. Міністерство внутрішніх справ у Відні рескриптом з дня 13 липня 1905 р., за номером 29.530. Згідно нього метою товариства було згуртувати учительство Галичини і Буковини для забезпечення собі і своїм сім'ям моральної та матеріальної допомоги [39].

Перші загальні збори "Взаємної помічі" відбулися 28 серпня 1905 р., коли на Буковині українські вчителі вийшли із "Крайової езекутиви", але відповідного підґрунтя під тіснішу співпрацю буковинців із галичанами не було і тому "Взаємна поміч" в житті буковинського українського вчителства ніколи не відігравала провідної ролі [34: 280]. Проте стан неорганізованості в професійному русі буковинських педагогів постійно тривати не міг, і якщо через специфічні політичні і економічні відносини в краю "Взаємна поміч" не могла зміцнитися, то потрібно було створити іншу суто буковинську станову організацію для українських вчителів.

Створений 6 серпня 1905р. "Екзекутивний комітет руського учительства", головою якого був К.Даниляк, у перший рік свого існування був майже бездіяльний [30]. Тільки 4 грудня 1906 р. було скликано перше віче українського вчителства на Буковині, яке розглянуло питання про підвищення платні, дисциплінарний закон та участь у виборах до парламенту 1907 р., а також продемонструвало прагнення буковинських педагогів до

об'єднання [7]. Саме тому завдяки заходам народних вчителів Омеляна Іваницького, Іларія Карбулицького та Омеляна Поповича у 1908 р. було засновано "Вільну організацію українського учительства на Буковині", в статуті якої основне її завдання було сформульоване так "Злучити ціле українське учительство, щоби воно в контакт з цілим учительством на Буковині добилося до такого способу життя, який відповідає в моральнім і матеріальнім згляді інтелігентним людям і вихователям молодіжи вільних горожан" [31: 1].

Українська громадськість Галичини та Буковини зіткнулися з гострою несправедливістю щодо себе із урахуванням розвитку середньої школи. В період з 1867 до 1909 р. в Галичині було створено 45 середніх державних шкіл із польською мовою викладання, і лише 4 україномовні гімназії одержали українці. Вони не мали жодної державної реальної гімназії чи вчительської семінарії [36]. Подібна ситуація була і в буковинському краї, де діяли тільки дві утраквістичні (двомовні) гімназії в Чернівцях та Кіцмані, і одна чисто українська у Вижниці [25: 19]. До деякої міри дозволило покращити становище в галузі національного середнього шкільництва створення українських приватних навчальних закладів, хоча державна влада чинила перепони для їхнього розвитку.

Відсутність українського університету, недостатня кількість навчальних закладів середнього рівня та відповідних підручників для української молоді, застаріла службова прагматика не сприяли ефективній праці педагогів середньої школи і вони розуміли, що потрібне окреме національне товариство, яке буде займатися цими справами.

На загальних зборах "Руського Товариства Педагогічного" в 1902 р. була висловлена думка про необхідність створення українського товариства вчителів середніх шкіл. В рішучій формі повторила це домагання, скликана віділом "Руського Товариства Педагогічного" шкільна нарада 8 березня 1908 р. Одним із найактивніших прибічників створення нового товариства під назвою "Учительська громада" був гімназійний вчитель Юліан Стефанович, що організував комітет, до котрого ввійшли: о. Степан Юрик, катехит учительської гімназії у Львові, як голова, а також Юліан Стефанович, Кирило Студинський – професор університету та гімназійні професори Степан Томашівський та Василь Щурат [33: 9]. Комітет склав статут товариства "Учительська громада", котрий був прийнятий Міністерством внутрішніх справ 13 червня 1908 р. під номером 20455. Це товариство ставило собі за мету: "а) підтримати всі справи, що мають на меті розвій і добро вищих шкіл, виховання і добро шкільної молодіжи, добро учителів і їх родин; б) взаємне ознайомлення з новітніми здобутками науки взаємне подаване собі помічень і досвідів з обсягу учительської діяльності; в) познайомлюване загалу суспільности зі справою вищих шкіл і з добутками науки" [38].

Буковинські педагоги середніх шкіл пішли також шляхом створення окремого товариства, хоча спочатку передбачалося, що вони будуть працювати в рамках "Руської школи" як окрема секція. Але дивлячись на те, що дане товариство мало безліч справ, пов'язаних із народним шкільництвом краю, педагоги середніх шкіл почали схилитися до думки про необхідність створення власної фахової організації.

Спочатку гуртувались професори вищих та середніх шкіл у кружку (гуртку), що влаштовував зібрання щомісяця при поважному числі учасників як з Чернівців, так і з околиць. Тут висловлювалися думки про потребу відкриття чисто національної гімназії у Вижниці, розподілу учительської семінарії в Чернівцях на три національні відділи; відбувався живий обмін думок щодо подолання обмежень прав української мови в краю, видання шкільних підручників та бібліотеки для молоді та інших важливих питань [20].

Зацікавлення шкільними справами та усвідомлення ваги своєї рідної школи були запорукою того, що нове товариство не залишиться поза увагою професорів середніх та вищих шкіл. Саме тому в кінці 1907 р. було вибрано комітет, що зайнявся створенням "Товариства учителів вищих шкіл" імені Г.Сковороди в Чернівцях (пропозицію дати йому таку назву вніс професор Чернівецького університету Василь Сімович). Серед засновників товариства були в основному викладачі навчальних закладів середнього рівня: Юліан Кобилянський, Антон Клим, Осип Маковей, Володимир Кмицикевич та інші. Мета діяльності цього товариства і "Учительської громади" повністю співпадали. Проте в статуті "Товариства учителів вищих шкіл" імені Г.Сковороди щодо його завдання було записано

ще й таке: "г) скріпляти товариського духа між членами частими сходинами та виміною думок; д) основувати вищі українські школи" [10].

Важливого значення керівництво товариств надавало створенню на основі своїх основних документів комісій, комітетів, секцій, спілок та інших організацій, які доповнювали та поглиблювали діяльність українських педагогічних об'єднань. Одні з них створювалися на основі статуту тієї чи іншої вчительської організації, інші затверджувалися органами державної влади у визначеному порядку. Умовно дані інституції можна поділити на просвітньо-виховні, фінансово-економічні, правові та політичні.

Належну увагу просвітньо-виховній діяльності приділяло "Українське Педагогічне Товариство" (УПТ). Згідно розподілу обов'язків, що остаточно сформувалися між членами виділу, на основі відповідних інструкцій, у 1909 році тут працювали такі комісії: бурсова (здійснювала нагляд за інтернатами та виховними закладами товариства, як у Львові, так і на периферії), шкільна (організовувала та контролювала навчальні заклади та курси УПТ) та видавнича (займалася виданням часописів "Учитель", "Дзвінок" та книг для молоді) [15: 5].

Важливою проблемою для українців Буковини було те, що в деяких українських селах крайовим урядом запроваджувалися румунські школи. Товариство "Українська школа" вирішило докласти власних зусиль аби змінити становище на краще. Саме тому 2 жовтня 1910 року центральний відділ товариства скликав небайдужих до даної справи представників української громадськості. Збори відкрив Омелян Попович, який сказав, що бачить велику небезпеку в тому, що влада намагається зробити все можливе, щоб українські діти не мали власних шкіл, а натомість відвідували румунські. Він висловив надію на те, що спільними зусиллями проведут "Української школи" та представників від "мішаних" громад буде знайдено вирішення цього болючого питання. Результатом цього стало створення 23 листопада 1912 р. секції "Української школи" для захисту шкільництва від несприятливих обставин. Головою секції було обрано професора гімназії Теофіла Бриндзана. Мета її діяльності була сформульована так: "створити сильний опір наступові чужих елементів на наше шкільництво та збирати відповідний матеріал щодо занепаду наших шкіл в загрожених (сфивджених – Л.Ш.) громадах (а їх було до 20), слідкувати за причиною цього упадку й старатися ліквідувати всі перешкоди, що ставилися проти успішного розвитку українського шкільництва" [9: 84].

Для цього члени даної секції гостро ставили питання перед Крайовою шкільною радою та урядом про неприпустимість закриття українських шкіл в селах, де компактно проживало населення декількох національностей. Вони намагалися знайти кваліфіковані педагогічні кадри, що погоджувалися працювати в таких місцевостях. Крім цього, секція виділяла матеріальну допомогу на шкільне приладдя та одяг для бідних дітей, що мешкали в таких селах. В період із 1910 р. до 1914 р. на ці потреби було витрачено 2552 крон. Таким чином, плідна діяльність цієї секції немало зробила для захисту українського шкільництва в сільських школах Буковини [14: 10].

Підвищення професійного рівня вчительства шляхом самоосвіти та взаємного обміну досвідом було досить актуальним питанням для української народної школи, яке вимагало негайного вирішення. Тому на загальному зібранні товариства "Взаємна поміч українських вчителів" 20 квітня 1913 року вчитель Іван Юцишин переконливо довів необхідність створення спеціальної комісії в рамках вище згаданої організації, яка б сприяла поглибленню фахової та загальної освіти українського вчительства. Присутні на даному зібранні не могли погодитися із цим і доручили Наглядовій Раді вжити підготовчих заходів для створення "Педагогічно-наукової комісії" [43]. Для цього було розроблено спеціальне положення про дану комісію та інструкцію для окружних відділів, що давала вказівки яким чином заснувати окремі педагогічно-наукові гуртки в тій чи іншій місцевості. Головне завдання даної комісії було визначено так "згуртувати українське народне вчительство в Австрії до систематичної і планової наукової праці в галузі української педагогіки, шкільництва, навчання й виховання у найповнішому розумінні цього слова". Планувалося залучити до роботи в "Педагогічно-науковій комісії" тих професорів університету та середніх навчальних закладів, а також народних шкіл, які відомі завдяки своїм публікаціям в галузі педагогіки, дидактики або методики. Крім організації широкої мережі

бібліотек, без якої самоосвіта вчителя неможлива, пропонувалося педагогам попрацювати, на власний вибір, в секціях і зайнятися такими справами: вивчати історію національної школи та виховання; сприяти реорганізації українського народного шкільництва; знайомитися із досвідом зарубіжної початкової освіти; організовувати курси підвищення кваліфікації вчителів під час літніх канікул; видавати підручники та позакласну літературу для української молоді та методичні посібники для вчителів; замовляти журнали, газети та книги, необхідні для педагогів; організовувати конкурси і нагороджувати грошовими преміями талановитих українських освітян [19].

Джерела фінансування педагогічно-наукової комісії передбачалися такі: грошові внески її членів в розмірі двох крон, добровільні пожертвування та прибутки від видання книг. Для кожної секції комісії, що виявила бажання попрацювати в тому чи іншому напрямі, незалежно від її місця знаходження, було обов'язковим виробити відповідне положення про свою діяльність та скласти детальний план роботи на цілий рік і подати дані документи на розгляд "Педагогічно-наукової комісії" у Львові [27].

Незважаючи на цікавий задум, Наглядова Рада товариства 9 вересня 1913 року прийняла рішення призупинити введення в дію "Педагогічно-наукової комісії", натомість зосередити увагу вчителів на акціях політичного характеру. Проте, комітет даної комісії, до якого входили Іван Ющишин, Маріян Якимовський, Іван Стронський та інші, за дорученням Наглядової Ради розробив "Проект на зміну державного шкільного закону з дня 14 травня 1869 року" [27], що був виданий окремою брошурою і містив слушні пропозиції щодо реформування шкільництва та освітнього рівня вчительства. Щодо педагогічно-наукових гуртків при окружних відділах товариства, то, як свідчать звіти з їхньої діяльності, вони розпочали свою роботу у 1914 році.

Ще одна цікава ідея, яка визріла в товаристві "Взаємна поміч українських вчителів" і котрій так і не судилося здійснитися – створити разом з організацією "Учительська громада" "Секцію педагогічну" при Науковому Товаристві ім.Т.Шевченка. Адже яким чином вчителі могли навчати та виховувати учнів, якщо майже не було українських підручників, а лише іноземні переклади, і ті були зроблені абияк? Відсутня була загальноприйнята термінологія у всіх галузях людського знання. Народні вчителі вимагали таких книг і навчальних посібників, які б виховували повагу до свого національного та знайомили із загальносвітовими надбаннями [22: 38].

Отже, створення просвітньо-виховних комісій та секцій, що працювали в рамках українських педагогічних організацій на основі окремих положень, свідчить про важливість даного напрямку в роботі товариств. Слід сказати, що окремі з них розгорнули широку і багатопланову діяльність, іншим в цьому перешкодили військові події 1914 р., деякі проекти з тих чи інших причин не були втілені в життя.

Важливим завданням для українських вчительських товариств було знайти ефективні шляхи фінансування своєї діяльності. Адже внесків членів педагогічних організацій та дотацій, виділених державою, не завжди вистачало аби виконати те, що було заплановано заздалегідь. Якщо видавнича діяльність товариств була, як правило, самоокупною, то організація навчальних закладів, інтернатів та курсів приносила значні матеріальні збитки. Чималі кошти були необхідні для надання грошових допомог вчителям та учням, проведення політичних акцій [44: 109]. Тому українським педагогічним організаціям потрібно було шукати джерела поповнення своїх бюджетів.

Саме тому в 1910 році при педагогічно-організаційній комісії "Українського Педагогічного Товариства" виник "підкомітет підприємств". Головним його завданням було – зібрати якомога більше коштів для товариства. Немало в цьому напрямку робилося й раніше. Починаючи з 1908 р. "Українське Педагогічне Товариство" розповсюджувало у торгівельній мережі марки власного видавництва із написом: "В школі наша будучність". Також були укладені угоди із підприємствами, що виготовляли шкільне приладдя, сірники, пасту для взуття та інші товари широкого вжитку, згідно з яким товариство за рекламу вищезгаданих речей одержувало 5 – 10 % прибутку. У липні 1909 р. дана педагогічна організація вирішила залучити студентів до збирання коштів, яким доручила розповсюджувати так звані "збіркові листки" та "цеголки" (відривні картки, де було вказано з якою метою збираються гроші). У 1910 – 1911 рр. "підкомітет підприємств" головою котрого був

Микола Бучацький зайнявся розповсюдженням купонів, що мали видаватися при реалізації товарів 80 українських фірм із закликами підтримувати національних товаровиробників та школи. Відмова від участі в акції загрожувала "громадським бойкотом". В 1911 р. "Українське Педагогічне Товариство" зайнялося видавництвом та продажем вітальних листівок, аби одержані від цього прибутки послужили інтересам товариства. Неодноразово провід організації звертався із проханням до громадян збирати вторинну сировину (металеві вироби, папір, тканини, скло, лушпиння та інше), продаж якої приносила немалий дохід [6].

Проте така широка система заходів не приносила очікуваного результату. Адже в 1912 р. прибуток від підприємницької діяльності склав 2 тис. 627 крон, а в 1913 р. – 1 тис. 304 крони. Дії "підкомітету підприємств" при педагогічно-організаційній комісії "Українського Педагогічного Товариства" в першу чергу посприяли зміцненню національної свідомості українських громадян та популяризації ідей рідної школи.

Набагато суттєвішою була благодійна допомога українських громадян та товариств, котрі із розумінням поставились до прохань та закликів проводу "Українського Педагогічного Товариства" про матеріальну допомогу [40]. Вона була вкрай необхідна, бо в 1912 р. різко скоротився розмір державних і крайових субсидій для "Українського Педагогічного Товариства" (на 20 тис. крон). В 1913 р. пожертви на рахунок товариства склали 13 тис. 765 крон, а в першій половині 1914 р. – 20 тис. 579 крон. Чималі суми вдалося зібрати на будівництво шкіл та інтернатів. У 1914 р. в "Українському Педагогічному Товаристві" діяло понад 20 "допомогових" та "стипендійних" фондів, кошти з яких призначалися на підтримку "вчительства" або їх удів і сиріт та для навчання бідних дітей. Вони існували лише завдяки жертвності патріотично настроєних представників української громадськості [41].

13 червня 1909 р. на загальному зібранні "Української школи" присутні звернули увагу на те, що потрібно створити окрему секцію товариства, яка б зайнялася збиранням коштів на його потреби. З цією метою провід "Української школи" 28 червня 1910 р. скликав представників українських товариств, що діяли в Чернівцях (їх було понад 30), котрі прийняли рішення – організувати секцію "Шкільний фонд". Головою секції, що діяла при "Українській школі" було обрано лікаря Євгена Бурачинського. В положенні про діяльність "Шкільного фонду" зазначалося, що всі зібрані кошти будуть витрачатися на освітні потреби товариства "Українська школа".

Робота даної секції розпочалася із закликів до громадськості краю в пресі (також була видана і окрема брошура) жертвувати гроші на освітні потреби. За приклад ставилася подібна діяльність інших товариств Австро-Угорщини, в тому числі і УПТ. Але найважливішим завданням було – переконати українське населення краю в необхідності сплачувати добровільний податок на рахунок "Шкільного фонду". Було розроблено план оподаткування всієї української громадськості, яке залежало від розмірів прибутку тієї чи іншої особи. Проте воно не знайшло особливої підтримки серед населення. Як правило, оподаткування зводилося до одноразових грошових внесків, сума яких не регламентувалася. Хоча були й чітко визначені річні та місячні розміри "національного" податку. До 1914 р. в Чернівцях знайшлося всього 80 осіб, що виявили бажання платити "національний податок" (це стосувалося як одноразових, так і постійних виплат). Українська провінційна інтелігенція проявила майже повну пасивність.

Дуже часто проводилися концерти та інші масові заходи з нагоди визначних релігійних та світських подій, а прибуток, одержаний від їх проведення, призначався для секції "Шкільний фонд". Значну допомогу "Українській школі" в організації даних заходів надавали студентські та жіночі товариства.

Немало зусиль секція "Шкільний фонд" доклала, щоб виготовити та розповсюджувати марки, зошити, телеграми та інші речі із атрибутами "Української школи". Мала секція також прибутки від "купонів" (чеків), які видавалися при купівлі тих чи інших товарів, а певний процент від їхньої розпродажі призначався на потреби "Шкільного фонду". Щодо збору вторинної сировини, то користь від неї великою не була, так як важко було реалізувати зібране [18].

В 1913 р. в роботі "Шкільного фонду" спостерігався значний спад. Не вдалося навіть повернути собі ті кошти, які були витрачені на виготовлення деяких атрибутів "Української школи". А жертівність української громадськості Буковини була незначною. Дещо покращити становище вдалося в 1914 р., так як було чітко розподілено обов'язки між членами секції [35].

Таким чином, "Українське Педагогічне Товариство" та "Українська школа" використовували чимало подібних методів аби зібрати кошти на просвітні потреби українців. Слід сказати, що така діяльність в Галичині проводилась більш ефективно, бо була краще організована і знаходила більше розуміння серед громадськості краю.

Фінансово-економічні організації іншого типу існували при товаристві "Взаємна поміч українських вчителів", які збирали кошти в першу чергу для того, щоб надавати матеріальну допомогу педагогам. Про різноманітність такої допомоги та ретельний облік фінансів свідчив поділ доходів "Взаємної помочі" на такі фонди: основний (складався із членських внесків), допоміжний (його наповнювали пожертвування та інші доходи товариства), пенсійний, похоронний, посаговий (надавали матеріальну допомогу вчителям, що знаходилися в скрутному становищі), диспозиційний (кошти з якого виділялися на правову допомогу, виплати стипендій, відкриття бібліотек, шкіл, інтернатів), адміністративний (призначений для ведення діловодства) тощо [3]. Найбільшою популярністю серед учителів користувалися кредити, які "Взаємна поміч" намагалася надавати якомога більшій кількості бажаючих. Це могло б перетворити її в чисто фінансову інституцію. Тому в середині 1906 р. Дирекція "Взаємної помочі" звернулася із проханням до ц. к. Львівського торговельного суду зареєструвати кредитне товариство "Взаємна поміч учительська". У вересні 1906 р. дана організація розгорнула свою діяльність. Її метою було піднести добробут своїх членів через прибуткове вкладення коштів і надання кредитів учителям на найвигідніших умовах. Передбачалися й інші заходи спрямовані на поліпшення матеріального становища педагогів. Статут "Взаємної помочі учительської" було складено на зразок інших товариств з обмеженою відповідальністю. Сума позик виданих до кінця 1906 р. складала 2030 крон, і свідчила про те, що новостворена організація при товаристві "Взаємна поміч" відразу розпочала активну діяльність і мала добру перспективу на майбутнє [42].

Підприємницька діяльність товариства "Взаємна поміч" на цьому не закінчилася. В 1907 р. заходами цієї вчительської організації в Коломиї було відкрито магазин, де продавали шкільне приладдя та книги і який давав товариству немалий прибуток. Тому "Взаємна поміч" вирішила приділити цій справі більшу увагу і затвердила 21 серпня 1909 р. у Львівському торговельному суді нове товариство "Видавничу спілку українського вчителства". Діючи на основі окремого статуту "Видавнича спілка" мала можливість ефективно виконувати поставлені перед нею завдання. Серед них найважливішими були: видавати книги, брошури та періодичні видання літературного, наукового і політичного змісту; організувати, використовуючи власні кошти, та допомогу відповідних фахівців, друкарні, книжкові магазини і гуртову розпродажу шкільного приладдя. Весь прибуток, що приносила вищезгадана діяльність спрямовувався на освітні потреби. Так після першого року своєї роботи "Видавнича спілка" виділила для українських навчальних та виховних закладів 600 крон [37]. На сьомому загальному зібранні товариства "Взаємна поміч", що відбулося 13 квітня 1911 р. було розглянуто питання про роботу "Видавничої спілки українського вчителства". З цього приводу виступив п. Івантишин, який зосередив свою увагу на неабиякому значенні спілки як для товариства "Взаємна поміч" так і для всього вчительського загалу. Саме тому серед рішень цього загального зібрання було прохання до всіх членів "Взаємної помочі" якомога чисельніше вступати в ряди товариства "Видавнича спілка", а також вкладати свої кошти в його фінансові проекти [22: 147]. Керівні органи даного товариства неодноразово звертались до всіх українських вчителів та власників магазинів, щоб ті замовляли шкільне приладдя і книги саме у "Видавничій спілці українського вчителства" в Коломиї [16: 4].

Ще два документи спрямовані на підвищення матеріального становища вчителства було розроблено у товаристві "Взаємна поміч українських вчителів", але втілити їх у життя перешкодила війна. Вони були надруковані в часописі "Учительське слово" в

1914 р. Один із них обумовлював продаж членам товариства необхідних товарів за найнижчими цінами. Передбачалося, що вивчивши попит, люди будуть замовляти необхідне великими партіями безпосередньо у товаровиробників. Отже, в такий спосіб члени товариства могли одержати потрібні їм речі за доступною ціною [23].

Також в часописі товариства було надруковано "Правильник" посмертного фонду для членів "Взаємної помочі українських учителів", що був прийнятий на загальному зібранні даної вчительської організації 9 квітня 1914 р. Згідно з даним документом передбачалася одноразова грошова допомога вдовам, сиротам та іншим законним спадкоємцям тих вчителів, що належали до "Взаємної помочі". Для одержання такої допомоги потрібно було подати відповідні документи [28].

Таким чином, при товаристві "Взаємна поміч українських вчителів" була передбачена широка система заходів, спрямованих на те, щоб принести якомога більшу матеріальну користь своїм членам. Ефективна діяльність тієї чи іншої фінансової інституції залежала від того, наскільки активно її підтримували вчителі своїми грошовими внесками. Але головне завдання даних економічних організацій полягало не тільки в тому, щоб збирати кошти, а також вкладати їх так, аби вони приносили прибуток, який згодом буде використано на потреби товариства.

Українські вчительські організації намагалися також приділити увагу і правовому захисту учителів, так як це зазначалося в їхніх статутах. Тому при педагогічних товариствах створювались секції та комітети, аби вирішувати правові питання. Згідно рішення загального зібрання "Української школи" від 5 червня 1904 р. про необхідність надання членам організації безкоштовної правової допомоги, було створено окрему комісію, до якої входили: С.Смаль-Стоцький, О.Попович та суддя Михайло Литвинович. Дана комісія одержала назву "Комітет трьох панів" [9: 60]. В грудні 1905р. заходами проведут товариства "Взаємна поміч українських вчителів" була організована секція правового захисту. До роботи в ній в 1909 р. Наглядова Рада залучила видатного українського юриста Володимира Старосольського. Секція працювала досить плідно. Чергові засідання відбувались щомісяця, позачергові – в міру потреби. Вона підтримувала тісні стосунки із комісією для захисту народного шкільництва та вчительства, створеній при "Українському Педагогічному Товаристві" [16: 10]. Виконуючи рішення шостого з'їзду повітових комісій "Вільної організації" буковинського вчительства, крайова ексекютива вибрала із свого складу "Комітет правового захисту українського вчительства на Буковині". Його членами стали: О.Іваницький, І.Карбулицький, К.Даниляк. Даний комітет при вирішенні тієї чи іншої справи звертався за допомогою до професійних юристів [24].

Ряд вчительських організацій здійснюючи свою діяльність, не ігнорували й політичними заходами, щоб виконати поставлені перед собою завдання. Це в першу чергу стосувалося товариства "Взаємна поміч українських вчителів". Провід даної організації створив "Центральний організаційний комітет", що доповнював діяльність "Взаємної помочі" й ставив перед собою завдання згуртувати вчительство до боротьби за свої професійні громадянські права на політичному терені. До складу комітету входили представники всіх окружних відділів, яких вибирали на загальних зібраннях на один рік. Ним керувала Наглядова Рада "Взаємної помочі". Чергові засідання "Центрального організаційного комітету" відбувались тричі на рік і мали закритий характер. На них обговорювались такі питання: політичні (про відношення політичних партій до вчительських вимог), фахові (про заходи українських педагогів, спрямованих на підвищення заробітної плати, скорочення терміну обов'язкової служби та зміну дисциплінарного законодавства), освітні (обговорювались недоліки шкільного законодавства та шляхи його зміни), а також потреби українців в просвітній галузі (організація шкіл різного типу, видавництво підручників). Також точилися дискусії навколо співпраці "Взаємної помочі" із іншими подібними організаціями Австро-Угорщини.

Саме "Центральний організаційний комітет" складав тексти закликів, протестів, меморіалів [12]. Члени даного комітету повідомляли свідомих товаришів із свого округу про діяльність даної політичної організації, а також збирали підписи, які необхідні були для того, щоб меморіали та петиції мали більш переконливий характер. Вони також займалися організацією масових політичних акцій. Тісною була співпраця із депутатами гали-

цького сейму та австрійського парламенту, а також політичними партіями. Мав комітет і власні кошти, якими розпоряджався виконавчий віділ, що складався із п'яти чоловік.

Положення про "Центральний організаційний комітет українського народного учительства" було опубліковане в становому органі "Взаємної помочі" "Луна" в 1907р., де чітко регламентувалась його діяльність, зокрема пояснювався порядок формування комітету, його керівних органів, проведення звичайних і надзвичайних зібрань, написанням протоколів, звітів про виконану роботу, проведення дискусій та багатьох інших питань [29].

Для вирішення освітніх проблем співпраця педагогів різних вчительських організацій була дуже важливою, адже інколи програми їхньої діяльності співпадали. В цьому випадку було доцільним об'єднати свої зусилля для вирішення наболілих проблем. УПТ активно співпрацювало із Крайовим шкільним союзом. Він був організований 9 лютого 1910 р. за ініціативою української національно-демократичної партії, а також участь у його формуванні взяли: "Українське Педагогічне Товариство", "Учительська громада", "Взаємна поміч", "Просвіта", "Дністер", а також представники від українських приватних гімназій. Своє першочергове завдання Крайовий шкільний союз визначив так: "забезпечити нормальний розвій українського національного шкільництва у нашому краю в усіх напрямках, а тим самим забезпечити національну освіту українським народним масам". Таким чином, завдання Крайового шкільного союзу і "Українського Педагогічного Товариства" співпадали. Це створило основу для тісних контактів обох організацій і навіть підштовхнуло до думки про їхнє об'єднання [8]. Така пропозиція висловлювалася досить часто, тому 7 травня 1914 р. представники Крайового шкільного союзу та "Українського Педагогічного Товариства" зібралися на своє спільне засідання, де обговорювалося це питання і було вирішено про недоцільність об'єднання двох організацій. Натомість вони висловились за проведення розмежування в їхній діяльності. "Українське Педагогічне Товариство" повинно було зайнятися народними школами та вчительськими семінаріями, а Крайовий шкільний союз – гімназіями. Це був план, який міг не зовсім позитивно вплинути на розвиток українських навчальних закладів, адже, кожна б висувала на перше місце свій тип шкіл. При цьому обидві інституції існували виключно на пожертви української громадськості, якій утримувати два окремі адміністративні апарати було накладно. Активно працювало "Українське Педагогічне Товариство" із такими вчительськими організаціями: "Взаємна поміч", "Учительська громада", а також із рядом інших культурно-просвітніх та економічних організацій [44: 137].

Буковинська педагогічна організація "Українська школа" підтримувала тісні контакти із "Руською бесідою" та "Товариством ім. Г.Сковороди". Особливо це стосувалося заснування української книгарні та бібліотеки для молоді, видання нових шкільних підручників [13: 10].

Перед товариством "Взаємна поміч" в кінці 1905 р., постала проблема чи об'єднатися в спільній організації з польськими педагогами в боротьбі за свої професійні права чи йти власним шляхом [45]. З цього приводу газета "Промінь" у статті під назвою "Акція краківських вчителів у справі організації галицького вчительства" писала: "було би гріхом збирати гроші на ціль товариства, котре не дає гарантії, що його діяльність не буде для нашого народу шкідлива" [1]. Саме тому, провід "Взаємної помочі", скликав на 1 листопада 1906 р. представників окружних відділів, які створили "Центральний організаційний комітет українського вчительства". Комітет вирішив остаточно, що українське народне вчительство повинно об'єднуватися навколо своєї національно-професійної організації. Проте він не виключав співробітництва із професійними товариствами інших народів. З цією метою була створена так звана "Спільна делегація", що складалася із 16 членів (8 із них представники товариства "Взаємна поміч"; друга половина була від польського "Товариства народних вчителів в Галичині") [34: 44].

Крім співробітництва "Взаємної помочі" із професійними вчительськими товариствами в Галичині, воно також вдалося до міжорганізаційних контактів із педагогічними організаціями всієї Австрії. 12 серпня 1908 р. "Взаємна поміч" стала членом новозаснованого товариства "Союзу слов'янського вчительства" [34: 56]. Делегати від "Взаємної помочі" брали участь у загальних зібраннях та в засіданнях відділів цього товариства. Співпрацювала "Взаємна поміч" із створеними в 1910 р. німецькими державними товариствами:

"Австрійським комітетом реформи школи" та "Німецько-австрійською спілкою вчителів". 25 листопада 1912 р. була організована "Спільна делегація" із членів "Союзу слов'янського вчителства Австрії" та організацій німецького вчителства із 16 чоловік (8 німців і 8 слов'ян) для зустрічей із представниками уряду та парламентських клубів [34: 80]. Педагоги із "Взаємної помочі" брали участь у загальному зібранні сербського вчителства "Учительська співпраця" в Білорусі, що проходив з 19–21 серпня 1912 р. [34: 82]. На першій всеукраїнській з'їзді народного вчителства в 1914 р. завітали народні вчителі із Чехії та Словачкиї.

"Вільна організація буковинських вчителів" підтримувала контакти із іншими українськими педагогічними товариствами краю: "Українською школою" та "Товариством ім. Г.Сковороди". На сторінках "Каменярів" (педагогічного органу "Вільної організації") висвітлювалася робота даних товариств, хоча інколи занадто критично. На початку 1913 р. "Вільна організація" вступила до "Союзу слов'янського вчителства Австрії" та брала активну участь у його роботі [45].

"Учительська громада" у 1909 р. стала членом "Державного союзу вчителів середніх шкіл". Вона надсилала до цієї організації свої зауваження щодо службового законодавства педагогів навчальних закладів середнього рівня, а також двічі брала участь у з'їздах "Союзу", посилаючи своїх представників до Відня та Кракова у 1912 та 1914 рр. Між польськими товариствами і "Учительською громадою" особливих контактів не було. Лише одна Станіславська філія у 1909 р. співпрацювала із осередком "Товариства учителів шкіл вищих" у цьому місті. Тісними були взаємовідносини "Учительської громади" із Крайовим шкільним союзом, "Українським Педагогічним Товариством", "Просвітою" та іншими. Заслуговують на увагу стосунки із "Товариством ім. Г.Сковороди" разом з яким "Учительська громада" видавала свій фаховий орган під назвою "Наша школа". У вересні 1914 р. було заплановано скликати у Львові з'їзд представників "Учительської громади" та "Товариства ім. Г.Сковороди" аби обговорити питання щодо координації зусиль для вирішення спільних проблем [33: 19].

Таким чином, організаційна діяльність вчительських об'єднань була спрямована на створення відповідних передумов для ефективної роботи членів педагогічних товариств. Робилися заходи аби скорегувати свою діяльність: вносилися зміни до статутів, висувалися нові ідеї та гасла, створювалися окремі інституції в рамках вже існуючих товариств. Активно популяризувалися завдання та здобутки педагогічних організацій за допомогою масових заходів аби заручитися якомога більшою підтримкою населення. Намагалися запозичити досвід інших подібних товариств Австро-Угорщини, співпрацювали для вирішення різних завдань як із загальноавстрійськими, так і з українськими організаціями, товариствами та політичними партіями. В результаті відповідна організаційна робота керівних органів педагогічних об'єднань була тією основою, що дозволяла успішно виконувати поставлені завдання у передвоєнний період їхньої діяльності.

Список використаних джерел

1. Акція краківських учителів в справі організації галицького народного учительства // Промінь. – 1906. – 1 травня.
2. Бібліотека ім. В.Стефаніка. Відділ рукописів. – Ф.175 (Підгірянкя). – Спр.32. – Зош.1. – Арк. 1-2.
3. "Взаємна поміч учительства" // Промінь. – 1906. – 1 вересня.
4. Від Комісії статутової нового організаційного товариства "Самопоміч руского учи-тельства в Галичині і Буковині" // Учитель. – 1904. – 20 жовтня.
5. Відозва до загалу учителів- (льок) Русинів- (ок) народних і виділових шкіл в Галичині і Буковині. – Львів, 1904. – 5 с.
6. Вісті з Головного Виділу Р.Т.П. // Учитель. – 1911. – 20 березня.
7. Віче руских учителів на Буковині // Буковина. – 1906. – 14 грудня.
8. В справі нашого шкільництва // Діло. – 1911. – 23 березня.
9. Гарас М. Ілюстрована історія товариства "Українська школа" в Чернівцях. – Чернівці, 1931. – 147 с.
10. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). Крайова управа Буковини. – Ф.3, Оп.2, Спр. 24013, Арк. 1-4.
11. ДАЧО. Крайова управа Буковини. – Ф.3, Оп.4, Спр.3965, Арк. 3.
12. До русько-українського учительства в Галичині // Прапор. – 1909. – 27 серпня.
13. Звідомлення з діяльності головного виділу "Українська школа" в Чернівцях за час від 3 вересня 1911 до 3 листопада 1912 року. – Чернівці, 1913. – 39 с.
14. Звідомлення з

діяльності товариства "Українська школа" за час від 3 листопада 1912 року до 15 березня 1914 року. – Чернівці, 1914. – 51 с. 15. Звіт з діяльності Руського Товариства Педагогічного за рік 1908. – Львів, 1909. – 32 с. 16. Звіт з діяльності Товариства "Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок" за 1913р. – Львів, 1914. – 35 с. 17. З приводу сорокалітнього ювілею теперішнього шкільного закону // Громадянин. – 1909. – 10 травня. 18. Із секції "Шкільний фонд" тов. "Укр. Шк." в Чернівцях // Нова Буковина. – 1912. – 31 травня. 19. Інструкція для Окружних Відділів "Взаємної помочи" в справі переведення в життя постанов Педагогічно-наукової комісії // Учительське слово. – 1914. – Ч.18. – С.237-239. 20. Кмицикевич В. Товариство учителів вищих шкіл ім. Г.Сковороди в Чернівцях // Двадцятьп'ятьліття товариства "Учительська громада". – Львів, 1935. – С.51. 21. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848 – 1914. – Львів, 1926. – 432 с. 22. Народне учительство і суспільство. – Коломия, 1912. – 58 с. 23. Обіжник в справі консумційних агенд // Учительське слово. – 1914. – Ч.18. – С.330. 24. Осьмий з'їзд повітових комісій "Вільної організації українського учительства" // Каменярі. – 1913. – 25 квітня. 25. Піддубний Г. Буковина. Її минуле й сучасне. – Харків, 1928. – 256 с. 26. По вічу // Промінь. – 1904. – 1 вересня. 27. Правильник Педагогічно-Наукової Комісії // Учительське слово. – 1914. – Ч.9-11. – С.166. 28. Правильник посмертного фонду для членів т-ва "В.П.У." // Учительське слово. – 1914. – Ч.18. – С.331. 29. Регулямін "Центрального організаційного комітету українського народного учительства" // Луна – 1907. – 5 жовтня. 30. Справи краєві // Буковина. – 1905. – 11 серпня. 31. Статут "Вільної організації українського учительства на Буковині". – Чернівці, 1909. – 9 с. 32. Статут Руського Товариства Педагогічного. Затверджений ц.к. Намісництвом з дня 6. серпня 1881. Ч.37.847. – 15 С. 33. Терлецький О. Історія "Учительської Громади" (1908-1933) // Двадцятьп'ятьліття товариства "Учительська громада". – Львів, 1935. – С.5-21. 34. Товариство Взаємна поміч українського вчителства 1905 – 1930. – Львів, 1932. – 339 с. 35. Товариство "Українська Школа" // Нова Буковина. – 1914. – 22 березня. 36. Томашівський С. З історії державної середньої школи в Галичині // Наша школа. – 1910. – Кн.1. – С.16. 37. Управа склепу // Прапор. – 1909. – 4 березня. 38. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Галицьке намісництво. – Ф.146. Оп.8, Спр. 875, Арк. 5. 39. ЦДІА України у Львові. Галицьке намісництво. – Ф.146. Оп. 58, Спр. 570, Арк. 3. 40. ЦДІА України у Львові. Галицька крайова шкільна рада. – Ф. 178. Оп. 1, Спр. 3649, Арк. 7. 41. ЦДІА України у Львові. "Рідна школа". – Українське педагогічне товариство. 1881 – 1939 р.р. – Ф.206. Оп. 1, Спр. 28, Арк. 10. 42. ЦДІА України у Львові. Взаємна поміч учительська. – Ф.486. Оп. 1, Спр. 1, Арк. 30. 43. Ющишин І. Педагогічно-наукова комісія при Товаристві "Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок" // Учительське слово. – 1914. – Ч.9-11. – С.161-163. 44. Ясінчук Л. 50 літ "Рідної школи" 1881-1931. – Львів, 1931. – 267 с. 45. Nowy Sacz // Szkolnictwo. – 1912/ – 25 stycznia.

Lily Chologon

ORGANIZATIONAL BASES OF UKRAINIAN TEACHERS SOCIETIES GALICIA AND BUKOVINA (SECOND HALF XIX-XX ITEM)

In clauses the basic attention given to organizational activity of teachers associations which went on creation of the appropriations for effective work of members of pedagogical societies.

УДК 94(477)

Тетяна Гончарук

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА КОНФРОНТАЦІЯ В ГАЛИЧИНІ В 90-Х РР. ХІХ–1914 Р.

У статті аналізуються вузлові питання польсько-українських взаємовідносин у Галичині в 90-х рр. ХІХ ст. – 1914р. На основі архівних документів і матеріалів доведено, що розгортання українського національно-політичного руху відбулося в процесі постійної боротьби з шовіністичною політикою польських правлячих кіл. У результаті цієї боротьби було укладено польсько-український компроміс, який сильно підірвав монополію поляків на владу і мав послужити поворотним пунктом у польсько-українському конфлікті, але на заваді стала Перша світова війна.

У 90-х рр. ХІХ ст. суспільно-політичний рух на західноукраїнських землях вступає у нову стадію розвитку. Із його прискоренням і без того складні взаємини між українцями і поляками погіршилися. Інтереси цих двох націй тепер розходилися мало не в кожному питанні: якщо поляки вперто стояли за збереження єдності Галичини, то українці вимагали її поділу на Західну і Східну; якщо у Східній Галичині поляки складали вищі класи суспільства, то українці ототожнювалися з його нижчими класами. Українці вимагали змін і реформ там, де більшість польських провідників обстоювала статус-кво. Словом, поляки були "імущими", а українці – "неімущими", які не хотіли більше миритися із своїм становищем.

У зв'язку з активізацією громадських організацій у політичну діяльність і конфлікти втягувалося дедалі більше представників обох народів. На відміну від ситуації 1848 р. поляків уже не можна було ототожнювати з невеликою групою аристократів, а українців – із купкою священиків та інтелігенції. У цей період польсько-український конфлікт із боротьби між двома національними елітами виріс у конфронтацію між двома народами, що набирала загрозливих масштабів.

У 90-х рр. ХІХ ст. до Першої світової війни польсько-українські суперечності розгорталися навколо трьох основних пунктів:

- селянське питання;
- суперечки навколо Львівського університету;
- боротьба за зміну виборчого законодавства.

У зв'язку з надзвичайно низькими заробітками, що їх отримували у великих маєтках сільськогосподарські робітники, особливо гострим і актуальним було селянське питання. У цей період багато селян вже не бажали дивитися на еміграцію як на єдиний спосіб розв'язання своїх труднощів. У 1902р. селяни, яких підбурювали радикали, а також хоч із деяким запізненням, націонал-демократи і водночас відмовлялися русофіли розпочали масовий бойкот жнив, що охопив понад 100 тис. сільськогосподарських робітників у великих маєтках Східної Галичини. Координувати страйк, підтримувати дисципліну та спокій серед його учасників допомагали численні місцеві комітети.

Перелякані цією несподівано вдалою демонстрацією селянської солідарності, поміщики закликали уряд до "відновлення порядку". Незважаючи на сотні арештів, страйк продовжувався. Тоді поміщики апелювали до польської громадської думки, стверджуючи, що страйк є не чим іншим, як спробою українців витіснити поляків із їхніх спадкових земель [5: 280]. Так питання, що могло об'єднати українських селян із такими ж гнобленими польськими селянами, було з помітним успіхом використане для поглиблення національної ворожнечі між ними. Врешті страйк увінчався перемогою селян. Поміщики мусили підвищити платню й піти на інші поступки. Однак ширше значення страйку полягало в тому, що він активізував багатьох селян, залучивши їх до політичної боротьби.

Ще гострішим, хоч і не таким широкомаштабним, був конфлікт у Львівському університеті. Якщо заглянути в історію, то з самого початку (з 1784 р.) заснування університету він був призначений для українців. Після 1848 р. Відень планував зробити університет двомовним. У зв'язку з цим 19 грудня 1849 р. тут було засновано кафедру української мови та літератури, яку очолив Яків Головацький. Але вже з 60-х рр. ХІХ ст., коли до влади прийшли поляки, вони швидко стали полонізувати цей заклад. Поступово почали засновувати лише польські кафедри. Справу колонізації університету підтримували намісник краю та Галицький сейм. Так, в 1868 р. сейм прийняв постанову за якою на факультетах філософському, юридичному і теологічному вводилося викладання польською мовою на всіх кафедрах. А за цісарською постановою від 1871 р. "всі обмеження, що стояли досі на перешкоді українським та польським викладам на виділах філософічним та правничим і на кафедри тих виділів на будуче можна було покликати лише особи, що могли викладати одною з цих мов" [4: 35]. Та вже в 1873 р. поляки просять сенат змінити урядову мову університету з німецької на польську. З цього часу вони постійно з таким проханням звертаються до цісаря, аж поки 27 квітня 1879 р. цісарським розпорядженням німецьку мову в університеті замінено на польську. З цього часу хоч університет офіційно був ще двомовним, але за характером він був польським. У зв'язку з цим протягом 1880–1890-х рр. українські студенти організували ряд заходів протесту. Так, 15 вересня 1880 р. відбулося перше студентське віче, на якому студенти домагалися утворити українське самоврядування та заснувати українські кафедри, особливо домагалися вони заснувати кафедру української історії. І врешті-решт в 1894 р. така кафедра була утворена, викладання на ній велося українською мовою, але це була не кафедра історії України, а всесвітньої історії, де акцент зосереджувався на історії Східної Європи.

Переконавшись у тому, що їхні протести ігноруються, студенти висунули вимогу створити окремий український університет. Ця ідея заволоділа уявою українського суспільства, навіть селян, і на підтримку студентських вимог стали скликатися багатолюдні мітинги. Одночасно українські депутати в Галицькому сеймі та Віденському парламенті неодноразово виступали із закликами до уряду розв'язати це питання. Так, 20 грудня 1898 р. делегат австрійського парламенту Д.Танячевич виступив з пропозицією заснувати український університет у Львові. У тому ж році НТШ звернулося з проханням до міністерства освіти заснувати ряд українських кафедр. Їх підтримали "Просвіта", Народна Рада та інші українські товариства.

Нова хвиля боротьби починається у 1899 р. самими українськими студентами. Так, 13 липня 1899 р. відбулося велике студентське віче у Львові в університетській справі. Воно мало велике значення, оскільки це був перший крок студентів за окремий український університет. Влада не прислухалася до вимог студентів, тому деякі з них почали схилитися до ідеї заснування у Львові приватного українського університету. Він мав складатися із 3 факультетів: теологічного, правничого і філософського та 41 кафедри. Але ця ідея залишилася в проектах. Поляки далі вперто проводили свою політику, і в перше десятиліття ХХ ст. ситуація у Львівському університеті стала загрозливою. Озброєні палицями українські та польські студенти вели між собою справжні бої в лекційних залах. Так, у 1901 р. українські студенти стали масово кидати навчання в університеті. А восени 1905 р. відбулося віче, на якому було прийнято рішення переходити до більшої боротьби за створення українського університету. Наступні віча прокотилися в березні 1906 р. та в січні 1907 р., вони завершилися побиттями, арештами та звільненнями студентів з університету.

У 1910 р. сенат Львівського університету звертається з проханням до уряду про визнання університету польським. У відповідь на це парламентська українська репрезентація запротестувала, а в краї розпочалися віча. Так, на вічі 14 березня 1910 р. було прийнято рішення не робити університет польським, поки не буде створено окремий український університет. Так, як влада ніяк не зреагувала на резолюцію, то в липні 1910 р. знову відбулося нелегальне віче, на якому було вбито А.Коцка, а В.Леонтовича поранено в ногу. Після цього поліція затримала 300 українських студентів, з яких 128 заарештувала і перевела в тюрму. 5 липня відбувся похорон А.Коцка. У зв'язку з цим краєм прокотилися демонстрації. Після цього весь тягар боротьби за Львівський універси-

тет вправ на плечі українських парламентських репрезентантів, які 26 березня 1912 р. зробили в парламенті першу інструментальну обструкцію. Після чого прем'єр-міністр граф Штірк почав з ними переговори, пообіцяв скликати спеціальну конференцію в університетській справі і обструкція була припинена. Так як конференція нічого не вирішила, українці знову висунули свої вимоги:

1. Заснувати український університет у Львові на протязі п'яти років;
2. До заснування Львівський університет має бути і польський і український [6: 120].

Поляки вимагали, щоб прем'єр-міністр не вирішував української університетської справи без згоди на це "Kola". Влада зволікала, тому українські парламентські делегати знову взялися до обструкції. Уряд почав переговори з українськими депутатами. Спочатку "Kolo" погодилося на заснування українського університету у Львові, але потім змінило свою позицію.

А 29 травня 1912 р. коли поляки святкували 250-річчя заснування Львівського університету, українці зібралися на віче, на якому вимагали поділу Львівського університету на дві частини. Тим часом уряд відклав заснування українського університету до 1921 р. українські послы знову почали обструкцію, після чого 13 липня 1912 р. у парламенті виступив міністр освіти А.Гусарек з декларацією, за якою український університет буде створено на протязі 6 років. Обструкцію було припинено. Розпочалися переговори, в результаті яких було встановлено, що український університет буде засновано до 1916 р. шляхом державного закону, який визначить і місце знаходження університету.

На цьому в основному і закінчилася боротьба за український університет перед Першою світовою війною. Війна не дала їй розвинутися далі до переможного кінця. Цісарський лист про місцезнаходження університету у Львові так і не прийшов.

Та, на думку українських провідників, питанням найбільшої ваги була виборча реформа. Якби українцям вдалося добитися справедливішої системи представництва в Галицькому сеймі та Віденському парламенті, їхні можливості покращити свою долю були б значно ширшими. Існуюча куріальна виборна система не давала змоги українцям проводити у вищі представницькі органи держави своїх послів. Таке мале представництво українців у виборчих органах не відповідало також і новим умовам, які народжувалися у Галичині, де діяли представницькі українсько-польські партії і організації, ширився масовий селянський рух, а національна боротьба українців вже мала неабиякі традиції. Тому українці розпочинають рух за зміну виборчого законодавства, особливо він посилюється під впливом революції 1905–1907 рр. в Росії. Так, 22 жовтня 1905 р. у Львові відбулося велике народне віче, яке у своїй резолюції стверджувало, що польський устрій Австрійської держави не відповідає інтересам українського народу, і вимагало: загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні до всіх державних органів, із скасуванням виборчих курій [12: 2]. Питання про виборчу реформу було винесено також на розгляд Галицького сейму, але бажаних результатів не дало і більшістю голосів (71 проти 48) сейм відмовив створити окрему комісію для підготовки реформи, а за пропозицією депутата графа Стадницького переважна більшість ухвалила усунути це питання з порядку денного [1: 314].

28 листопада 1905 р. розпочав роботу Австрійський парламент. У цей день розпочався загальнополітичний страйк у Галичині. У містах відбулися збори і демонстрації. Вимоги запровадження загального виборчого права лунали і на селянських вічах.

Боротьба за демократизацію виборчої системи охопила не лише Галичину, а розгорнулася по всій території Австро-Угорської імперії. Це змусило австрійський уряд піти на поступки. Незабаром прем'єр-міністр барон П.Гауч оголосив у парламенті про намір уряду провести реформу загального виборчого права до палати послів. Ця заява викликала новий спалах народних віч і демонстрацій у всіх кряях Австрійської імперії [87: 317]. Як стверджує польський історик К.Гжибовський, селянські віча і робітничі страйки, а також події, що відбулися в Росії у 1905 р. і їх наслідок – Маніфест 17 жовтня, прискорив розв'язання кризи в Австро-Угорщині [7: 90].

22 лютого 1906 р. уряд барона Гауча запропонував перший проект виборчої реформи, згідно з яким передбачалось для Галичини 88 мандатів, з них 27 для українців. Цей проект не задовільняв українських послів, оскільки мандати розділялися по територіаль-

них, а не по національних виборчих округах. Тому, коли 7 березня 1907 р. палата послів приступила до першого читання проекту з вимогою скасування певних його пунктів виступив Ю.Романчук [2: 418]. Він вимагав, щоби розподіл мандатів був зроблений не на підставі територіальних, а національних виборчих округів.

Закон про загальне виборче право розроблявся у безперервних суперечках між представниками різних національностей. Особливо гостро проти реформи виступив шовіністично налаштований польський політичний табір, який до цього забезпечував своє панування в краї за допомогою куріальної системи, побудованої на основі майнового цензу. Виборча реформа могла різко змінити представницькі відносини в Галичині. У цих умовах великі польські землевласники повинні були примиритися із створенням нових мандатів від українського населення, що загрожувало їм втратою політичної переваги в краї.

Наприкінці березня 1906 р. було обрано комісію, яка складалася з 49 членів і повинна була займатися розробкою документів для проведення реформи. Від руського парламентського клубу у цю комісію увійшов М.Василько [2: 419]. Тим часом у роботі над реформою настала перерва: не маючи змоги перебороти опір польського табору, в квітні 1906 р. пішов у відставку прем'єр-міністр барон Гауч. Його наступник князь Гогенлоге також не довго втримався на цій посаді, і в цьому були зацікавлені польські кола, які намагалися будь-що перешкодити прийняттю нового закону для Галичини. Проте новий прем'єр-міністр М.Бек, прийшовши до влади, заявив, що зробить усе можливе для швидкої і плідної роботи комісії. А Галичина продовжувала палахкотіти вічами, демонстраціями. Посилився і страйковий рух. Політичного характеру набули і селянські віча. Львівське намісництво наказувало всім старостам провести рішучі дії проти руху за реформу виборчого права. Прокуратура і суди переслідували і карали осіб, які організували і брали участь у зборах за виборчу реформу. У Галичині було заарештовано тисячі людей. Проте ці заходи галицької адміністрації не змінили ситуації [9: 2].

Розробка закону про загальне виборче право супроводжувалась безперервними конфліктами. Досить зазначити, що комісія з підготовки реформи засідала 61 день і провела 95 нарад. Було заслухано 832 справи, з яких більшість у тій чи іншій формі трактувала національне питання [11: 2].

І все ж таки закон про вибори Палата Панів прийняла 13 грудня 1906 р. і передала його для остаточної санкції імператору. Ця санкція була одержана 26 січня 1907 р.

Небачений раніше масовий демократичний рух усіх верств і станів не лише українських, а й інших народів Австро-Угорщини примусив прем'єр-міністра М.Бека прийняти 27 січня 1907 р. закон про запровадження загального виборчого права до виборів Австрійського парламенту. Усі прогресивні сили країни здобули велику політичну перемогу.

Новий виборчий закон був втілений в життя виборами 1907 р. однак польські політичні кола доклали зусиль, щоб і після виборчої реформи чисельне співвідношення між польськими і українськими мандатами в Австрійському парламенті збереглося на користь польських партій. Але вибори принесли українцям 27 мандатів з Галичини і 5 з Буковини, що примусило австрійський уряд переглянути свою політику щодо Галичини. "Український парламенський клуб", який був утворений українськими депутатами зразу ж виступив з вимогами самостійного розвитку українського народу Галичини. Найпершою вимогою українських послів було запровадження загального виборчого права при виборах до Галицького сейму, де польська більшість ухвалювала все нові і нові постанови, що утверджували її панівне становище в Галичині. Крім того, австрійський уряд був змушений видати розпорядження галицькій адміністрації про однакове трактування української і польської нації у прагненні вирішити питання урядової мови і мови викладання у Львівському університеті, усунення перепон в процесі закладання українських середніх шкіл, призначення українських урядовців до центральних установ.

Під тиском українських послів віденський уряд був змушений предметніше займатися українськими справами і виробити нову політику щодо польсько-українських відносин.

Хоча новий виборчий закон через втручання польської адміністрації вносив певні обмеження для українців, він все ж давав змогу широким народним масам брати участь у виборах, здобувати досвід політичної боротьби. Усе це зумовило вступ галицьких укра-

інців у новий етап визвольних змагань. Рівновага польсько-українського протистояння у Галичині похитнулося, в Австрійському парламенті вперше з'явилося значне українське представництво, яке виступило на захист інтересів свого українського народу і пов'язувало його національне і культурне відродження із створенням з усіх західноукраїнських земель української національно-територіальної автономії у складі Австро-Угорщини.

Отже, прогресивні сили країни здобули політичну перемогу. Велику роль при цьому відіграла активність населення Галичини, яке протягом кількох років вело боротьбу за свої політичні права. Змусили австрійський уряд піти на поступки і зовнішні фактори. Початок XX ст. ознаменувався боротьбою за демократичні права в одній з найбільших реакційних імперій – Російській, і ця боротьба велася насильницькими методами. Новий закон дав змогу дещо змінити склад австрійського парламенту. Хоч українці Галичини не знайшли в законі відображення своїх вимог, проте отримали можливість збільшити своє представництво у Відні. Реформа внесла нове пожвавлення в політичне життя краю. Реформа виборчого статуту до Галицького сейму стала питанням часу. Тому боротьба за зміну виборчої системи не припинилась у Галичині і після 1907 р. Конфротаційна суспільно-політична обстановка в краї в умовах міжнародної нестабільності викликала у Відні дедалі більший неспокій. Уряд мав намір схилити українських політиків до угоди з галицько-польською адміністрацією. Проте, цісарському наміснику так і не вдалося досягти польсько-української домовленості. Ще більше загострилася боротьба в сеймі і парламенті. Уряд Бінерта теж не зміг розв'язати польсько-українську проблему. І знову у Галичині масово пройшли віча і народні збори, на яких викристалізовувалися вимоги українського населення, запровадити загальне виборче право до Галицького сейму. Український парламентський союз також постановив зайняти виразно опозиційну лінію щодо уряду.

Тому крок уперед вирішили зробити польські сили. 9 листопада 1911 р. К.Левицький отримав запрошення польського представництва на конференцію у справі сеймової реформи. Результатом конференції повинна була бути угода, підписана представниками обох сторін. Проте переговори не дали ніяких результатів. Польська сторона фактично їх зірвала, прийшовши непередготовленою.

Українське представництво не полишало питання сеймової реформи і підняло його в грудні 1911 р. на конференції з прем'єр-міністром графом Штірком, де було заявлено, що виборча реформа – це основа право-політичного становища українців у краї. Граф Штірк пообіцяв дати необхідні інструкції наміснику Галичини.

Внаслідок компромісу 17 березня 1913 р. були прийняті основи нової виборчої реформи. Для українців відводилося 27,2% мандатів (62 депутати), визначено мішану полосу для двомандатних округів і визнано українську сеймову курію [2: 645]. 30 червня 1913 р. новий намісник Галичини В.Коритовський провів вибори до сейму, які незважаючи на різні махінації принесли велику перемогу українським кандидатам (31 депутат). Вибори показали як сильно зросла політична свідомість українського народу. Цей успіх можна порівняти із 60-х рр., коли українці мали 30 сеймових депутатів.

Але так як прийняття сеймової виборчої реформи зволікалося, на її підтримку в Галичині постійно відбувалися масові віча і демонстрації. Тільки за літній період вони пройшли в 3000 селах і містах краю, охопили всі без винятку повіти [10: 3]. Все це сприяло тому, що 26 січня 1914 р. представники українського та польського сеймових клубів зібрались на нараду, де було запрошено і митрополита А.Шептицького, котрий сказав слово для "поєднання" сторін. А.Шептицький запропонував такі умови українсько-польського компромісу:

1. Щодо відношення членів Краєвого Виділу;
2. Утворення двомандатних виборчих округів, де є 35% неукраїнського населення;
3. У новій виборчій ординації призначається місце для ректора українського університету [3: 24].

Нарешті польська сторона на ці вимоги погодилася. Це була перша історична угода в Галичині, яка увійшла в історію як ціла епоха визвольних змагань українського населення краю. Забезпечення галицьких виборчих округів в значній частині національним катаром, вибір українських членів крайового Виділу, сеймових комісій і крайових інституцій

– мали стати зародком політичної автономії українського населення Галичини. Сеймова реформа надала виборче право значно ширшим народним масам, чим наблизилася до засад демократичної виборчої реформи національне політичної автономії українців Галичини. Можливо, коли б на перешкоді не стала світова війна, ми мали б іншу реальність та по-іншому розглядали б Україну в геополітичному контексті.

Список використаних джерел

1. Кульчицький В. Вплив російської революції 1905 р. на реформу виборчого права в Австро-Угорщині // 50 років першої російської революції. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1955. – С. 314–320.
2. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. – Львів: Червона Калина, 1926–1927. – 726 с.
3. Левицький К. Українські політики. Силуети наших давніх послів і політичних діячів 1907–1914 рр. – Львів: Червона Калина, 1937. – Ч. П. – 253 с.
4. Мудрий В. Боротьба за огнище української культури в Західних землях України. – Львів: Накладом української крайової студентської ради., 1923 – 130 с.
5. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – 520 с.
6. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1999. – 226 с.
7. Grzyboiwski K. Galicja 1848–1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii." Kraków. Wrocław-Warszawa. – W.P.A.N. – 1959. – 225 s.
8. Serczyk W. Historia Ukrainy. – 2 wyd. – Wrocław. Ossolineum, 1990. – 521 s.
9. Воля. – 1906. – 15 лютого.
10. Воля. – 1913 – 15 вересня.
11. Громадський голос. – 1905. – 13 листопада.
12. Kurjer Lwowski. – 1905. – 23 pazdz.

Tetyana Honcharuk

POLISH-UKRAINIAN CONFRONTATION IN HALYCHYNA IN 90, XIX CENTURY-1914

In the article the main questions of Polish-Ukrainian relations of 90s, XIX century-1914 in Halychyna are analyzed. It was proved on the basis of archives files that development of the Ukrainian national-political movement took place in the process of constant struggle with chauvinistic policy of Polish ruling circles. As a result of the policy the Polish-Ukrainian compromise was adopted, and it has strongly shaken the Polish monopoly on power and should have been a turning point in Polish-Ukrainian conflict, but the first World war prevented.

УДК 94 (477)

Анатолій Фартушняк, Юрій Фартушняк

УЧАСТЬ РОБІТНИКІВ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1905 Р.

У статті розкрито і досліджено внесок та участь робітників цукроварень у революційних подіях 1905 р.

На початку ХХ століття Російська імперія, в складі якої в той час перебувала Україна, стала вузловим пунктом суперечностей всієї системи капіталізму і найслабшою ланкою в цій системі. Жорстока експлуатація робітників, малоземелля і злидні селян, політичне безправ'я народу, пригноблене становище національних меншостей, феодално-кріпосницькі пережитки, залежність від іноземного капіталу – все це було для трудящих України важким ярмом соціального і національного гніту. Економічна криза 1900–

1903 рр., російсько-японська війна, загострення соціально-економічної ситуації в державі, привели до глибокої революційної кризи. Початком революції стали події січня 1905р. в Петербурзі, де вибухнув страйк, в якому взяло участь понад 100.000 тис. чоловік з 382 підприємств. Петербург залишився без води, світла, та часописів [1: 332]. В неділю 9 січня 1905 року в Петербурзі понад 140 тис. робітників вийшли на мирно демонстрацію до царського палацу з наміром вручити царю петицію у справі поліпшення умов праці. Але цар Микола II не побажав вийти до народу і наказав розстріляти беззбройних людей. Близько 5 тис. було вбито і поранено [19: 29]. Страшна звістка про розстріл мирної демонстрації в Криваву неділю швидко рознеслося по всіх губерніях Росії, викликавши обурення всього населення. Разом з росіянами на боротьбу проти ненависного царизму піднялися і трудящі маси національних окраїн Росії, в тому числі і України, де соціальне і національне гноблення загострило і без того нестерпний політичний і національний гніт. Лозунг "Геть самодержавство!" став у ті роки головною політичною вимогою трудящих багатонаціональної Росії.

Події 9 січня 1905 р. прокотилися і по Подільській губернії. Активну участь в революції 1905 р. в Подільській губернії приймали робітники цукрової промисловості губернії, які складали більше 50% всіх робітників Поділля. Вже в січні 1905 р. в Чечельнику (Ольгопільський повіт) з'являються прокламації. Близькість залізничного вузла Жмеринки і Балти сприяли проникненню до містечка відомостей про революційні події в країні. Жорстока експлуатація в поміщицьких маєтках спричинилися до виступу робітників в лютому 1905 р. Вони вимагали поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати. Робітників підтримали селяни [12: 6]. Губернські власті, щоб не допустити розростання виступу, розмістили на цукровому заводі і в маєтку солдатів. Та присутність військ не лякала трудящих і вони в червні розпочинають новий страйк [12: 24]. Коли звістка про події дійшла до Вишнівчика (Кам'янецький повіт) робітники місцевого цукрового заводу зібралися на мітинг, на якому виголошувалися промови спрямовані проти самодержавства, поміщиків і місцевих багатіїв. На початку березня 1905 р. виступи у Вишнівчику відновилися. Селяни і робітники підійшли до поміщицької економії, з вимогами для покращення свого становища. Поміщика в той час не було в селі і гніт людей перекинувся на економіїв, яких вони побили палицями. Невдовзі робітники і селяни підійшли до лісництва, вимагаючи переділу панського лісу. Лісник Осінський зачинився в будинку і почав стріляти в натовп. Наляканий виступами робітників і селян поміщик викликав козаків, які придушили цей виступ [11].

29 квітня 1905 р. робітники Гніванського цукрового заводу (Гайсинський повіт) організували страйк. Вони вимагали запровадження 9-ти годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, поліпшення медичного обслуговування, відкриття школи при заводі, наполягали перед дирекцією дозволити їм проводити загальні збори робітників і майстрів, а всі спірні питання між робітниками і дирекцією розглядати з участю представників від робітників [2: 564]. Підтримали революційні виступи робітничого класу України і робітники Городокського цукрового заводу, які на початку квітня 1905 р. почали страйкувати. Причиною страйку було важке становище робітників, робочий день яких сягав 18 годин на добу при жахливих санітарно-гігієнічних умовах та низькій оплаті праці [13: 32]. Налякане страйком робітників правління товариства цукрових заводів "Городок" надіслало телеграму Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору з прохання вжити заходів для придушення виступу. За розпорядженням Подільського губернатора до Городка було надіслано сотня козаків [15: 351–353]. Страйкуючих робітників Городокського цукрового заводу підтримали селяни та сільськогосподарські робітники с.Лісоводи, яке розташоване поблизу містечка Городок. Страйк був не стихійний, а організований. На загальному сході страйкуючі обрали комітет до якого ввійшли селяни П.І.Ковш, М.І.Ковш, П.А.Гочар, Г.П.Бас та інші [10]. Комітету доручили розпочати переговори з поміщиком про підвищення сільськогосподарським робітникам заробітної плати, повернення сільській громаді урочище Липини, Березини і Клину, силоміць захоплених ще в першій половині XIX ст., про відновлення прогону сільської худоби [5]. Проте поміщик відмовився задовольнити вимоги селян. Це спонукало групу страйкарів вранці 6 квітня проникнути у панський фільварок і захопити його. В другій половині дня страйкарі

направилися в поле, щоб прокласти межу між панським полем і урочищами, які вирішили відібрати. Влада налякана розширенням страйку надіслала до села 1 та 2 сотню Оренбурзького козачого полку з якими прибув сам губернатор. Карателі вчинили розправу над страйкуючими. 7 активних учасників виступу після прилюдного покарання відправили до Кам'янця-Подільського, а потім засудили до тюремного ув'язнення. Козаки також познущалися з мешканцями села, вони забирали в них одяг, худобу, зерно, та інші продукти їх праці. Селяни пограбовані козаками декілька разів зверталися до губернських властей із заявами про відшкодування заподіяних збитків, проте безрезультатно [4].

Події революції 1905 р. не обминули і робітників Ялтушківського заводу. Тут почали розповсюджувати всякі листівки з закликом до страйку. 1 травня 1905 року робітники оголосили страйк, вимагаючи від адміністрації квартирних грошей для тих, хто не мав житла, підвищення зарплати, відкриття школи, поліпшення медичної допомоги тощо. Дирекція підприємства змушена була піти на деякі поступки [16: 31–35]. В середині травня 1905 року страйкували і робітники Корделівського цукрового заводу разом із селянами цього села. Для придушення виступів робітників і селян правління цукрового заводу телеграмою повідомило Подільського губернатора, що селяни припинили роботу і погрожують економіям, які орендує товариство цукрового заводу "Корделівка". Губернатор просив у військових властей придушити виступи селян і страйк робітників [16: 86]. У травні 1905 р. працівники Барського цукрового заводу взяли участь у загальному страйку сільськогосподарських робітників. Страйкуючі вимагали підвищити заробітну плату, не допускати до роботи найманих робітників з інших регіонів [15: 357]. 27–28 травня 1905 р. припинили роботу вимагаючи підвищити заробітну плату сезонні робітники цукрового заводу в Мурованих Курилівцях. Страйк проходив організовано. Поміщик Чихачов викликав загін поліції. Страйкарів потоптали кінями, били нагайками, а сім організаторів цього виступу було заарештовано і кинуте до в'язниці. У серпні цього ж року серед жителів села Муровані Куриловці розповсюджувалися листівки, прокламації, із закликом боротися проти класових ворогів [6].

У вересні 1905 р., коли на Проскурівському цукровому заводі розпочався сезон виробництва цукру, спалахнув страйк робітників, які висунули вимогу збільшити заробітну плату на 50%, скоротити робочий день 8 годин, ввічливо ставитися до робітників, скасувати штрафи тощо. Під час страйку розповсюджувалися прокламації, які закінчувалися словами: "Геть самодержавство!" "Хай живе солідарна боротьба робітників!" "Хай живе соціалізм!" [13: 15]. Страйк робітників цукрового заводу очолив комітет, до складу якого входили робітники К.М.Атерлей, Д.М.Клеванський, Ф.Д.Шершун, І.І.Лабунський, Т.М.Розеєнберг [16: 41]. Революція 1905 року знайшла широкий відгук в середовищі робітничого класу Тростянецького заводу, які восени 1905 року висунули вимоги про скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, поліпшення побутових умов. Власники заводу не задовольнили цих вимог. Тоді робітники оголосили страйк, що тривав кілька днів. З приводу цього страйку Київський генерал-губернатор надіслав телеграму Подільському губернаторові, в якій повідомлялося, що становище у Тростянці загострилося й треба вжити особливих заходів, запровадити нагляд за службовцями [16: 75]. Страйк робітників Тростянецького цукрового заводу дав поштовх до непокори і селян навколишніх сіл. Для придушення заворушення були кинуті урядові війська. Під час сутички селян з військовими в Тростянці було вбито 7 і поранено 12 осіб. Поліція заарештувала 10 селян, які були організаторами виступу [17: 14].

30 вересня 1905 р. припинили роботу робітники Джуринського цукрового заводу Ямпільського повіту, вимагаючи підвищення заробітної плати. Але переговори між представниками страйкарів та адміністрацією заводу закінчилися без результату. Щоб забезпечити роботу підприємства в нічну зміну, дирекція намагалася спокусити дрібними подачками групу робітників. Але страйкуючі не допустили штрайбрехерів до роботи. Лише 3 жовтня коли дирекція заводу задовольнила вимоги робітників, вони повернулися до праці [2: 712]. Виступи робітників Джуринського цукрового заводу та сільськогосподарських робітників, що працювали на плантаціях цього заводу заохотило до активних рішучих дій і селян навколишніх сіл, які в грудні 1905 р. почали самочинно рубати поміщиць-

кий ліс, а на початку 1906 р. розібрали для власних потреб поміщицьку солому. Власті заарештувала організаторів цього виступу і кинули до в'язниці [16: 44–45, 146].

Один із наймасовіших страйків робітників цукрових заводів Подільської губернії 1905 р. відбувся в жовтні на Гайсинському цукровому заводі в якому прийняло участь 3000 чоловік. у цьому страйку прийняли участь і сільськогосподарські робітники. Учасники страйку висунули вимоги такі самі як і під час квітневого страйку: запровадження 9-ти годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, поліпшення медичного обслуговування, відкриття школи при заводі тощо. Але і як під час квітневого страйку так і під час жовтневого адміністрація заводу відмовилася задовольнити вимоги, попередивши робітників, що коли вони протягом трьох днів не стануть до роботи, їх звільнять і замінять іншим складом. у відповідь на цю заяву адміністрації робітники попередили, що заберуть з собою знаряддя праці, отже, будь-які роботи на заводі припиняться. Бачачи в страйку серйозну небезпеку 29 листопада 1905 р. було відряджено військову частину для охорони Гайсинського цукрового заводу [2: 564]. Але ці заходи властей не лише не допомогли припинити заворушення робітників і селян, а ще більше загострили ситуацію. На цукровому заводі почали розповсюджувати листівки зі закликом до страйку, з гаслами "Геть самодержавство!", "Геть царя!", "8-годинний робочий день для всіх робітників заводу!". У страйку цукровиків у грудні 1905 р. взяли участь майже всі працівники підприємств Гайсина. Гайсинський повітовий справник повідомляв Подільського губернатора про "небезпечний страйк" робітників цукрового, винокурного і пивоварного заводів, наприкінці листопада – на початку грудня 1905 року. Приєдналися до страйкового руху і сільськогосподарські працівники поміщицьких економік навколишніх сіл. Наляканий таким перебігом подій справник просив губернатора терміново "перевести ескадрон із Хащеватой у Гайсин, де настрої навколишніх селян і гайсинських міщан дуже збуджений" [7]. Жандармам вдалося заарештувати організаторів виступів – членів соціал-демократичної групи, створений в Гайсині 1905 року за допомогою Уманської соціал-демократичної організації – вчителів П.Крошку, Г.А.Ксендзюка та інших [8].

30 листопада 1905 р. розпочався страйк робітників Томашпільського цукрового заводу Ямпільського повіту. Перед цим на стінах заводу були розклеєні відозви до робітників із закликом негайно застрайкувати вимагаючи збільшення заробітної плати на 10 копійок і зменшення кількості робочих годин [2: 578]. У революційних подіях 1905 р. приймали участь і робітники Соболівського цукрового заводу Гайсинського повіту. Так 14 грудня 1905 р. соболівські робітники застрайкували вимагаючи підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня до 8 годин. На придушення цього виступу прибула рота солдат з Гайсина [9].

Восени 1905 р. відбувся страйк робітників Степанівського цукрового заводу Брацлавського повіту. Робітники висували вимоги 8-годинного робочого дня, поліпшення умов праці. На підприємстві розповсюджувалися листівки, в яких повідомлялося про криваві злочини царизму 9 січня в Петербурзі, про революційні події в країні. Листівки закликали робітників і селян посилити боротьбу проти самодержавства. Брацлавський повітовий справник доповідав губернським властям, що страйк робітників Степанівського цукрового заводу стає загрозливим, що страйкували і селяни які працювали в економіях Вороновиці, Сорочина, Зарудинців, Обідного та інших сіл [2: 171]. Робітники Степанівського цукрового заводу які вимагали підвищення заробітної плати, підтримали і селяни які почали захоплювати поміщицькі землі [18].

Після грудневого збройного повстання в Москві хвиля страйкового руху стихає але не припиняється. Якщо в 1905 р. в Подільській губернії відбулося 278 виступів, то в 1906 р. 497 виступів, з них – 389 страйків [2: 35]. Протягом 1905–07 рр. лише на Хмельниччині страйкували робітники 14 цукроварень [3: 29].

Хвилю революційної боротьби в Росії збив Маніфест підписаний царем Миколою II 17 жовтня (30 жовтня н.ст.) 1905 р., в якому населенню імперії дарувалися непорушні основи громадянських свобод, базованих на засадах особистої недоторканості, свободи слова, сумління, зборів і організацій. Одночасно цар заповів негайне встановлення Державної думи як законодавчого органу влади в державі.

Отже, робітники цукрової промисловості Подільської губернії в революцію 1905 р. внесли свій скромний, посильний вклад яка здійснила перехід суспільства від монархічних до демократичних основ управління державою.

Список використаних джерел

1. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII- початок XX ст.). – Львів, 1996.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971.
4. Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 1248. Арк.198.
5. Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 228, Оп. 1. Спр. 7315. Арк.202-203.
6. Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 228, Оп. 1. Спр. 7338. Арк.1.
7. Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 228, Оп. 1. Спр. 7470. Арк.15.
8. Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 228, Оп. 1. Спр. 7470. Арк.16.
9. Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 228, Оп. 1. Спр. 7480. Арк.6.
10. Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. Р-3906, Оп. 1. Спр. 4/2. Арк.5.
11. Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 3906, Оп. 1. Спр. 15/2. Арк.14.
12. Наукові записки Вінницького педінституту. Випуск 3. – К., 1954.
13. Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Т. 3. – Хмельницький, 1956.
14. Приложение ко всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. Обзор Подольской губернии за 1890 год.
15. Революция 1905-1907 годов на Украине. Сборник документов и материалов Т.2. Ч. 1. – К., 1955.
16. Революційні події 1905-1907 рр. на Поділлі. Збірник документів. – Вінниця, 1956.
17. Сонце на Бугом. – Одеса, 1967.
18. Центральний Державний Історичний архів України в м.Києві. Ф.442. оп. 49. спр. 486. арк.2-3.
19. Шморгун П.М. Більшовицькі організації України в революції 1905-1907 років. – К., 1975.

Anatolij Fartushnjak, Jury Fartushnjak

PARTICIPATION OF WORKERS OF A SUGAR INDUSTRY OF PODOLSK PROVINCE AT REVOLUTION OF 1905

At clauses participation of workers of a sugar industry at revolution of 1905 is opened and lead up the contribution that.

УДК 94 (477)

Ірина Федорів

МІСЦЕ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОГО У ДЕРЖАВОТВОРЧІЙ КОНЦЕПЦІЇ МИРОНА КОРДУБИ

У статті відображено взаємозв'язок етнонаціонального та державницького у науковій спадщині Мирона Кордуби. Особливий акцент зроблено на таких чинниках націотворення як спільність походження, етнічна територія, етнічна первинність. Значну увагу приділено топонімічним та ономастичним працям історика.

Українська етнодержавознавча думка займає своє власне місце в процесі генезису та історичного розвитку світової і вітчизняної думки. Саме етнодержавознавство вивчає і відкриває в етнодержавологічних реаліях певні закономірності розвитку людини, етносу та держави, що має велике практичне значення.

У силу історичних обставин українська нація довгий час була „бездержавною“ нацією. І це спричинило зміну "етнічного" її розуміння на державне, коли сама нація розгля-

далася не як об'єднання на основі спільного походження, мови, території тощо, а як державна політична спільнота, при якому поняття "представник нації" ототожнюється з поняттям "громадянин держави". Подібна теорія нації прийнята західною політологією, і відіграла значну роль у європейському державотворенні.

Наголошуючи на вагомості державництва, абсолютно логічно і деякі українські автори фактично відкидають етнічне, зображують його такою собі архаїчною давниною, яка нібито не може співдіяти з державницьким, є його антиподом. У радянський час – в українській політології перевага віддавалась не "етнічній" теорії нації, а історико-економічній. Нація трактувалась з акцентом на класове, залишаючи етнічне в тіні.

Сьогодні ми розуміємо, що лише синтез етнічного (національного), соціально-економічного та державницького дасть змогу розбудувати державу і суспільство, розвинути націю і весь український соціум.

Мирон Кордуба (1876–1947) як історик державницького напрямку школи Михайла Грушевського проблему націотворення, генезис етнонаціонального завжди пов'язував з проблемою державотворення.

Акцент на важливості етнонаціонального чинника, особливо проблема етнічної первинності, етнічних територій України у процесах державотворення, зроблено істориком у таких працях та публікаціях: "Хто ми?", "Про українську народність, державу, мову" (1907), "Де живуть українці?" (1912), "Етнографічна територія України" (1917) [1], "Простір і населення України" (1921) [2], "Історія Холмщини і Підляшшя" (1941) [3], "Північно-Західна Україна" (1917) [4], "Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне джерело" (1924) [5] тощо. Не випадковим є те, що більшість цих праць написані в 20–х рр. ХХ ст. Саме цей період Мирон Кордуба проголосив часом державного становлення східнослов'янських народів, і в першу чергу, українського.

На ранніх етапах етоногенезу українського народу Мирон Кордуба окреслює роль географічного чинника при формуванні етнічної психіки.

У вітчизняній науковій літературі географічний чинник оцінювався однозначно як важливий, але не визначальний фактор націотворення.

Свого часу Г.Гегель зазначав, що національне розмаїття таке ж стійке, як і расове, і визначається природними умовами, які формують його (клімат, географічне положення). На думку ж Л.Гумільова, етнос є явищем географічним, завжди пов'язаним з ландшафтом. Подібну позицію займав і представник української національно-державницької школи – С. Рудницький [6: 23].

Мирон Кордуба з цього приводу зазначав, що Україна з географічного боку належить до Східної Європи, але займає у ній самостійне становище, утворює окрему географічну провінцію, і що головне, відрізняється від інших східноєвропейських великоруської, північноросійської, уральської, балтійської, білоруської не тільки з огляду на вигляд і будову поверхні, але й має зовсім відмінне геологічне минуле [4: 3]. Щодо Північно-Західної України (Розточчя, Волинь, Підляшшя, Полісся, Галичина), яка становить певну цілісність в морфологічно-тектонічній будові та ландшафті, то й в історичному минулому вона займала окреме становище серед українських земель (Галицько-Волинська держава) [4: 4].

Історико-географічні дослідження становлять вагомому частку наукового доробку Мирона Кордуби. Він особливо акцентує, що саме топонімічні дослідження допоможуть розібратися в етнічній первинності і приналежності тих чи інших українських та неукраїнських територій.

Рядом публікацій, написаних в роки Другої світової війни, історик обґрунтовує українськість Холмської землі, що в цей час мало велике політичне значення. Адже Перемишльська та Холмська землі після Другої світової війни відійшли до Польщі, а українці (лемки) були депортовані в західні її райони. Вчений прослідкував історію Холмщини і Підляшшя від найдавніших часів. Вказує територію їх початкової колонізації: долина Бугу та його притоки на захід і північ. Найбільше старовинних осель було в трикутнику між Бугом, Гучвою та Солокією [3: 32]. Проаналізувавши географічно літописні „червенські городи" (X ст.), історик стверджує, що Забужжя й Підкарпатська Україна (теперішня Хо-

лмщина й Східна Галичина) утворювали спільний політичний організм, ні до якої з більших держав не приналежний, осередком якого був Червень [4: 7].

Топонімічні дослідження показали, що й між Бугом і Нарвою не знаходилось жодної оселі з назвою литовсько-ятвязького походження, чим М.Кордуба спростував твердження польських істориків, що колонізація Підляшшя українцями розпочалася тільки в XI-II ст., і що до того там проживали литовсько-ятвязькі племена [3: 6].

Проаналізувавши зібраний ономастичний матеріал, історик встановив точне місце розташування зруйнованого ще в XIV ст. літописного міста Хмелів, що було на Буковині недалеко сучасного містечка Вашківці [7: 3]. Власне Хотин, Цецин, Хмелів відігравали передову роль в Шипинській землі і творили південно-східну границю Галицько-Волинського князівства. Цецин і Хмелів, прокладаючи вигідний шлях зі сходу на Покуття та охороняючи доступ до нього з півдня, складали оборонну лінію, систему фортифікацій [7: 5].

Слід зазначити, що на початок XX ст. серед слов'янських народів дослідження географічних назв тільки започатковувались. Найбільше в цьому напрямі було зроблено чехами, поляками, росіянами. Українська наука ці джерела використовувала принагідно, несистематично, неметодично. По суті не було зібрано навіть назв самих осель (міст і сіл). А офіційні урядові назви часто перекручували народні, вживані місцевим населенням на польський, московський, румунський, угорський, німецький лад [5: 5]. Географічний і топографічний матеріал дає інформацію першорядної ваги з історії міграцій місцевого та прийшлого населення на нашій території, допомагає встановити первісні етнічні кордони держави [5: 7]. З огляду на це, можна уявити значимість проробленої роботи в цьому напрямі Мироном Кордубою.

Надзвичайно цінний його методологічний досвід збору географічних назв. На сьогодні маємо систематизовані М.Кордубою матеріали до географічного словника Галичини і Буковини [8], матеріали збірки топографічних назв [9], карти населених пунктів [10]. Історик склав детальний план квестіонару для збірки матеріалу до словників [5: 12–14].

Завдяки детальному аналізу географічних назв, вчений означає області, які захоплювала румунська міграція, визначає давні етнографічні межі, кордони первісної української колонізації суміжних з Польщею та Словаччиною територій, відшукує не одну із „загублених" осель, що зустрічаються в літописах, давніх грамотах, судових актах (як було з Хмелем, Цецином, Хотиним), встановлює по назвах оселі хронологію заселення (наприклад, що слов'янські оселі на -иці, -ичі, -ь є дуже старовинні і походять ще з часів родової організації, як-то Бояничі, Судковичі, Первятичі, Перемишль; і навпаки, назви на -івка, як-от Мазурівка, Богданівка і т.п., є зовсім нового походження і вперше зустрічаються вкінці XIV ст.) [5: 7]; деякі назви вказують на спосіб поселення, заняття населення, дають можливість пізнати фізичні прикмети нашого краю в давнину (н., багатство лісів, наявність багновиння: Корчунок, Колань, Теробовля, Підліски, Руди, Заруддя, Заболотниці, Мочари і т.п.) [5: 8]. У топографічних назвах історик віднаходить чимало давніх неживаних і незнаних тепер слів: Станин, Стоян, Добко, Первята, Драгаш і ін. У географічних назвах закріпились і старі звукові та граматичні форми, що є важливим джерелом й для історії мови [5: 9]. Звичайно, що таке етимологізування вимагало від М.Кордуби відповідної методичної підготовки, знання правил звукових перемін, історичної граматики.

Вчений наголошував на важливості збору й назв окремих частин села, так званих межових назв: кутів, поодиноких дворищ, доріг, полів, сіножатей, потоків, горбів, верхів, долин, лісів, урочищ і т.д. [11: 103].

Про це М.Кордуба доповідав на конференції істориків у Варшаві у 1927 році. Він серед великої кількості вчених, де домінували поляки, чехи, німці, на усю Європу проголосив важливість збору географічних назв в Україні "просто з народних уст", розробив свою методику такої роботи (яка, до речі, була ухвалена конференцією і передана до виконання) [12: 196].

У праці "Найновіші теорії про початки Русі" М.Кордуба детально зупиняється на питанні етнічної приналежності Русі. Історик робить висновок, що Київська Русь – це була військово-торгівельна організація, складена з представників різних рас, етнічних і релі-

гійних груп, в якій слов'янський елемент вже в першій половині IX ст. був домінуючим і з часом займав все помітнішу роль [13: 74].

Вирішуючи проблему генезису Русі, М. Кордуба на основі проведеного ономастичного дослідження стверджує, що Київська Русь має автохтонне походження, а назва Русь є збірною. Цю назву він пояснює перетворенням прикметника руса (скажімо, руса коса) на іменник Русь, виходячи з того, як зелений – на зелень, чорний – на чернь [13: 74].

Мирон Кордуба, спираючись на засаду самоозначення народів, вважає, що саме етнографічні кордони повинні бути підставою державних. На жаль, на початок XX ст. Україна все ще не мала визначених тривких державних кордонів. Цій проблемі історик присвячує ґрунтовне дослідження „Територія і населення України” [14].

До суцільно українських територій вчений вважає слід зараховувати всі ті повіти, де українці становлять більшість населення (тобто більше 50 %) [14: 2]. У вище названій праці М. Кордуба подає детальний перегляд границь суцільної етнографічної української території. Поміж тим, звертає увагу на такий важливий факт. Велика частина Підкавказького колонізаційного терену належить до суцільної української території й через Ростовський і Таганрозький повіти Донської області є з нею в безпосередньому територіальному зв'язку [15: 8]. Вчений доводить також, що українська колонізація Кубанської області – значно давніша, ніж російська. Це підтверджують поселення запорізьких козаків, українці заселяють там саме північно-західну область, більш плодovitу і придатну для хліборобства землю, зрештою, й сама статистика: 47,4% – українців, 42,6% – росіян, 10% – інших народів.

М. Кордуба зараховує пинчуків, що проживають в Мінській губернії і яких статистична комісія відносить до білорусів, до волинського населення Полісся, а їх говір – до поліської групи української мови, а не до білоруських діалектів [14: 2].

Процеси нівелювання української державності наприкінці XIX – на поч. XX ст. Російською та Австрійською імперіями, відображено і в працях М. Кордуби з етнічної статистики. У статті „Простір і населення України” історик дає детальний аналіз перепису 1897 року, який називає класичним прикладом штампування і фальсифікації національної статистики [2: 1]. До речі, даний перепис довгий час був єдиним джерелом інформації українського населення. Як і праці перших українських демографів і статистів у цій галузі – М. Кордуби, С. Рудницького, О. Русова [16: 167]. Так, М. Кордуба відзначає, що згідно перепису значно перебільшений відсоток росіян у таких губерніях, як Полтавська, Харківська, Новоросійська, Підкавказька [2: 2]. Зрозуміло, що такий факт підтверджує повне нехтування правами українців на самовизначення (тобто, встановлення належності людини до певної нації або народності за словами опитуваних).

Не оминула фальсифікація і таких регіонів, як Буковина та Галичина. У 1910 р. переписна комісія в Сучавському повіті ряд чисто українських сіл перейменувала на волоські; оригінальні назви осель угорський уряд замінював довільними мадярськими, більші повіти розбивали на два менші, розмежовували сусідні повіти. Усю інтелігенцію українського походження, уніатське духовенство, вчителів, службовців – уряд зараховував до угорців [14: 8].

Галичину польський уряд взагалі не відносив до суцільної української області, з огляду на високий відсоток поляків, а до територій зі змішаним населенням [14: 10]. При чому, галицьких євреїв, які становлять етнічно зовсім своєрідний елемент і з поляками не мають нічого спільного, перепис видавав за поляків, так само було і з українцями римо-католиками [14: 11].

Звичайно, що одною з причин незахищеності українців від національної асиміляції з боку інших народностей є те, що ми протягом кількох століть були недержавною нацією [4: 34].

Наведені істориком дані свідчать, що етнополітика в цих регіонах проводилась не на користь українського фактора. Зрештою, нинішня територія України як земля українського етногенезу є результат політичного розвитку, в якому етнічна сторінка історії та її політична, військова, дипломатична, економічна не завжди збігаються. У такому разі народний (національно-етнічний) елемент українства не тільки "компенсував" державне

життя, а й виявляв себе певною мірою як політичний еквівалент майбутньої національної держави.

Конча потреба в етнодержавознавстві в Україні відчувалась давно. Адже після провалу проекту утворення Українського соціологічного інституту ім.М.Грушевського, закриття спеціальних кафедр, соціально-економічного відділу ВУАН ця проблема в Україні практично не розроблялася. За тодішніх умов поняття "національний фактор", а тим більше „етнонаціональний", тісно пов'язаний з самостійною українською державою, взагалі були викреслені з історії, наукового вжитку. Перервання "тяглості" української історико-політичної, історико-філософської думки завдало великої шкоди нації.

З цієї точки зору, переосмислення етнополітологічних, етнологічних праць Мирона Кордуби сьогодні, має свої проблемно-теоретичні та наукознавчі завдання, інформація, почерпнута в них, стане своєрідним індикатором філософсько-соціологічного та етнологічного знання про багатогранну діяльність народу в етнонаціональному бутті та державотворенні.

Список використаних джерел

1. Б. Білинський. Мирон Кордуба як політик державницького наряду // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 12. – Тернопіль. – 2001. – С.20–23.
2. М. Кордуба. Простір і населення України. – Львів, 1921. – 19 с.
3. М. Кордуба. Історія Холмщини і Підляшшя. – Краків, 1941. – 127 с.
4. М. Кордуба. Північно-Західна Україна. – Відень, 1917. – 89 с.
5. М. Кордуба. Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне джерело. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1924. – 14 с.
6. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – 942 с.
7. М. Кордуба. Де лежав старовинний город Хмелів? – Львів, 1907. – 3 с.
8. М. Кордуба. Матеріали до географічного словника Галичини і Буковини. Карти населених пунктів // Львівська наукова бібліотека, відділ рукописів. – Ф.61. – Спр.4.
9. М. Кордуба. Матеріали до географічного словника Галичини. Виписки назв населених пунктів, їх частин і повіту, до якого вони належать // Львівська наукова бібліотека, відділ рукописів. – Ф.61. – Спр.5.
10. М. Кордуба. Матеріали до збірки топографічних назв // Львівська наукова бібліотека, відділ рукописів. – Ф.61. – Спр.6.
11. М. Кордуба. Потреба організації збирання географічних назв. – Париж, 1928. – 7 с.
12. М. Кордуба. Конференція істориків у Варшаві. (Відбиток окремих статей у розділі „Хроніка" Записок НТШ). – Львів, 1927. – С.196–199.
13. Korduba M. Najnowsze teorie o początkach Rusi // Przegląd Historyczny. – S.2. – T.10. – Z.1. – Warszawa, 1932. – S.58–74.
14. М. Кордуба. Територія і населення України. – Відень, 1918. – 24 с.
15. М. Кордуба. Максимович і перші дослідження над українськими географічними назвами // Записки НТШ. – Т.149. – Львів, 1927. – С. 1–8.
16. Ukraine a Concise Encyclopaedia. Prepared by Shevchenko scientific society. – Toronto: Ukrainian national association, 1963. – V.1. – 1985 p.

Iryna Fedoriv

ETHNONATIONAL IN MYRON KORDUBA'S CONCEPTION OF THE STATE FORMATION

In the article we show the interrelation of the ethnonational and state forming in the scientific research in Myron Korduba's heritage. Particular attention has been paid to such factors of the national creation as common origin and ethnic territory. The emphasis is also made on the toponymical and onomastic works of the historian.

УДК 94 (477)

Олександр Олієвський

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ТИЛУ І ДОПОМОГА ФРОНТУ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОСІЙСЬКОЇ ПРЕСИ)

У статті висвітлено основні чинники, які розкривають психологічний стан тилу. Охарактеризовано становище і допомогу фронту в період Першої світової війни.

Життя тилу – це особлива сторінка в літописі Великої війни 1914–1918 рр. Тил був тісно пов'язаний з фронтом, який впливав на нього в залежності від розвитку ситуації на передовій. Отже, основною метою, даної статті є спроба висвітлення різних форм допомоги фронту через призму повсякденних настроїв. Насамперед, ми звертаємо увагу на те, що еволюція настроїв в суспільстві під час війни відбувалася в залежності від загальної соціально-політичної, воєнної та психологічної ситуації в Європі, і проходила декілька етапів. Так в момент проголошення війни стан тилу характеризувався двома важливими чинниками: як розгубленість і спалах патріотизму, потім відбувався пошук сенсу в контексті переосмислення цінностей і нарешті занепад в душі "шпенглерівського скептицизму".

Перший етап був викликаний тим, що ніхто не очікував війни. Відносно майбутнього люди були налаштовані оптимістично. Весна і літо 1914 р. відзначалися в Європі виключним спокоєм, – писав британський державний діяч Уїнстон Черчилль. Здавалось, що європейський конфлікт найменше очікувався в 1914 р., ніж в 1911, 1912 і 1913 р., – пояснював історик Д. Гуч. Інший дослідник Д. Тейлор пише, що ніхто не приймав небезпеки війни серйозно, за виключенням лише воєнного аспекту, ніхто не очікував соціальної катастрофи.

Другий чинник, цілком імовірно, був пов'язаний з національними почуттями народу. Зростаючий інтерес до війни у населення, особливо в перші тижні війни, був викликаний насамперед патріотичними почуттями, грандіозністю подій, усвідомленням того, що маленька людина може творити світову історію. Письменник Стефан Цвейг був зворушений патріотичними юрбами на вулицях. "Такого ще не траплялося – тисячі й сотні тисяч людей відчули те, що мали відчувати і за мирних часів: усі вони – єдина спільнота, – скорились невідомій силі, яка відірвала їх від повсякденного життя" [1: 922]. Мабуть, тією невідомою силою, яка згуртувала людей, було переконання у тому, що існує зовнішній ворог, від якого треба боронитися. "Народи всіх країн, що приймали участь у війні, – писав французький дослідник Жан-Жак Бекер, – поділяли загальну думку, що вони захищаються від зовнішньої агресії, при цьому неважливо було, хто першим розпочав воєнні дії. Ця віра була настільки сильною, що навіть в багатонаціональних державах, таких як Австро-Угорщина, спостерігались ті ж самі стереотипи поведінки людей, що і скрізь" [2: 47]. Так, наприклад, в Росії норма забезпечення військовополонених нижчих чинів, яка складала такий розмір, як і для нижчих чинів російської армії, була змінена, оскільки "зрівнювати всіх, хто йшов губити нашу землю з її захисниками – не слід" [3: 2]. Для порівняння наведемо приклад про подібні настрої у Франції. Зокрема, французьке духовенство, кардинали Ремса, Бордо, Монпельє, до річниці з початку війни звернулись до французьких єпископів з наступними словами: "Наша справа – справа права, тому що ми б'ємося за цілісність території, за нашу національну незалежність. Наша справа, справа самої цивілізації..." [3: 2].

Третій чинник був пов'язаний з тим, що тотальний характер війни, якщо можна так висловитися, продукував почуття спільності, значно активізувавши при цьому солідарну

поведінку в тилу, оскільки певна спрямованість на позитивну роботу в умовах екстремальної ситуації, що склалась в період, який ми розглядаємо, надавала сенс людському існуванню, а також значно покращувала психічний стан людини. В умовах тотальної, небаченої агресії, яка заповонила суспільство з початком війни, єдиним порятунком від духовного знищення стала робота, наповнена сенсом. Людина в тилу забувала про агресивність лише тоді, коли вона повністю віддавалася потрібній справі, саме тоді вона отримувала сенс свого існування. Відомий сучасний психолог В. Франкл відзначав, що "агресивні імпульси розростаються насамперед там, де існує "екзистенціальний вакуум" [4: 36]. Не випадково, базельський пастор Літбах у своїх проповідях про першовитоки Великої війни 1914 року говорив: "Ні, ця війна не зненацька впала серед вас. Вона виростає з того світу, якого ви тепер благаєте, тому що це був поганий світ, тому що це був гнилий світ...тому, що спочивав на егоїзмі, на боротьбі кожного проти кожного" [5: 82]. Мабуть тому люди опинились розгубленими перед випробуванням долі, яка так жорстко розбила їхню віру у золотий вік, у прогрес, у мудрість і доцільність тої форми суспільства, яка існувала до війни. "Навіщо накопичувати століттями культурні та ідейні цінності, – задавали вони собі питання, – щоб їх зруйнувати одним пострілом шістнадцятидюймової гармати?" [6: 269]. І як тільки пролунав цей постріл, сутність людського буття, за висловом М.Хайдеггера, перейшла в "блукаючий засіб існування і пустоти" [7: 189].

І нарешті четвертий чинник, на якому ми не акцентуємо увагу в даній статті, впливав з очікування кінця війни. Затягування війни викликало у багатьох людей відчуття фатальної приреченості. Адже ніхто не очікував тривалої війни, усі сподівались на найскоріше вирішення конфлікту, однак реальність виявилась суворішою, ніж сподівання і з цим необхідно було рахуватися. Часопис "Земщина", посилаючись на румунську газету "Victorul", писав: "Якщо б хто-небудь у момент проголошення війни висловив припущення, що ця війна триватиме більше року, то його вважали б за божевільного" [3: 2].

В першій рік війни життя тилу мало чим відрізнялося від довоєного року і здавалось, що події на фронті ніяк не хвилюють тих, хто залишився в тилу. Про це неодноразово писалось в російській пресі. Так, часопис "Новое время", характеризуючи тилове життя, писав: "В той час, коли вздовж берегів Сану та на полях Галичини кипить найбільша битва – на нашому побутовому фронті... панує така тиша, що вже за декілька верст від передових окопів забуваєш про війну та про всі з нею пов'язані трагедії..." [8: 2]. Часопис "Земщина" наводить враження кореспондента про життя в Петрограді, де він перебував кілька днів у відрядженні: "...загальний настрій бридкий... Театри ставлять яскраві вистави: заповнені як ніколи, і фарси, і цирки, і мініатюри. Кіноматографи трощаться від народу. Скачки діють..." [9: 4]. Видання "Вестник Европы" також не зміг обійти увагою настрої тилу, відзначаючи наступне: "Спостерігаючи вуличне життя, інколи можна навіть забути про війну. Вулиця магазинів, трамваїв, візниць живе своєю звичайною повсякденністю. Загальне ставлення вулиці до створеного війною становища характеризується цілковитим спокоєм" [10: 391].

Не менш спокійно було і в ближньому тилу. Зокрема, "Киевская мысль" відзначала, що в Кременці: цілими днями, іноді й ночами чути гуркіт гармат, стрілянину рушниць і тріскотіння кулеметів, однак населення так звикло з цим, що ставиться до цього спокійно" [11: 2]. Аналогічна картина спостерігалась і на окупованій російськими військами австрійській території. На сторінках "Нового времени" відзначалося, що в одному невеликому австрійському містечку війни "не чути і не бачити..." [12: 2]. Подібних прикладів можна було б навести ще багато. Найважливіше для нас спробувати пояснити поведінку людей. Спокій повсякденного життя в умовах Великої війни – це, можливо, захисна реакція на зовнішню агресію, своєрідна форма "втечі від війни" або "занурення у повсякденність". Для підтвердження наведемо витяг з листа, написаного мешканцем Одеси своїй нареченій Еммі: "В даний момент всі інтереси, всі думки, всі душевні прояви інстинктивно зводяться до одного над усім домінуючого фокусу – до нещасної війни, кінець якої ніхто, зрозуміло, передбачити не може. Думати про війну, думати про її нещасні жертви, про наслідки цього побоїща іноді моторошно і жахливо; усіма силами намагаєшся відігнати від всього цього думки; але вони невтримно і наполегливо повертаються до того ж самого, до фізичної болі назрілого питання" [13: арк.2–3]. Процитований витяг з листа,

на нашу думку, є типовим для значної частини населення. Причини цього, цілком імовірно, криються десь на рівні підсвідомого і безпосередньо пов'язані з вище згаданим третім чинником, що впливав на настрої в суспільстві. Але, як тільки в це спокійне тилове життя надходили фронтові звістки, чи вривались потоки поранених, полонених і біженців, говорити про його стабільність слід з великою часткою умовності. Наприклад, рух біженців завдавав клопоту не тільки місцевій владі але й громадянам, що не могло не позначитися на їх настроях. Армія біженців, особливо виселенців, потребувала житла, працевлаштування, грошової допомоги, медичного обслуговування тощо. Однак міста були не в змозі все це забезпечити [14: 119]. Ясна річ, що все залежало від ступеня впливу фронту на життя тилу, від відстані, яку доводилось долати фронтовим потокам, від значення того чи іншого населеного пункту тощо. Все-таки звичайне життя мирної доби поступово змінювалось іншим повсякденним життям – життям в умовах війни. Сучасник на сторінках "Русской школы" писав про те, що коли перший ентузіазм пройшов, і все, що пов'язувалось з війною, поступово почало втрачати характер гострої захоплюючої новини, тоді і розпочалося життя натовпом, на перехрестях вулиць, біля газетних редакцій, життя від виходу одного газетного повідомлення до виходу іншого [15: 57]. Окрема людина почуває себе незахищеною, якщо вона самотня, а війна з неймовірною силою засвідчила відчуження людини, її розгубленість перед соціальною катастрофою [16: 172]. Відчуження породжувало страх, а він, у свою чергу, згуртовував людей, допомагаючи долати почуття самотності. Це породжувало відчуття спільної долі, а також безпеки. Таким чином, відносно спокійний хід тилового життя, на нашу думку, є наслідком не відстороненості, як здається на першій погляд, а результатом очікування швидкого завершення війни. Навіть думка про те, що війна "нас" не стосується, вже є певною реакцією на подію і підкреслює певне ставлення до війни. Так, наприклад, один російський письменник, який перебував на передових позиціях лише тиждень висловився так: "Не розумію я війни, не відчуваю її. Дратує вона мене". Інший письменник, перебуваючи в Петрограді, на пропозицію поїхати хоча б на 10–15 днів у Польщу для того, щоб особисто побачити перебіг воєнних дій відповів: "На війну? А чому не на Марс"? [9: 4]. Нам здається, що це були прояви нестабільного психологічного стану, а зовнішній спокій досить часто поєднувався з неабиякою внутрішньою напругою, яка повинна була знайти свій вихід у практичній діяльності. Розгублення та нерозуміння сенсу війни компенсувалося зростаючою ейфорією натовпу, а також активізацією різноманітної діяльності, яка б носила корисний характер для країни. В цьому можна побачити спробу сконцентруватися на повсякденних, побутових справах і таким чином полегшити власний душевний стан. Таким чином, втрата сенсу негативно вплинула на життя тилу, однак єдиним порятунком від "екзистенціального вакууму" багато хто вбачав у активній діяльності. Люди спрямовували свій погляд у майбутнє, вони шукали справу, яка їх очікувала, на сенс, який вони прагнули реалізувати. Саме пошук сенсу свого існування в умовах європейської кризи, вимагало від людей створення відповідної напруги, оскільки вона давала відчуття відповідальності за долю країни, а реалізувати почуття відповідальності людина могла лише тоді, коли активно приймала участь в різноманітних справах, допомоги фронту [4: 36].

Однією з форм такої допомоги був збір пожертв для потреб фронту. Вже з перших тижнів війни розпочався збір пожертв. Пожертви були різними, і призначалися як безпосередньо для передової, так і тим, хто постраждав від війни, насамперед, пораненим. Окрім цього, допомога надавалася також і родинам мобілізованих на фронт [17: арк.18]. В допоміжних акціях брали участь суспільні комітети, а також окремі громадяни, серед яких були і представники заможних верств населення. Наведемо декілька прикладів: редакція газети "Школа и жизнь" організувала комітет допомоги постраждалим від війни. Різні вчительські організації приймали рішення допомагати родинам мобілізованих на війну [18: 758]. Справа не обмежувалась лише збиранням необхідних коштів, окрім цього створювались спеціальні дружини, як правило з учнівської молоді, для допомоги родинам солдатів і офіцерів. Так, зокрема, в багатьох містах Харківської губернії були створені учнівські загони для збирання врожаю на полях солдатів. Представники земства і кооперативів Сорокського повіту, тієї ж губернії, вирішили зібрати врожай безкоштовно.

В містечку Клімовичі означеної губернії, місцева гімназія організувала трудову допомогу сім'ям воїнів, а місцеве земство здійснювало широку матеріальну допомогу організаціям [19: 4]. Трудові загони створювались і в інших місцях [20: 4]. У зборі пожертв також приймали участь вищі прошарки суспільства. Так, наприклад, Велика княгиня Ольга Миколаївна, яка очолювала особливий Петроградський комітет по здійсненню допомоги родинам мобілізованих на війну, особисто приймала в Зимовому Палаці пожертви на користь цього комітету [21: 4]. В Ялтинському повіті, за ініціативою губернатора, відкрилася губернська оздоровниця-притулок зі школою для 100 хлопчиків, дітей загиблих або скалічених воїнів. Збір грошей в Сімферополі приніс близько 10 тис. крб. У Новочеркаську надзвичайні дворянські збори ухвалили видати 12 тис крб. на потреби війни і 3 тис крб. комітету допомоги пораненим і вилікуваним воїнам, а також на створення в Києві притулку для воїнів, які перенесли тяжкі операції В Тамбові син фабриканта Асеев на власні кошти зорганізував автомобільно-кінний санітарний загін, витративши на це близько 40 тис. крб [19: 4]. А землевласник Сатін безкоштовно передав у повне користування військово-промислового комітету свій чавунолітейний завод [22: 4]. Не відставали й незаможні люди. Один селянин передав Старобельському повітовому голові, що в Харківській губернії, сто крб. на потреби фронту [23: 4]. В деяких селах Новоузенського повіту організовувалися гуртки селянської молоді з метою надання допомоги родинам мобілізованих [24: 4]. Відзначимо також, що допомога здійснювалася і у вигляді освітянської роботи. Члени Московського писемного товариства влаштовували пораненим екскурсії, концерти в шпиталях, а також читання [25: 951]. Активно діяв у Києві загін сестер-викладачок армії Південно-західного фронту, який мав на меті ведення бесід з пораненими, що було своєрідною психологічною реабілітацією [26: 866].

Отже, реакція тилу на фронтові події була обумовлена психологічними чинниками, які змінювалися від розвитку загальної воєнно-політичної ситуації. Несподіваність світового конфлікту породило відчуття розгубленості та самотності, яке згодом переросло в обурення і бажання захистити країну від "нападу" ворога. Це викликало почуття патріотизму. Національний підйом дав почуття спільності, силу духу, нестерпне бажання долучитися до великої справи перемоги над ворогом. Допомога фронту стала справою всього народу, і виявилась у масових проявах діяльності населення. Вона проявлялась в двох основних аспектах: збирання пожертв і допомога пораненим та родинам мобілізованих на фронт. Різні прошарки населення приймали участь у такій діяльності, що засвідчує про досить високі моральні якості суспільства, яке мало тривалі благодійні традиції.

Список використаних джерел

1. Норман Дейвіс. Європа: Історія. – К.: Основи, 2000. – 1464 с
2. Жан-Жак Беккер. Новое в изучении истории первой мировой войны во Франции // Новая и Новейшая история. – 1999. – № 2. – С. 44–52.
3. Отклики войны // Земщина. – 1915. – 22 июля.
4. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
5. Единение народов и война // Бюллетень литературы и жизни. – 1915/16. – № 2. – С.80–84.
6. Дионео. Письмо из Лондона // Вестник Европы. – 1915. – № 2. – с.265 -281.
7. Хайдеггер М. Время и бытие. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
8. Из ближайших тылов: Впечатления // Новое время. – 1915. – 16–29-го мая.
9. Отклики войны. Настроения. Русская интеллигенция // Земщина. – 1915. – 23 сентября.
10. Хроника. Вопросы внутренней жизни // Вестник Европы. – 1915. – № 9. – С.371–376.
11. Хроника войны. В Кременце // Киевская мысль. – 1915. – 24 октября.
12. Письма с войны // Новое время. – 1915. – 6–19-го мая.
13. Цетральний державний історичний архів України у м. Києві (далі -ЦДІА у м. Києві) – Ф.385. – Оп. 2. – Спр.161. – Арк. 2–3.
14. Клейборт Л. Беженцы // Современный мир. – 1915. – № 11. – С. 115–128.
15. Жулев П. Война и киноматограф // Русская школа. – 1915. – С. 57–71.
16. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого "Я" // Психология масс. Хрестоматия (Редактор-составитель Д.Я Райгородский). – Самара: Издательский Дом "БАХРАХ", 1998. – С. 131–194.
17. ЦДІА України у м. Києві. – Ф.274. – Оп. 5. – Спр. 29–31. – Арк. 18.
18. Хроника // Вестник народного образования. – 1914. – № 10. – С. 734–762.
19. На нужды войны // Земщина. – 1915. – 5 июля.
20. Трудовые дружины // Земщина. – 1915. – 14 июля.
21. Прием пожертвований в Зимнем дворце // Земщина. – 1915. – 3 июля.
22. На оборудование армии // Земщина. –

1915. – 20 июля. 23.Отклики войны. Дар крестьянина // Земщина. – 1915. – 7 марта. 24.Помощь семьям воинов // Земщина. – 1915. – 2 июля. 25.Хроника // Вестник народного образования. – 1914. – № 12. – С.942–955. 26.Хроника // Вестник народного образования. – 1914. – № 11. – С.860–867.

Oleksandr Olij evskij

A PSYCHOLOGICAL CONDITION OF REAR AND THE HELP TO FRONT WITHIN THE WARS (BEHIND MATERIALS OF RUSSIAN PRESS)

In clause it is displayed the basic features which open a psychological condition of rear. The condition and the help to front within the First world war is characterized.

УДК 94 (477)

Оксана Гомотюк, Людмила Давидович

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ АСПЕКТІ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 РР.)

У статті зроблено спробу проаналізувати дії Української Центральної Ради у соціально-економічній сфері до жовтня 1917 та після більшовицької революції у Росії.

У багатомісячній історії українського народу чимало цікавого й навчального. Однією з яскравих сторінок початку ХХ століття є виникнення та діяльність Центральної Ради, яка проіснувала майже чотирнадцять місяців – з березня 1917 до квітня 1918 року і пройшла шлях поступової еволюції від громадського об'єднання до вищого органу державної влади УНР шляхом справжнього злету, торжества національного духу і, водночас, глибоких розчарувань, прикрих, нищівних невдач.

До повалення Тимчасового уряду, взявши "Інструкцію Временного Правительства" за основу у своїй роботі, Генеральний Секретаріат, будучи його органом, не міг нічого реального зробити у справі задоволення економічних вимог українського народу [1: 13].

На початку змагань за національно-державне відродження УЦР надіялась, що розв'язання соціально-економічних проблем, як і вже встановлених громадсько-політичних свобод, відбудеться у загальноросійському демократичному руслі. Це усвідомлене сподівання, думається, сильно підкріплювалось демократичним побоюванням, щоб "...не викликати різницю між представниками партій і груп" [2: 16] у новоствореному національному центрі.

Продовження ж Тимчасовим урядом соціально-економічної політики царизму, прокрустова централізація, господарська розруха, а, чи не найголовніше, входження в червні 1917 р. до ЦР представників робітництва підштовхнуло провід національно-визвольного руху поставити "домагання економічно-соціальні" [3: 16].

Ці вимоги знайшли відображення в програмних документах провідних соціалістичних партій, представлених в ЦР.

Українські соціалісти, як і їх колеги по II Інтернаціоналу, вимагали скасування приватної власності, вважали, що лише на шляху соціалізму можна побудувати соціально справедливе суспільство. Цим, як образно висловився відомий дослідник історії еконо-

міки України з діаспори І.Коропецький, вони "б'ють мертву коняку" – соціальну несправедливість – у дусі середини минулого століття [4: 217].

Соціалізм в Україні був не лише своєрідною ідеологічною модою, а й мав під собою реальний соціальний ґрунт, що сприяло його поширенню. Але українські соціалісти не спромоглися створити власної програми, пристосованої до специфічно українських обставин, що виразно відмежовувала б український соціалізм від російського.

Так само і започаткована революцією перебудова соціальної структури розглядалася українськими провідними колами як справа всеімперського масштабу.

Торговельно-промислові, землевласницькі й ремісничі верстви України заради своїх соціально-економічних інтересів поринули у вир загальноросійських політичних процесів. Отже, нація не була сконсолідована навколо соціально-економічної програми [5: 48].

Провідні політичні партії, представлені в ЦР, намагались закріпити свої програмні вимоги на численних місцевих і всеукраїнських селянських і робітничих з'їздах.

З ініціативи УПСР на початку травня 1917 р. було утворено Українську селянську спілку як професійну організацію селянства, яка поділяла погляди есерів на вирішення земельного питання. Впродовж травня-червня цього ж року відбулися губернські з'їзди Спілки на Київщині, Полтавщині, Харківщині, Херсонщині, Катеринославщині, Поділлі, які ухвалили скасувати приватну власність на землю, конфіскувати поміщицькі, удільні і монастирські землі й передати їх трудовому народу [6: 11, 14, 15]. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд, що проходив з 10 по 15 червня 1917 р., також підтримав програмні вимоги УПСР щодо аграрного питання. Таку ж позицію зайняв і перший Всеукраїнський робітничий з'їзд, що відбувся з 24 по 26 липня цього ж року [8].

Практично першою економічною програмою ЦР стала вже згадувана декларація Генерального Секретаріату від 9 липня 1917 р., в якій наголошується, що самих національно-політичних домагань стало мало. Народ хоче об'єднатись для задоволення і розв'язання всіх питань, які висуває йому і економічна, і соціальна обстановка [9: 300]. Документ орієнтував український уряд на самостійне, незалежне від Тимчасового Уряду, проведення земельної і продовольчої політики в руслі рішень I Всеукраїнського селянського з'їзду. Фінансова ж система повинна була базуватись не на державному, а на моральному ґрунті до часу проголошення автономної держави [10: 301–302]. Питання державної політики в галузі промисловості і торгівлі декларація не заторкувала. Створення генеральних секретарств промисловості, пошти й телеграфу, праці і шляхів та ін. обумовлювалося в уже згадуваному Статуті Генерального Секретаріату, але Тимчасовий уряд своєю Інструкцією відкинув ці домагання.

Така оцінка не радикалізувала вимог ЦР до Тимчасового уряду і майже не вплинула на темпи соціально-економічних перетворень. Про це засвідчує економічна частина другої декларації Генерального Секретаріату, яка тричі розглядалася на його засіданнях [11] і 12 жовтня 1917 р. була оголошена В.Винниченком у Малій Раді.

Після більшовицького перевороту ЦР в своєму III Універсалі проголосила запровадження державного контролю за виробництвом і розподілом продуктів не тільки в інтересах України, але "і цілої Росії", скасування приватної власності на землі нетрудових господарств; передачу їх у власність трудового народу без викупу; встановлення 8-годинного робочого дня в промисловості [12: 67–68]. З цих невиразних формулювань складалася вся соціально-економічна програма фактично вже самостійної держави. До того ж відсутність завдань щодо створення національної скарбниці, запровадження контролю над банківською системою позбавляло ЦР реальних можливостей реалізувати і цю "куцу" програму.

Після проголошення самостійності і суверенності України вже виключалась можливість відтягувати у будь-який спосіб розв'язання соціально-економічних завдань. Саме тому IV Універсал скасовував право земельної власності, в тому числі і селянської, встановлював соціалізацію землі, передавав державі порядкування лісами, водами та підземними багатствами; зажадав негайно приступити до переведення заводів і фабрик на мирний стан, підвищення продуктивності промисловості держави і ліквідації на цій основі безробіття; встановлював державну монополію на зовнішню і найважливіші галузі внутрішньої торгівлі; запроваджував державно-народний контроль над усіма банками,

кредит яких повинен надаватися головним чином на підтримку трудового населення та на розвиток народного господарства УНР [13: 71–72].

Зволікання ЦР з соціально-економічними реформами вплинуло на рішення третього Всеукраїнського з'їзду з продовольчих справ, який, вказавши на велике безладдя в харчовій та інших галузях, несправедливість розподілу, рішуче поставив питання, щоб уся продовольча справа в Україні негайно перейшла до відання Генерального Секретаріату [14] ЦР, реагуючи на резолюцію з'їзду, 12 листопада створює такі нові генеральні секретарства, як продовольчих справ (М.Ковалевський), торгівлі і промисловості (М.Ткаченко), праці (М.Порш) [15: 30].

Для реалізації соціально-економічної програми новопосталій українській державі необхідна була власна фінансова система, котра включала б бюджет, свою грошову одиницю, джерела поповнення національної скарбниці тощо. На початку своєї діяльності ЦР, не одержуючи коштів від Тимчасового уряду, намагалася забезпечити свої грошові потреби шляхом прогресивного національного оподаткування українського народу [16], яке базувалося на добровільних засадах і не могло в силу цього дати вагомих фінансових результатів. За ініціативою фінансової комісії ЦР було проголошено збір грошей, коштовностей в Український національний фонд. Пожертвування поступали від окремих осіб, громад, установ [17], але це були мізерні суми в порівнянні з потребами молодої держави.

Під кінець літа 1917 р. була зроблена ще одна спроба добровільного прогресивно-прибуткового оподаткування [18], але не підкрплене примусовими діями воно не дало результатів. Це змусило Генеральний Секретаріат заслухати на своєму засіданні 15 листопада 1917 р. доповідь М.Туган-Барановського про стан фінансів в Україні і доручити йому підготувати проект законодавчого акту про фінансову систему [19].

23 листопада 1917 р. у зв'язку з нестачею грошей Генеральний Секретаріат прийняв рішення про тимчасовий випуск спеціальних грошових бон на умовах забезпечення їх кредитами Держбанку. Того ж дня київська контора російського Держбанку була реорганізована в Український державний банк [20], котрий повинен був стати основою фінансової системи. Важливе значення мав прийнятий 22 грудня 1917 р. Малою Радою закон про надходження всіх прибутків і податків, зібраних в Україні, до Головної Скарбниці УНР [21: 40].

6 січня 1918 р. ЦР ухвалила закон про випуск Українським державним банком кредитних білетів УНР на суму 500 млн.крб. [22]. Перші українські гроші появилися 7 січня 1918 р. [23: 36]. Це були кредитні білети з тризубом по 100 крб. [24]. З 1 березня законом Малої Ради в УНР запроваджується нова монетна система. Грошовою одиницею стає гривня [25–57], але через затягування друкування в Німеччині необхідної кількості гривень, Рада Народних Міністрів прийняла 5 березня постанову про обов'язковий прийом усіх кредитних білетів російської державної скарбниці за курсом 1 рубель = 1 карбованець [26: 37].

Незважаючи на неодноразове обговорення питання про власний бюджет [27], його так і не було складено. Всі державні видатки проводились на підставі тимчасових розписів, які складали відповідні міністерства на кожні чотири місяці і подавалися на затвердження ЦР [28]. Основна частина видатків призначалася для потреб центральних органів [29].

Після жовтневого перевороту ЦР, хоч і повільно, але цілеспрямовано проводила робітничу політику. Так, 11 грудня 1917 р. було ухвалено закон про робітничі комітети, а з початку 1918 р. – "Про біржі і праці", "Про місцеві комісаріати праці", "Про примирюючі камери", змінено положення про забезпечення робітників на випадок хвороби [30]. 7 лютого цього ж року ЦР ухвалила закон "Про 8-годинний робочий день". Було підготовлено ряд законопроектів, які мали врегулювати ще ряд соціально-економічних питань. Нами виявлено проекти законів про страйки, інспекцію праці, наймання сільських робітників, фабричні робітничі комітети [31].

Український уряд у другій декларації передбачив курс на запровадження "державного контролю і регуляції господарського життя" [32: 318]. Державний контроль не передбачав націоналізацію промисловості і зміну форм власності. Запровадження державного

контролю за виробництвом і розподілом розпочалося з сільського господарства, хлібозаготівлі [33], а в інших галузях економіки він організаційно завершився в березні 1918 р. [34].

З часу проголошення УНР Центральна Рада звертає увагу на проведення аграрної політики. Її III Універсалом скасовується приватна власність на землю, яка без викупу мала перейти в руки трудового народу. Це положення підтвердив IV Універсал 25 листопада 1917 р. оголошується "Пояснення щодо положень Універсалу із земельного питання" Генерального Секретаріату, в якому уряд не дозволяв "ніяких самовольних захватів машин, лісів, будинків, коней, скота і земель" [35].

31 січня 1918 р. ЦР прийняла земельний закон. Його проект розробляла комісія у складі відомих діячів УПСР П.Христюка, О.Шумського, російських есерів Пухтинського і Дешевого [36: 50], що наклало відбиток на його неукраїнський зміст. Іде мова про ігнорування історичних традицій земельної власності в Україні і запозичення ідей російського законопроекту часів II державної думи, запропонованого соціалістами-революціонерами. Фундаментом закону була соціалізація землі й земельна громадян, що ніколи не існувала в Україні, незважаючи на примусове накиннення її Росією [37: 70]. Закон скасовував в Україні "право власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами...". Він вивласнював без викупу не лише нетрудові землі, але й скасовував будь-яку, в тому числі, і селянську власність на землю. Землі відводилися земельними комітетами в приватно-трудове користування сільським громадам (общинам) та добровільно організованим товариствам [30: 225–226]. Термін користування землею встановлюється громадам і товариствами, що передбачало періодичний перерозподіл землі відповідно до змін родинного складу.

Закон, хоч і наділяв безземельних селян за рахунок конфіскації її у великих земле-власників, не завершував аграрної революції в Україні, а переносив її в іншу, ще більш небезпечну площину. До того ж більшовицька агресія та німецько-австрійська окупація України не дозволили впровадити в життя і такий земельний закон. Завдання ЦР щодо наділення селянства землею недопущення спаду рівня продуктивних сил і забезпечення собі підтримки з боку селянства – не було виконане. Така земельна політика, з іншого боку, "служила ґрунтом не тільки до агітації проти Української республіки серед буржуазних кіл, але, – як писав М.Грушевський, – нею пробували дискредитувати українську державу в очах німців і австрійців, пошукати в них опори" [39].

25 березня 1918 р. у Лубнах на Полтавщині Українська партія хліборобів-демократів скликала з'їзд заможних селян, який засудив політику ЦР в аграрному питанні, вимагав права власності на землю, введення своїх представників до українського парламенту. З цими вимогами з'їзд направив делегацію до Києва, яку 26 березня прийняли М.Грушевський, В.Голубович, М.Ковалевський та ін. Селянські вимоги не були задоволені [40: 67].

Такими, мало що втішними, є підсумки соціально-економічної політики ЦР.

Список використаних джерел

1. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. Т.П. – Прага, 1921.
2. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. – К. – 1992.
3. Там само.
4. Коропецький І.С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. – К. – 1995.
5. Кононенко К.С. Україна і Росія соціально-економічні підстави Української національної ідеї 1917–1960. – Мюнхен – 1965.
6. Велика українська революція. Матеріали до історії відновлення української державності. Календар історичних подій за лютий-березень 1918 року. Упоряд. Л.Зозуля. – Нью-Йорк, Вільна Академія Наук у США. – 1967.
7. ЦДАВОУ. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.30.
8. Там само – Спр.5. – Арк.26.
9. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: У 3-х т. (Упор. Т.Гунчак, р.Сольчаник). – Б.М. – 1983. т.1.
10. Там само.
11. ЦДАВОУ. – Ф.1063. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.24.
12. Конституційні акти України, 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., Філософська і соціологічна думка. – 1992.
13. Там само.
14. ЦДАВОУ. – Ф. 2197. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.42.
15. Велика українська революція. – Нью-Йорк, 1967.
16. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917 – 28 квітня. – 17.
17. ЦДАВОУ. – Ф.1434. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.18,19,29,30.
18. ЦДАВОУ. – Ф.1115. – Оп.1. –

Спр.13. – Арк.6. 19. Там само. – Ф.1063. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.54. 20. ЦДАВОУ. – Ф.1063. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.70–70 зв. 21. Велика українська революція. 22. ЦДАВОУ. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.172. 23. Неманов Л.И. Финансовая политика Украины 17 ноября 1917 – 4 февраля 1919). – К. – 1919. 24. ЦДАВОУ. – Ф.1063. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.24. 25. Велика українська революція. Нью-Йорк. – 1967. 26. Неманов Л.И. Финансовая политика Украины. 27. Нова Рада. – 1918. – 13 березня. 28. ЦДАВОУ. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.12. 29. Там само. – Арк.27; Ф.1063. – Оп.1., Спр.6. – Арк.80. 30. ЦДАВОУ. – Ф.3266. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1. 31. Там само. – Ф.1063. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.12–30. 32. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. 33. ЦДАВОУ. – Ф.2197. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.63. 34. Там само. – Спр.14. – Арк.2. 35. Там само. – Ф.1063. – Оп.3. – Спр.4. – Арк.4 зв. 36. Велика українська революція. – С.50. 37. Кічігіна Н.Р. Аграрне питання Центральної Ради на сторінках "Українського історика" // Укр.історик. – 1994. – № 1–4. – С.70. 38. Земельний закон Центральної Ради // Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. Ред і вст.стаття Любомира Винара. – Нью-Йорк-Львів-Київ-Торонто-Мюнхен-1992. 39. ЦДАК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.182. – Арк.400. 40. Багатопартійна Українська держава на початку XX ст. Програмні документи перших Українських партій. (Упор. В.С.Журавський). – К., – 1992.

Oksana Gomotyk, Lyudmila Davudovuch

SOCIAL AND ECONOMICAL ASPECT OF THE REVOLUTIONARY PERIOD (MARCH, 1917– APRIL 1918)

Paying attention to the positive and negative experience from 1917 and later this article is about social economic aspect of the Central Rada during the revolutionary period.

Галина Басара

МУНІЦИПАЛЬНА ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ЇЇ УРЯДІВ

Розглядається процес становлення та особливості муніципальної політики Центральної ради та її урядів у контексті суспільно-політичної ситуації в українських провінційних містах у березні 1917– квітні 1918 рр.

Політична весна 1917 року вирвала українців із трясовини чиновницько-бюрократичного державного механізму Російської імперії. Нагальна потреба розбудови власного державного апарату вимагала від лідерів українського руху швидкого вирішення багатьох невідкладних питань у життєво важливих сферах суспільного життя. Одна з таких проблем – це забезпечення можливості вільного розвитку місцевого самоврядування, яке було, і залишається понині, найприкметнішою ознакою демократії.

Про цілковите підминання суспільства владою у Російській імперії, забезпечене поліцією, виразно засвідчувало ставлення царизму до органів міського самоврядування. З часу свого впровадження в Російській імперії згори, державою, всупереч самій ідеї самоврядування, міські думи цензового характеру були тими виборними органами влади, де загал, хоч і рафінованої, громадськості міг проявити ініціативу. Однак, кожна нова редакція "Городового Уложения" обмежувала політичні права органів міського самоврядування і, нарешті, за "Городовим уложением" 1915 року вони втратили їх зовсім. Виразне ігнорування царизмом провінційної еліти, здебільшого згуртованої у думах, стало одним із факторів наростання незадоволення правлячою владою й консолідацією навколо цього незадоволення усього суспільства. З вибухом Лютневої революції питання про демократизацію органів місцевого самоврядування – міських дум і земств постало одним із найперших. Очевидно, зумовлювалося це і тим, що за умови фактичного багатовладдя,

зокрема, в Україні, міські думи перетворилися на органи реальної політичної влади. Таку зміну ситуації на місцях зумів вловити Тимчасовий уряд і повною мірою використовувати для зміцнення свого авторитету в провінції. У період, коли інститут губернських та повітових комісарів перебував на стадії формування й утвердження де-факто, саме міські думи були тими органами реальної місцевої влади, зв'язок якої з центром залишався неперервним.

Українська Центральна рада з моменту свого утворення зіткнулася з необхідністю налагодження співпраці як із міським самоврядуванням, так і з іншими органами влади, що виникли після революції у губернських і повітових центрах українських губерній. Зокрема, у містах залишалися існувати місцеві державні та громадські органи колишньої Російської імперії (контрольні, фінансові, судові та військові), діяли державні (міські виконкоми громадських організацій, міський комісар і начальник міської міліції, міський продовольчий комітет, установи Міністерства праці) і громадські, з функціями державних (міські, повітові і губернські земські утворення), органи, утворені Тимчасовим урядом, громадські органи, що виникали стихійно, як прояв революційної творчості мас (фабрично-заводські комітети та професійні союзи) [6: 334]. В умовах боротьби з Тимчасовим урядом за визнання легітимним крайовим органом влади, Центральній раді слід було подбати і про власне утвердження у містах – провінційних адміністративних центрах.

Заходи Центральної ради та Генерального Секретаріату, а з січня 1918 року Ради Народних Міністрів УНР у цьому напрямку можна окреслити як муніципальну політику, під якою розуміємо не тільки сферу юридично-нормативних відносин з органами міського самоврядування, а весь комплекс зв'язків Центральної ради та її урядів з органами міської влади, громадськими та політичними організаціями, городянами на правовому, соціально-економічному, політичному та організаційному рівнях.

На початковому етапі діяльності Центральна Рада одразу зіткнулася не лише з проблемами власної самоорганізації, а й з потребою об'єднання всього українського руху – як до організації, що взяла на себе це завдання, до неї почали звертатися за допомогою українські організації з провінції. Вже на засіданні УЦР 10 березня 1917 р. розглядалося прохання про моральну підтримку "Просвіти" міста Кам'янки Катеринославської губернії [8: 40].

Всеукраїнський національний конгрес, проведений у квітні 1917 року з метою "надати Центральній Раді характер справжнього представництва всього організованого українського народу" [4: 7], також засвідчив відродження українського руху в містах. На думку Б.Мартоса, цей конгрес став з'їздом українства більших і менших міст, де були хоча б невеличкі українські громади. "На Конгресі були селяне й робітники, але в такій малій кількості, що його можна вважати з'їздом української інтелігенції" [5: 112]. Свою думку автор підтверджує даними про соціальний статус членів Центральної Ради, які були обрані на конгресі, вказуючи на переважання представників інтелігенції і на те, що навіть від "Селянської Спілки" було обрано п'ять інтелігентів, що працювали в Земстві та кооперативних союзах. Документальні дані підтверджують слушність наведеного твердження. Дійсно зі 115 членів ЦР, обраних національним конгресом лише робітничий блок організації представлений 5 київськими робітниками і від військових організацій 3 солдати і один матрос (решта старшини) [8: 63–65]. Отже, більшість обраних були українськими міськими діячами.

Улітку 1917 року, згідно постанови Тимчасового уряду, вперше мали відбутися вибори до міських дум на основі загального, рівного і таємного виборчого права.

Розгляд справи "виборів до земських і городських самопорядкувань" Виконавчий Комітет Центральної ради вніс до порядку денного другої сесії Центральної Ради 22 – 23 квітня 1917р. [8: 68]. Однак, у звітах і газетних повідомленнях про другі загальні збори Центральної ради немає згадки про певні рішення з цього питання, як і про те, чи розглядалося воно взагалі [8: 69–74]. Хоча саме на цій сесії УЦР було ухвалено постанову про організацію місцевих українських рад: губернських, повітових і міських з метою "оборони національно-політичних прав українського народу і переведення в життя постанов щодо того національних з'їздів і Української Центральної ради". Право утворення міського комітету надавалося великим містам (без конкретизації яким саме), які прирівнювали-

ся до повітів. В середніх і малих містах – повітових центрах передбачалося утворити повітові ради, для вирішення поставлених завдань як у місті, так і в повіті [8: 72]. Вдруге питання про вибори до міського самоврядування прозвучало на засіданні комітету УЦР 3 травня 1917 року у зв'язку з утворенням у Києві бюро у справах виборів і потребою, як заявив доповідач Іван Чопівський, "цю справу проводити під прапором Центральної ради" [8: 81]. І хоча дане питання стосувалося лише виборів до Київської міської думи, позиція УЦР, висловлена Грушевським і Винниченком, вирішально вплинула і на організацію українських сил на цих виборах і в провінційних містах. Центральна рада відмовилася брати на себе ініціативу в цій справі, відносячи її до компетенції міської української ради [8: 81]. Надалі жодного разу згадане питання у роботі УЦР та її комітету не поставало. В.М.Бойко вважає таку позицію лідерів УЦР цілком виправданою – намагаючись з представницького органу трансформуватись у парламентську установу, Центральна рада не могла безпосередньо очолити українські організації під час виборів [1: 212]. Однак, зважаючи на пропорційну систему муніципальної кампанії 1917 року і на те, що і міські, і повітові українські ради ще довго перебували на стадії становлення і не могли організувати українські сили для потужної участі у ній, молоді українські партії змушені були включитися у вибори за правилами партійної боротьби і блокової тактики. Сподіватися на утворення єдиного національного блоку було важко – головні українські партії: відновлена УСДРП, утворена УПСР, реорганізований Союз автономістів-федералістів уявляли своє тривале партійне життя на українському відрізку політичного поля Росії поруч із загальноросійськими партіями, з яких обирали можливих стратегічних союзників, спираючись на їх досвід та вплив не лише в Україні, але й у Петербурзі. Маючи за собою лише близько трьох місяців самостійної роботи у новому статусі, українським партіям більш важливим видавалося заявити про себе як про політичну організацію певної ідеології, намітити і зконтактувати з можливими, знову-таки ідеологічними, союзниками, ніж замикати свої політичні можливості вузькими рамками національного блоку. Відсутність за такої ситуації координуючої організації, яка б сформулювала цілі, виробила єдину стратегію і тактику для українського руху у цій муніципальній кампанії, негативно позначилася на її результатах.

Демократичної лінії щодо місцевих органів самоврядування Центральна рада притримувалася протягом усього періоду своєї діяльності між I та IV Універсалами. Вже I Універсал закликав міські та земські управи, які стоять за інтереси українського народу до тісного організаційного співробітництва з Центральною радою. Також підкреслювалося, що "в городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди і порозуміння з демократією тих національностей" [8: 104]. Лише організаційний момент у співпраці з міським самоврядуванням, задекларований Центральною радою, виглядає на той час цілком зрозумілим – аж до проголошення УНР голос Центральної ради для міських дум, підлеглих петроградському Міністерству внутрішніх справ, як і для міських комісарів та інших органів влади Тимчасового уряду у містах був не більше, ніж дорадчим. Характерним у цьому плані є конфлікт, який мав місце у Прилуках, коли два члени Центральної ради вже 19 березня 1917 р. намагались організувати свою роботу в приміщенні земської управи, чим викликали протест і скаргу прилуцького комісара Тимчасового уряду Лукомського на адресу полтавського губернського комісара. Відповідь з Полтави була швидка і категорична – студентам (так названо у телеграмі з Прилук членів ЦР) пропонувалося звільнити приміщення управи, про дії "представителей названной организации" телеграфувати у Київ, а про подальший розвиток подій доповідати у Полтаву негайно [17: арк.121–123].

Принципову роль чинник національного складу міського населення України відіграв при обговоренні Малою радою кількості місць в Центральній та Малій раді для національних меншин, якими вони мали поповнитися згідно II Універсалу. Так, на засіданні 2 липня 1917р. В. Винниченко з цього приводу заявив: "Я гадаю, що завше ми мусимо виходити з принципу справедливості. І коли виходити з цього принципу національні меншості мусять пристати на цей принцип і згодитися на 25%. Але ми маємо городи, де більшість населення не наша, та ще до того чужі гарнізони: для них мусимо додати 10%.

Тим більше, що приймаючи на увагу, що ради солдатських і робітничих депутатів грають велику роль на Україні, що вони можуть на цьому опертися, а ще, зважаючи на такі центри, як Харків, Катеринослав, Одеса, котрі можуть більш вороже відноситися до нас, ми, в крайньому разі мусимо погодитись на цих 35%" [8: 168–169].

Основи політики Генерального Секретаріату щодо місцевого самоврядування оголошені у його першій декларації від 27 червня 1917 року, де зазначається, що наступним завданням після організації та освідомлення мас є пристосування всього адміністративного механізму до потреб організованої демократії. Однак "сільські, містечкові та волосні адміністративні органи, Земські Управи, повітові комісари, Городські Думи, губернські комісари, словом вся організація влади може стати в органічний зв'язок з Центральною Радою тільки тоді, коли демократія, яка утворює ці органи, стоїть також в тісному зв'язку з Центральною Радою" [8: 158]. Очевидним є продовження тієї ж лінії, що була накреслена ще I Універсалом. І хоча заява про перехід від організаційної роботи до розбудови адміністративного апарату, була кроком вперед порівняно з положеннями Універсалу, відмова від залучення до державного будівництва вже існуючих місцевих органів влади (а більшість з них не була і не могла бути пов'язана з Центральною радою), свідчила, про небажання Генерального Секретаріату робити спроби по залученню органів самоврядування на свій бік.

Падіння Тимчасового уряду і прихід до влади у Петрограді більшовиків зумовили розпад адміністративної вертикалі: Міністерство внутрішніх справ Тимчасового уряду – міські думи. Разом з проголошенням III Універсалу Української Народної Республіки ці події прискорили визнання Центральної ради органами місцевого самоврядування найвищою краєвою владою, і, відповідно, відбувалося їх підпорядкування Генеральному Секретарству внутрішніх справ, в структурі якого був виділений відділ місцевого самоврядування.

У III Універсалі міститься спеціальний наказ з цього приводу для Генерального Секретарства внутрішніх справ. Хоч і просякнутий духом демократизму, він, однак, конкретно не визначає ні суті, ні структури місцевого самоврядування: "Вжити всіх заходів до закріплення і поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами вищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя" [8: 401]. Цей наказ став основою для діяльності відділу місцевого самоврядування Генерального Секретарства внутрішніх справ. У загальному огляді його роботи зокрема, зазначалося, що першочерговим завданням Секретарства було подбати про те, щоб прискорити організацію місцевих самоврядувань, адже не всі вони вже zorganizувались, а в західній прифронтовій частині навіть не відбулися вибори на підставі нового закону. З тими органами місцевого самоврядування, що почали працювати слід було увійти в тісніший зв'язок, даючи їм відповідні вказівки й роз'яснення щодо обсягу їх компетенції і поліпшення фінансового стану. З цією метою Секретарство внутрішніх справ разом з Секретарством фінансів для того, щоб земства і міські управи могли виконувати свої обов'язки, дозволило їм робити позики і, крім того, звернулося до населення із закликом платити земські та міські податки. Самим органам місцевого самоврядування приписано вжити всіх заходів, щоби і місцеві, і державні податки сплачувалися вчасно. З цією ж метою почалася розробка законопроектів про земське і міське оподаткування, про ліквідацію старих урядових інституцій і передачу справ, якими відали ці установи органам місцевого самоврядування, а також порушено питання про поширення їх прав і об'єднання по всій Україні. Зважаючи на те, що в усіх перелічених справах треба вислухати думку самого населення, якому найкраще відомі місцеві потреби, Секретарство вирішило скликати з'їзд представників земств і городів усієї України після того, як скрізь будуть сформовані органи самоврядування. Для вироблення програми цього з'їзду на окремій нараді представників Київського губернського та повітового земства, Київської міської думи, Південно-Західного відділу Всеросійського Союзу Міст було обрано окрему комісію, якій також доручено виробити норми представництва окремих органів самоврядування. Секретарство Внутрішніх справ запропонувало скликати з'їзд в кінці січня, а до того часу зобов'язалося вирішувати всі питання, з якими органи місцево-

го самоврядування будуть звертатися і дбати про те, "щоб вони працювали якнайкорисніше, утворюючи міцний ґрунт для поступового свого розвитку." [10: арк.80–80зв.]. Надалі питання пов'язані з органами місцевого самоврядування часто виникали при розробці тих чи інших законопроектів. Так при поверненні на доопрацювання проекту Тимчасового Положення про губерніальних інспекторів міліції, окремо було наголошено, щоб не порушувати у ньому прав місцевого самоврядування [9: 16]. Також новим у діяльності Генерального Секретаріату було вирішення питання про надання статусу міста. На засіданні Секретаріату 27 грудня 1917 року В.Винниченко доповів прохання населення містечка Кривого Рогу, яке налічує 25 тисяч жителів, має три банки і розташоване в районі 19 великих шахт, "про перейменування його в город". Рішення Генерального Секретаріату у цій справі свідчить про те наскільки обережну лінію обрав уряд у взаєминах з місцевим самоврядуванням: з цього питання він доручив відділу місцевого самоврядування Генерального Секретарства внутрішніх справ вивчити чи таке перейменування не викличе непорозумінь між новим міським самоврядуванням і місцевим волосним [18: арк.96].

Проголошення незалежності УНР започаткувало новий етап у муніципальній політиці української влади. IV Універсал оголосив: "...Коли вояки наші повернуться додому, народні ради – волосні й повітові та міські думи мають бути переобрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. А тим часом, щоб встановити на місцях таку владу, до якої б мали довіряти й яка б спиралась на всі революційно-демократичні верстви народу, Правительство повинно закликати до співробітництва з місцевими самоврядуваннями ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, вибраних з місцевої людності" [9: 103]. Дані положення засвідчують перехід Центральної Ради на позиції консолідації всього суспільства, полюси якого були представлені з одного боку міськими думами, а з іншого – радами робітничих, солдатських і селянських депутатів.

6 березня 1918 року Мала Рада прийняла Закон Центральної ради про адміністративно-територіальний поділ України [9: 181]. Закон скасовував поділ України на губернії та повіти і запроваджував поділ на землі, одразу визначаючи 32 землі та їх центри із застереженням, що кількість земель може бути змінена остаточним розмежуванням УНР з сусідніми державами. Про організацію самоврядування, а також адміністративної, судової і військової влади Раді народних міністрів доручалося виробити окремий законопроект [9: 182]. У результаті утворення земель 29 провінційних міст (не враховуючи Києва, Одеси та Харкова) ставали адміністративними центрами новостворених земель, з них 6 колишніх губернських міст, 17 повітових міст, 3 – Берест, Мозир і Острогоськ – центри українських етнографічних земель, що раніше входили відповідно до Холмської, Мінської та Воронізької губерній, а також Біла Церква Васильківського повіту Київської губернії та Іскорость – містечко Овруцького повіту Волинської губернії. Перетворення 22 провінційних міст в адміністративні та економічні центри своїх земель за умови запровадження нового адміністративно-територіального поділу, безперечно, відіграло би позитивну роль у їх розвитку. Однак історія відвела Центральній раді надто мало часу для його здійснення.

Конституція Української Народної Республіки, прийнята 29 квітня 1918 року, у п.26 III розділу – "Органи влади УНР" постановила, що місцевим виборним радам і управам громад волостей, земель належить єдина безпосередня місцева влада. Міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність [9: 332]. Вказане положення Конституції завершило юридичне оформлення практичної політики створення демократичної держави, яку послідовно проводила Центральна рада.

Економічні та соціальні проблеми міських самоврядувань до часу проголошення УНР були мало знайомі українській владі. Так само, як і міські думи, залежна від петроградського Міністерства фінансів, Центральна рада не могла їм допомогти, більше того, терміново потребувала такої допомоги сама. День Національного Фонду лише трохи пом'якшував ситуацію. Гроші на ім'я скарбника фонду Зінаїди Василівни Мірної надходили з багатьох провінційних міст, але це була швидше моральна допомога і ще один доказ розмаху українського руху, ніж істотні фінансові вливання [15: 258; 10: 20, 29; 3: 4]. V сесія Центральної ради 28 червня 1917 року прийняла спеціальну постанову про опода-

ткування на українські справи, однак, зрозуміло, що ці податки мали лише морально-обов'язковий характер для населення [8: 142]. Лише із здобуттям незалежності у сфері фінансів Центральна рада могла розглядати прохання про кредити не тільки самоврядувань окремих міст, а й таких організацій як Катеринославський обласний комітет Все-російського союзу міст [19: арк.72]. На засіданні Генерального Секретаріату 8 січня 1918 року було затверджено законопроект про зміну закону 29 вересня 1917 року про міські прибутки і видатки [9: 97], а вже Рада Народних Міністрів розглядала питання про асигнування міністерству внутрішніх справ 100 млн. карбованців на видачу позичок місцевим самоврядуванням [9: 235]. Співробітництво уряду УНР і міських дум в економічній сфері торкалося і таких питань, як право міському самоврядуванню видавати бони. Зокрема, уряд дозволив видавати бони міській владі Житомира і Бердичева [9: 167,176]. Рада Народних Міністрів на засіданні 3 березня 1918 року постановила накласти одноразовий податок на заможні і торгово-промислові класи міст [9:174].

З утворенням при Міністерстві єврейських справ Департаменту національного самоврядування до нього перейшли і окремі економічні повноваження. Так у квітні 1918 року всім міським головам Департамент надіслав циркуляр №767, в якому звертав увагу міських управ повітових міст на те, що коробковий і свічний збори перейшли до відомого Міністерства єврейських справ і без писемної згоди Департаменту заборонено видавати будь-які суми з лишків коробкового збору [2: 3].

При розробці соціального законодавства Центральна рада також не могла не враховувати можливостей міських самоврядувань. На засіданні Малої ради 18 квітня 1918 р. після обговорення плану організації громадських робіт для безробітних було ухвалено, що до організації громадських робіт необхідно притягнути широку ініціативу міських і земських органів самоврядування при широкій фінансовій допомозі уряду [9: 287]. Політичне визнання Центральної ради міськими думами навесні 1917 року було рідкісним явищем. Лише Миргородська міська дума вітала Центральну раду і обіцяла допомогу своїми силами і коштами [10: Арк.2]. Більш характерним для провінційних міст було проведення українського національного свята і визнання Центральної ради українськими громадами, гуртками і військовими товариствами, партійними осередками, професійними союзами [10: арк.15,19,24,25,29,29зв.].

Авторитет Центральної ради на місцях зріс після розгрому заколоту Корнілова, а також після Інструкції Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату: з територій, які вилучалися з-під влади Генерального Секретаріату на адресу Центральної ради полинули протести [12: арк.62 зв.]. Прискорився процес визнання Центральної Ради міськими думами міст, відторгнених від України "Інструкцією", після проголошення УНР. Так Товариство українських громадян міста Дмитріївки О.В.Д. на своїх загальних зборах 19 листопада 1917 р. ухвалило приєднати Таганрозьку округу до Української Народної Республіки [13: арк.5]. 12 грудня 1917р. до постанови Путивльського повітового земського зібрання про прилучення повіту до Української Республіки приєдналася Путивльська міська дума [18: арк.65зв.]. Того ж дня Бердянська міська дума ухвалила резолюцію про приєднання міста Бердянська до Української Демократичної Республіки і вважає необхідним проведення виборів в Українській Установчі Збори [13: арк.50]. На засіданні Генерального Секретаріату 8 січня 1918 р. В.Винниченко повідомив, що він порадив представникам міст не їхати на з'їзд міст до Москви і Генеральний Секретаріат постановив цю пораду ухвалити [18: арк.96зв.]. Через українсько-більшовицьку війну запланований Генеральним Секретарством Внутрішніх справ на кінець січня з'їзд представників земств і міст УНР скликати не вдалося. Вдруге його було заплановано провести у Києві 9 травня 1918 р., однак з'їзд так і не відбувся – цього разу через заборону його урядом Гетьмана Скоропадського [7: 4].

Одним із важливих питань для Центральної ради було налагодження організаційного зв'язку з провінцією. Вже на засіданні комітету Центральної Ради 26 квітня 1917р. зазначалося, що "треба б завести регулярне справоздання з місць. Час од часу посилати емісарів, які б вводили в курс роботи Центральної ради і визнавали на провінції." [8: 77] Однак інструктори Центральної ради, які розгорнули роботу на провінції, також часто скаржилися на відсутність зв'язку з центром. Характерним є зауваження, висловлене у

звіті Вовчанського повітового інструктора: "Через те, що з Центральної ради вчасно не надходить інформація і інструктор про все дізнається з газет разом із людьми, на селі збільшується більшовизм, а в місті протилежні тенденції." [11: арк.59зв.]. Так само обурювався у своєму звіті Організаційній Комісії ЦР про результати виборів до міської думи Чернігова інструктор ЦР на Чернігівщині, згодом відомий український поет, Василь Елланський.

"Інструкцій од вас безпосередньо не одержую. Чому?" [14: арк.140]. На IX сесії ЦР виникло питання, яке свідчить про серйозні політичні наслідки відсутності на провінції своєчасної інформації з центру: користуючись відсутністю відомостей про те, що Київ звільнено від більшовиків, у деяких містах України більшовики поширювали серед українських військових частин звістку, що в столиці запанувала більшовицька влада, тим самим дезорганізуючи військо [9: 120]. У свою чергу на засіданні Малої ради виявляється, що кореспонденція з провінції до Центральної ради дуже запізнюється, наприклад, лист з Василькова ішов до Центральної ради більше місяця [8: 257]. Труднощі в інструкторів Центральної ради у провінційних містах виникали при зборі необхідної інформації, коли представники міської влади відмовлялися від співпраці. Так міський голова Білгороду категорично відмовився надати інструктору відомості про результати муніципальних виборів. В результаті зібрані в інший спосіб дані виявилися лише приблизними [11: арк.158]. Звіти міських управ про міські вибори, що надсилалися на вимогу Організаційної Комісії Центральної ради також є цікавим джерелом для дослідження ставлення міської влади до Центральної ради. Так Охтирська міська управа, подавши певну інформацію по частині запиту, на решту відповіла: "Что касается других сведений...то таких нет в готовом виде, а также и канцелярских сил для переписи их в управе не имеется." [12: арк.26зв.]. Політична ситуація в окремих українських провінційних містах часто доповідалася на сесіях Центральної ради, засіданнях Малої ради, Генерального Секретаріату, а, згодом, Ради Народних Міністрів. Події червня 1917 року у Брацлаві, коли натоп старообрядців і міщан розігнав учителів, що прибули на курси українознавства, і не дав провести повітовий селянський з'їзд, проблема "Переяславської республіки", інтерпеляції членів ЦР про розгул реакційних сил і єврейські погроми після звільнення України від більшовицьких військ у березні 1918 року – лише найрезонансніші із маси повідомлень з місць, що заслуховувалися членами ЦР. Проблема погромів часто поставала на порядку денному засідань Центральної ради та уряду як у вигляді повідомлень з місць, так і спеціальних внесень членів ЦР [8: 110; 151–152; 9: 223]. 2 жовтня 1917 року на засіданні Генерального Секретаріату було засновано комісію по боротьбі з погромами [18: арк.15зв.]. 18 жовтня 1917р. ухвалено відозву генерального секретаря міжнародних справ до свідомого українського громадянства у справі єврейських погромів. Секретарству внутрішніх справ запропоновано видати циркуляр до губерніальних комісарів з наказом ужити найрішучіших заходів проти єврейських погромів, маючи на увазі і політичний бік справи, а також вжити найрішучіших заходів для припинення погрому в м. Погребищі [8: 354]. Радикально змінити ситуацію ці заходи, звичайно, не могли – телеграми з повідомленнями про погроми продовжували надходити до ЦР [15: арк.576]. Однак, характерним з цього питання є виступ В. Винниченка на VIII сесії УЦР: "Нам кажуть про 214 телеграм про погроми. Так, це – факт. А що було б, якби не було Генерального Секретаріату і Центральної ради? Тоді було б не 200, а 2 тисячі, або й 20 тисяч таких телеграм..." [9: 33]

Протягом своєї діяльності Центральної раді та її урядам довелося вирішувати масу життєво важливих питань державної та суспільної розбудови автономного та незалежного існування українського народу. Однією з таких проблем було визначення основних напрямів та реалізація власної муніципальної політики. У її здійсненні Центральна рада пройшла два етапи, зумовлені зміною її власного статусу: від залежного від Тимчасового уряду і підлеглого йому дорадчого представництва українського народу (березень 1917р. – листопад 1917р.) до найвищого органу державної влади УНР (листопад 1917р. – квітень 1918р.). Відповідно, щодо органів міського самоврядування: від інституції, що знаходилася на одній із ними горизонталі адміністративної підпорядкованості уряду в Петрограді, до утворення владної вертикалі Генеральний Секретаріат внутрішніх справ

Центральної ради – міські думи та управи. У свою чергу ставлення міського самоврядування до української центральної влади у Києві було своєрідним індикатором зміцнення чи послаблення становища Центральної ради на периферії – серед населення провінційних міст.

Список використаних джерел

1.Бойко В. Підсумки муніципальної кампанії 1917р. для українського руху /Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997: в 2-х ч. – К.,1997. – Ч.1. – 233с. 2.Вістник Волинського губерніяльного комісара Генерального Секретаріату УНР. – 1918. – 16 квітня. 3.Газета Гадячского земства. – 1917. – 3 липня. 4.Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.,1991. – 240с. 5.Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради // Український історик. – 1973. – №3–4 (39–40). – Нью-Йорк-Мюнхен. – С.99–112. 6.Мироненко О. Національні органи місцевої влади і управління в УНР / Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза,Довіра,1996. – С.333–335. 7.Рідний край (Гадяч) – 1918. – 23 мая. – Ч.22. 8.Українська Центральна рада. Документи і матеріали: у 2-х т. – Т.1. – Київ: Наукова думка,1996. – 591с. 9.Українська Центральна рада. Документи і матеріали: у 2-х т. – Т.2. – Київ: Наукова думка,1997. – 424с. 10.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1115. – Оп.1. – Спр. 12. – 86арк. 11.Там само. – Спр.44. – 185арк. 12.Там само. – Спр.46. – 95арк. 13.Там само. – Спр.47. – 53арк. 14.Там само. – Спр.48. – 300арк. 15.Там само. – Ф.1792. – Оп.1 – Спр.97. – 308арк. 16.Там само. – Спр.576. – 576арк. 17.Там само. – Ф. 2117. – Оп.1. – Спр. 3. – 383арк. 18.Там само. – Ф.2592. – Оп. 1. – Спр. 2. – 96арк.

Galina Basara

MUNICIPALITY POLITICAL OF CENTRAL RADA AND HER GOVERNMENTS

The present article deals with the municipal policy of the Central Rada and its governments in reference to the provincial towns. Law-making, political, economic, social and organizational aspects of the policy are under analysis.

УДК 94 (477)

Василь Штокало

СТВОРЕННЯ ТА ПОЧАТКИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Українська Військова Організація була створена у 1920 році. Упродовж 1920 – 1921 років відбувалось її становлення. Саме у цей час вона формувалась як українська підпільна військово-політична організація. Подальші трансформаційні процеси змушували УВО видозмінювати методи і принципи своєї діяльності.

У грудні 1919 року, затиснутий радянськими військами на невеличкому клаптику волинської землі, уряд Української Народної Республіки у Чорторії прийняв рішення про перехід на підпільні форми боротьби. Було розглянуто план, що отримав назву – Першого зимового походу. Тоді ж було скликано Стрілецьку Раду Корпусу Січових Стрільців УНР, на якій було розформовано й розпущено дану військову частину. Кожен як стрілець, так старшина повинен був самостійно вирішувати чи продовжувати йому боротьбу у підпіллі, або податись на еміграцію. Стрілецька Рада залишалась координаційним органом між Січовими Стрільцями.

У січні 1920 року, у Луцьку відбулося чергове засідання Стрілецької Ради, на якому обговорювалось питання подальшої роботи її членів. Було прийнято рішення зберегти українські військові кадри для продовження національно-визвольного руху. Незабаром велика частина інтернованих українських військовиків УНР, у тому числі й Січові Стрільці, були звільнені з польських таборів. Серед них – і полковник Євген Коновалець.

Євген Коновалець відразу виїхав на захід. У Празі, де на середину 1920 року перебувало багато українських діячів, він знову скликав Стрілецьку Раду. У ній взяли участь сотники Іван Андрух, Василь Кучапський, Ярослав Чиж, Михайло Матчак та полковник Іван Чмола [11: 290]. На цьому засіданні Стрілецької Ради виступив з доповіддю Євген Коновалець, у якій дав характеристику військово-політичній ситуації в Україні. Також він зупинився на питанні підготовки до нового, можливо зatoryного, періоду протистояння окупаційним режимам на Українських землях. У той ж час, на даному зібранні, було прийнято рішення про розпуск Стрілецької Ради та створення Української Військової Організації. З цього приводу Євген Коновалець писав, що практично перестала існувати "Січово-Стрілецька організація" [9: 306].

Один з дослідників національно-визвольного руху Петро Мірчук, якби продовжуючи Євгена Коновальця, доповнив: "Нараду Стрілецької Ради у Празі, в липні 1920 р., треба вважати датою повстання Української Військової Організації (УВО)" [19: 16]. Тоді ж було прийнято звернення до Січових Стрільців повертатись на рідні землі [9: 306].

Завдання новоутвореної організації полягало в продовженні боротьби за незалежність України. Із спогадів Андрія Мельника можна почерпнути інформацію, що за підготовку штабної роботи взявся Юрій Отмарштайн, а провід очолив Євген Коновалець [17: 32].

У відповідності з прийнятими постановами, були відряджені та виїхали на Західноукраїнські землі Михайло Матчак та Ярослав Чиж. На Східноукраїнські, з метою створення там Військової Організації, були відправлені Іван Андрух та Михайло Опока.

31 серпня 1920 року, знову у Празі, відбувся "З'їзд відпоручників українських військових організацій за кордоном" [8: 600]. На ньому було частково оприлюднено відомості про створення підпільної військової організації, порушувались питання подальшої діяльності українських військовиків. "Збройна боротьба повністю не ліквідується, а переноситься у нові форми. Регулярну армію, змінює організоване українське збройне підпілля. Продовження національно-визвольного руху повинно далі тримати українську спільноту у стані морально-політичної мобілізації, показувати насильницький характер і нестійкість чужої влади, створювати революційною діяльністю відповідні прецеденти, задекларовані на міжнародних форумах" [18: 73].

Серед учасників з'їзду домінуючою була позиція "повної соборності і самостійності України" [9: 307]. Не знайшла підтримки тактика уряду ЗУНР спрямована на переорієнтацію військовослужбовців-галичан виключно на самостійність Східної Галичини і відмову займатись справами Наддніпрянщини. Січові Стрільці на кожному кроці послідовно відстоювали ідею тісної співпраці галицьких та наддніпрянських українців, і не змогли погодитись з пропагандою внутрішньоукраїнського сепаратизму, що нег'ативно позначався на національно-визвольному русі.

Учасники зібрання були одностайними у питанні продовження боротьби за самостійність України, при тому вірили у власні сили і не плекали великих ілюзій на порятунок від Антанти [9: 307]. Йшлося також про те, щоб не допомагати полякам у їхній боротьбі проти більшовиків. Нагадуємо, що у той час Червона армія, наступаючи, безперешкодно просувалась до ріки Вісли, на Варшаву. Щодо останнього, то навіть були вироблені рекомендації Головному Отаманові Симону Петлюрі. Їхня суть зводилась до того, щоб відтягнути українські сили з протибільшовицького фронту у глибину Карпат й відійти від активних військових дій, але зберігати та зміцнювати свою боєздатність. Тим самим Червона армія пропускала на територію Польщі, одночасно загрожуючи іншим країнам Центральної і Західної Європи. За таких обставин держави Антанти змушені будуть реагувати на радянський наступ і по-іншому розглядатимуть українське питання. Сама система поділу Європи, вироблена після закінчення I Світової війни і закріплена Версальським договором, змушена буде корегуватись. Українці отримають сприятливу на-

году підтримки і допомоги ззовні. Поляки усі сили переведуть на власне визволення і не зможуть претендувати на західноукраїнські землі [8: 600 – 601].

Симон Петлюра такого плану не прийняв, розцінивши його як зраду союзників-поляків. "В ім'я збереження союзницької вірності, війська УНР далі стали на захист Польщі і дуже помітно причинилися до здержання більшовицького демарш на захід" [18: 70].

У другій декаді вересня 1920 року розпочався сильний польсько-український контрнаступ, яким було знову відсунуто ворожі війська на схід. Відбулось так зване "чудо над Віслою", розгром частин Червоної армії біля Варшави. Щоб стримати просування польсько-українських військ, уряд радянської Росії запропонував Польщі переговори. 12 жовтня 1920 року підписано радянсько-польське перемир'я. За його умовами припинялись бойові дії і визначався кордон між Польщею з одної сторони та РРФСР й УСРР – з іншої.

Українська Народна Республіка знову потрапила у скрутне становище, найгірше за весь час свого існування. Не визнавши польсько-радянського переговорного процесу, війська УНР продовжили наступ і просунулись на Поділля й відвоювали Вінницю. У листопаді 1920 року відновились бойові дії. Упродовж десяти днів точились запеклі бої армії УНР з переважаючими частинами Червоної Армії коло Кам'янця-Подільського.

21 листопада того ж року війська УНР очолені Головним Отаманом Симоном Петлюрою, відійшли за річку Збруч, опинившись на західноукраїнських землях окупованих поляками. Їх роззброєно згідно польсько-радянських домовлень, й знову інтерновано у польських таборах.

Якщо б свого часу був прийнятий план Євгена Коновальця, то армія УНР була б врятована від багатьох прикрих несподіванок та нового полону.

Фактично, з середини 1920 року, полковник армії УНР Євген Коновалець стає одним з керівників національно-визвольного руху. Очолені ним попередньо Січові Стрільці при створенні та розбудові нового українського військово-політичного формування, були незамітною основою усього організаційного процесу. "Національно свідома бойова сила старалась в нових обставинах, не менше, ніж перед тим на полі бою, – зазначає дослідник Григорій Васькович, – дати свій вклад праці для народу в різних галузях його розвитку" [9: 310].

У другій половині 1920 року на українських землях почали створюватись перші осередки Української Військової Організації. У Львові велась робота щодо підбору військовиків на керівні становища, а у Києві – організації Революційного Комітету.

У кінці серпня 1920 року два члени Стрільцької Ради Михайло Матчак та Ярослав Чиж [11: 290], що прибули до Львова, і приступили до створення Навчальної Колегії УВО. На початку вересня – Ярослав Чиж повідомив Осипа Навротського, що Січові Стрільці створили Військову Організацію (УВО), щоб зберегти військові кадри для продовження боротьби. Організаційна робота також проводилась за межами Львова. Керівником ВО планувався Євген Коновалець, який перебував у відні і при сприятливих обставинах повинен був прибути до Львова. До його приїзду потрібно було "створити якийсь керівний осередок... для зв'язків з урядом президента д-ра Євгена Петрушевича, з українськими політичними партіями та взагалі з українською громадськістю, а водночас з тим для керування цілою діяльністю УВО" [19: 16].

Одночасно, Ярослав Чиж запропонував сотникові Осипу Навроцькому [20], як найстаршому військовому старшині, створити Начальну Колегію, але наперед узгоджувати можливих кандидатів. Осип Навроцький, член Української Радикальної Партії, прийняв пропозицію і взявся за її реалізацію. Він запропонував ввести до Начальної Колегії ще Володимира Целевича юриста, та Юрія Полянського археолога, визначних діячів Української Трудової Партії [21: 298].

Таким чином, створена у вересні 1920 року у Львові Начальна Колегія УВО складалась із Осипа Навроцького (координуючий голова), Михайла Матчака, Юрія Полянського, Ярослава Чиж та Володимира Целевича [10: 20]. Начальна Колегія своїм наказом №1 від 2 вересня 1920 року розподілила територію західноукраїнських земель (Східна Галичина) на 6 військових округів [1: 4]. А саме: 1) Львів з повітами – Львів, Городок, Рудки, Жидачів, Рогатин, Бібрка, Жовква; 2) Перемишль з повітами – Перемишль, Добро-

міль, Лісько, Яворів, Мостиська, Любачів, Ярослав; 3) Стрий з повітами – Стрий, Сколе, Долина, Калуш, Дрогобич, Самбір, Старий Самбір, Турка; 4) Станіславів (Івано-Франківськ) з повітами – Станіславів, Богородчани, Надвірна, Косів, Печеніжин, Коломия, Снятин, Городенка, Тлумач, Заліщики; 5) Тернопіль з повітами – Тернопіль, Бережани, Підгайці, Терехівля, Бучач, Чортків, Збараж, Скалат, Зборів, Гусятин, Борщів; та Ростанній, 6) Сокаль з повітами – Сокаль, Рава-Руська, Кам'янка-Струмилова, Радехів, Золочів й Броди [1: 4].

Проте, назва "колегія" була незвичною для нещодавніх військових і відповідала більше "для політичної організації, та ще й на виборному, представницькому принципі, ніж для військово-авторитарної" [11: 291].

Перші структурні одиниці Військової Організації (ВО) працювали автономно. "Можливо, що тоді ще не були вироблені чіткі організаційні форми для нової організації, і тому окремі клітини УВО діяли спершу самостійно. Одні з них більше симпатизували з урядом УНР, інші знову з урядом ЗУНР, контактуючись з його міністром військових справ Я. Селезінкою" [19: 17].

Осередки Військової Організації утворювались стихійно і тому були не дуже чітко поєднані у одну структурну вертикаль. "Остаточне організаційне оформлення УВО на західноукраїнських землях проведено... після приїзду туди полк. Є. Коновальця, який почав особисто керувати організаційною працею УВО" [19: 20].

Начальна Колегія у Львові зосередила свою увагу на підтримку зв'язків з українськими політичними партіями та на студентському секторі [11: 291].

Як зазначає дослідник Юрій Бойко: "Найскладнішою проблемою була тактика боротьби. Її трудно було визначити, особливо у відношенні до Великої України, бо міжнародна політика і перспективи більшовизму лишалися тоді зовсім неясними" [8: 600].

Європейські політики, не вірячи у спроможність закріпитись тоталітарному режиму передбачали "швидкий провал більшовицького експерименту" [8: 600]. Однак, Євген Коновалець припускав, що московсько-більшовицька окупація може для України стати цілим історичним періодом. У таких умовах, ще й до того за кордоном, було важко визначити тактичний план боротьби.

Тож, ті Січові Стрільці, які мали можливість закріпитись на Наддніпрянщині, направлялись туди. І уже на місці, виходячи з основного принципу – самостійності та соборності українських земель – змушені були самостійно виробляти тактику боротьби, що залежала у певній мірі від загальної політичної ситуації.

Згодом старшини Січових Стрільців напишуть: "переконавшись в безвиглядності наших заходів за кордоном, ми вирішили їхати до краю все одно чи до Галичини, чи до Великої України, щоб підготувати там ґрунт для здійснення нашої основної ідеї, яка ні на хвилину не допускає думки про торгування Українськими землями" [12: 35]. На Східну Україну повернулись поручники В. Романишин, Недорослик, хорунжий Решетуха [8: 601] та багато інших.

Дослідник Володимир Сідак зауважує, що керівний орган УВО у Галичині "підключився і до розвідувально-диверсійної роботи проти УСРР. Від нього в Україну попрямували десятки груп із завданням легалізації на місцях і створення широкого антирадянського підпілля" [22: 227].

Начальна Колегія УВО у Львові надалі підтримувала зв'язок з Євгеном Коновальцем у Відні через Михайла Матчака [11: 241] та Ярослава Чижя. Таємну кореспонденцію несли кур'єри або вона переправлялась вздовж чесько-словацької території, щоб таким чином оминати польську цензуру.

Підтримання зв'язку між краєм та закордоном не викликало великих труднощів та перешкод зі сторони польської поліції й контррозвідки. Так, існувало комунікативне сполучення між урядом ЗУНР і його видання "Український прапор" у Відні та делегатурою у Львові. Мали зовнішні контакти й окремі українські політичні діячі [11: 291].

Однак, польська поліція не дрімала. Тернопільська воєводська команда поліції проводила облаву на "дезертирів" Петлюрівської армії [7]. А Рівненська повітова команда поліції заарештувала й тримала без будь-яких пояснень 8 козаків армії УНР. Вони обурені таким станом речей на 28 день свого арешту написали до Політичного Комісара заяву, щоб розібратись з причиною їхнього затримання, а як такої немає, то випустити їх на волю. І продовжували "бо в культурній і законній Речі Посполитій Польській незалежність якої і ми боронили, проливаючи свою кров, разом з Польським старшиною і жовні-

ром в боротьбі з більшовиками, перебування наше надалі під арештом без всякого обвинувачення є незаконне і безпідставне" [23: 5].

Українське підпілля, проте не припинило, а розгортало свою діяльність. Євген Коновалець хоч і був керівником УВО, але у листах до членів Начальної Колегії звертався як до рівних собі, тобто як до Товариства [13: 261; 14: 255; 15: 263; 16: 267]. Разом з тим, вироблялась етика спілкування та співпраці, що в умовах підпілля мало особливе значення. До того ж у листі від 17 лютого 1921 року він вимагав конкретних дій: активності і не усуватись від політичного життя [13: 241].

На перших порах діяльності Української Військової Організації питання активності – було першочерговим. "Цю думку нашої активності я все заступав, – писав керівник УВО, – і заступаю. Навіть серед найбільше несприятливих обставин нам не треба закладати рук чи то попадати в зневіру, а по змозі і по своїм силам проявляти існування нашої організації" [13: 241 – 242].

Одночасно робився наголос на те, що діяльність не буде всюди однаковою і рівночасною, а залежатиме від різноманітних умов "центру", у якому доведеться працювати. Проте, діяльність осередків повинна бути однаковою щодо методів боротьби. Остаточна мета з безпосередніми її імпульсами, звертав увагу Євген Коновалець, мають відповідати виробленому планові попередньо і поправкам, які з часом, шляхом порозуміння будуть вноситись у визвольний український рух [13: 242]. Такі завдання ставились перед Військовою Організацією на зламі 1920 та 1921 років, власне, коли йшов процес вироблення власного політичного обличчя.

Керівництво УВО розуміло, що за підтримки українського населення можна буде перерости у дієву організацію. Тому наголос робився щоб закріпити перед громадськістю думку про рішучість бажання досягнути поставленої мети. Це найкращий і найпромовистіший чинник впливу на українську молодь, покоління, якому іти далі. Тож, говорилося, що не можна забирати від неї надію, що українське вояцтво повністю себе вичерпало і тим самим відштовхувати її від національного руху. "Для них ми ще даліше мусимо залишатись центром, – зауважував колишній командир Січових Стрільців, – на котрий вони мусять орієнтуватись, котрому вірити мають, котрий для них був би надаліше джерелом сповнення їх надій і стремлень" [13: 242].

Велику роль українського вояцтва і його вплив на молодь для подальшої боротьби за національне визволення розуміла і польська влада. Недаремно, Міністерство внутрішніх справ Польщі надсидало воєводським та повітовим командам поліції директивні вказівки про стримання (тимчасове) реєміграції українських військовослужбовців у зв'язку з процесом розформування військових таборів у Чехо-Словацькій Республіці [4].

У свою чергу воєводські команди, зокрема Станіславська, вели листування з повітовими командами, щоб посилити увагу органів поліції у зв'язку з підготовкою українськими націоналістами, що знаходились у Чехо-Словаччині, збройного повстання у Західній Україні [5].

Станіславським воєводським управлінням видавались навіть циркулярні розпорядження про боротьбу з українською націоналістичною агітацією [2]. Однак, зупинити наростаючий національно-визвольний рух на західноукраїнських землях, польській адміністрації було не під силу.

Щораз більше лунало сигналів про підготовку українського повстання. Так, поліцейські органи Станіславського воєводства доносили про підготовку українськими націоналістами збройного повстання у Західній Україні [3]. Подібні інформації надсилались до Тернопільського воєводського управління від окружної та повітових команд поліції щодо підготовки українськими націоналістами повстання [6].

У силу об'єктивних та суб'єктивних чинників повстання у Західній Україні не відбулось. Але уся Східна Галичина була розбурхана і готова до найрішучіших дій проти насильного закріплення польської влади. Для розвитку подальшого успіху не було сприятливої загальноєвропейської політичної ситуації, яка навпаки змушувала визнати як доконаний фактор присутності польського окупаційного режиму на західноукраїнських землях.

Таким чином, створена у 1920 році Українська Військова Організація розпочала боротьбу за соборну, незалежну українську державу. Умови її діяльності визначались окупацією українських земель іноземними країнами, територіальною розчленованістю та

антиукраїнською політикою Антанти. Це у свою чергу змушувало суттєво корегувати і методи, і тактику визвольного процесу.

Список використаних джерел

1. Державний архів Волинської області. Фонд 1. Волинська воєводська команда державної поліції у м. Луцьку. Опис 2. Справа 2417.
2. Державний архів Івано-Франківської області (Далі – ДА Івано-Франківської області). Фонд 2. Станіславське воєводське управління. Опис 1. Справа 7.
3. ДА Івано-Франківської області. Фонд 2. Опис 1. Справа 27.
4. ДА Івано-Франківської області. Фонд 68. Станіславське воєводське управління державної поліції. Опис 2. Справа 3.
5. ДА Івано-Франківської області. Фонд 68. Опис 2. Справа 14.
6. Державний архів Тернопільської області (Далі – ДА Тернопільської області). Фонд 274. Тернопільська команда державної поліції. Опис 1. Справа 129.
7. ДА Тернопільської області. Фонд 274. Опис 1. Справа 131.
8. Бойко Юрій. Націоналізм на Східноукраїнських землях у добу Коновальця // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фондації ім.Євгена Коновальця, 1974. – С. 577 – 617.
9. Васькович Григорій. Євген Коновалець і Євген Петрушевич в 1920 – 1921 роках // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Виідання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 303 – 315.
10. Кентій А.В. Українська Військова Організація (УВО) в 1920 – 1928 рр. Короткий нарис. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. – 80 с.
11. Книш Зиновій. Начальна Команда УВО у Львові // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Виідання Фондації ім.Євгена Коновальця, 1974. – С. 288 – 297.
12. Лист Василя Кучабського, М. і Ярослава Чижів від 20 липня 1921 року до Міністра уряду ЗУНР д-ра Осипа Назарука // Мартинець В. Українське Підпілля. Від У.В.Я.О. до О.У.Н. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – Б.м.в. – 1949. – С. 35 – 36.
13. Лист Євгена Коновальця від 17 лютого 1921 року // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Виідання Фондації ім.Євгена Коновальця, 1974. – С. 241 – 254.
14. Лист Євгена Коновальця (без числа) // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Виідання Фондації ім.Євгена Коновальця, 1974. – С. 255 – 263.
15. Лист Євгена Коновальця від 15 квітня 1921 року // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фондації ім.Євгена Коновальця, 1974. – С. 263 – 267.
16. Лист Євгена Коновальця від 6 травня 1921 року // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фондації ім.Євгена Коновальця, 1974. – С. 267 – 268.
17. Мартинець В. Українське Підпілля. Від У.В.Я.О. до О.У.Н. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – Б.м.в. – 1949. – 350 с. – LXXVI іл.
18. Мірчук Петро. Євген Коновалець лідер українського визвольного руху. [Репринтне видання 1958 року] – Львів. – 1990. – 105с.: іл.
19. Мірчук Петро. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Перший том. 1920 – 1939. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк: Українське Видавництво, 1968. – 640 с.: іл.
20. Навроцький Осип. Початки УВО у Львові // Срібна Сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації. Збірник II. Початки УВО в Галичині. Зібрав, упорядкував і зредагував Зиновій Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1963. – С. 25 – 62.
21. Навроцький Осип. УВО, політичні партії і диктатура ЗОУНР та уряду УНР // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Виідання Фондації ім.Євгена Коновальця, 1974. – С. 298 – 302.
22. Сідак В.С. Національні служби в період Української революції 1917 – 1921 рр. (невідомі сторінки історії). – Київ: Видавничий дім "Альтернативи", 1998. – 320 с.: іл.
23. Державний архів Рівненської області. Фонд 30. Рівненське повітове староство. Опис 19. Справа 53.

Vasyl Shtokalo

THE BEGINNING OF ACTIVITY THE UKRAINIAN MILITARY ORGANIZATION

The Ukrainian Military Organization was generated in Belong 1920 – 1921 there was itsbecoming. Just at this time she was shaped as the Ukrainian underground political-military organization. Further transformations processes caused UMO methods and principles of the activity.

УДК 947.477

Надія Білик

ІСТОРИЧНА ЕПОПЕЯ БОГДАНА ЛЕПКОГО "МАЗЕПА" (ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті на основі архівних джерел та друкованих матеріалів досліджено історичний роман Б.С.Лепкого "Мазепа". Встановлено місце Б.Лепкого-письменника, виховника, громадянина в історії української культури.

На початку ХХ століття художня література стала головним проявом українського національного відродження, вона мала вирішальний вплив на розвиток національної свідомості та мистецьке виховання українського громадянства. М.Кугутяк писав: "свідомість народу формувалася і збагачувалася творчістю письменників старшого та молодшого покоління: І.Котляревського, Т.Шевченка, П.Куліша, Ю.Федьковича, І.Нечуя-Левицького, П.Мирного, М.Старицького, І.Франка, Лесі Українки, Н.Кобринської, М.Коцюбинського, В.Стефаника, Б.Лепкого, П.Карманського та багатьох ін." [1: 86].

Богдан Сильвестрович Лепкий, на наш погляд, як ніхто інший з українських письменників, вплинув на формування національної свідомості українського народу і разом з тим української духовності. З цього погляду його поезія та історична проза, насамперед, роман "Мазепа", як предмет дослідження, мають першорядне значення для окреслення місця митця в українському національному культурно-державному відродженні. Саме завдяки пенталогії ("Мотря" (I, II, 1926), "Не вбивай" (III, 1926), "Батурин" (IV, 1927), "Полтава" (V, VI, 1928–29), "З-під Полтави до Бендер" (VII, 1955)) про гетьмана Івана Мазепу, будівничого української держави, Б.Лепкий став одним із найвидатніших та найпопулярніших українських письменників ХХ ст., "одним із провідних ідеологів українства, названого ворогами України, як мазепинство" [2: 15].

Звернення Б.Лепкого у 20-х рр. до написання великого прозового твору було не випадковим. Розповідаючи про минуле, письменник-історик ставив діагноз сучасному – аналізував причини поразки національно-визвольних змагань українців на початку ХХ ст. [3: 113–115; 4: 206–207]. За словами М.Рудницького, "Мазепа" Б.Лепкого "мав відповісти загальнонаціональній потребі після національної катастрофи: бачити перед собою якнайбільше зразків патріотизму, героїства, самопожертви, прикладів державного будівництва" [5: 30]. Твір митця повинен був задовільнити потребу "виховної лектури для народу, що саме вела б його на шлях державотворчого думання", – писав В.Лев [6: 68], наголошуючи на усвідомленні Лепким історичного твору, як засобу виховання у загалу національної свідомості, патріотичних почуттів, гордості за героїчне минуле свого народу.

Водночас, Б.Лепкий, як український письменник і патріот, переслідував мету: дати українському читачеві історичний твір, котрий міг би протистояти, тоді надзвичайно популярним, історичним романам польського письменника Г. Сенкевича, котрі неабияк "спричинилися до вироблення у польських головах уявлення про українців, як бунтівних варварів" [7: 424–425]. Пишучи "Мазепу", Б.Лепкий усвідомлював, що читач буде порівнювати його працю з творами Сенкевича та ін., тому його виклад вітчизняної історії був своєрідною відповіддю на публікації історичних творів польських авторів, які відверто фальсифікували історію України.

Епопея про Мазепу стала підсумком багаторічних дослідів письменника над історією доби козаччини. Простудіювавши такі праці, як "Історія Русів", "Історія України-Руси" М.Грушевського, "История Малой России" Бантиш-Каменського, "История украинского народа" О.Єфименковой, проаналізувавши доробок В.Липинського, М.Костомарова, П.Куліша, І.Срезневського та чимало ін., в тому числі польських та німецьких істориків [8: 148–150], Б.Лепкий, не відходячи від історичної правди, змалював трагічні події початку

XVIII століття в історії України – останні роки гетьманування Івана Мазепи, його виступ вибороти державну самостійність України від царської Росії та трагічну поразку цієї боротьби.

Б.Лепкий, відійшовши від усталеної в західноєвропейській літературі традиції зображувати І.Мазепу як романтичного героя-коханця [9: 41–49], вперше в українській літературі від XVII століття створив образ І.Мазепи – великого гетьмана, визначного українського державного діяча, досвідченого політика, дипломата, опікуна церкви, мецената освіти, науки та культури. Та, насамперед, Б.Лепкий показав Мазепу як вождя української нації та борця за її незалежність, тим самим зламавши прийнятий офіційною російською монархічною історіографією стереотип гетьмана Мазепи як "зрадника" та "запродавця" [10: 44–45].

Узагальнивши "на сторінках свого роману все, що було найпрогресивнішого в історії української суспільної думки (ідеї М.Драгоманова, І.Франка, В.Антоновича, В.Винниченка, М.Грушевського, Д.Донцова, В.Липинського та ін.)" [11: 14], Б.Лепкий вивів у "Мазепі" власну концепцію української держави. Твір митця містив рильєфний вияв сучасних настроїв генерації, яку він представляв. У час написання перших частин епопеї Б.Лепкий (упродовж 1915–1925 рр. – Б.Н.) жив у Німеччині, де тісно спілкувався з представниками гетьманського руху, зокрема, з колишнім гетьманом П.Скоропадським [4: 208–209]. Останній "пильно стежив за народженням "Мазепи", захоплювався твором, його ідеєю, високо цинив автора" [12: 7]. Тоді ж письменник співпрацював у часописі "Літопис", редагованому С.Томашівським, відомим істориком, представником державницької школи в українській історіографії, праці якого, поряд зі студіями ідеолога монархічного руху В.Липинського, справили значний вплив на суспільно-політичні погляди автора "Мазепи". Не менш цінними були дослідження історика І.Борщака про добу Мазепи, які друкувались у 30-х рр. на сторінках "Літопису" [13].

Письменник подав свою історіософську концепцію через слова й думки персонажів (Івана Мазепи, Мотрі Кочубеївни, Івана Чуйкевича, Андрія Войнаровського, Пилипа Орлика, старого козака, ін.), але від цього вона не втратила виразності. "Центральний образ роману, гетьман Мазепа, є уособлення по суті державотворчих поглядів самого Б.Лепкого – Філософа й Гуманіста, втіленням його високої громадської позиції", – наголошує В.Соколова [11: 10]. Безперечно, в образі Мазепи постав сам Б.Лепкий, безкомпромісний захисник ідеї вільної соборної незалежної України та благородна, високо культурна, глибоко релігійна людина.

Т.Литвиненко зазначає, що "в історіософській концепції Лепкого існують два взаємопов'язані рівні – загальнолюдський і національний; її ключовим поняттям є "державна", "нація", "народ", "правитель" (для України "гетьман"), "ідея", "доля" та ін." [14: 229–230]. Письменником осмислюється поняття "української держави", яка неодмінно повинна бути вільною, політично й економічно незалежною. Творцями державної долі, на думку автора "Мазепи", є правитель, сам народ і Бог. Гетьман, наголошує Лепкий, повинен бути досвідченим політиком, дипломатом, мудрим і високоморальним у взаєминах з власним народом. У той же час, народ мусить "слухати свого керманіча, любити його й мати згоду між собою", сильний народ – це той, що "одностайно зі своїм правителем з власної волі, а не зі страху", здатен боронити власну державу, свою свободу, особливо ж це стосується України, яку "Господь поставив на порозі з Азією в Європу, поклав, як залізо між молот і кувалду...". Саме Бог, підкреслює митець, є одним із творців державної долі України; за гріхи народу (відсутність єдності, зрада, слабкість віри та любові до своєї землі – Б.Н.) в Україні й така трагічна історія. Через самовдосконалення кожної одиниці спільноти лежить шлях до "ліпшої долі" -державної незалежності [14: 230–233].

Упродовж усіх томів епопеї домінує політична проблема – намір Мазепи визволити Україну з-під непосильного ярма Росії. На думку М.Здзеховського, "Мазепа" Б.Лепкого є твором людини, вільної від почуття приналежності до східнослов'янських племен, а отже до традицій царської імперії [15: 202]. Першим кроком, необхідним до усамостійнення України, за Лепким, було духовне визволення українців, тобто зрозуміння й усвідомлення ними того факту, що Росія і Україна ("Москва" і "Київ" – у Б.Лепкого) – це два світи,

два інші світогляди, дві культури, котрі "важко звести до купи, як важко помирити воду з вогнем" [16: 327].

Ці світи так взаємно протилежні, як постаті Петра I та Мазепи. Для Б.Лепкого російський цар – втілення східного варварства. "Петро, – читаємо у "Мотрі", – лише вдає європейця, але в душі він азіат, орієнтальний деспот" [17: 38], що силою насаджував реформи у власній державі й тому так ненавидів волелюбний дух української нації, на кістках кращих представників якої прагнув збудувати власну імперію. Тоді як український гетьман – уособлення освіченого європейця-гуманіста, естета, захисника культури, освіти і науки, які, за Лепким, слід плекати на рідному ґрунті, як необхідну передумову державної самостійності. Б.Лепкий показав Мазепу як представника західно-європейської формації, котрий розуміє, що культура – це любов до людини, повага її гідності, праця для її добра і щастя.

Та, насамперед, Мазепа у Б.Лепкого – це визначний державний діяч, вождь української нації, у роздумах якого домінує турбота про сучасне та майбутнє України. Мазепа проголосив кредо українця-соборника і громадянина такими полум'яними словами: "Жити не для себе, а для України" [17: 434], які стали девізом для неодного покоління українських патріотів.

Зі сторінок роману устами Мазепи Лепкий означив мету національно-визвольних змагань українського народу, актуальну як для XVII-XVIII, так і для XX століть: "Ти московський цар, а я український гетьман. Ти будуєш нову царську державу на кістках сотні поневолених народів, я рішивсь будувати свою, незалежну від деспотії твоєї. Я зрадив тебе, бо не хотів зрадити власної ідеї. А хоч би мені й не довелося в бою з тобою отстоятися, хоч би й прийшлося зложити свою голову стару і стурбовану, так останеться Мазепина ідея. Вона житиме під попелом і кістками, поки грядучі покоління не відгребуть її, не піднімуть високо на свій прапор і не заткнуть його біля престолу вільної та незалежної від московських царів Української держави" [16: 299]. Бажання визволити Україну з-під гніту Петра I – це не прояв особистих амбіцій гетьмана Мазепи, а історична необхідність, – стверджував митець своїм твором.

Б.Лепкий дав глибокий аналіз почуттів головного героя у найтяжчі хвилини його життя, коли необхідно було забути, що ти людина, а стати лише вождем, для якого благо України та добро української нації є першочерговими цінностями, заради яких варто віддати і власне життя. Незважаючи на трагічність історичних подій, твір Б.Лепкого позбавлений песимістичних тонів, тому що залишились послідовники Мазепиної справи, котрі, усвідомлюючи істину "жертвою одиниць росте гуртове діло" [17: 440], готові йти на будь-яку жертву "ради державної ідеї" [17: 334].

В українській традиції "мазепинство" означало боротьбу з царською тиранією Москви. Ідея І.Мазепи не зійшла з політичної арени, а залишилась у свідомості українців ще довго після смерті І.Мазепи. Про це свідчила пенталогія Б.Лепкого "Мазепа", яка вийшла у міжвоєнний період і була відгуком на події в історії України XX століття. Описуючи героїчне минуле народу на сторінках епопеї, Б.Лепкий намагався донести до читача основний зміст української національної ідеї, мав на меті розбудити національну і самостійницько-державну свідомість у молодого українського покоління, тим самим митець продовжив справу гетьмана І.Мазепи виховувати державотворчий елемент – національну еліту, як необхідну передумову майбутньої незалежної держави.

Український читач прийняв роман "Мазепа" із захопленням. На адресу письменника прийшли схвальні відгуки визначних українських державних та культурних діячів того часу – Митрополита УГКЦ А.Шептицького, президента УНР в езилі А.Лівицького, директора "Української Бібліотеки ім.С.Петлюри" в Парижі В.Прокоповича, ін. [6: 221]. Зокрема, А.Шептицький, наголошуючи на національно-виховній цінності "Мазепи", писав: "Усі Ваші історичні повісті я читав – усе з великим заняттям. Гратулюю Вам тих знаменитих творів, які можна дати кожній дитині з тим пересвідченням, що лише найкращий вплив може мати. Мазепа Вашої Трилогії – може ідеалізований, але так симпатичний герой, що всім нам до серця припав і всіх учить високої ідеї патріотизму" [18: 387].

Та, насамперед, ідейний зміст "Мазепи" зрозумів і належно оцінив широкий загал. Як відзначив М.Голубець, відомий журналіст того часу, "громадянство зачитувалось "Пол-

тавою" та "Мотрею" [19: 12]. П.Лисяк писав у своїй статті "Богдан Лепкий як громадянин": "І наш загал гаряче на ці почини відгукнувся. Книжки історичного змісту стали в нас найбільш почитною лектурою. Фактом є, що нерідко можна було стрінати сільських хлопців і дівчат на вигоні за товаром при лектурі Мотрі, Батурина, Полтави, Вадима та Сотниківни" [20: 44]. Брат письменника Л.Лепкий згадував з цього приводу: "Трилогія була призначена для масового читача. Кожний міг побачити після її появи, як зачитувались нею села, як по читальняних бібліотеках стирася на терміття папір тих декількох примірників книжки" [4: 207]. А ось спогади студентки професора Лепкого, О.Яворської-Копач: "А ми вся молодь, як зачитувались трилогією "Мазепа"! З неї пізнавали історію, полюбили гетьмана Мазепу" [21: 2].

У цьому контексті постає питання, як епопея про гетьмана-державника була прийнята тогочасною літературною критикою. Вихід роману привернув увагу кращих її представників. Зокрема, М.Рудницький та Є. – Ю.Пеленський, відзначивши деяку розтягненість оповіді, перенасиченість монологами та ліричними відступами, наголосили на ролі твору Лепкого у формуванні національно свідомого українця. Так, Є. – Ю.Пеленський у своїй монографії "Богдан Лепкий. Творчий шлях" писав: "Все ж навіть найсуворіший критик не може відмовити Мазепі літературної стійкості, а ще більше великої виховної вартості" [22: 21]. Бажання автора "Мазепи" підбадьорити читача "у патріотичному дусі" підкреслив М.Рудницький [5: 31]. Перу В.Ратича належить така характеристика націотвірної ролі письменницького доробку Лепкого: "Отими творами добуває собі автор не тільки славу митця, але й заслужене становище улюбленого вчителя молодого покоління та духовного провідника всього українського громадянства" [23: 78].

На східній підрадянській Україні проголошена Б.Лепким соборницька ідея була сприйнята як прояв войовничого націоналізму. В.Державин у своїй статті "Історична белетристика Богдана Лепкого" на сторінках харківської "Критики" про "Мазепу" Лепкого писав: "це суцільний історичний фальш, добірна колекція ундо-фашистських концепцій і ідейок, невдало замаскованих подобою об'єктивного історизму. З-за цього "історизму" визирає обличчя класового ворога – західно-українського фашиста, який на втіху собі хоч уявно, в історичній давнині конструює те, що безсилий він створити реально" [24: 48]. Стаття Державина і не могла бути іншою, вона повністю відповідала духу його доби, коли в Радянській Україні велася боротьба з націоналізмом у будь-якому прояві. Однак, саме вона стала причиною повної заборони імені відомого українського письменника та його творів у Радянській Україні на десятки років.

Таким чином, патріотичний почин письменника був гаряче підтриманий прогресивною частиною українського суспільства, що підтвердило актуальність поставлених Б.Лепким проблем. Автор "Мазепи" став одним із найпопулярніших українських письменників у Галичині: його історичні твори стали справжніми бестселерами – виходили тисячними тиражами, щоб задовільнити все зростаючий читацький попит, а згодом "Мотря" з'явилася у перекладах чеською та польською мовами [25: 47, 77]. Популяризації твору та Мазепинської ідеї сприяли і виступи самого Б.Лепкого перед українською громадськістю. Зі спогадів сучасників довідуємось про "надзвичайну атмосферу", що панувала серед слухачів у момент "високо артистичного читання" автором уривків із роману "Мазепа" [26: 52; 27: 4].

"Прихильно прийняту українським і чужим суспільством тетралогію "Мазепа" використали Григор Лужницький і Лев Лісевич для опрацювання для сцени драм "Мотря" (5 дій) і "Батурин" (1936). Їх грали з успіхом на сценах драматичних театрів у Галичині" [6: 224]. З листа О.Кривіцької, акторки театру Тобілевича, визнаємо, з яким ентузіазмом готувався їхній колектив до постановки "Мотрі", "скільки пережив він радісно-зворушливих хвилин, коли по кожній виставі її безпосередній, до наївності щирий селянин дякував своєму театрові за побачення хоч на сцені свого гетьмана, своїх полковників, своїх, може на час приспаних, але завжди живих мрій" [28: 70].

Фундаментальна епопея Б.Лепкого, поява якої збіглася у часі з широким відзначенням у 1932 р. українцями в Галичині та за кордоном 300-ліття від дня народження гетьмана І.Мазепи, спричинилася найбільше до популяризації серед широкого загалу постаті І.Мазепи та державницьких ідей великого гетьмана. Таким чином, як автор "Мазепи", Бо-

Богдан Лепкий став одним із провідних ідеологів української нації у першій половині ХХ сторіччя. Яскравим підтвердженням тому стала відзнака уряду Української Народної Республіки в екзилі – "перехідний перстень Мазепи", яким митець був нагороджений у 1932 році з нагоди власного 60-річчя. При врученні р.Смаль-Стоцький проголосив: "Українська Армія на еміграції уфундувала мандрівний перстень ім.Івана Мазепи, викутий з московської зброї, добутої під Києвом. Цей перстень подаровано Лепкому з тим, що переходити він буде на тих українських творців, що так, як Ювілят, прислужаться найбільше здійсненню Незалежної України – ідеї Гетьмана Мазепи" [12: 7].

Таким чином, діяльність Б.Лепкого як письменника, автора "Мазепи", була спрямована на утвердження української національної ідеї у свідомості кожного українця, у якому Б.Лепкий хотів, насамперед, бачити патріота-соборника, гордого тисячолітніми набутками української культури та готового боротися за державну самостійність. В той же час, безкомпромісна ідея вільної незалежної соборної держави тісно переплетена з іншою провідною думкою твору митця – ідеєю людинолюбства. Завдяки цьому історична епопея Б.Лепкого "Мазепа" стала феноменом національного відродження ХХ століття, яскравим прикладом дальшого злету української культури, національної духовності, і в цьому її непроминаюча вартість для нащадків.

Список використаних джерел

1. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX – 1939 р.). – Ів. – Франківськ, 1993. – 199 с.;
2. Сторіччя Богдана Лепкого // Екран (США). – 1973. – Ч.67–68;
3. Лиса Н. Богдан Лепкий і Україна // Україна на шляху до незалежності і демократії. Зб. праць іст. ф-ту ТДПІ. – Тернопіль, 1996. – С.113–115;
4. Лепкий Л. На маргінесі "Казки мого життя" // Лепкий Б. Казка мого життя. – Нью Йорк, 1967. – С.181–220;
5. Рудницький М. Богдан Лепкий // Слово і час. – 1992. – №11. – С.28–31;
6. Лев В. Богдан Лепкий. 1872–1941. Життя і творчість // Записки НТШ. – Т.СХСІІІ. – Нью Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1976. – 329 с.;
7. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2т. – К., 1994. – Т.1. – 483 с.;
8. Сивіцький М. Білі плями і міцностійкий трафарет // Вітчизна. – 1989. – №2. – С.147–150;
9. Maslanka J. Postać Mazepy w literaturze i sztuce europejskiej // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Том I-II, 1992–1993. – Krakow, 1993. – С.41–49;
10. Погребенник Ф. Богдан Лепкий. – К., 1993. – 64 с.;
11. Погребенник Ф. Визначний письменник-просвітянин. // Слово "Просвіти". – 1997. – Листопад. – С.11;
12. Гарасевич Г. Богдан Лепкий. // Овид (США). – 1974. – Ч.3 (170). – С.5–9;
13. Борщак І. Гетьман І.Мазепа // Літопис. – 1923, 1924;
14. Литвиненко Т. Нерозкрита грань великого таланту. (Деякі аспекти історіософської концепції пенталогії Б.Лепкого "Мазепа") // Творчість Б.Лепкого в контексті європейської культури ХХ ст. М-ли наук. конф. – Тернопіль, 1998. – С.228–233;
15. Zdziechowski M. Ukraina a Rosja. Trylogia Bohdana Lepkiego // Zdziechowski M. Widmo przyszłości. Szkice historyczno-publicystyczne. – Wilno, 1939. – S.201–208;
16. Лепкий Б. Не вбивай. Батурин. – К., 1992. – 534 с.;
17. Лепкий Б. Мотря. – К., 1992. – 464 с.;
18. Листи Митрополита Андрея Шептицького до Богдана Лепкого // Повернення Україні Богдана Лепкого. – Кн. друга. – Зібрав, упорядкував і видав д-р р.Смик. – Чикаго – Україна, 1996. – С.387;
19. Голубець М. Життєвий шлях Б.Лепкого // Богдан Лепкий. 1872–1941. Зб. у пошану пам'яті поета. – Краків, 1943. – С.8–12;
20. Лисяк П. Богдан Лепкий як громадянин // Там само. – С.42–46;
21. Яворська-Копач О. Незабутня постать // Новий шлях (Канада). – 1986. – Ч.28–29. – С.2;
22. Пеленський Є. – Ю. Богдан Лепкий-поет // Богдан Лепкий. 1872–1941. Зб. у пошану... – Краків, 1943. – С.13–32;
23. Ратич В. Сфери творчості Богдана Лепкого // Дзвони. – 1933. – Ч.2. – С.66–80;
24. Державин В. Історична белетристика Б.Лепкого // Критика. – 1930. – Кн.5. – С.27–48.
25. Пеленський Є. – Ю. Бібліографія // Богдан Лепкий. 1872–1941. Зб. у пошану... – Краків, 1943. – С.47–77;
26. Остап`юк В. Богдан Лепкий в Тернополі в 1929 р. // Тернопіль. – 1991. – №4. – С.52;
27. Спомин про автора "Журавлів" // Русалка Дністрова. – 1997. – Ч.1 (95). – С.4;
28. Листи до Богдана Лепкого. – Видав д-р р.Смик. – Чикаго, 1995. – 78 с.

Nadia Bilyk

BOHDAN LEPKYI'S HISTORICAL EPIC NOVEL "MAZEPA" (HISTORICAL-AND-CULTURAL ASPECT)

On the basis of the archives documents and published materials Bohdan Lepkyi's historical novel "Mazepa" has been investigated in the paper. The place of Lepkyi, as a writer, educator, citizen, in the history of Ukrainian culture has been determined.

УДК 94 (82) "1919/1939" – 054.72 (=411.16)

Степан Качараба

ЕМІГРАЦІЯ ЄВРЕЇВ ІЗ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В АРГЕНТИНУ (1919 – 1939)

На широкому джерельному матеріалі розглянуто переселення євреїв із Західної України в Аргентину у міжвоєнний період. Розкрито роль мореплавних компаній в еміграційному процесі та політику польських властей щодо емігруючих. Визначено маси таби еміграції, її соціальний склад та регіони розселення євреїв в Аргентині.

Польська держава у міжвоєнне двадцятиліття була найбільшим єврейським осередком в Європі. Згідно з переписом 1931 р., тут проживало 2761 тис. євреїв, які становили 10 % всього населення країни [34: 50]. Значна їхня кількість мешкала на Західній Україні. У Львівському воєводстві, станом на вказаний рік, вони склали 11% всього населення, у Поліському – 10,1%, у Волинському – 10 %) [36: 62]. Пересічно 83 % єврейського населення проживали в містах і містечках [31: 186].

Така ситуація крайньо негативно впливала на структуру зайнятості євреїв. У 1931 р. на Західній Україні тільки 4 % єврейського загалу було зайнято в сільському господарстві, тоді як у промисловому виробництві, сфері торгівлі і комунікації 83,3% [14: 25]. Окремі види ремесел, зокрема кравецтво та ювелірна справа, євреями були опановані майже повністю. Подібна картина мала місце в адвокатурі, медицині, театрі та інших галузях [7: 20]. Разом з тим, тільки 33,9 % єврейського населення були зайняті у виробничій сфері. Серед інших народів Польщі цей показник становив 54,2 відсотки [37: 370]. Все це зумовило ряд суперечностей між професійною структурою євреїв та економічною структурою Польської держави. З цього приводу відомий польський дослідник єврейської проблематики Ян Земінський писав: "Структура зайнятості євреїв свідчить, що вони представляють в польському суспільстві структурно чужий елемент, який нагадує піраміду, що стоїть на голові" [36: 23]. За підрахунками дослідників, станом на 1925 р. надлишок євреїв в Польщі, які позбавлені нормальних умов існування складав 1 млн. чол. [13: Przegląd informacyjny: Polska a Zagranica № 14, sygn. 117, 407]. Абсолютна більшість з них була готовим еміграційним матеріалом. Не випадково, що у період з 1921 по 1930 р. кількість єврейських емігрантів з Польщі в заокеанські країни становила 199343 чол. і перевищувала чисельність емігрантів римо-католицького та греко-католицького віровизнань, разом взятих [5: 139].

На розвиток єврейської еміграції значний вплив мала політика польського уряду, який виходив із засади, що "єврейська еміграція в значних масштабах приведе до зміцнення польського елемента в торгівлі і сприятиме вільному розвитку середнього стану суспільства. Зрешті, еміграція євреїв спричиниться до усунення із країни радикально настроєних елементів (комунізм), що пропагують чужу культуру." [13: Przegląd informacyjny: Polska a Zagranica № 14, sygn. 117, 413–414].

Основні положення польської еміграційної політики щодо євреїв найбільш практичне втілення знайшли на Західній Україні, звідки вони масово емігрували в США, Канаду, Бразилію, Палестину, Аргентину. Остання посідала особливе місце в єврейській еміграції, оскільки мала стати своєрідним анклавом, де євреї в значній кількості розселялися на сільськогосподарських колоніях. З цього приводу, глава українських сіоністів, київський лікар М.Мандельштам відзначав, що "єврейству слід звернутися до землеробства, бо тільки воно може оздоровити єврейський народ і стати підґрунтям для спрямування еміграції в бік колонізації" [11: 114].

Виокремлення Аргентини, як терену для переселення євреїв припадає на 80-і роки XIX ст. До цього безпосередньо спричинилася перша хвиля єврейських погромів в Росії, наслідком яких стала масова еміграція євреїв за океан [11: 112]. З огляду на таку ситуацію основоположник сіонізму Теодор Герцль писав: "Аргентина може бути для нас доступною, оскільки цей багатий і дикий край зацікавлений в масовій колонізації євреїв" [26: 88]. Однак до 1890 р. єврейська еміграція в Аргентину носила спорадичний характер і сюди прибували тільки незначні групи переселенців головно з Росії. Перелом у переселенні в розглядуваному напрямку наступив у 1891 р. коли в Аргентину прибула 1000 євреїв [33: 142]. У 1906 р. єврейська еміграція в цю країну досягнула 13500 чол. [28: 234]. Загалом, в період з 1904 по 1914 р. в Аргентині оселилося приблизно 82000 євреїв [28: 234]. Такі кількісні показники стали результатом підтримки цього еміграційного напрямку впливовими єврейськими фінансистами, зокрема паризьким філантропом бароном Мауріціо Гіршом [16: 262]. Він у 1891 р. заснував Єврейське колонізаційне товариство (Jewish Colonisation Association) – JCA, з капіталом 2 млн. англійських фунтів стерлінгів, яке мало на меті переселити в Аргентину впродовж 25 років 1 млн. євреїв [32: 167]. JCA колонізувало родини, які нараховували 4–5 фізично здорових особи. Кожна родина початково отримувала 12–20 га. землі, будинок, живий і мертвий інвентар (коні, корови, віз). У випадку, коли колоніст виявляв схильність до сільськогосподарської праці, то через два роки отримував посілість площею 50–75 га. За інвентар колоніст сплачував 6 % загальної вартості, а за землю 5 % річно [28: 236].

Перша світова війна майже повністю зупинила еміграцію євреїв в розглядуваному напрямку. Однак, після її закінчення Аргентина разом з Палестиною стала відігравати провідну роль в єврейській еміграції. Це сталося в результаті прийняття антиімміграційних законів у США. У 1921 р. тут набрав чинності "закон Діллінґама" (Діллінґам Пауль Вільям – член палати представників США, один з ініціаторів імміграційного закону 1921 р. За його пропозицією запроваджено імміграційну квоту (контингент) на кожну країну). Його головна ідея полягала у запровадженні так званого "права квоти", тобто річного контингенту іммігрантів, що допускаються на територію країни. Згідно з ним, кількість переселенців у США кожної національності не повинна була перевищувати 3% їх чисельності, що мешкали тут на час перепису 1910 р. [18: 39]. Ще більш рестрикційний характер мав імміграційний закон, ухвалений у Сполучених Штатах у 1924 р. – у ньому за підставу підрахунків імміграційної квоти взято 2% від перепису населення 1890 р. [2: 40]. Це означало, що кожного року в США могло бути допущено тільки 164667 чол. Квота, визначена для Польщі, становила 5982 осіб [16: 32]. Для багатьох бажаючих емігрувати в США ця країна ставала нездійсненною мрією. Особливо болісно це відчуло єврейське населення Західної України, для якого північноамериканський напрямок еміграції був традиційним. У пошуках виходу із становища євреї стали масово емігрувати в Аргентину, імміграційне законодавство якої було найліберальнішим серед всіх країн Америки. Імміграція в цьому напрямку заборонялася тільки злочинцям, особам, хворим на туберкульоз, трахому, проказу, розумово відсталим, калікам і жебракам. Недопускалися в країну також іммігранти віком понад 60 років і самотні жінки з дітьми, яким не виповнилося 10 років [21: 397–398]. Суттєвим моментом у аргентинському законодавстві було те, що кошти подорожі переселенців могли бути покриті за рахунок держави, провінційних урядів та приватних підприємців [15: 139]. У багатьох випадках це відіграло роль вагомого стимулу імміграції. Вказані приписи не стосувалися євреїв-емігрантів, які направлялися на колонії JCA [3: 14].

В період з 1918 по 1924 рр. в усіх західноукраїнських воєводствах спостерігалось поживлення еміграції євреїв в Аргентину [17: 1937. 22 października]. У 1923 р. на Тернопільщині під впливом нелегальної агітації вона почала набирати гарячкового характеру, охопивши єврейське ремісництво Чортківського, Скалатського, Теребовельського, Заліщицького, Боцівського повітів [8: арк. 7; 2947, 12,19]. Подібна ситуація в цьому році склалася в Тлумацькому повіті на Станіславщині [4]. Всього із Західної України за цей рік переселилося в Аргентину 1367 євреїв [30: 113], що складало 10 % усієї єврейської еміграції в цю країну [28: 234].

Збереження тенденції до зростання еміграційного потоку могло мати для переселенців непередбачувані наслідки, оскільки Аргентина виявилася не готовою до їх прийому у такій великій кількості. Крім цього, заходи уряду працевлаштувати 160 тис. переселенців, що вїхали в країну у 1924 р., були недостатніми, і він майже самоусунувся від контролю над імміграцією [28: 234]. В особливо складному становищі опинялися емігранти, що переселялися з дітьми. За інформацією польського посла в Буенос-Айресі, "емігранти, які обтяжені малими дітьми і не мають грошових засобів, приречені на поневір'яння і не можуть знайти роботи" [8: арк. 2]. В таких умовах аргентинський уряд почав вживати заходів, skierovanih на зменшення імміграційного потоку. З 1924 р. "кожний емігрант, що мав намір вїхати в Аргентину, окрім лікарського заключення, був зобов'язаний пред'явити свідоцтва про те, що не займався жебрацтвом і є розумово здоровим, є здатним до праці й не притягувався до судової відповідальності" [8: арк.8]. У випадку відсутності належних документів консульство Аргентини залишало за собою право відмовити емігрантові у наданні візи [8: арк.с.8].

Незважаючи на значні ускладнення, еміграція із Західної України в Аргентину у 1925 р. продовжувала зростати і набрала гарячкового характеру. До цього значною мірою спричинилася фінансова реформа польського уряду, яка привела до розорення третини єврейського купецтва. Як наслідок, воно прагнуло рятувати свої капітали за океаном [27: 322]. У вказаному році, згідно з аргентинською статистикою, з Польщі в Аргентину переселилося 9122 чол., з яких понад 50 % становили євреї, що оселялися у великих містах країни [13: Materjaly na Międzynarodową Konferencję Gospodarczą, sygn. 9889, 43]. Такі кількісні показники були досягнуті не тільки в результаті дії об'єктивних факторів, а і завдяки діяльності агентів (переважно євреї) мореплавних товариств. Концесії на право перевезення емігрантів із Західної України в Аргентину у той час мали компанії "Cosulich Line", "Royal Mail Line", "Nelson Line", "Koninklijke Hollandsche Lloyd", "Chargeurs Reunis", "French Line" [8: арк.4 зв.]. Їхні агенти буквально заповнили Галичину, Волинь та Полісся рекламними оголошеннями і різними довідковими бюро, закликаючи емігрувати в "аргентинський рай". У такій ситуації експозитура Еміграційного управління у Львові звернулася з листом до повітових старост, вимагаючи вжити невідкладних заходів проти нелегальної агітації [8: арк.2-4]. Однак подібні кроки не могли зупинити подальшого розвитку еміграційного руху в Аргентину. На початку 1926 р. він продовжував зростати і за кількісними показниками перевершив усі еміграційні напрямки, окрім Канади. У цьому році із п'яти західноукраїнських воєводств в Аргентину емігрувало 8 747 осіб, або понад 60% усієї польської еміграції в цьому напрямку [29: 102]. Серед емігруючих 36, 2 % становили євреї [24: 12]. Загалом, 1926 р. виявив певні тенденції у розвитку єврейської еміграції з Польщі до Аргентини, які залишалися визначальними для цього напрямку аж до 1939 р.: це передовсім значна інтенсивність і її найбільша масовість на Західній Україні, а також безпосередня залежність від масштабів переселення євреїв в Палестину.

Постійне збільшення еміграції до Аргентини викликало певне занепокоєння в урядових колах Польщі, які прагнули не допустити впливу поляків із Західної України [22: 132]. Що стосується єврейської меншини, то у ставленні до її еміграції польська влада дотримувалась принципу, згідно з яким "зменшення кількості євреїв у Польщі є бажаним і для євреїв, і для поляків" [25: 17].

У грудні 1926 р. еміграційний уряд видав розпорядження, яким заборонив еміграцію в розглядуваному напрямку особам, що не могли пред'явити 300 дол., окрім коштів на дорогу [35]. Однак на практиці подібні заходи не дали позитивного ефекту, оскільки емігранти всіляко намагалися їх обходити. З цього приводу львівська експозитура повідомляла: "У багатьох випадках гмінні (общинні – С.К.) управи видають виїжджаючим посвідчення про наявність готівки у сумі 300 дол., але в дійсності емігранти такої грошової кво-

ти не мають. Ті, що прагнуть оминати приписи, опиняються в Аргентині без засобів до існування, і їх часто повертають до краю коштом Польської держави" [8: арк.1].

Початок 1927 р. пройшов під знаком посилення "аргентинської гарячки". Траплялися випадки, коли переселенці нехтуючи приписами, за будь-яку ціну намагалися емігрувати. У зв'язку з цим польський консул у Буенос-Айресі інформував: "Деякі інтелігентні особи записуються в староствах як робітники, але після прибуття в Аргентину є нездатними до важкої фізичної роботи і підлягають депортації. Крім цього, обов'язковим є, щоб емігруючі були людьми здоровими і сильними. Останнім пароплавом приїхало троє хворих, з котрих один каліка, що має руки нездатні до праці" [8: арк.4]. Загалом у 1927 р. із Західної України в Аргентину емігрувало 12317 осіб, серед яких 2512 євреїв [29: 102].

На фоні еміграційного буму масовими стали зловживання агентів мореплавних компаній. Тогочасна преса і документи рясніють численними повідомленнями з цього приводу. На Поліссі агент Морріс Баскін зумів ошукати 62 жінки-єврейки і запроторити їх до будинків розпусти в Аргентині" [17]. Численні зловживання агентури у 1927 р. виявлено у Горохівському, Заліщицькому, Ковельському, Рогатинському повітах [8: арк.2,8,17,18].

У 1928 р. еміграція продовжувала зростати і як наслідок із Західної України в Аргентину емігрувало 13 580 осіб, з яких майже 22 % становили євреї [29: 103]. В умовах погіршення економічної кон'юнктури, збереження тенденції до зростання еміграції могло мати небажані наслідки як для іммігрантів, так і для країни імміграції. З огляду на це, уряд Аргентини в листопаді 1928 р. видав розпорядження про обмеження імміграції, дозволивши в'їзд у країну тільки наступним категоріям населення: 1) самотніми особам або цілими родинами, що мають дозвіл на в'їзд, виданий Генеральною дирекцією імміграції Аргентини; 2) сільськогосподарським працівникам, які мають посвідчення польських властей про наявність певного капіталу; 3) особам, що тимчасово покинули країну і не притягалися до судової відповідальності [8: арк.9]. В свою чергу Еміграційне управління Польщі 20 листопада 1928 р. прийняло розпорядження про припинення видачі посвідчень на паспорти особам, що не належали до перелічених категорій [8: арк.9]. Крім цього, міністр праці і суспільної опіки 9 лютого 1928 р. видав указ про заборону еміграції осіб розумової праці та не здатних до важкої фізичної роботи [8: арк.3]. Усі ці заходи суттєво вплинули на еміграцію євреїв із Західної України, і у 1929 р. вона досягнула рекордно низького показника – 2516 осіб [29: 103], що складало тільки 18,5 % серед всіх емігруючих груп населення (загальна кількість емігрантів із Західної України в розглядуваному напрямку у 1929 р. становила 13676 чол.) [29: 102]. В такій ситуації польський уряд вдався до більш радикальних засобів обмеження еміграції в Аргентину: 21 серпня 1929 р. прийнято рішення про встановлення контингенту посвідчень на паспорти в кількості 36 тис. з виділенням щомісячної квоти на кожну експозитуру Еміграційного управління [8: арк. 5]. На Західній Україні вони діяли у Львові та Бресті. Перша контролювала Львівське, Тернопільське, Станіславівське, а друга – Волинське і Поліське воєводства [21: 43]. Відповідно для Львівського представництва встановлено квоту в кількості 1350 осіб, а для Брестського – 650 переселенців на місяць [8: арк.5]. Поза квотою могли емігрувати тільки особи, що мали виклики найближчих родичів, переселенці, яким дозволено виїзд керівництвом Експозитур, єврейські емігранти, які направлялися на колонії ІСА [8: арк.5–5 зв.]. Останнє мало визначальний вплив на зростання єврейської еміграції, навіть в умовах світової економічної кризи 1929–1932 рр., яка в Аргентині привела до скорочення зовнішньої торгівлі, зростання зовнішнього боргу, збільшення безробіття. Ситуація ще більше ускладнилася в результаті військового перевороту, здійсненого генералом Хосе Урібуру у вересні 1930 р. [1: 64]. Все це зумовило різке зменшення кількості емігрантів із Західної України в Аргентину у 1930 р. (всього емігрувало 7639 чол.) [29: 103]. Однак відсоток євреїв серед емігруючих був досить значним і становив 35,4.

З метою подальшого зменшення переселенського потоку аргентинський уряд у 1931 р. підвищив плату за імміграційні візи та вступний податок [20: 23]. Консульства цієї країни у Польщі почали вимагати від емігруючих свідоцтв моральності і розумового здоров'я, підтверджених місцевими органами влади [10: арк.16]. Об'єктивно це привело до подальшого зниження імміграційної кон'юнктури. Взагалі ситуацію, що склалася в еміграційному процесі у цьому році, сучасники характеризували як "мертвий сезон" [6]. Згідно зі статистичними даними, у 1931 р. із всіх західноукраїнських воєводств, разом узятих, в Аргентину емігрувало 1285 євреїв [29: 103], що становило 56 % від усіх емігрантів. У наступному році Аргентину огорнув повний хаос. Як повідомляла преса, "безробітних

можна бачити всюди. Вистояють годинами, простягаючи руки, щоб дістати пару сотиків. Військові казарми в обідню пору перебувають в облозі. Це також безробітні, які приходять, щоб дістати дещо з військової кухні" [6]. За таких обставин еміграція із Західної України була зведена до мінімуму. У 1932 р. в Аргентину переселилося всього 637 євреїв [29: 45]. Більше того, у цьому році в країні прийнято безпрецедентні заходи щодо обмеження імміграції. З цього приводу у звіті Товариства опіки над українськими емігрантами за 1933 р. відзначалося: "У грудні аргентинський уряд видав декрет, яким з днем 1 січня 1933 р. цілковито припинив вільну досі імміграцію і дальший приїзд чужинців піддав категоризації та всяким формальним застереженням. Обруч еміграційних заборон і утруднень замкнувся цілковито" [9: арк.5]. Після прийняття цього розпорядження в їзд в Аргентину дозволявся тільки особам, що отримали персональні виклики, а також селянським родинам, які мали в наявності 560 дол., окрім коштів на дорогу [10: арк.1]. Це спричинилося до подальшого зменшення кількості емігрантів. У 1933 р. із західноукраїнських воєводств в Аргентину переселилося 689 осіб [29: 38], з яких 76,1 % євреї. У наступні роки кількість переселенців залишалася приблизно на тому ж рівні. Певне пожвавлення в еміграції у розглядуваному напрямку спостерігалось з 1936 р. і тривало до початку Другої світової війни.

За нашими підрахунками, у міжвоєнний період із Західної України в Аргентину емігрувало понад 40 тис. євреїв. На жаль, польська статистика до 1926 р. не містить задовільних даних про динаміку і чисельність еміграції взагалі і в Аргентину зокрема. Тільки починаючи з 1926 р. можна встановити правдоподібну кількість емігрантів (див. табл.1).

Наведені в таблиці дані свідчать, що еміграція євреїв із Західної України в розглядуваному напрямку за своїми масштабами поступалася тільки перед еміграцією в Палестину і то лише в період 1932–1936 рр. З 1931 по 1936 рр. відсоток євреїв є найвищим серед всіх емігруючих із Західної України груп населення. А вже у 1937–1938 рр. вони поступилися українцям. Загалом, із розглядуваного регіону у 1926–1938 рр. в Аргентину емігрувало 22 683 євреї, тобто майже 30 % усього загалу польських емігрантів до цього краю. Стосовно єврейської еміграції з усієї Польщі цей показник становив 60 % (див. табл. 2). Характерно також, що еміграція євреїв в Аргентину завжди переважала рееміграцію.

Щодо соціального складу емігрантів, то в Аргентину виїжджали, як правило, середньозаможні верстви єврейського населення. Це підтверджується досить значними фінансовими засобами, які повинен був посідати емігруючий. Окрім корабельного квитка, що коштував у середньому 107 дол., емігрант оплачував візу і мав мати 300 дол. для пред'явлення в Аргентині [12: 86–87]. Після 1932 р. вступний податок зріс майже вдвоє. Звичайно, що найбільшій прошарки єврейства таких коштів не мали, тому змушені були розраховувати на допомогу єврейських громад в Аргентині і товариства J. C. A. [28: 235]. Останнє, спричинилося до значної участі в переселенні сільськогосподарських працівників, які пересічно становили майже 14 % усіх емігрантів. Крім цього, серед емігруючих 53 % складало єврейське купецтво, що не характерно для інших еміграційних напрямків [17].

Євреї-переселенці із Західної України, у розглядуваний період, розселилися майже в усіх провінціях Аргентини, але найбільші їх скупчення були у Буенос-Айресі, у провінції Буенос-Айрес і в провінціях Ентре-Ріос, Санта-Фе, Сантяго-дель-Естеро, Ла-Пампа [17]. Значна частина євреїв була розселена товариством JCA на сільськогосподарських колоніях, таких як: Луцієнвіль, Мойзесвіль, Монтефіоре, Дора [17]. Тут вони займалися переважно хліборобством та садівництвом [8: арк.1 зв.].

Євреї в Аргентині створили цілий ряд громадських організацій. Станом на 1937 р. їх нараховувалося 14 [23: 258]. Найбільш впливовими серед них були "Союз польських євреїв" та "Товариство опіки над єврейськими іммігрантами" (Sociedad de Proteccion a los Immigrantes Izraelitos) [8: арк.5].

Еміграція євреїв із Західної України в Аргентину стала результатом соціально-економічного розвитку регіону у міжвоєнний період. Її масовий характер значною мірою обумовило імміграційне законодавство США, а також намагання єврейських лідерів повернути єврейство до сільськогосподарської праці. В окремих місцевостях Західної України еміграція привела до зменшення кількості євреїв, в багатьох – до зниження їх відносної частки. Загалом, в умовах міжвоєнної Польщі для десятків тисяч єврейського насе-

лення еміграція в Аргентину була єдиним порятунком перед загрозою пауперизації і голоду.

Таблиця 1. Кількісне і відсоткове співвідношення євреїв-емігрантів до загальної кількості переселенців із Західної України в Аргентину.

РОКИ	Загальна кількість емігрантів із Західної України	Кількість євреїв-емігрантів із Західної України	%
1926	8747	3289	37,6
1927	12317	2512	20,4
1928	13580	2974	21,9
1929	13676	2516	18,4
1930	7639	2703	35,4
1931	2295	1285	56,0
1932	908	590	65,0
1933	689	526	76,1
1934	817	584	71,5
1935	1941	1083	55,8
1936	3595	1668	46,4
1937	5477	1572	28,7
1938	4879	1381	28,3
1926–1938	76560	22683	30,0

Джерела: Krysiński A. Tendencje rozwojowe ludności Polski pod względem narodowościowym i wyznaniowym w dobie powojennej // Sprawy narodowościowe. 1931. № 2–3. S. 201–237; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1927; Statystyka Pracy. 1927–1939 pp.;

Таблиця 2. Кількісне і відсоткове співвідношення євреїв-емігрантів в Аргентину із Західної України та Польщі

РОКИ	Кількість євреїв-емігрантів з Польщі	Кількість євреїв-емігрантів із Західної України	%
1926	4750	3289	69,2
1927	4113	2512	61,1
1928	4808	2974	61,9
1929	3842	2516	65,5
1930	4482	2703	60,3
1931	2476	1285	51,9
1932	1335	590	44,2
1933	1313	526	40,1
1934	1472	584	39,7
1935	2022	1083	53,6
1936	2750	1668	60,7
1937	2433	1572	64,6
1938	2175	1381	63,5
1926–1938	37971	22683	60,0

Джерела: Statystyka Pracy. 1927 – 1939; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1927–1930; Chwila. Lwów. 1937–1939. Rejz N. Rozwój i warunki emigracji żydowskiej z Polski // Sprawy Narodowościowe. Warszawa, 1936. № 3. – S. 241–244.

Список використаних джерел

1. Аргентина: тенденции экономического и социально-политического развития. – Москва, 1980.
2. Баграмов Л. Иммигранты в США. – Москва, 1957.
3. Брестский областной государственный архив. Республика Беларусь. Ф.1 (Полесское воеводское управление) Оп.4.
4. Громадський голос. Львів.
5. Макаруч С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов, 1983.
6. Український емігрант. 1932. 15 березня.
7. Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины. Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933 – 1945 гг. Львов, 1998.
8. ЦДІА України у Львові. Ф.422 (Представництво Варшавського еміграційного управління у Львові), Оп.1.
9. ЦДІА України у Львові. Ф. 430 (Товариство опіки над українськими емігрантами), Оп. 1.
10. ЦДІА України у Львові, Ф. 799 (Окружний відділ Варшавського еміграційного синдикату у Львові), Оп. 1.
11. Шестопал М. Євреї на Україні (Історична довідка). – Київ, 1999.
12. Alter L. Wychodźstwo żydowskie // Kwartalnik Instytutu naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – Warszawa, 1926. T. 1.
13. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Spraw Zagranicznych.
14. Bronszejn S. Żydzi w Polsce międzywojennej // Przegląd Polonijny. Wrocław, Warszawa, 1995. Z. 2.
15. Brożek A. Polityka imigracyjna w państwach docelowych emigracji polskiej (1850–1939) // Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych. – Warszawa, 1984.
16. Brożek A. Polonia amerykańska (1854–1939). – Warszawa, 1977.
17. Chwila. Lwów.
18. Derengowski J. Ruch migracyjny pomiędzy Polską a Stanami Zjednoczonymi Ameryki Północnej // Statystyka Pracy. 1927. Z. 6.
19. Dubnow Sz. Historia Żydów. – Kraków, 1939.
20. Fogelson S. Wychodźstwo z Polski w 1936 roku. // Statystyka Pracy. 1937. Z. 1.
21. Iwanowski S., Mamrot K. Prawo o emigracji w Polsce. – Warszawa, 1929.
22. Kołodziej E. Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918 – 1939. – Warszawa, 1982.
23. Kołodziej E. Dzieje Polonii w zarysie 1918–1939. – Warszawa, 1991.
24. Krasocki M. Emigracja z Polski w r. 1926. // Przegląd Emigracyjny. Warszawa, 1927. Z. 2.
25. Kulczycki L. Emigracja a mniejszości narodowe // Kwartalnik Instytutu naukowego do badań emigracji i kolonizacji. Warszawa, 1927. T. 3.
26. Madfes I. Historia Sjonizmu. – Lwów, 1935. T. 1. S. 88.
27. Miecz G. Zagadnienie emigracji żydowskiej z Polski // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd Emigracyjny. – Warszawa, 1929. T. 1.
28. Rejf N. Rozwój i warunki emigracji żydowskiej z Polski // Sprawy Narodowościowe. 1936. № 3.
29. Statystyka Pracy. – Warszawa. 1927–1939.
30. Szawleski M. Kwestja emigracji w Polsce. – Warszawa, 1927.
31. Tartakower A. Stan liczebny i rozwój naturalny ludności żydowskiej w Polsce // Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna. – Warszawa, 1933. T. II.
32. Tauber M., Wajngarten J. Mała historia Żydów. – Warszawa, 1938.
33. Tilleman O. Ruch ludnościowy u Żydów // Miesięcznik Żydowski. 1932. Z.7–12.
34. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. – Warszawa, 1985.
35. Wychodźca. Warszawa.
36. Ziemiński J. Problem emigracji żydowskiej. – Warszawa, 1937.
37. Ziemiński J. Emigracja żydowska // Polityka narodów. – Warszawa, 1936. Z. 4–5.

Stepan Kacharaba

**THE EMIGRATION OF JEWS FROM WESTERN UKRAINE TO ARGENTINA
(1919–1939)**

The Jewish emigration from Western Ukraine to Argentina during the time between two world wars is covered here. We also consider the role of shipping companies in the process of emigration and policy of Polish authorities concerning emigrants. We also estimate the numbers of emigrants, their social structure and the regions of Jewish settlement in Argentina.

УДК 94 (477)

Марія М андрик

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ 1920–1940 РР.: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ

У статті з використанням значної джерельної бази проаналізовано поняття "націоналізм", його роль у здатності мобілізувати націю у її боротьбі за право на самовизначення.

Націоналізм є складним суперечливим явищем, якому неможливо дати однозначну оцінку. Даючи визначення цьому терміну доречно згадати слова лорда Ектона – відомого англійського мислителя XIX століття, який називав націоналізм "...духом, що служив різним господарям" [9: 313]. Визнавши це, потрібно відмовитися від спроб помістити націоналізм на політичній шкалі десь праворуч чи ліворуч. Його сутність має аналізуватися і розглядатися в контексті певної країни, нації, історичного періоду, відповідно до цілей, які ставили перед собою представники цієї політичної течії.

Перші зародки націоналізму – "протонаціоналізму", за висловом Ю.Каменки, відомого австралійського дослідника політичних ідеологій, – з'явилися ще до виникнення імперій та національних держав. Людство мало свої специфічні форми організації життя, ритуали, обрядовість, звичаєве право, а отже і свій комплекс цінностей, який визначав зміст племінної свідомості: прагнення розрізнити "своїх" і "чужих" [6: 217]. Племінна свідомість або трайбалізм – "прихильність до культурно-побутової, культурно-релігійної і суспільно-політичної племінної особливості" [7: 830] як одна з форм, зрозуміло, що в спрощеному вигляді, національної свідомості, виникла на специфічній соціальній та історичній основі. Проте до XVIII століття приналежність до нації не пов'язувалася з вірністю їй чи патріотизмом. І тільки коли склалися сприятливі історичні обставини для появи "...концепції нації і національної держави, як ідеальної, природної або нормальної форми міжнародної політичної організації, як інституції, якій людність краю зберігає вірність..." [6: 219], можна з упевненістю говорити про наявність національної свідомості.

Становлення національної свідомості засвідчило остаточне відмежування епохи Середньовіччя від стародавнього суспільства, заклавши підвалини для будівництва світу за новим зразком, що мав складатися з національних держав. Націоналізм нового часу став своєрідним засобом консолідації людського потенціалу задля досягнення спільної мети. Він вже почав характеризуватися одночасно і як ідеологія і як політичний рух, для яких нація та побудова національної держави були зведені в ранг найвищої цінності.

Вперше термін "націоналізм" був використаний німецьким філософом Й.Г. Гердером у 1774 р., але при цьому не було визначено, що конкретно вкладати в його зміст. Натомість більш загальноновизнаним у слововжитку було використання слова "патріотизм" у значенні націоналізму, що і зробив у 1798 р. Огюст Баррюель у трактаті "Мемуари до історії якобінства" [6: 221]. Правда він тоді надав терміну презирливого забарвлення і пов'язав його з духом масонства. Здавалося, що "патріотизм" більш точно відображав прив'язаність людини до своєї батьківщини, зміст національної свідомості, духовне єднання представників однієї нації. Проте з часом значення цих двох термінів стали полярно протилежними, а отже і ставлення до них було відповідним – націоналізм почали ідентифікувати з експансіонізмом, агресивністю, а націоналістом почали називати того, хто беззастережно ставить інтереси однієї (виключно своєї) нації над інтересами інших націй.

Проблема визначення не вирішена і сьогодні – існує безліч тлумачень щодо того, чим вважати націоналізм: однією з традицій політичної думки, ідеологією, чи, навіть, органічним складником усіх традицій. Німецький історик П.Альтер, аналізуючи сутність на-

ціоналізму, прийшов до висновку, що це явище настільки різноманітне, що його можуть використовувати різні політичні течії як своє гасло і, водночас, настільки суперечливе, що може мати вкрай протилежні одна одній форми прояву – від суспільно-політичної та культурної емансипації до різних форм гноблення [1].

Сутність поняття можна визначити шляхом з'ясування його умовної серцевини. Для націоналізму – це поняття "нації", проблема її повноцінного розвитку, навколо чого і будується вся ідеологічна конструкція. В даному випадку виникає суперечність – адже поняття "нації" присутнє і в лібералізмі, і в консерватизмі, і в комунізмі. Отже, чи правильно вважати націю за основу націоналізму? Однозначно, так. Важливо мати на увазі, що націоналізм не тільки утверджує націю як центральну цінність – він розвиває власне розуміння нації, відмінне від інших традицій політичної думки. Так можна окреслити зміст націоналізму в широкому значенні цього слова.

Націоналізм як вузьке поняття виник безпосередньо у ХХ столітті разом з появою політичних партій націоналістичного спрямування, які, ставши протиположними вже існуючим організаціям, запропонували програми щодо заперечення історично усталених інституцій та здійснення радикальних змін у політичному житті країни.

Терміном "націоналізм" можна позначити як одну з концепцій політичної філософії, так і саму ідеологію, яка побудована на засадах цієї концепції і є результатом аналітичної діяльності інтелекту та критики своїх основоположень. На відміну від концепції, поява ідеології зумовлена формуванням культу авторитету. Вона (ідеологія. – М.М.) "...встановлює тоталітаризм, тобто культ виключної групи, що ідентифікує потреби цілості нації або суспільства з вимогами однієї партії та її ідеології" [5: 69]. Політична ідеологія є ідеальним витвором, певною сукупністю поглядів, ідей, які покликані впливати на свідомість людей, цим самим сприяючи їх об'єднанню заради здійснення певних політичних цілей. Інакше кажучи, ідеологія є своєрідним духом, стилем політики, певною теоретичною моделлю суспільно-політичного перевлаштування суспільства. Даний підхід лежить в основі так званої "соціологічної теорії націоналізму", що розглядає останній як консолідуючий чинник нації [2: 214].

Крім вищенаведених точок зору існують ще ціла низка поглядів на тлумачення цього терміну. Так К.Майноуг, професор політичних наук Лондонської школи економіки і політичних наук, намагається визначити зміст терміну через виявлення причин появи націоналістичної політики як такої. Зокрема він умовно виділяє кілька теорій щодо цього:

- теорія колективної поведінки;
- психологічна теорія;
- теологічна теорія.

Згідно першої теорії, автором якої є К.Майноуг, націоналізм є політичним рухом, спрямованим на досягнення найвищої мети – національного єднання. Цей рух виникає як негативна реакція, як прояв колективної образи на чужоземне засилля [8: 254]. Іншими словами, націоналізм розглядається як різновид колективної поведінки і тлумачиться як одна з форм прояву ворожості нації до своїх поневолювачів.

Націоналізм в своєму розвитку проходить складний триступеневий процес своєрідного вивернення:

I стадія – збудження: нація усвідомлює себе як нація пригноблена, відмовляється від усього чужоземного, здійснює пошуки культурної ідентичності;

II стадія – боротьба за незалежність, реальний зміст якої є надзвичайно мінливим; її результатом може бути терор, повстання, партизанські рухи або ж тривалий переговорний процес тощо;

III стадія – консолідація: не припинення боротьби, а перехід її на якісно новий щабель задля досягнення національної єдності [8: 255–257].

Формування і розвій нації, на думку К.Майноуга, завжди супроводжуватиметься її агресивними діями по відношенню до сусідів, і лише "...коли життя нації остаточно усталиється, її поведінка стане миролюбнішою без послаблення її цілісності" [9: 323]. Таким чином націоналізм є силою, яка проходить тривалий шлях політичної кристалізації.

Психологічна теорія, прихильником якої вважається англійський психоаналітик Е.Джонс, пояснює націоналізм як один з проявів діяльності позасвідомих чинників, які є характерними для нації.

Третю теорію обґрунтував Е.Берк, на думку якого націоналізм є своєрідною релігією. "Націоналізм почав набувати сили у світі саме тоді, коли релігійний світогляд став втрачати свій вплив на уми європейців". Виходячи з природної потреби людини вірити і служити чомусь більшому, ніж вона є сама, на зміну одній релігії, в центрі якої було служіння Богові прийшла інша, ідеалом якої стала нація [9: 324].

Близькою до цієї точки зору є теорія політолога Карла В. Дойча про націоналізм як "духовну структуру", в основі якої лежить інтенсивна суспільна комунікація як найважливіша передумова будь-якого почуття національної ідентичності [2: 214].

Незважаючи на такий різнобій у тлумаченні терміну "націоналізм", потрібно визнати, що кожна з викладених точок зору має рацію. Проте жодна з них не відображає цілісно усіх сторін цього явища, намагаючись висвітлити лише якийсь аспект, не беручи до уваги не менш важливі характеристики націоналізму.

Так склалося, що сприйняття націоналізму визначалося ставленням не до самої ідеології та принципів, які проголошувалися нею, а особистим складом націоналістичних організацій, рухів, моральними якостями, інтелектуальними здібностями та діяльністю політичних діячів, що сповідували ідеологію націоналізму. Можливо, що це і спричинило негативне ставлення до націоналізму як явища починаючи з 30-х рр. XX століття, оскільки він втратив своє початкове значення, стаючи деструктивним елементом. "Для європейців націоналізм означав тепер найперше могутній потяг до панування", "прагнення поставити свій народ чи державу перед усіма, над усіма і надати їм вагу коштом інших народів" [1: 666]. Таким чином поступово націоналізм перетворився в синонім "національного егоїзму", який суперечить загальноприйнятим моральним цінностям та принципам гуманізму.

Націоналізм для радянської ідеології служив предметом активного спекулювання та корегування його змісту у вигідному ракурсі залежно від послаблення чи нагнітання політичної атмосфери в державі. К.Майноуг, аналізуючи причини несумісності марксистської та більшовицької ідеологій з націоналізмом, дійшов висновку, що при спільності їхньої мети – підриг існуючого status quo – цим ідеологіям властива різка відмінність щодо того, з ким вести боротьбу. "Марксизм поділив світ вертикально: на експлуататорів і експлуатованих; націоналізм поділив його горизонтально: на численні різні національності" [9: 316].

Перетворивши принцип національного самовизначення на декларацію і абсолютизувавши процес уніфікації всіх національностей задля створення "єдиного радянського народу", що увійшли до складу Радянського Союзу, комуністична система визнала лише один тип націоналізму – патріотизм усіх націй на користь російської. Інші прояви націоналізму тлумачилися як нацистські, фашистські, антидержавні. В залежності від цього політична влада визначила зміст своєї національної політики, звівши її до абсурду.

Проте було б найлегшим дати однозначну відповідь, не намагаючись з'ясувати певні важливі моменти націоналізму. Екстремістського характеру він набув у Німеччині та Італії в 30–40-х рр., проте в цих країнах проявилася лише одна з його форм або типів. Судити про "позитивність" чи "негативність" націоналізму можна лише, з'ясувавши наскільки він відхилився від свого визвольного характеру, намагаючись максимально врахувавши всі складники націоналізму та проаналізувавши причини появи численних альтернатив націоналізму різорджіменто.

У суспільно-політичній думці зустрічаються кілька підходів до типології націоналізму. Розрізнити їх можна залежно від мети, яку він переслідує та сферою людського життя, в яку він намагається втрутитися та реформувати.

На думку П.Альтера, вихідним положенням типології має бути врахування протилежно відмінної функції, яку націоналізм здатний взяти на себе у відповідному історичному контексті. Залежно від цього дослідник виділяє два основні типи, які в свою чергу поділяються на підтипи. Першим з них є націоналізм різорджіменто або визвольний, спрямований на звільнення від політичного та соціального гніту, створення світового ладу

свободи, який би складався з націй-індивідуальностей [1: 668]. Він може мати політичний, економічний чи культурний характер, в залежності від того, на що спрямоване реформування. Розглядаючи визвольний націоналізм через призму мети, яку він переслідує, П.Альтер розрізняє об'єднавчий – створення національної держави шляхом інтеграції її розрізнених частин, та роз'єднавчий – вичленення нації з багатонаціонального державного організму.

Другим типом є інтегральний націоналізм. Вперше цей термін був використаний французьким письменником Ш.Моррасом – одним із духовних батьків цієї форми націоналізму. Його раннім попередником вважається "якобінський" націоналізм, котрий проголошував ідею неподільності й однорідності нації. Ніщо не повинно стояти на заваді здійсненню домагань нації, – вважали його ідеологи, – якщо ж все-таки перешкоди є – вони долаються силою [1: 677].

Інтегральний націоналізм визначає націю за самоціль. В основі ставання нації лежить боротьба всіх проти всіх. Застосовуючи закон про природній відбір до співіснування націй, він вважає, що тільки та нація, яка матиме найбільшу здатність вистояти перед ворогами та адаптуватися, стане переможницею в цій боротьбі. Іншими словами, націоналізм в даному разі є обстоюванням інтересів своєї нації коштом інших націй та фактичним запереченням принципу національного самовизначення.

П.Альтер, досліджуючи націоналізм, прийшов до висновку, що поява інтегрального націоналізму зумовлена виродженням націоналізму визвольного, що може відбутися з кожною нацією в "певну історичну хвилину", коли "температура досягає точки кипіння і націоналізм переходить в іншу субстанцію" [1: 676]. Його паростки з'являються там, де нація, внаслідок певних історичних потрясінь, втратила свою єдність і цілісність, а для її подальшого існування потрібен консолідуючий чинник.

Б.Стефанеску, професор Бухарестського університету, розглядає відповідно до чотирьох ідеологій стільки ж типів націоналізму: ліберальний, консервативний, анархічний, радикальний. Він їх називає стилями мислення, що відображають розуміння змісту процесу становлення нації.

Так ліберальний та консервативний націоналізми ратують за збереження існуючого ладу й здійснення поступових еволюційних змін. Проте в першому випадку відіграє вирішальну роль раціоналізм, тобто визнання необхідності здійснення поступових реформ, "тонкого настроювання суспільних і політичних інституцій"; в другому – інтуїтивність – знання природного поступу суспільства, відмова від втручання в процес формування нації, оскільки він теж має відбуватися природним шляхом [14: 718–719].

Анархічний тип не сприймає централізоване політичне управління та нормативні форми організації життя держави. Він робить наголос на спонтанному характері процесу творення нації, який проходить у чуттєвій сфері, коли індивідами відчувається спорідненість, спільність долі та відповідальність за неї. В основі радикального стилю мислення лежить реалістичний підхід до конкретних умов суспільного поступу [14: 713]. Радикальний націоналізм сповідує віру в особливу долю нації, ідею месіанства – богообраності народу, який має здійснити історичну місію.

О.Зибачинський у праці "Меч духа" типи націоналізму називає обличчями і нараховує їх шість: "завойовницький, визвольний, культурний, політичний, расовий, релігійний" [5: 75]. В "Інтегральній революції" він створює свою загальну типологію націоналізму залежно від того, яким коштом нація намагається вибороти свободу:

- 1) диктаторський – нищення свободи націй задля зміцнення державного організму;
- 2) геноцидний – визнання своєї нації за найвищу цінність шляхом поневолення інших націй;
- 3) визвольний – відродження свого національного потенціалу до того стану, коли рівень самоусвідомлення себе як нації ставить в площину питання про об'єднання усіх членів даної нації під окремою політичною владою та в окремій державній формації [4].

Таким чином, націоналізм має різні форми – від демократичних до тоталітарних, спрямованих в майбутнє чи орієнтованих в певній мірі на відродження романтичної давнини. Так чи інакше, але в його основі лежить прагнення змін, і від того, яку сферу життя і наскільки радикально він намагається її перевлаштувати залежить доленосність його для нації. Проте націоналізм набуває новаторського і навіть революційного характеру

тим більше, чим менше готових передумов для утвердження нації він знаходить у реальності.

Найскладнішим для втілення в реальну площину є політичний націоналізм як сила, що з одного боку виводить народи з їхніх "традиційних закутків і вводить їх у модерний світ" [9: 331], з іншого боку – спричинює появу безглузвих конфліктів, що зводяться до боротьби за володіння територією. Він зосереджує свою увагу на внутрішніх справах, пов'язаних з організацією та зміцненням держави. Під впливом політичного націоналізму ламається старий політичний порядок і створюються умови для повноцінного розвитку нації. Він відроджує внутрішній потенціал нації, радикалізує національну свідомість, стаючи новим дороговказом поступу.

Політичний націоналізм глибоко проникає в психологічну субстанцію народу, стимулюючи запал та ентузіазм. Не завжди мета, яку переслідує націоналізм є прийнятною і зрозумілою прихильникам раціоналізму, оскільки він чинить вплив на емоційну сферу. Головною передумовою ставання політичного націоналізму є усвідомлення нацією самої себе, коли кожному її складнику буде властиве розуміння, що факт чужоземного правління є ганьбою для людської гідності. Для цього застосовується найпотужніший ідеологічний тиск з метою витіснення чи асиміляції ненаціонального – усього того, що шкодить інтересам країни [6: 228].

Яскравим прикладом політичного націоналізму є ідеологія українського націоналістичного руху в Східній Галичині та Північній Буковині 1920–1940-х рр. На цих землях націоналізм виник як виклик існуючому політичному режиму та заклик до боротьби за соборність українських земель. Буковинські націоналісти сприйняли ідеологію та програму ОУН, через що увійшли як складова частина загальної ОУН, влившись в загальне націоналістичне русло.

Український націоналізм трактується як політичний, "визвольний", як "збірна історична воля до суверенності" [4: 124], оскільки в його основі лежить усвідомлення нової історіотворчої ідеї – боротьба за державну незалежність як необхідну умову для вільного розвитку нації. Він пройшов складний шлях становлення та кристалізації основних засад.

Ідеологія українського політичного націоналізму бере свої початки в поглядах М. Міхновського, він вважається "творцем націоналістичної ідеї". "Тарасівці", до яких відносився і М. Міхновський, творили радикальний напрямок у тодішній українській інтелігенції й стали передвісниками організованої націоналістичної сили. Вони фактично чи не вперше застосували до себе назву "націонали" [12: 117]. У 1893 р. львівська газета "Правда" надрукувала декларацію "тарасівців", центральним пунктом якої було "розбиття московських кайданів і визволення російських народів з-під гнітючого їх деспотизму й централізму, відновлення й вироблення серед інтелігенції й народних мас українських національних почувань; віддання всіх своїх сил на визволення української нації" [12: 117]. В такий спосіб був окреслений новий зміст боротьби – політичне та національне визволення українських земель з-під чужоземного панування задля створення умов для повноцінного розвитку нації.

Розгром "Братства Тарасівців" призвів, як не дивно, до ще більшого поширення ідей його засновників. Так у 1897 р. в Харкові було створено Українську Студентську Громаду, серед засновників якої були Ю. Колард та Д. Антонович. Громадівці визначили метою своєї діяльності піднесення національного питання, захист прав української нації, здобуття державної незалежності [12: 118].

Набираючись досвіду політичної боротьби, українські радикали намагалися конкретніше сформулювати ідеологічні засади своєї діяльності. Так у програмі Української Народної Партії (1903 р.) зазначалося, що основною причиною бід українців є те, що вони впродовж свого історичного розвитку не зуміли створити "ідеалу самостійної України", не зрозуміли змісту визволення – усвідомлення себе як нації і свого стану поневолення, своєї неповторності, розуміння свободи як основи національного розвитку. Тому українці повинні обрати шлях націоналізму, який згуртовує, "...запалює фанатизмом поневолену націю в її боротьбі за самостійність..." [12: 121].

Ці ідейні засади отримали своє чітке організаційне оформлення вже в 20-х рр. Початок створення національно-визвольної організації був закладений у 1920 р. заснуванням Української Військової Організації (УВО). Ідеї, що сповідувалися Є.Коновальцем та колом його однодумців були сприйняті новим поколінням молоді інтелігенції, що вимушено опинилося за кордоном – чи то на студіюванні в європейських навчальних закладах, чи шукаючи порятунку від політичних переслідувань – створило цілий ряд організацій ідеологічного характеру – Група Української Національної Молоді (ГУНМ) (1922 р.), Легія Українських Націоналістів (ЛУН) (1925 р.), Союз Організації Українських Націоналістів (1927 р.). Остання стала першою спробою об'єднання політичних організацій націоналістичного спрямування з подальшою її трансформацією у майбутньому в Організацію Українських Націоналістів, що мала об'єднати усі співзвучні елементи як в Україні, так і на еміграції в єдине політичне русло.

Біля витоків українського націоналізму постало нове покоління інтелектуальної еліти – правознавців, істориків, публіцистів, філософів, якому судилося стати проводом, що мав, за висловом О.Зибачинського, реалізувати "...власну історичну ідею життя..." [5: 73]. Ця генерація молодих людей, що отримала освіту в Європі, найпершою відчула, що існує розбіжність між тим, в якому руслі повинен відбуватися нормальний поступ державного життя і сучасною їм політичною дійсністю. Вони категорично заявили, що вина за втрату реальних можливостей протягом усього процесу свого суспільного розвитку лягає на самих українців. Приреченість усіх наших політичних домагань пояснювалася неспроможністю поставити у площину питання боротьби за повну державну незалежність.

Вони розуміли усю трагічність політичної ситуації і неможливість йти вже протореними шляхами боротьби. Потрібно було виробити нову програму дій, проаналізувавши помилки своїх попередників, та поставити в площину нові ідеали, які б призвели до інтеграції української нації.

Ця молодь цілком усвідомлювала себе невід'ємною частинкою нації та відповідальною за її подальшу долю, а тому обрала найрадикальніший шлях політичної боротьби. Вона оголосила своїми ворогами всіх тих, хто розбиває "одноцілий фронт боротьби українського народу та узалежнюють українську справу виключно від зовнішніх т. зв. сприятливих умовин" [13: 36]. Ідеалом українських націоналістів стала "Самостійна Соборна Українська Держава" як визначальний чинник і гарант повноцінного й творчого процесу вивершення нації.

Задля його практичного втілення, писав один з ідеологів українського націоналізму Д.Андрієвський, українці повинні перестати бути аморфною масою і врешті-решт перетворитися в живі організовані клітини суспільства [12: 158]. Тобто кожен має усвідомити себе вільною часточкою нації і зрозуміти, що невдоволення та ворожість ще не є запоруками досягнення мети. Повинен викристалізуватися провід який, усвідомивши своє історичне призначення стане спроможним очолити боротьбу за національне визволення. Саме цей провід повинен покласти в основу відродження нації світогляд, вивершений в ході її історичного поступу. Ідеологічні підстави боротьби є своєрідним оригінальним стилем самоусвідомлення, що твориться у сфері духу, тому вони не піддаються наслідуванню, запозиченню, оскільки "насильне засвоєння несвоєрідного відклонює лінію природного напрямку" [3: 119]. Ідеологія українського націоналізму мала стати справжньою життєвою силою, вибором єдиноправильного шляху боротьби та прийняття політичних рішень задля досягнення поставленої мети.

У праці "До головних засад націоналізму" Ю.Вассиян писав, що процес націоставання українців був ускладнений фактичною відсутністю "моралі побідного чину" – особливого духу, який перетворює націю зі споживача вже вироблених іншими ієрархії "підрядних вартостей" в їх творця. Передумовою його формування є правильне розуміння ідеї свободарності – рівень індивідуальної свободи кожної самостійної одиниці нації визначається їх здатністю інтегруватися в єдиний цілісний організм нації з метою здійснення взаємодоповнюючого поступального розвитку. Відсутність цього розуміння Ю.Вассиян пояснює тим, що рівень національної самосвідомості українців ніколи не досягав достатнього ступеня зрілості та сформованості.

За найвищу цінність було визнано вільний повноцінний розвиток нації, яка інтегрувавшись в єдину цілісність має повести "зусильну боротьбу за підстави і цілі творчого буття" [13: 3]. Творчий розвій може забезпечити лише нестримне прагнення свободи, яка уможливує не лише трансформування світу навколо себе, але і творення та вивершення нації як самої себе – звільнення від "психозу страху, розбуджуючи віру у власну силу народу" [13: 42]. Проте нація, як єдиний живий організм, має усвідомити межу між свободою і справедливістю – нація чинить як вільна у виборі, але її свобода буде визначатися її спроможністю досягати своєї мети, не зазіхаючи на свободу інших.

Таким чином, націоналізм є багатограним явищем і однозначність при його оцінці недоречна. Кількість наявних сьогодні визначень відповідає кількості тих різновидів його проявів, що містить історично-політична дійсність. Він актуальний для тієї нації, перед якою постала проблема консолідації і протистояння зовнішній та внутрішній небезпеці. Потрібно відрізнати форми прояву націоналізму від окремих різновидів та варіантів, що пропонуються організаціями, партіями, рухами. Безперечно націоналізм приховує в собі загрози, які час від часу породжували і породжують жахливу практику. Але не можна заперечити його здатність мобілізувати націю у її боротьбі за право на самовизначення.

Список використаних джерел

1. Альтер П. Націоналізм: проблема визначення // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 211–215.
2. Альтер П. Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 664–686.
3. Вассиян Ю. До головних засад націоналізму // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 197–208.
4. Зибачинський О. Інтегральна революція. – Мюнхен, 1960. – 342 с.
5. Зибачинський-Орлан О. Меч духа. Коментар. – Вінніпег, 1980. – 112 с.
6. Каменка Ю. Політичний націоналізм: еволюція ідеї // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 216–234.
7. Коментар // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 823–844.
8. Майноуг К. Анатомія націоналізму // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 254–281.
9. Майноуг К. Тлумачення націоналізму // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 311–331.
10. Мартинець В. Від першої до другої Конференції Українських Націоналістів // Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН: спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – Б.м., 1949. – С. 201–254.
11. Мартинець В. Замітки для майбутньої Конференції Українських Націоналістів // Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН: спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – Б.м., 1949. – С. 162–168.
12. Мартинець В. Первочатки українського організованого націоналізму // Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН: спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – Б.м., 1949. – С. 117–200.
13. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр // Причинки до суспільного мислення. Збірка статей. – Торонто, 1989. – С. 3–159.
14. Стефанеску Б. Про "хороші" та "погані" націоналізми // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 704–723.
15. Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон, 1967. – 463 с.

Maria Mandrik

INTELLECTUAL SOURCES AND THE UKRAINIAN NATIONALISM 1920–1940: A PROBLEM OF DETENTION

In clauses with use of significant spring base concepts its role in ability to mobilize the nation in its struggle for the right on self-determination are analysed.

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ "ПРОСВІТИ" СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ (1920 – 1939)

У статті основна увага звернена на видавничу діяльність "Просвіти" у Східній Галичині в 1920 – 1939 рр. Охарактеризовано здобутки Товариства у видавничій сфері, розкрито причини, які негативно вплинули на розвиток видавничої бази й поширення друкованих видань.

Видавнича політика "Просвіти", починаючи з 20-х років, кардинально змінилося. Перш за все це пов'язано з тим, що в результаті військових дій було знищено матеріальну базу Товариства, інфляція воєнного часу, подорожчання паперу й друкарських послуг призвели до зменшення вартості членських внесків і пожертвувань, які фактично становили основну частину прибутків. Тому "1. Беручи під увагу особливі обставини, які витворила війна, повоєнні часи, а саме: поглиблення соціальних різниць у народі, загострення класової боротьби, розклад у продукції, павперизацію мас, як також політичні обставини, Головний Виділ Т-ва "Просвіта" поведе в слідуючій році роботу в напрямі усвідомлювання мас про всі явища суспільно-громадського ладу, в наслідку чого витвориться більшу активізацію мас. Це можна осягнути відповідно зібраним змістом видавництва Т-ва і роботою на місцях" [1: 25].

З іншого боку, в лютому 1918 року Головний Виділ, враховуючи пропозицію видавничої комісії, ліквідує систему обов'язкового розсилання членських книжок, яка гальмувала розвиток видавничої бази "Просвіти". Це дало змогу активізувати процес поширення літератури. У одному із звітів Товариства наголошувалося, що "В кінцевому результаті це єдиний шлях до того, щоб "Просвіта" стала дійсно видавничим Товариством і своїми виданнями заповнила ринки збуту не тільки в Галичині, але й на Україні, і в Америці" [2: 44]. Однак до таких змін практично ніхто готовим не був. Основною проблемою була відсутність книготорговельних кадрів, вивчення попиту тощо. Зміни носили в цілому позитивний характер, тому для членів було знижено на 25 % ціну на купівлю книжок Товариства [2: 44]. Хоча певна централізація у поширенні видань Товариства залишалася. У Ч: 6356/25. У Львові, дня 7. грудня 1925. До всіх філій Т-ва "Просвіта" в краю", у "Загальних резолюціях" на звичайний Загальний збір, ухвалених на повному засіданні усіх комісій при Головному Виділі Т-ва "Просвіта" від 5 грудня 1925 року наголошувалося, що "кожна читальня Т-ва "Просвіта" мусить на будуче набувати по одному примірникові кожної книжечки, виданої накладом "Просвіти" зглядно мусить передплачувати хоч по одному примірникові видаваних нею часописів" [3: арк. 13].

Матеріальна скрута, яка гальмувала процес розвитку видавничої бази, була властива не лише "Просвіті". У листі до редакції "Літопису Червоної Калини" за підписом академіка І. Горбачевського, ректора Українського університету в Празі, доктора О. Гарманіва, ректора Високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова (Прага), професора Б. Іваницького, ректора Української господарської академії у Подєбрадах зазначалося, що "У Празі та у Відні уже 10 літ лежать на складах видані для України ще у 1919 році, в тисячах примірників, твори одного з найвизначніших наших поетів О. Олесь (три книжки: "На зелених горах", "Чужиною" і Поезії т. V).

Коли ці книжки, що не могли піти на Україну через відомі події, не буде викуплено в найближчому часі, то всі вони загинуть: їх буде продано фабрикам на папір за борги складам.

Знаємо про сучасну матеріальну скруту, але віримо, що національна честь не дозволить нам, щоби на очах мільонів нашого народу було вкинено в піч – на радість ворогам – єдине, що стоїть в цей грізний час на сторожі Нації наше Слово!

Ціна книжок: "На зелених горах" – 50 ґрошів, "Чужиною" – 1.50 зол. і Поезії т. V. – 3 злотих. – Разом 5 зл. з пересилкою" [4: 17].

Згідно з видавничим планом було укладено нову програму, у якій усі видання "Просвіти" поділялися на такі групи: "Народна бібліотека", яка призначалася для широких народних мас; "Загальна бібліотека" – для більш освічених читачів; "Українська письменність", яка мала видавати кращі зразки літературної творчості; "Письмо з Просвіти" – періодичний орган Товариства. З 1925 року з метою орієнтації читачів у розмаїтті книжкової продукції розпочато випуск "Бібліотечного порадики". У якому крім анотації та бібліографічного опису нових книг у рубриці "Українська просвітницька бібліографія" подавалися вказівки щодо книг за рівнем освіти читача. "Найбільше почитні скрізь і все – повісти. Для того в повісти мусить бути заосмотрена кожда бібліотека. Через свою почитність вони й найбільше зуживають ся..." [5: 141].

Важливе значення у розвитку видавничої діяльності "Просвіти" відігравали філії і читальні, які були безпосередньо зацікавлені у поширенні видань Товариства, тому що "при збільшеному й великому рухові власних видань, можуть філії мати й до 40 % рабату" [6: арк. 14]. І читальні мали змогу отримувати книги на сплату навіть протягом шести років. В "Інструкції у справі набуття бібліотек" зазначалося, що "Першенство в набутті бібліотеки мають ті читальні, які дотепер точно вив'язалися зі своїх зобов'язань супроти Головного товариства. Належитість за бібліотеку, яку візьме читальня, мусить вона сплачувати ратами, які можуть бути місячні, чверторічні або піврічні. Т-во "Просвіта" дає на сплату тільки ті книжки, які має в себе на складі і інші видання різних інших видавництв, однак чужі видання не дає на сплати на так довгий час. Бо за чужі видання мусить Т-во "Просвіта" платити готівкою. Цілі бібліотеки є зложені в ціні: 140. – зол. (77 книжок) 225. – зол. (100 книжок) 395. – зол. (140 книжок) 512. – зол. (200 книжок)" [7: арк. 7].

Однак філії приділяли недостатню активність у поширенні видань "Просвіти". В "Обіжнику до всіх філій Товариства "Просвіта". Львів, дня 13. березня 1929 р. Березень – Місяць Дешевої книжки", наголошувалося, що "...пустило до продажі (Товариство – примітка автора) по зниженим цінам 18 книжок, які продаються лише за готівку. Взиваються філії "Просвіти" вже втретє до дня 20. березня повернути (1929 року – примітка автора) всі непродані календарі "Просвіти" на рік 1929, а за продані негайно надіслати гроші.

Від 1/7 1928 на філіях тяжить сума 530.34.18 зол. як довг за книжку, не дивно, що Т-во постійно має клопіт з грошми, що так тяжко відбивається на всій діяльності Т-ва" [8: арк. 1]. Згідно "Обіжника до Хвальних Виділів Філій і Читалень Т-ва "Просвіти" в краю від 28 вересня 1929 р. філії і читальні мали заборгованість за одержану літературу майже на 15000 американських доларів [9: арк. 8].

У тому ж таки документі у "Справі передплати "Життя і Знання" повідомлялося, що "В краю є 2934 читалень і 86 філій і тільки 14 % є передплатниками і то багато з них вносять не передплату, а післяплату" [8: арк. 1].

Відкриття власної книгарні у Львові дозволило б значно розширити мережу поширення власної видавничої продукції, однак як наголошувалося в "Полюстраційних Звідомленнях", що "траплялася нам (Товариству – примітка автора) купити в одному місці каменицю враз з цілою друкарнею і вільними мешканнями за ціну 10–12 тисяч долярів. А яка це булаб велика користь для нашого Т-ва годі навіть собі це уявити. Потрібні гроші може й не так то тяжко було зібрати, коли зважемо, що продавець годився побрати зараз половину належної суми а другу половину у двох піврічних ратах наступного року" [10: арк. 17]. Тому продаж своїх видань Товариство здійснювало через канцелярію і розсилало поштою. Фактично впродовж 20-х років щороку було реалізовано лише приблизно четверту частину виданої продукції [11].

У зв'язку з відсутністю власної книгарні, "Просвіта", починаючи з осені 1924 року, створює інституцію мандрівних бібліотек. У "Полюстраційних Звідомленнях" зазначалося, що "Не комплети по 50 книжок нам потрібні, а потрібні нам цілі великі бібліотеки по 1000 і більше томів, які ми могли би розсилати і до найменших місцевостей, котрі не в силі здобутися на поважнішу бібліотеку. Розсилка таких бібліотек мусілаби відбуватися власними комунікаційними засобами, відповідно до виробленого зложеними самохода-

ми, котрі відповідно до виробленого пляну в одних місцевостях забирали би бібліотеки, полишали другі а забрані перевозили би на нові місця" [10: арк. 15–16].

Як свідчать матеріали архівної справи, питання мандрівних бібліотек не знайшло масової підтримки у членів товариства. Тому "коли нам приходиться складати мандрівні бібліотеки, то при великих зусиллях вдалося ледве скласти 30 комплетів по 50 книжок; і в них в 30 комп. Приходилося деякі книжки повторювати" [12: арк. 12]. Тим більше, як писав М. Галущинський (голова Товариства з 2 квітня 1923–25 вересня 1931 рр. – примітка автора), що "інтелігент завертає "Народню Просвіту", бо вона йому не потрібна. На його думку – це примха Гол. Виділу, видавати такий часопис. Часопис просить не посилати "Народню Просвіту", бо не має грошей! На одній нараді кажуть нам видавати малі брошурки пів-1 арк. Друку, бо таку брошурку мужик радо купить, одним духом прочитає і вона його зацікавить до читання більших книжок. З другого боку дістаємо всі брошурки назад, бо вони замалі і за дорогі. Люде куплять книжку, а брошуру ні" [13: 2].

Для збільшення продажу видань необхідно було серйозно займатися вивченням попиту, тим більше цьому процесові сприяв розпорядок президента Польщі "О правє пше-мисловєм" від 7 червня 1927 року Д. З. р. р. ч. 53 з дня 16/IV 1927. арт. 1, 3, 7, 31, 33 на підставі якого торгівля книжками "є дозволена всякій установі і фізичним особам, які повідомлять своє староство по формі приписаній в згаданому вище розпорядкові. Дозвіл староства заступає промислову карту, на основі якої належить викупити патент в Скарбовому Уряді першої інстанції" [12: арк. 4].

Основний прибуток, як свідчать архівні матеріали, Товариство одержувало від розпродажу календарів, у яких багато уваги було приділено господарським проблемам. У період від 1921 – 1923 рр. лише в канцелярії "Просвіти" їх було реалізовано біля 18 тисяч [14]. Календарі Товариства користувалися попитом, їх з задоволенням брали на комісію книгарні Львова і інших міст. Тим більше, що лише їх можна було розповсюджувати шляхом комісійного розпродажу.

У листі Степана Годованого (філія у Терєбовлі) до Хвального видавництва "Червона Калина" від 29 січня 1930 року зазначалося, що "Пересилаємо Вам 39 штук календарів термінарів на 1929 р. по 0.80 зол. штука, разом на суму...зол. 29.04. Ваше Видавництво узнало нам вже наш рахунок на всю суму письмом здня 5. XI. 1929 р. ч. 644/29. Крім того: Звертаємо яко не продані:

- 22 штуки календарів термінарів по 0.30 зол.....6.60 зол. за 1930 р.
- 17 штук кал. – термінарів по 0.90 зол.....15.30 зол. за 1930 р.
- разом.....21.90 зол." [15: арк. 2].

Однак згідно "Інструкції для читалень "Просвіти" в справі поборювання неграмотности" "навіть і "календар", видання котрого вважаю від літ зовсім зайвою витратою грошей, не в силі нині принести нам стільки, скільки ми від нього надіємося. Ми мусимо тепер конкурувати з другими календарями на ринку. Маємо тяжку позицію, яка примушує нас до того, щоби може навіть сходити звищого освітнього рівня. Бо коли цього не зробимо, тоді назвуть наш календар мертвим, неінтересним, або ставитимуть питання, для кого властиво виданий наш календар. Для нас полишається до видавання все те, чого ніхто інший не буде видавати: 1) всі видавництва для неписьменних і для тих, що опанували перші елементи неписьменности. 2) всі видавництва по самоосвіті і заочній освіті; 3) всі видавництва педагогічні й методичні з ділянки позашкільної освіти" [16: арк. 13]. Були випадки, що читальні не мали "...навіть Кобзаря, не згадуючи вже про Франка, а вже зовсім ні про Левицького, Кобилянську, Коцюбинського, Винниченка і інших" [16: арк. 13].

У статті "Польська політика на "кресах", зазначалося, що "креси для Польщі – це невичерпний фонд землі, її багатств, ліса, людей і т. д. За те населення тих "кресів" є на кожному полі крайно покривджене. Отже "креси" для польських фінансистів існують, але "меншости" доля польської політики не існують" [3: 2]. Згідно статистичних даних у Східній Галичині на 1938 рік була така кількість неграмотних українських громадян – "...воєводство-львівське, повіт Лесько: на 79 тисяч українців 46 тисяч неграмотних. Турка над Стриєм: на 92 тисяч. – 56 тисяч неписьменних. Дрогобич: на 92 тисяч – 25 тисяч неписьменних, і т. д., і т. д. а в сумі української національності – 304 тис. неписьменних, тобто 31 %. Значить на кожних наших 100 громадян, 31 не вмє ні читати, ні писати.

...тернопільське воєводство. Борщівщина: на 59 тисяч українців – 20 тис. неписьм., Заліщичинна: на 45 тисяч – 14 тисяч неграмотних, Чортківщина: на 38 тисяч – 10 тисяч незрячих, а разом у 17 – їх повітах терн. воє. На 871 тисяч українців 212 тисяч не вміє ні читати ні писати.

Станиславівське воєводство: у 12-их повітах на мільйон 79 тисяч громадян укр. національності 318 тисяч неграмотних. В названих трьох воєводствах на з мільйони 200 тисяч українців – маємо 836 тисяч неписьменних, тобто на кожних 100 наших громадян 34 неграмотні. Коли йде про вік, то львина частина з цього припадає на громадян вище 10-ох років" [17: 1].

Оскільки усі українські організації, в тому числі і "Просвіта", перебували під постійним цензурним контролем своїх видань з боку польської влади, Головний Виділ Товариства намагався постійно інформувати філії і читальні про певні цензурні обмеження. Наприклад, в "Обіжнику до всіх Філій і Читалень Т-ва "Просвіта" від 9 липня 1932 р. ч. 3871/32 наголошувалося, що "В останніх днях червня і з початком липня зайшли випадки завішення владою деяких філій і читалень за передержування в своїх бібліотеках сконфіскованих книжок а поки що взиває всі філії і читальні перевірити свої бібліотеки і вибрати з них усі книжки, які можна підозрівати, що є заказані і переховувати їх приватно до часу, аж вийде з друку спис заборонених книжок" [18: арк. 1 – 4]. В "Обіжнику до філій Товариства "Просвіта" від 6 лютого 1933 р. категорично наголошувалося, що "Усунені з бібліотек сконфісковані книжки читальні мають переслати до головного Виділу, а в бібліотечнім інвентарі зазначити при дотичній книжці, що її усунено" [19: арк. 4]. До речі, їх було видано у 1932 і 1937 роках [20]. Так, у читальні "Просвіта" села Купчинці 22 вересня 1930 року, в період пацифікації, було знищено 77 назв книг на загальну суму 3445 злотих, з них 20 книг польською мовою, наприклад В. Prus Faraon III tomu, вартістю 27 злп. [21: арк. 1 – 2].

Негативну роль для видавничої діяльності Товариства відігравала несплата боржниками своїх зобов'язань перед видавництвом, що в умовах інфляційних процесів практично приводила до знецінення видань, їхньої збитковості. М. Галуцинський у статті "Ще про видавничу діяльність "Просвіти" наголошував, що "Народня Просвіта" наражує стало Гол. Т-во на втрату. Прошу уявити собі таке, що ще й досі сплачують "передплатники" залежності за минулий рік (1923 – примітка автора) у висоті 350 мп. коли переписка коштує 300 м [22: 3].

Таким чином, видавнича діяльність зазнавала переслідувань, заборон з боку офіційної польської влади, це свідчило про те, що влада проводила планомірну, цілеспрямовану і тотальну асиміляційну і колонізаційну політику у відношенні до українців Східної Галичини. Негативно впливали на видавничу діяльність наслідки воєнних дій, інфляційних процесів, подорожчання паперу й друкарських послуг, відсутність книготорговельних кадрів, несплата боргів філіями і читальнями, що не дозволяло розширити мережу поширення власних видань "Просвіти", призводило до їх збитковості і гальмувало розвиток не лише видавничої бази, а й Товариства в цілому.

Список використаних джерел

1. Галуцинський М. Справа членської вкладки на 1926 рік. (Загальні Збори 1925). // Народня Просвіта часопис присвячений справам позашкільної освіти. Рік (XIV). IV. Січень-лютий. – Ч. 1–2. – Львів, 1926. – 64 с. 2. Цит. за: Нарис історії "Просвіти" / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. – 232 с. 3. Державний архів Тернопільської області. (далі ДАТО). – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 13. 4. Лист до Редакції. // Літопис Червоної Калини. Ілюстрований журнал історії та побуту. IV річник. – Ч. 3. – Березень, 1932. – 24 с. 5. Др. Осип Назарук. Будова незнищимого фундаменту (Про публичні бібліотеки). // Ілюстрований календар Т-ва "Просвіти" з літературним збірником на переступний 1920. Річник 42. Коштом Товариства "Просвіта" у Львові, 1919. 3 Друкарні ставропільського інституту під управою Ю. Сидорика. – Львів, 1919. – 360 с. 6. ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 14. 7. Там само. – Спр. 118. – Арк. 7. 8. Там само. – Спр. 27. – Арк. 1. 9. Там само. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 8. 10. Там само. – Спр. 70. – Арк. 17. 11. Підраховано автором на основі аналізу

звітів з діяльності "Просвіти". 12. Там само. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 4. 13. М. Галуцинський. Видавнича діяльність "Просвіти". // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 82 (9.963). Рік ХLI. – Львів, вівторок 17. липня 1923. – 4 с. 14. Підраховано автором на основі аналізу звітів з діяльності "Просвіти". 15. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 2. 16. Там само. – Спр. 26. – Арк. 13. 17. М. Полоницький. До сонця // Наш прапор Ілюстрований дводенник. Виходить щодругий день: у понеділок, середу і п'ятницю. Рік VI. Ч. 124 (721). – Львів, серeda, 4 листопада 1938. – 8 с. 18. Там само. – Спр. 38. – Арк. 1 – 4. 19. Там само. – Спр. 43. – Арк. 4. 20. СПИС сконфіскованих і заборонених українських книжок та друків в Польщі. Зібрав і уложив С. Магальяс. Порадник для бібліотек. Накладом Т-ва "Просвіта". З друкарні Вид. Сп. "Діло". – Львів, 1932. – 36 с.; СПИС сконфіскованих і заборонених українських книжок та друків у Польщі до 30. червня 1937 р. Порадник для бібліотек. Накладом Т-ва "Просвіта". З друкарні "Діла". Друге справлене і доповнене видання. – Львів, 1937. – 75 с. 21. ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 1 – 2. 22. М. Галуцинський. Ще раз про видавничу діяльність "Просвіти". // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 93 (9.974). Рік ХLI. – Львів, четвер 26. липня 1923. – 4 с.

Ivan Zuljak

PUBLISHING "PROSWITA" BY EASTERN GALICIA (1920 – 1939)

In the articles the main attention is reversed on publishing "Proswita" in Eastern Galiciji in 1920 – 1939 rr. The achievements of Company in a publishing orb, of the cause are described, which one negatively have influenced development of publishing base and distributions of printed publicity materials.

УДК 94 (477)

Юрій Юрик

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН ТА РЕАКЦІЯ НА НЕЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ СИЛ (1929 – 1935 РР.)

В статті висвітлено взаємовідносини українських націоналістів з політичними структурами Західної України та української діаспори у міжвоєнний період.

Організація Українських Націоналістів з часу створення привертала увагу українського політикуму своїми нетрадиційними, для нього методами боротьби за позитивне розв'язання українського питання. Підпорядкувавши собі в українському національно-визвольному русі праворадикальний спектр, ОУН визначила українському націоналізмові самостійне існування. Цим політичним кроком українські націоналісти відмежували себе від інших складових частин українського визвольного руху. При чому відмежували себе свідомо революційною спрямованістю на протипагу демократично-парламентарній решті українських політичних структур. Таким чином, заповнивши в українському національно-визвольному русі націоналістичну нішу та збалансувавши його протипагою крайньою організаціям (КПЗУ, комсомол Західної України), поява ОУН відкрила новий етап і внутрішньополітичної боротьби серед українських організацій за право "єдинодостоїнного" представника, що захищає українців та відроджує українське питання.

Ставлення українських націоналістів до українських політичних партій та організацій було визначене ще до створення ОУН на другій конференції українських націоналістів у Празі 8–9 квітня 1928 року. В постанові під номером один зазначалося: " ПУН у своїй ді-

яльності відмежовується від усіх українських політичних партій і груп та не вступає з ними у співпрацю. Всі організації українських націоналістів на українських землях і чужині мають також стати на цей шлях" [10: 65].

Ширше пояснення цієї постанови давала стаття В.Мартинця "По другій конференції." В ній секретар ПУН аналізував суспільно-політичні відносини серед українства на еміграції і в Краї вказуючи на фактор взаємопоборювання, звертав увагу на розбіжність з крайовими націоналістами, що "частинно повступали в УНДО, зайнявши навіть відповідальні становища й віддають йому не тільки свої сили, але при кожній нагоді також сили націоналістичних ідеологічних організацій, члени яких ні з ідеологією, ні з політикою УНДО не погоджувалися" [9: 257]. Таким чином, стає зрозуміло, що відмежування для ПУН було необхідним для згуртування українських націоналістів.

В статті В.Мартинця вказано на причини відмежування від українського політикуму. "Декларація про відмежування українського організованого націоналізму від усіх інших політичних груп, а передусім заява про відмову від співпраці з ними, не з'явилася тільки в зв'язку зі становищем націоналістичних організацій у Галичині. Не можна це трактувати як тактичний крок Проводу супроти галицьких провідників-націоналістів. Ці ухвали мають ширший підклад і є явищем зовсім природнім, коли глянути не тільки на Західну Україну, а на цілість українського політичного життя. Націоналістичний рух від самого початку мав сильну тенденцію відокремлення, тенденцію стати самостійним політичним чинником, доказом чого є безнастанні спроби виявити себе на зовні в окремих організаційних формах. Власне організований український націоналізм був і є реакцією на хаос нашого політичного життя, що в останньому році сильно поглибився... Коли українська політика полягає фактично у боротьбі між собою, то чи ж дивно, що українські націоналісти мусять відокремитися, коли не хочуть бути жертвою хаосу. Тоді як національні вороги б'ють нас всіх, не хочемо тратити наших і так незначних сил на борню й поглиблювання внутрішнього хаосу, бо цим унеможливили б ми собі виконання тих позитивних завдань, що стоять перед нами" [9: 258].

Створення ОУН (27 січня – 3 лютого 1929 року) отримало широкий резонанс у діаспорі, що пояснюється декількома причинами.

ОУН постала з УВО, а УВО для багатьох західноукраїнських політиків була необхідною, щоб час від часу збройною боротьбою робити поляків поступливішими перед аргументами українських політичних партій.

Багато провідних політиків, партійних діячів Краю були одночасно членами УВО.

Виникнення ОУН в діаспорі та польська інформаційна блокада не дозволяли широко висвітлити в Західній Україні основні засади діяльності новоствореної організації.

Підпільна ОУН не творила конкуренції західноукраїнським політичним партіям у їх виборах до польського сейму та сенату.

Українська діаспора помітно відреагувала на творення ще однієї української політичної структури, що прагнула представляти українське питання на міжнародній арені. Саме міжнародний аспект, на нашу думку, став визначальним при ставленні української політичної діаспори до появи ОУН. Пригадаємо, що УВО, як організація без прийнятих ідейно-політичних засад не мала права представляти українські інтереси на зовнішньополітичній арені, це стало однією із причин створення ОУН. Саме ОУН, що проголосила безкомпромісну боротьбу із всіма окупантами українських земель, могла доволі серйозно завадити геополітичним розробкам інших еміграційних політичних груп. На цьому ґрунті чи не одразу розпочалися протиріччя між українськими націоналістами та Державним центром УНР в екзилі, що проводив пропольську зовнішню політику та намагався виступити об'єднуючим чинником організованого українства. В одній з своїх перших постанов ПУН прямо заявляв, що група А.Лівицького, поширюючи серед наддніпрянської еміграції політичну орієнтацію на історичного ворога України Польщу, ускладнює працю ОУН. Тому організація вважає необхідним паралізувати впливи А.Лівицького і його прихильників на еміграцію та домогтися їх цілковитого знищення [7: 21]. У свою чергу у документі із середовища УНР, під назвою "Політичний звіт ч.7", складеному на переломі 1928–1929 років робився висновок, що проти націоналістів має розпочатися планова протиакція з боку УНР, "яка повинна проводитися як за допомогою преси, так і розгор-

ненням громадсько-політичного характеру" [7: 22]. На думку А.Кентія протистояння ОУН з Державним центром УНР було неминучим й з огляду необхідності опанування націоналістичним рухом середовища української військової еміграції, значна частина якої вбачала у Державному центрі єдиного легітимного носія української державності [7: 23].

Звертаючи увагу на політичну еміграцію, не можна обійти стороною взаємовідносини ОУН ще з однією українською діаспорною структурою – середовищем гетьмана П.Скоропадського. Спільним у зовнішньополітичній діяльності цих двох організацій була орієнтація на Німеччину. Хоча із різними мотиваціями. В ОУН це була орієнтація на ревізіоністську державу, незадоволену версальською геополітичною системою; а в гетьманців – орієнтація традиційна, що збереглася ще від часів Гетьманату 1918 року. На цьому вся спільність інтересів закінчувалася, хоча спроби співпраці час від часу ініціювалися, то з одного то з другого боку. Особисто Євген Коновалець песимістично ставився до такої співпраці. У листі від 13 травня 1930 року до секретаря ПУН В.Мартинця він зазначав: "В щирість гетьманців я абсолютно не вірю. Коли б навіть була в них склонність порозуміння, то це, мабуть, треба приписати тільки якимось певним обставинам." І це відповідало намірам гетьманської управи, яка неофіційно погоджувалась на спільні дії з ОУН лише з огляду репрезентації української ідеї перед чужинцями. Щодо українських земель, то тут гетьманці вважали можливості взаємодії обох середовищ більш ніж проблематичними з причини діаметральних розбіжностей основних тактичних і практичних завдань [7: 24].

Всі інші політичні центри української діаспори (соціал-радикали, соціал-революціонери, соціал-демократи) бачили в українських націоналістах скоріше опонентів ніж друзів по боротьбі. Прикладом тут можуть слугувати слова соціал-демократа Пителя на зустрічі громадськості з ПУН у Подєбрадах 11.04.1928 року: "Ви не націоналісти, ви не є навіть українці" [9: 260]. Цей фактор відкритої ворожості усталених еміграційних груп до новоявленої націоналістичної організації не є виключним, а характеризує внутрішньополітичний стан українського закордонного середовища, в якому міжпартійна боротьба точилася ще з часів національно-визвольної революції на українських землях 1917–1920 років, продовжилася вона і в еміграції. Українська політична еміграція наприкінці 20-х – на початку 30-х років перебувала у стані стагнації, взаємного поборювання одного середовища іншим, пошуку винуватців поразки у визвольних змаганнях 1917 – 1921 років, демонструючи постійну нездатність об'єднатися для спільних дій. До того ж, у своїй більшості еміграція жила минулим. Невипадково один з керівних діячів Товариства українських старшин в Чехословаччині В.Прохода у листі від 30.10.1931 року до генерала В.Петрива писав: "Наші еміграційні організації мають сенс свого існування хіба ж для того, щоб робити якісь свята та згадувати діла давно минулих літ" [7: 27].

Власне неприйняття українського націоналістичного руху українськими політичними партіями та організаціями у Краї та Закордоном, внутрішньополітична колотнеча змусили ПУН не тільки відмежуватись від даних тенденцій, але й поборювати їх, вести безкомпромісну боротьбу за об'єднання всієї української спільноти.

Між тим, час створення ОУН на західноукраїнських землях співпав з активною парламентською діяльністю українських політичних партій. Внаслідок виборів 1928 року до польського сейму було обрано 46 українців, до сенату – 11 [6: 76]. З них 25 мандатів отримало УНДО, 11 – радикали, 5 – селянська правниця, 4 – селянська лівниця, 1 – Партія Праці [9: 248]. Таке широке депутатське парламентське представництво не створило підстав для об'єднання депутатів в один репрезентативний блок, внаслідок чого виникло декілька клубів: Український клуб – 26 послів (23 члени УНДО), Українська соціалістично-радикальна парламентська репрезентація – 8 послів, клуб "Селянську" – 4 послів, 5 українців увійшло до клубу Безпартійного блоку співпраці з урядом. У серпні 1930 року маршал Пілсудський достроково розпустив сейм. Ймовірно, що однією з причин цієї акції, на думку історика О.Ю.Зайцева, було прагнення перешкодити передвиборчій кампанії українських партій. Надзвичайно важкі обставини за яких відбувалася передвиборна боротьба, змусила українські партії вперше з 1922 року об'єднати свої зусилля. Утворився блок УНДО, УСРП, до якого приєдналися Білоруська християнська демократія і Бі-

лоруський селянський союз [12: 79]. ОУН спочатку також мала намір взяти участь у виборах та підключитися до цих об'єднувачих тенденцій. Це пояснюється тим, що попередньо у червні 1930 року на конференції членів ПУН, яка відбулася у Женеві порушувались питання тактики ОУН стосовно діяльності інших політичних центрів українства. В постанові цього зібрання зазначалося, що "конференція висловила за тим, щоб ОУН підтримувала кожний добрий почин в українській справі загально-національного характеру, а кожний шкідливий поборювала без огляду на те, звідки такий почин був ініційований" [7: 25].

Отже, у Проводі виник план, щоб деякі провідні члени ОУН (УВО) висунули свої кандидатури на послів і на першому ж засіданні сейму, оголосили декларацію протесту проти польської окупації, демонстративно залишивши парламент. Оскільки підпільна Організація Українських Націоналістів не могла відкрито взяти участь у виборах, керівникові УВО та ОУН на ЗУЗ Юліану Головінському було доручено провести переговори з ЦК УНДО про включення оунівців до виборчого списку цієї партії. Однак після зустрічі з керівниками УНДО Ю.Головінського було затримано поліцією і вбито [6: 77]. Окрім того ідея участі у виборах зустріла опір з боку низових ланок УВО та ОУН, які в той час масово були залучені до протестанційно-саботажної кампанії, пізніше переслідувані польською пацифікацією.

Оцінюючи тимчасове зближення ОУН та УНДО у середині 1930 року, варто відзначити, що це було одиноким явищем у продовж тридцятих років, яке більше не повторювалось. Навпаки, з 1930 року взаємовідносини ОУН з іншими українськими політичними силами, зокрема УНДО були не те що не компромісними, а навіть відверто ворожими. Та це й не дивно, адже коли український політикум пристав до демократичної співпраці з польською владою, то ОУН розв'язання українського питання бачила в національній революції.

Перший серйозний конфлікт між ОУН та легальними українськими партіями спалахнув восени 1930 року. Напередодні Галичиною прокотилася хвиля підпалів майна польських колоністів, руйнування ліній зв'язку. Невдовзі в націоналістичному часописі УВО "Сурма" з'явилося повідомлення ПУН, який заявив, що масова саботажна акція справа рук українських бойовиків, як відплата польській політичній та економічній експансії. У відповідь на саботажну акцію УВО-ОУН польський уряд провів сумнозвісну "пацифікацію" (умиротворення) українського народу, яка завдала чималих людських та економічних збитків західноукраїнському суспільству та мала широкий міжнародний резонанс. Легальні політичні партії засудили "саботажну" акцію [5: 46]. У відповідь провід ОУН виступив із заявами, в яких критикував легальні партії "за нерозуміння справжніх шляхів визволення" [6: 72].

За словами історика О. Зайцева "пацифікація 1930 року стала поштовхом до політичної еволюції націоналістів і національних демократів у різних напрямках. Доказом цього може бути поява в лексиконі націоналістів стосовно до легальних партій терміну "опортуністи" та "угодовці", а політичних партій до ОУН – "терористи". Зокрема у Бюлетні Крайової Екзекутиви ОУН засічень 1931 року зазначається: "тільки зараз, коли поволі кристалізується угодовська програма (Політичних партій – авт.), надійшов час скристалізувати національно-революційний визвольний рух [3: 3]. Спочатку Є. Коновалець намагався змусити УНДО припинити контакти з польською владою. Згодом він висунув концепцію згідно з якою УНДО відводилась роль маргінальної угодової партії, що мала виторгувати в уряді поступки для українців, натомість ОУН, повинна була посісти провідне місце в українському визвольному русі надавши йому революційного характеру.

У лютому 1931 року з'явилась декларація керівництва українських націоналістів в якій йшлося: " Даремні зусилля ворогів України, московсько-польські гвалти та терор тільки зміцнюють політичну силу українських народних мас сприяють їх активізації і поглиблюють палаючу ненависть до наїзників. З цих причин ОУН свою визвольну місію бачить в організації народних мас на окупованих землях і вироблення в них активізму та політичної відпорності, одночасного їхнього приготування до збройної народної револю-

ції. Через це появу революційних настроїв на українських землях ОУН трактує остаточну передумову загальної революції".

Далі, характеризуючи реакцію українських політичних партій на саботажі і "пацифікацію" визначається ставлення до них націоналістичного руху. "Деякі політичні чинники не можуть зрозуміти важливості даного моменту. Такі факти, як декларація політичних партій Західної України з приводу революційних заворушень, або стосунків до польського терору, є негативним доказом нерозуміння реальних шляхів визволення зі сторони тих чинників, які претендують на керівництво народом. Вони ілюструють фатальну короткозорість представників відповідних партій і груп, хворобливу немчі їх волі, пристосованість до окупаційних режимів" [3: 11]. Та незважаючи на подібні заяви УНДО та ОУН протягом 1931 року ще координували свої дії на міжнародній арені, зокрема у зв'язку з розглядом в Лізі Націй українських скарг на пацифікацію. У другій половині 1932 року відбувся поворот у тактиці УНДО. Було вирішено тимчасово зняти з арсеналу партії гасла незалежності та соборності і замінити їх вимогою національно-територіальної автономії для всіх українських земель у польській державі. Невдача переговорів між редактором "Діла" (орган УНДО) В.Мудрим і керівниками ОУН Є.Коновальцем та М.Сціборським спричинила остаточне припинення співпраці між двома організаціями [6: 73]. Відповідно до цього, за березень-квітень 1932 року у Бюлетні Крайової Екзекутиви ОУН вийшла стаття "Кристалізація опортуністичного табору", яка теоретично підтверджувала це розмежування. "Що ж торкається загальної характеристики дотеперішньої політики опортуністичного табору, зазначалося в ній, то вона була фактично наскрізь угодовська, а формально, декларативно непримиренна. Цебто у практиці торги за самоврядування, посади в магістратах, а на словах "непризнаємо", "будемо і далі вести боротьбу за права українського народу." Коли націоналістичний рух почав розростатися з елементарною силою стихії і коли потрібно було стати по цей або по той бік барикад, перелякані угодовці покvapно сховалися, тремтячи перед фізичним знищенням під крила опікуна (тремтяча заява наших партій в часи пацифікації).

І тоді почалась остаточна кристалізація опортуністичного табору. Тоді вже виразно скристалізувалося два табори опортуністичний та націоналістичний. Це було наслідком посилення і поглиблення націоналістичного революційного руху, ефектом охоплення ним суспільності, широких мас" [4: 4].

Ідеї безкомпромісності революційного табору (тобто ОУН) до будь-яких форм можливої співпраці з окупантами українських земель широко пропагувалися й серед української громадськості в США і Канаді. Зокрема, в канадській газеті "Новий шлях" (Едмонтон) за 15 березня 1932 року була вміщена стаття під назвою "Польсько-московська згода". У ній наголошувалося, що польсько-радянський пакт про ненапад є "логічним завершенням дотеперішньої політики Польщі і Москви супроти України", а тому "національно-революційний табір" (УВО-ОУН) був правий, оголосивши "непримиренну боротьбу не тільки національним ворогам, але й "реальній політиці", тобто тим силам українства, які висувують гасла пристосування до ворожої дійсності." І далі робився категоричний висновок, що "шлях національно-революційного табору правильний і одинокий" [7: 26].

Наприкінці 1931 року в УНДО утворилась опозиційна націоналістична група під проводом Д.Паліїва, яка звинувачувала партійний провід в опортунізмі. ОУН підтримувала боротьбу націоналістів у середині УНДО за владу в партії. ПУН визнав утворення групи Паліїва позитивним явищем і ухвалив підтримати її всіма засобами. 15 липня 1933 року Д.Паліїва було виключено з УНДО. Незабаром він та його прихильники заснували Фронт Національної Єдності (ФНЄ), що був близький за ідеологією до ОУН, але заперечував її терористичні методи і діяв легально. Вихід націоналістів з УНДО характеризував остаточне розмежування націоналістичного та національно-демократичного напрямів українського визвольного руху [7: 72].

Тоталітарність радянського суспільства, що особливо загострилася у 1933 році і відвертий геноцид проти українського народу (голод, репресії, ліквідація політики українізації) формували суспільну думку, що саме більшовизм є найнебезпечнішим ворогом українства. В даній ситуації національні демократи почали розглядати Польщу не як ворога, а як потенційного союзника у боротьбі з більшовизмом. Посилились тенденції до комп-

ромісу з польською владою. Інший висновок робили націоналісти: силі можна протиставити лише силу. Союз з одним ворогом проти другого націоналісти вважали неприпустимим [6: 73]. Як зазначалося: "Український революційний націоналізм здобуде свою незалежність шляхом революції і відноситься однаково ворожо до всіх чотирьох окупантів українських земель. З уваги на територіальний і політичний момент, стане зрозумілим, що завданням революційного руху в першій мірі боротися проти Польщі і Москви" [3: 28].

З 1932 року західноукраїнські політичні партії національно-демократичного спрямування взяли курс на "нормалізацію" відносин з польською адміністраційною владою. У цьому контексті революційна діяльність ОУН, зокрема акти індивідуального терору (вбивство директора української гімназії Івана Бабія (1933), міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького (1934)) викликали гостру реакцію національно-демократичного табору. У липні 1934 року президія УНДО та українська парламентарна репрезентація ухвалили спільну заяву, в якій, зокрема, говорилось: "Масове самовивіщення людей без ніякої користі для нації в теперішності та шкодою для неї в майбутності, поширення провокацій – оце страшні та жалюгідні наслідки діяльності ОУН. Поведінка ОУН утруднює, а то й унеможлиблює конструктивну працю українських освітніх, господарських та політичних організацій, йде на руку польським екстремізаційним течіям у відношенні до українського народу і веде націю на небезпечний шлях політики катастроф. Діяльність ОУН з національного погляду позбавлена всякого політичного змісту та є в своїх наслідках шкідлива." Близький до національної демократії митрополит Андрей Шептицький також засудив "злочинну роботу українських терористів, яку ведуть божевільні" [8: 56]. У свою чергу ОУН звинувачувала діячів національної демократії вже не стільки в угодовстві, а й у "свідомому чи несвідомому інформуванні поліції". Взаємні випадки посилювалися після того як УНДО у 1935 році проголосило політику нормалізації польсько-українських відносин [6: 7].

Обравши самостійний шлях боротьби за здобуття української державності і перебуваючи в стані війни з іншими політичними проводами організованого українства, керівництво ОУН між тим усвідомлювало необхідність свого впливу на так звані "непартійні" громадські організації українців – "Просвіта", "Рідна школа", "Відродження", в тому числі і молодіжні – "Луг", "Сокіл", "Січ", до заборони 1930 року "Пласт". Даний вплив здійснювався згідно концепції ОУН про форми та методи боротьби і підпадав під параграф конструктивних методів.

Організація "Рідна школа" доволі сильно підпала під вплив ОУН внаслідок шкільної акції проведеної українськими націоналістами у 1933 році. Товариство "Просвіта", особливо його низові ланки, часто проводили націоналістичну діяльність, керівниками його секцій нерідко були члени ОУН, про що свідчать поліцейні дані. Із середини 30-тих центральне керівництво "Просвіти" перебуває у тісних зв'язках з націоналістичним середовищем, зокрема при "Просвітах" вводяться окремі "Самоосвіти" – секції молодь в яких виховується в націоналістичному дусі. Показовою в цьому плані є інформація Тернопільської воєводської поліції від 26 жовтня 1935 року, в якій йдеться, що "при кожній читальні "Просвіта" має бути організовано так звані "Самоосвітні гуртки", як секції. В таких гуртках згуртовані особи мають відношення до ОУН. "Гуртки" проводять для своїх членів, та інших осіб освітні курси з історії, літератури та географії, при чому виключно під кутом бачення ОУН. Молодь в них проводить акції, мета яких є в обороні і підтримці заарештованих у справі вбивства Перацького" [2: 14].

У цьому контексті показовою може бути робота українських націоналістів з молодіжним середовищем, або ж молодіжна політика ОУН. Українську молодь, яка входила в оунівські структури чи займалась націоналістичною діяльністю можна поділити на декілька груп.

Перша група становила ту категорію юнаків і дівчат, що вступали в молодіжну організацію ОУН – "Юнацтво". Їх вік, за статутними документами, становив 12–21 рік. З 21 року прийнявши організаційну посвяту, вони ставали дійсними членами ОУН. Завдання "Юнацтва" полягало в ідеологічному вишколі підростаючого покоління, його військовій підготовці, підборі кадрів з молодіжного середовища в ОУН.

Друга група молодих людей належала до так званого "органічного сектору", тобто вони були дійсними членами легальних спортивних товариств: "Пласт", "Сокіл", "Січ", "Луг", "Каменярі" і одночасно симпатизували чи були заприсяжені в ОУН. Ці люди скеровували вище перераховані організації в націоналістичне русло [11: 59].

Ще одна молодіжна категорія утримувала з ОУН організаційний контакт, виховувала і готувала в Організацію людей, поширювала націоналістичну ідею, але одночасно зберігала локальний характер діяльності та організаційну самостійність. Прикладом можуть слугувати організації Чортківщини на Тернопільщині: "Лев", "Галичина", "Українське товариство чорних" (аналогія англійського терорестичного товариства "Чорної руки "авт) [1: 5].

В діаспорі ОУН також проводила постійну роботу за опанування українського громадського життя. Тут її інтереси черговий раз зіткнулися з інтересами гетьманців П.Скоропадського та Державного центру УНР в екзилі. В результаті гострого суперництва ОУН зуміла взяти під свій вплив "Українське національне об'єднання" (УНО), створене у червні 1933 року Т.Омельченком в Німеччині. Це була одна з найбільш масових емігрантських організацій. УНО видавала газети "Голос" і "Український вісник". Останній фактично став неофіційним пресовим органом ОУН, політичну лінію якої поділяло УНО [7: 33–34]. Сильним був вплив націоналістів на громадсько-політичне і культурне життя української еміграції у Чехословаччині, де з середини 30-тих років жодна акція українства не набувала вагомого резонансу без членів ОУН. Аrenoю протиборства ОУН з своїми опонентами, в першу чергу з прихильниками УНР, стали терени Франції. На початку 30-тих років сюди прибув заступник голови ПУН М.Сціборський, котрий разом з М.Капустянським і О.Бойківим створили Український народний союз (УНС) – громадське об'єднання націоналістичного спрямування. Характеризуючи змагання між націоналістами і середовищем УНР, голова редколегії "Тризуба" М.Ковальський у листі від 19 жовтня 1931 року до відомої громадської діячки Х.Кононенко писав: "Одзначу ще момент: маємо страшенно загострену боротьбу з так званими "націоналістами", які за всяку ціну хочуть завоювати французький ґрунт" [7: 35].

На Балканах українські націоналісти опанували громадські організації у Хорватії та Болгарії, але в Сербії їх спіткала невдача і "Союз українських організацій Югославії" залишився під впливом унерівців.

Північноамериканський континент також був освоєний націоналістами; прихильники ОУН створили у Канаді "Українське національне об'єднання" (УНО), а в США – "Організацію державного відродження України" (ОДВУ). Під впливом ОУН перебували й окремі стрілецькі громади і "січі" в цих країнах. Від них Організація отримувала матеріальну допомогу.

Ще помітнішими були успіхи націоналістів у студентському русі. Вони мали виключно сильний вплив на більшість українських студентських організацій на еміграції. Під вплив націоналістів підпав Центральний союз українського студентства (ЦЕСУС) [7: 38].

Отже, роблячи висновок про взаємовідносини ОУН з українським політичним середовищем, варто зауважити, що безкомпромісна позиція ОУН стосовно до українського політикуму впливала з глибинних суперечностей у середовищі української партійно-політичної системи, нездатності її лідерів досягти домовленості на ґрунті спільних інтересів, невизнання націонал-демократичним табором революційно-визвольної доктрини Організації Українських Націоналістів. З іншого боку дану безкомпромісність породжувала загальна тоталіризація, як суспільно-політичних рухів, так і державних механізмів, що особливо гостро почала проявлятися в Європі і світі на початку 30-тих років, у час загострення світової економічної кризи. Це та сильний вплив націонал-соціалізму, з його апеляціями до насильства в ім'я національних інтересів, здатність радикальних політичних організацій до рішучих дій, на думку історика А.Кентія, зароджувало і конкретизувало у середовищі провідних діячів, теоретиків та ідеологів УВО-ОУН думку про "месіанську" роль ОУН, її виключне право виступати не тільки від імені всіх політичних проводів українства, але й від усього українського народу. Це знайшло своє відображення у тезі, що ОУН "є найвищою формою організованості нації в часі поневолення" [7: 28].

Список використаних джерел.

1. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). – Ф.231. – Оп.1. – Спр.1545.
2. ДАТО. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.812.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІА України у м. Львові). – Ф.205. – Оп.1. – Спр.999.
4. ЦДІА України у м. Львові. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2619.
5. Балей П. Фронда С. Бандери в ОУН 1940 року. Причини і наслідки. – Лас-Вегас. – 1997. – 450 с.
6. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі // Український історичний журнал. – 1993, – №1. – С.74–76.
7. Кентій А. Нарис історії ОУН (1929–1941рр.). – К., 1998. – 280с.
8. Макух І. На народній службі: Спогади. – К.: Основні цінності, 2001. – 572с.
9. Мартинець В. Від УВО до ОУН. – Вінніпег. – 1949. – 411с.
10. Мірчук П. Нариси історії ОУН. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1968. – 720с.
11. Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з поч. 30-р XIX ст. до 1939 року). – К., 1997. – 560с.
12. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси: проблема національної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) // Сучасність. – 1994. – №2. – С.77–83

Yuriy Yuryk

THE POLITICAL DOCTRINE OF OUN AND THE REACTION OF THE NATIONAL-DEMOCRATIC FORCE ON IT (1929–1935)

This article is about relationships between Ukrainian nationalists with political structures of West Ukraine and Ukrainian emigration in the period between First and second World Wars.

УДК 323/324: 438.24/477

Тетяна Гонтар

ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ЗАГОСТРЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ КОНФРОНТАЦІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ 1944 – 1946 РР.

В статті розглянуті причини розгортання антиукраїнських акцій на територіях Східної Польщі у 1944 р., пов'язані з прагненням польського підпілля переглянути кордон між Польщею та УРСР 1939 р., а також у зв'язку з планами переселення українців до СРСР, які поділяли як керівники держав антигітлерівської коаліції, так і польський еміграційний уряд у Лондоні.

На територіях Холмщини, Надсяння, Лемківщини, де проживало українське населення, в часи другої світової війни ряд обставин політичного характеру загострив і без того непрості відносини між поляками та українцями, що привело до посилення конфронтації між ними, складовою частиною якої стали жорстокі антиукраїнські акції вбивств та грабунків.

Криза польської державності в період другої світової війни, німецька окупація з її переслідуваннями, стратами та примусом посилювали прагнення до української держави в широких верствах селян-українців. Оформлення у 1942р. Української Повстанської армії, діяльність якої поширилась і на території етнічних українських земель у складі Польщі, свідчило про наявність збройних сил, які прагнули реалізувати ідею утворення української самостійної держави.

В цьому ж регіоні діяли й підрозділи АК – Армії Крайової, котра спиралась на Статут Спілки Збройної Боротьби ("Związek Walki Zbrojnej" – ZWZ), створений польським еміг-

рантським урядом у Лондоні. Метою АК був опір німецькій окупації і відновлення польської держави в кордонах до початку другої світової війни.

Отже, на землях Східної Польщі діяли збройні формування, що боролись за політичні цілі, що взаємно виключали одна одну. З послабленням німецького окупаційного режиму внаслідок поразок на фронті у 1943 р. породжувало у обох сторін нові надії і активізувало боротьбу.

Вже в серпні 1943 р. командування групи "Турів" УПА звернулось до українського населення Холмщини і Підляшшя із закликом до боротьби за відродження української самостійної соборної держави: "...І Німеччина й Москва у взаємній боротьбі знесилюються. Їх донищать революції поневолених народів..."

Українці Холмщини,

Пам'ятайте, що Холмська земля є на самому переді, найбільш загроженою, бо найдалше висуненою українською землею. Перші й найбільші удари йшли, ідуть і йтимуть на Холмщину. Тому не сидіть із зложеними руками, ласки чекаючи, бо ніхто вам її не дасть...

Тому творіть свою власну військову силу для своєї оборони. Хто живий, хто може носити зброю – хай бере її і вступає в УПА " [1: 51–52].

У березні 1943 р. польський еміграційний уряд видав інструкцію для АК і крайової влади, яка на той час була здебільшого номінальною, де містились настанови щодо українського визвольного руху. За нею при контактах з політичними керівниками українців необхідно було висловлювати готовність гарантувати українському населенню юридичну і фактичну рівноправність, територіальне самоуправління на землях, де українці становлять більшість та проведення земельної реформи на користь малоземельних селян [2: 26].

Плани УПА йшли значно далі – аж до творення української незалежної держави, тому політичного порозуміння не могло відбутися. Та й політична спадщина конфронтації між ОУН і польським урядом у передвоєнні роки обтяжувала можливість політичних контактів.

У 1944 р. активізувалась військова діяльність обох сторін. В АК вона планувалася по таких розділах: 1. Диверсії. 2. Саботаж. 3. Терор. 4. Акції проти українців. [2: 33]. В реалізації цих планів АК вдавалась до терористичних актів проти німців, в чому часто звинувачувалась УПА і що посилювало репресивні акції проти неї.

Крім цих місцевих акцій з осені 1943 р. командування АК розробило операцію "Бужа" ("Буря"). На цей час стало ясно, що Польща не буде визволена англо-американськими військами. Наближення радянських армій до польського кордону змусило керівництво АК врахувати нову ситуацію. Метою операції "Бужа" було визволення окупованих німцями територій до приходу Червоної Армії і створення на них польської адміністрації з наступною її легалізацією і підпорядкуванням лондонському польському урядові. [3: 129] В документах до оперативного наказу по здійсненню операції, яка передбачала два етапи – "Ослона" і "Бужа", роз'яснювалось, що вона повинна носити характер загального повстання в краї, а у випадку невивідного співвідношення сил, що не дозволить підняти повстання, – свідчити про бажання вигнати німців власними силами. Цьому повинні були слугувати диверсії та терористичні акції. "Ввід у дію "Бужі" (другого етапу операції) наступить з моменту загального німецького повернення через наш округ ... В іншій формі "Бужі" виконуємо наказані диверсії на комунікаціях водночас, тоді як бої з відступаючими німцями провадять коменданти округів з хвилі повернення німців через терени округів" [4: 117].

Утопізм планів даної операції визначався тим, що вона проводилась не на основі воєнних реалій і врахування наявних збройних сил, а з політичних міркувань – прагнення визволити від німців західні землі України польськими силами, щоб мати підставу включити їх у польську державу. Ці плани ніяк не узгоджувалися із тими, хто реально вершив політику в умовах боротьби з фашистською Німеччиною – главами держав антигітлерівської коаліції. Із стенограми переговорів керівників СРСР, США і Великої Британії на Тегеранській конференції ясно, що тоді, коли головним було питання відкриття другого фронту, і саме в його розгляді виявились розбіжності між учасниками, проблема кордо-

нів Польщі та СРСР піднімалася лише побіжно. У відповідь на репліку У.Черчіля про бажання бачити повоєнну Польщу сильною та незалежною державою, територія якої повинна бути збільшена за рахунок Німеччини, Сталін заявив: " Мова йде про те, що українські землі повинні відійти до України, а білоруські – до Білорусії, тобто між нами та Польщею повинен існувати кордон 1939 р., встановлений радянською конституцією. Радянський уряд стоїть на позиції цього кордону і вважає це правильним" [5: 165]. Тоді ж Рузвельт задав питання Сталіну: " Чи буде можливим організувати добровільне переселення поляків з територій, що відійшли до Радянського Союзу?" [5: 165]. Сталін запевнив, що це можливо.

Не лише в політичних верхах антигітлерівської коаліції, але й серед політиків менш значимих і помітних вже у 1943 р. визрівала ідея переселень. У польських – насамперед переселення українців із східних земель Польської держави в кордонах 1939 р. В проекті " Зasad польської політики щодо української проблеми" лондонського уряду після обґрунтування української проблеми як такої, що пов'язана із закономірним процесом пробудження національної самосвідомості, був зроблений висновок про доцільність обміну населенням з СРСР. При цьому йшлося про добровільне переселення українців, але процес цей розглядався як масовий, бо називалися винятки – коли українці можуть залишитися в межах польської держави [6: 217].

Уінстон Черчіль в посланні Сталіну від 27 лютого 1944 р. пропонував узгодити процедуру обміну населенням між Польщею та Радянським Союзом [7: 231]. А він безпосередньо контактував з міністрами польського лондонського уряду. Таким чином питання майбутніх переселень вже на початку 1944 р. принципово було визначене.

Зрозуміло, що в таких умовах АК, керована з Лондона, виявляла ворожі дії щодо українців, розглядали їх як тимчасове населення, до того ж часто не лояльне до польської влади. У зверненні українських громадських і церковних організацій Холмщини і Підляшшя у травні 1944 р. відзначалося, що при всій непростій історії взаємовідносин українців та поляків " ніколи в історії боротьба цих двох народів не набирала таких нелюдських і жахливих форм підступно скритою і явно брутальною культурно-громадською й просто фізичного масового винищення, яке на наших очах саме тепер відбувається " [8: 243]. Тут же наводився перелік сіл у Грубешівському повіті, де за рік – з травня 1943 р. було замордовано близько 4 тис. селян. При цьому з 52 випадків нападів на українські села польських озброєних загонів 47 припало на 1944 р. – до 22 травня [8: 246–247].

До приходу Червоної Армії на територію Польщі вже відбулось надзвичайне загострення конфронтації між українцями і поляками. На територіях Холмщини, Підляшшя, Посяння винищення українців польськими озброєними загонами носило масовий характер. З іншого боку в політичних верхах антигітлерівської коаліції та і в польському еміграційному уряді не було альтернативних переселенню підходів до розв'язання даної проблеми.

20 липня 1944 р. М.Хрущов, який був тоді секретарем ЦК КП (б)У, направив Й.Сталіну відомий лист з пропозицією включити Холмщину до складу УРСР. В цій пропозиції проглядається бажання вирішити українську проблему іншим шляхом, розширивши кордони Української Радянської держави. М.Хрущов або не знав про домовленості щодо цього питання на найвищому рівні, або не вважав їх остаточними. В липні-серпні 1944 р. на ім'я Голови Ради Народних Комісарів УРСР надійшов ряд листів від жителів українських сіл на Холмщині, скріплених великою кількістю підписів – в с.Потуржин – 647 підписів, в с.Посадово – 418. Вони містили прохання приєднати їх до УРСР. Прагнення українських селян убезпечитись від нападів польських боївків і бажання жити в українській державі беззаперечні. Але при всьому цьому наближеність у часі цих листів, стиль викладу і спрямованість прохань переконують в організованому характері такої акції. Вона, як відомо, не мала наслідків.

Практика подальшого переселення українців згідно з угодою між урядом УРСР і Польським Комітетом Національного визволення 9 вересня 1944 р. обернулася примусовою депортацією, сприйнятою українцями як трагедія. Ця оцінка зафіксована у численних спогадах переселенців, у документах, що свідчать про труднощі та втрати в до-

розі, та й на новому місці проживання – невідготовленому, незвичному, без допомоги й сприяння.

Політичні причини переселення 1944–1946 рр. при цьому, як бачимо, відрізнялися від репресивно-депортаційних акцій проти кримських татар, чеченців та інших народів, хоча за методами цілком вписувались в систему депортацій часу завершення другої світової війни.

Список використаних джерел

- 1.Звернення командування групи "Турів" Української Повстанської Армії до українського населення Холмщини і Підляшшя про боротьбу за відродження Української самостійної соборної держави. Серпень 1943 // Сергійчук В. Традиція українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – С. 50–52.
- 2.Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав "бурю"? / Армія Крайова на Тернопіллі. 1941–1945 рр. – Тернопіль, 1996. – 176 с.
- 3.Eberhardt Piotr. Polska granica wschodnia. 1939–1945. – Warszawa: Editions Spotkania, 1944. – 332 s.
- 4.Додаток до операційного наказу НР. 2 / Документи. Додаток // Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав "бурю" / Армія Крайова на Тернопіллі. 1941–1945 рр. – Тернопіль, 1996. – С. 115–118.
- 5.Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Т. II. / Сборник документов. – М., 1978. – 448 с.
- 6.Проект "Зasad польської політики щодо української проблеми" про примусове виселення українців після завершення війни та встановлення кордонів Польщі 1939 р. // Депортації / Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 1. 1939–1945 рр. – Львів, 1996. – 752 с.
- 7.Із послання Прем'єр-міністра Великобританії Голові Раднаркому СРСР щодо українсько-польського кордону і проблеми переселення українців і поляків 20 лютого 1944 р. // Депортації. Т. 1.
8. Звернення українських громадських і церковних організацій Холмщини й Підляшшя до людей доброї волі з приводу масового винищування українців на Холмщині й Підляшші 15 травня 1944 р. // Депортації. – Т. 1.

Tetiana Hontar

THE POLITICAL REASONS OF THE AGRAVATION OF UKRAINIAN-POLISH CONFRONTATION ON THE EVE OF TRANSMIGRATION IN 1944 – 1946

The article deals with the reasons of anti-Ukrainian actions on the territory of Eastern Poland in 1944 caused by intention of Polish underground to change the frontier between Poland and Ukrainian Soviet Socialist Republic marked in 1939. The author mentions the reasons of migration policy, supported by governments of the states of Anti-Hitler Coalition and Polish government in exile (London).

УДК 332.2 94 (477)

Руслан Чигур

НАСЛІДКИ НЕРАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ МІНЕРАЛЬНО-СИРОВИННИХ РЕСУРСІВ В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ У 1970 – 1990-Х РОКАХ

На стан навколишнього природного середовища Західного регіону України впродовж 1970–1990-х рр. впливали екстенсивна, ресурсоемна економіка, старе зношене обладнання, небажання проводити модернізацію, реорганізацію підприємств. Хижацьке ставлення до природних багатств, хибна думка про їх невичерпаність та здатність природи до самовідновлення призвело до загострення взаємодії людини із навколишнім середовищем та до поглиблення кризового стану в економіці України.

Людина почала освоювати ресурси надр землі вже 30–40 тисяч років назад. Більше 4 тисяч років тому з'явилися кар'єри і рудники, люди навчилися виплавляти бронзу-сплав міді з оловом, а в другому тисячолітті до нашої ери почали широко використовувати в господарстві до 19 хімічних елементів. У XVIII столітті їх число зросло до 28, в XIX – до 50, а в даний час використовується більше 80 хімічних елементів.

Сьогодні корисні копалини, видобуті із надр, забезпечують сировиною енергетику на 83%, хімічну промисловість на 75%, а крім цього чорну і кольорову металургію, машинобудування і будівельну індустрію.

Щорічно на планеті видобувається 30 тонн різних корисних копалин на одну людину, майже по одному залізничному вагоні. Проте запаси мінеральних ресурсів і недосконалість технології і переробки створили суперечність між виробництвом і якістю навколишнього середовища. Ці суперечності полягають перш за все у збільшенні масштабів і інтенсивності несприятливих для людини змін середовища і його окремих компонентів.

Що стосується корисних копалин Західного регіону України, то вони зосереджені нерівномірно, зокрема у Львівській області нафтові та газові родовища розташовані у Передкарпатському прогині. В межах області станом на 1972р було розвідано 12 родовищ.

Кам'яне вугілля нагромаджене у північній частині області-Львівсько-Волинський вугільний басейн, його загальна площа становила близько 10 тисяч км². Відклади вугілля залягають на глибинах від 250 до 500 метрів. Передкарпатський прогин багатий і на кам'яну та калійну сіль. У межах Волино-Подільської частини Руської платформи – кілька родовищ самородної сірки, промислові накопичення сірки виявлено в ратинських вапняках. Львівська область славиться і мінеральними водами: моршинська, трускавецька, немирівська та інші [1: 157].

Територія Чернівецької області небагата на корисні копалини. В її межах головним чином розвинута промисловість будівельних матеріалів, що базується на таких видах сировини, як пісковики, вапняки, гіпси, глини, та суглинки, піски і гравійно-галечникові матеріали. В межах області є родовища нафти та газу, кам'яної і калійної солей, сірки і мінеральних вод з цінними бальнеологічними властивостями. Територія Передкарпатського прогину і в першу чергу Покутсько-Буковинські складки містять незначні запаси нафти та газу. Як кам'яні будівельні матеріали використовуються пісковики, їх значні запаси повністю забезпечують потреби народного господарства. З карбонатних будівельних матеріалів у північних та східних районах області використовуються мергелі та глинисті вапняки. У Прикарпатті та платформених районах у достатній кількості поширені неогенові та четвертинні глини й суглинки, які використовуються для цегляно-черепного виробництва. Алювіальні піски, розташовані у долинах Дністра і Бугу та їх приток, придатні для виробництва цементно-піскуватої черепиці та інших будівельних матеріалів. У північно-західній частині Чернівецької області виявлено значні поклади гіпсу й ангідриту, які в

багатьох місцях розробляються за допомогою невеликих кар'єрів. Гіпс використовується як в'язучий матеріал, домішка до цементів.

Станом на 1975 р в Чернівецькій області було понад 50 закинутих кар'єрів і 140 діючих кар'єрів по видобутку глини, вапняку, гравію, гіпсу, дрібних кар'єрів місцевого користування. Переважна більшість з них була не впорядкована, що сприяло забрудненню ярів, річок, повітря, спричиняло до утворення зсувів [2: 167].

Рівненська область багата на нерудні корисні копалини, серед яких найбільше поширені будівельні матеріали: вапняки, глини, піски. Східна частина області містить численні родовища гранітів, сієнітів, габро. Є великі запаси кам'яних матеріалів та бальзату, багато родовищ глин-каоолінів. Це сировина для фосфоро-фаянсової промисловості і промисловості вогнетривких матеріалів. У Західній частині області найбільш поширені лес, глина, крейда, пісковики. У південній частині області – крейда і вапняки, торф. Зустрічаються фосфорити, мідь, граніт, гіпс [3: 156].

Волинська область на корисні копалини порівняно небагата. Тут відомі кам'яне вугілля, торф, сировина для випалювання вапна, цементу, цегельно-черепична сировина, будівельні та баластні піски, гончарні глини. Кам'яне вугілля залягає у південно – західній частині області, тут розташоване Ново волинське родовище Львівсько-Волинського кам'яного басейну. Цементна сировина спостерігається у вигляді крейдово-ларгейних порід. Запаси торфу пов'язані переважно із заплавами Прип'яті, Стоходу, Туріб, Стиру та їх приток. Будівельні та баластні піски поширені у північній частині області. Гончарні глини промислового значення не мають [4: 147].

Таким чином Західний регіон України характеризується наявністю значної частини мінерально-сировинних ресурсів.

В СРСР і в Україні зокрема енергоємна економіка поглинала щорічно значні поклади мінерально-сировинних ресурсів, а це приводило до безгосподарного, марнотратного ставлення до природних ресурсів, а з іншого боку видобуток корисних копалин негативно впливав на навколишнє середовище. Так, при видобутку металічних руд, кам'яного вугілля, нафти, особливо при відкритих розробках відбуваються істотні зміни у всьому природному комплексі території: великі площі плодородних земель займаються відвалами, які в подальшому забруднюють атмосферу, чи змиваються у води, забруднюючи їх, відбувається значне зниження рівня ґрунтових вод, що негативно позначається на стані сільського господарства і лісових культур [5: 26].

Партія, уряд на протязі існування СРСР щорічно видавали постанови, накази, розпорядження, спрямовані на економію природних ресурсів, вторинного їх залучення у промислове використання та зменшення кількості відходів мінерально-сировинних ресурсів. В СРСР було проголошено так звану "боротьбу" за економію в усіх сферах виробництва, переважно це стосувалось таких ресурсів, як використання газу, нафти, вугілля, паливно-мастильних матеріалів і електроенергії. Проте ці заходи партії, уряду не досягали бажаної мети. Кожне підприємство щороку планувало зекономити відповідну кількість природних ресурсів, але фактично ці плани ними не виконувались, зекономлювалась тільки мізерна частина, що суттєво не впливала на раціональне використання мінерально-сировинних ресурсів, причиною цього була енергоємна економіка. Щоб досягти бажаної економії корисних копалин, в СРСР необхідно було провести модернізацію, реорганізацію підприємств, так як кожного року обладнання зношувалось, застаріло, не відповідало сучасним вимогам експлуатації. Проте тодішнє керівництво СРСР не провело такого заходу, для нього було краще більше спожити природних ресурсів, ніж провести реконструкцію економіки країни, тому що такі заходи вимагали великих коштів, які країна не мала через щорічні бюджетні дефіцити. Тому так звана економія природних ресурсів не давала бажаного результату. Отож, використання мінерально-сировинних ресурсів безпосередньо пов'язане з розвитком, станом економіки, обидва ці процеси взаємопов'язані і взаємообумовлюють одне одного, тому не дивно, що в СРСР по-безгосподарськи використовували природні ресурси, тому що іншого шляху розвитку на той час на думку уряду та партії не було. Таке хижацьке ставлення до природи прикривалась думкою, що природні багатства невичерпні, що СРСР має найбільшу кількість в світі мінерально-сировинних ресурсів, що природа здатна самовідновлюватись. Такий

неправильний погляд на взаємодію людини з природою в майбутньому загострив і до того непросте кризове становище як в економіці, так і в навколишньому середовищі.

Так, згідно постанови Ради Міністрів УРСР від 23 червня 1972 р. № 292 "Про заходи по запобіганню міст, селищ, населених пунктів і водойм УРСР нафтопродуктами", Головнафтопостачзбут УРСР мав організувати збирання відпрацьованих нафтопродуктів [6: арк.58–62]. Проте постанова так і залишилась нереалізованою, тому що не було продумано саме механізмів по її втіленню, реалізації даної постанови не бюрократичними, а економічними методами. Така ж доля чекала і інші постанови уряду. Зокрема, на протязі 1972 р. підприємствами місцевої промисловості УРСР було перевитрачено 2760 тонн прокату чорних матеріалів і 110 тонн кольорових металів, міністерство промисловості і будматеріалів УРСР перевитратило 2940 тонн азбесту, допускались великі перевитрати металопрокату, лісних, будівельних і інших матеріалів. Окремі міністерства УРСР не виконували планові завдання по середньому зниженню норм витрат матеріалів [7: арк.14,21].

Затратна економіка потребувала ще більшого споживання природних ресурсів, так як щорічно її потужність зростала. Так, за період з 1969 по 1978 рр. об'єми робіт по розвідці надр збільшились на 80 % і склали 321 млн. крб. (в 1965 р. – 180 млн. крб.) [8: Арк.188]. Тобто замість того, щоб кошти були спрямовані на реконструкцію економіки, вони виділялись для ще більшого видобутку мінерально-сировинних ресурсів.

У матеріалах XXV з'їзду КПРС відмічалось, що потреби країни в енергії та сировині щораз зростають, а їх виробництво все дорожчає, тому, щоб не йти на надмірне збільшення капіталовкладень, пропонувалося більш раціонально використовувати ресурси [9: 3]. Однак ця пропозиція так і не була реалізована впродовж наступних років через ресурсоємну економіку.

Західний регіон як складова частина УРСР розвивався по тій же економічній схемі у плані видобутку, використання мінерально-сировинних ресурсів як і СРСР, тому що проблеми тут співпадали із загальносоюзними.

В Івано-Франківській області негативно впливав на навколишнє середовище Калузький хіміко-металургійний комбінат при видобутку калійних солей, причому залишки руди в надрах перевищували 50 %, дуже низьким був процент вилучення корисних компонентів при технологічній переробці руд [10: арк.13]. В загальному в області в 1970-х рр. при розробці корисних копалин повна експлуатація продуктивних горизонтів досягала лише 25 – 30 % [11: арк.27]. Найбільше в області було розміщено гравійних кар'єрів – більше 70, переважно розміщених в заплавах гірських річок, що негативно позначалось на їх стані. Негативним було і те, що згідно встановленого облвиконкомом порядку невеликі кар'єри, об'ємом видобутку на рік піщано-гравійної суміші в кількості 5000 м³ на 1 км річки могли розроблятися без відводу і погодження [12: арк.26]. А це означало неконтрольований процес, так як організації могли на власний розсуд створювати кар'єри.

Неблагополучним у плані марнотратства ресурсів був трест "Прикарпатжитлобуд", який щорічно втрачав до 1200 тонн цементу. При транспортуванні від складу до об'єктів, втрата цементу становила від 100 до 200 кг на кожну автомашину. В середньому на заводах і будівельних управліннях непродуктивні втрати цементу становили 15 – 20 % [13: арк.68–69].

Допускалось велике перевитрачання пального і мастильних матеріалів на підприємствах автомобільного транспорту в сільському господарстві, особливо негативний стан склався в Галицькому, Волинському, Косівському, Снятинському районах. На багатьох підприємствах області було встановлено високі питомі норми витрат палива і електроенергії на 1 кг. продукції, особливо на Волинському цегельному заводі, Калузькому комбінаті комунальних підприємств, Болехівському лісокомбінаті, Вигодському лісохімзаводі, Волинському управлінні водоканалізацій та багатьох інших [14: арк.37,44].

Область нераціонально використовувала електроенергію: великі втрати електроенергії відбувались через недовантаження і велику холосту роботу електроприборів, особливо силових трансформаторів. Через незадовільний стан технологічних параметрів і електроприборів, багато підприємств, установ безгосподарно використовували електроенергію на освітлення приміщень [15: арк.2–3].

Отож, згідно даних перевірок на багатьох підприємствах області до завдання раціонального використання мінерально-сировинних ресурсів відносились формально. Заходи по економії палива і електроенергії складались без серйозного прорахування, а перевірки виконання були неорганізовані.

Тернопільська область має великі запаси мінеральної сировини, яка використовується як будівельний матеріал, вапняки розміщені по всій області, піщаники розміщені переважно в південній частині області, цегельна сировина майже у всіх районах, гравій і гіпс – переважно в південній частині області. Щорічно видобувалось: суглинкові породи – 278 тис. м³, вапняків – 218 тис. м², гіпсу – 10 тис. м³, піщаника – 20 тис. м³, крейди – 50 тис. м³, бутового щебню – 110 тис. м³, цегельної сировини – 60 тис. м³. Площа гірничого відводу в 1971 р. в області складала 123 га. Сировину видобували і використовували нерационально, особливо це стосується покладів торфу, який використовувався нерационально, особливо Шумським торфопідприємством, біля 30 % сировини втрачалось через нерациональну технологію при видобуванні, і відпрацьовані площі не рекультивувались і не повертались у сільськогосподарське використання [16: арк.34,36]. Всього по області для видобування будівельних матеріалів і торфу у 1972 р. було відведено 2932 га, з яких 809 га відпрацьованих і 734 га належало рекультивувати. Але не дивлячись на те, що резерви введення нових земель в сільськогосподарський обіг в області майже повністю був вичерпаний, питанню рекультивації відпрацьованих земель не приділялось належної уваги [17: арк.6].

Видобуваючи мінерально-сировинні ресурси, підприємства області не тільки не виконували планів рекультивації площ, але завдавали природі непоправних наслідків. Так, на Добриводівському кар'єрі частина площі була забруднена високими породами. На Заруднянському глиняному кар'єрі цегельного заводу плодородний шар ґрунту використовувався разом з глиною для виробництва цегли, на Буряківському кар'єрі дробильно-щебеничного цеху плодородний шар ґрунту скидався у відвал разом із гірською породою [18: арк.8]. І такі випадки були непоодинокими, щорічно фіксувались у звітах обласної інспекції по охороні природи. Але належних висновків з цього приводу, заходів, державними органами по раціональному використанню мінерально-сировинних ресурсів так і не було прийнято.

Львівська область щорічно відчувала дефіцит в кам'яній продукції, в щебені, газовому постачанні. Облвиконком кожного року просив Держплан УРСР про виділення комбінату "Львівпромбуд" додаткових лімітів у зв'язку з дефіцитом даних корисних копалин [19: арк.137].

Не виконувались в області і плани економії енергоресурсів. Так, протягом 1971 – 1973 рр. 182 підприємства допустили перевитрати місячних планів електроспоживання на 2,7 млн. квт. год. електроенергії, причиною цього було те, що підприємства області недостатньо проводили або взагалі не проводили роботи по вдосконаленню нормування і обліку витрат палива, електротеплової енергії, норми витрат встановлювались без належного техніко-економічного обґрунтування [20: арк.109]. Разом з тим ряд мінерально-сировинних ресурсів при видобутку були низької якості, незважаючи на це їх продовжували застосовувати у виробництві, що приводило до перевитрат інших мінерально-сировинних ресурсів. Так, наприклад, у Львівській області, пісок, який застосовувався для виготовлення бетону і розтвору був низької якості, а це приводило до щорічних перевитрат цементу, тільки по організаціях тресту "Львівпромбуд" перевитрати склали більш як 5 тис. тонн в рік [21: арк.189]. Але і надалі відбувалось безгосподарське ставлення до цієї проблеми.

Негативно впливало на стан навколишнього середовища видобуток вугілля червоноградської групи шахт Львівсько-Волинського басейну, особливо критична ситуація склалась в Сокальському районі, де населені пункти і сільськогосподарські угіддя знаходились в зоні впливу підземних гірничих розробок. Видобування вугільних пластів привело до осідання поверхні до 3 і більше метрів, а це негативно вплинуло на населені пункти і угіддя так як вони підтоплювались паводками і дощами, проте на такий стан не зважали, і надалі відбувалось розширення гірських розробок, а це приводило до розширення площ деформованої поверхні землі [22: арк.139].

Негативно впливав на стан навколишнього середовища і Любецький гравійний кар'єр, розробка гравію в руслі річки Стрий привела до розмивання берегів і порушення водоносного горизонту, державна санітарно-епідеміологічна служба категорично заборонила розробку гравію, але незважаючи на такий стан, його розробка продовжувалась і надалі [23: арк.177–178]. Аналогічне становище спостерігалось і на Яворівському гірсько-хімічному заводі, який систематично при видобуванні сєри скидав неочищені пластові води в р. Шкло, що приводило до масової загибелі риби [24: арк.169].

Негативно впливав на стан здоров'я населення чугунно-литтєвий цех в м. Винники, головний санітарний лікар м. Львова у 1976 р. заборонив експлуатацію цього цеху, але облвиконкомом було дано дозвіл на подальшу його діяльність через дефіцит цього ресурсу в області [25: арк.79]. Таким чином на передні плани ставились економічні інтереси, незважаючи на те, що іноді вони розходились з інтересами народу, але державі необхідні були мінерально-сировинні ресурси, незалежно якою ціною і якої шкоди при їх видобуванні завдається природі і суспільству. По суті держава проводила екоцид проти власного народу.

Безгосподарське ставлення до матеріальних і енергетичних ресурсів спостерігалось в колгоспах і радгоспах області. Через незадовільне зберігання паливно-мастильних матеріалів, території нафтобаз були негороджені, ємність негерметизована, затікали трубопроводи. Облік витрат нафтопродуктів у колгоспах і радгоспах не вівся, що створювало умови їх розбазарювання [26: арк.204].

Не змінився стан у Львівській області і протягом 1980-х рр., і надалі в щорічних звітах підприємств побувала інформація про значне перевитрачання мінерально – сировинних ресурсів над встановлених місячних лімітів, а також безгосподарського їх використання ресурсів [27: арк.13,27]. Особливо в цьому відношенні "відзначився" Стебниківський калійний завод, який щорічно скидав у відвали 1,2 млн. м³ відходів виробництва. Протягом 1984 – 1986 рр. він скинув у басейн р. Дністер 1,3 млн. м³ росолів, що привело до погіршення якості води, в той же час курорт санаторію "Трускавець" був розміщений лише за 4 км від заводу [28: арк.2].

У Рівненській області впродовж 1980-х рр. проблемою залишались вироблені кар'єри, а також не рекультивовані землі під кар'єрами. В області нараховувалось понад 3 тис. га належних до рекультивації відпрацьованих торфовищ, яких більше 2 тис. га належало підприємству Рівненського об'єднання по добуванню і переробці торфуги. Роботи по рекультивації велись в основному за рахунок собівартості продукції, а кошти на ці роботи Міністерством місцевої промисловості УРСР і торфоб'єднанням не виділялись або виділялись в недостатній кількості, що приводило до зволікання рекультиваційних робіт [29: арк.24]. Негативно в області при використанні корисних копалин на навколишнє середовище впливали ВО "Азот", "Рівнепромбуд", "Рівнесільбуд", Здолбунівський цементно-шиферний завод [30: арк.50].

Проте, як і в інших областях Західного регіону, влада не спішила приймати конкретних заходів по приведенню в гармонійне використання природних ресурсів, завдаючи при цьому природі мінімальних втрат та забруднення.

Негативно на навколишнє середовище у Волинській області у 1980-х рр. впливав видобуток вугілля. Тут спостерігались аналогічні явища, як у Львівській області, з осіданням ґрунту до 1,5 м. Стікаючи, шахтні води в кількості біля 2 тис. м³ на добу підтоплювали, заболочували і перезволожували сільськогосподарські угіддя колгоспів. Але незважаючи на такий стан, на перспективу планувалось вироблення другого пласту вугілля, що призведе до подальшого пониження поверхні землі [31: арк.13]. Забруднював навколишнє середовище Стебниківський калійний завод, скидаючи у ріки Тисменицю, Бистрицю, Дністер високотоксичні відходи [32: арк.12].

Проблемою Волинської області були промислові відходи у вигляді битого скла і інших матеріалів через низьке залучення у повторне використання ресурсів. Всі вище названі проблеми були пов'язані з використанням мінерально-сировинних ресурсів, проте в області так і не були вирішені дані питання, і надалі спостерігались безгосподарність, марнотратство у використанні корисних копалин.

В Чернівецькій області продуктивних земель, зайнятих під відвалами порід не було, проте нараховувалось у 1980-х рр. 1045 га зайнятих земель під кар'єрами, а рекультивациі земель вироблених кар'єрів здійснювались повільно через брак коштів [33: арк.79].

На Закарпатті спостерігались ті ж самі проблеми, що і на Буковині. Після використаних кар'єрів не рекультивувались землі підприємствами, за якими були закріплені кар'єри по видобуванню корисних копалин [34: арк.6]. Крім цього на раніше відпрацьованих підземних виборках спостерігалось осідання ґрунту. Деякі підприємства при видобутку корисних копалин засмічували навколишнє середовище, наприклад, Приборзнавський вапняковий завод [35: арк.13]. В Берегівському, В. Березнянському, Виноградівському, Іршавському, Рухівському районах відходи при видобуванні мінерально-сировинних ресурсів лише частково використовувались, а переважна більшість забруднювала навколишнє середовище [36: арк.20].

Спостерігались на Закарпатті і негативні тенденції по економному використанні мазуту, моторного, пічного, твердого палива, мастил, значні їх перевитрати робили районні об'єднання "Сільгосптехніка" [37: арк.6]. Це було пов'язано з тим, що облік проводився неправильно, паливно-мазутні матеріали списувались без врахування норм.

Незадовільно використовувались в області ресурси вторинних кольорових металів, значна їх частина в процесі зберігання і транспортування зміщувалась, що приводило до повної втрати багатьох кольорових металів при металургійній переробці. Щорічно більше 200 тис. тонн кольорових металів, які містились у металоломі і відходах зовсім не використовувались [38: арк.50]. Разом з тим спостерігалось незадовільне виконання планів здачі лому чорних і кольорових металів, найгірший стан з цього приводу спостерігався у Виноградівському, Мукачівському, Великоберезнянському, Воловецькому районах [39: арк.28].

Таким чином використання, видобування мінерально-сировинних ресурсів на Закарпатті мало негативний вплив на стан навколишнього середовища, в основному через байдужість державних структур та економічних установ.

Незважаючи на значні втрати під час видобування і використання мінерально – сировинних ресурсів, обсяги промисловості зростали, а це вимагало збільшення видобутку корисних копалин. Так, починаючи з 1964 р., шахти отримували щорічні додаткові завдання по видобутку вугілля. У 9 п'ятиріччі мало видобуватись більше 871 млрд. кВт.год електроенергії, більше 225 млн. тонн чавуну, більше 255 млн. тонн сталі, 20,7 млн. тонн прокату чорних металів, 27,56 млн. тонн сталейних труб, більше 78 млн. тонн нафти, близько 320,8 млн. тонн м³ газу, 1 млрд. 37 млн. тонн вугілля, 609 млн. тонн залізної руди [40: арк.47]. А це в свою чергу привело до ще більшого використання та навантаження на корисні копалини, до зростання втрат при їх видобуванні, використанні. Показники по видобуванні корисних копалин за 9 п'ятиріччю в УРСР були перевиконані, зокрема, додатково було видобуто 31 млн. тонн вугілля, 476 тис. тонн нафти, 4,9 млрд. м³ газу, 2,7 млн. тонн залізної руди, 427 тис. тонн сталі, 1,6 млн. тонн прокату [41: арк.1]. Із збільшенням видобутку мінерально – сировинних ресурсів зростала кількість кар'єрів, а разом з тим і не рекультивованих площ. Так, в Зборівському, Збаразькому районах Тернопільської області протягом 10 років після використання кар'єрів землі так і не рекультивувались. Це саме спостерігалось в Кверцівському районі Волинської області та на Івано-Франківщині (Бурштинська ДРЕС) [42: арк.72–73]. Продовжували зростати втрати природних ресурсів. В цілому по СРСР щорічно втрачалось більше мільйона тонн металу, третина скла, до 15% цементу [43: 68]. В Прикарпатті в процесі освоєння покладів калійних солей, використовувалось всього 25%, а 75% втрачалось при їх видобуванні і переробці. Великі втрати допускались при розробці вугільних покладів. Часто змішувались дві чи три марки вугілля, що приводило до нераціонального використання дефіцитного вугілля, в той же час у вугільних басейнах України накопичилось біля одного млрд. м³ породної маси, щорічно на залізо-марганцево-рудних підприємствах України складувалось 0,5 млрд м³ порід. Багато сотень покладів нерудних корисних копалин розроблялись як будівельні матеріали, іноді розробки велись безсистемно, що приводило до повного відпрацювання запасів, великих втрат ресурсів. Не вирішувалось питання про скорочення кількості дрібних кар'єрів, які видобували загально розповсюджені корисні ко-

палини і займали значні площі орних земель та характеризувалися малою потужністю, низькою якістю сировини і високою собівартістю продукції. Нерідко мінерально-сировинні ресурси використовувались для другорядних цілей [44: 10,12,14–15].

Внаслідок зростання економічних потужностей у Західному регіоні України у середині 1980-х рр. продовжувала зростати безгосподарність, марнотратство мінерально-сировинних ресурсів. Так, у звітах парторганізацій Тернопільської, Волинської, Львівської областей відзначалось невиконання обласних соцзобов'язань по економії цементу, лісоматеріалів, теплоенергії, прокату чорних металів, нафтопродуктів, перевищення лімітів їх використання, запущеність ведення статистики використання ресурсів [45: арк.9,18,25,28]. Така ж ситуація спостерігалась в Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Рівненській областях-великий процент бракованої продукції, не виконувались зобов'язання економії цементу, лісоматеріалів, електроенергії [46: арк.51–142]. Основними причинами такого стану був низький технологічний рівень виробництва, застаріле обладнання, збільшення коефіцієнтів його зношення, зменшення темпів робіт реконструкції підприємств, а це в свою чергу привело до зниження фондівіддачі і рівня рентабельності. Про яке раціональне використання мінерально-сировинних ресурсів могла йти мова, коли станом на 1981р біля 40% шахт України були побудовані до 1941р, а 21% до революції [47: арк.23]. Таке становище привело до того, що за 11 п'ятирічку у вугільній промисловості знизилась об'єми добування з 197,1 млн. тонн до 189 млн. тонн, Міненерго УРСР виробило енергії на 59,7 млрд. кВт г менше. Внаслідок зменшення запасів основних покладів видобування нафти зменшилось на 1,4 млн. тонн, газу на 13,8 млрд. м³ [48: арк.5,7–8]. Разом з тим переведення економіки на колію інтенсифікації вимагав подальшого розвитку мінерально-сировинної бази країни, широкого розмаху геолого-розвідувальних робіт, особливо на нафту, газ, руди, освоєнню розвіданих запасів корисних копалин [49: 3].

У спробі подолання економіко-екологічної кризи виходить постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 13 травня 1986р "Про корінне покращення використання сировинних, паливно-енергетичних та інших мінеральних ресурсів у 1986–1990рр і в період до 2000 року", де передбачалось внаслідок технічного прогресу в ресурсозбереженні знизити енергоємність, металоємність, збільшити використання вторинних ресурсів до 18–20% в 2000 році і вивільнити за рахунок цього первинну сировину [50: арк.1–2]. Але як показали наступні роки, ця програма була нездійсненою, корінного перелому у питаннях економії ресурсів, зниження матеріалоємності на основі прискорення науково-технічного прогресу не відбулося. Завдання на 1986–1990рр по економії електроенергії в Україні були виконані лише на 52,5%, по економії котельно-пічного палива невиконані в кожній третій області, значне його перевитрачання було допущено в Закарпатській, Тернопільській областях, не зменшувались втрати матеріальних ресурсів у промисловості і сільському господарстві, роботи по впровадженню ресурсозберігаючих технологій проводились незадовільно, повільно розроблялась система координації взаємодії науки і виробництва, законодавства в області ресурсозбереження і розвитку наукоємних виробництв [51: арк.94–95].

Внаслідок надмірного видобування мінерально-сировинних ресурсів та великої матеріалоємної економіки України, застарілих технологій, вичерпаності та зменшення покладів корисних копалин, у 1990–1993рр відбувалось подальше зниження добування і використання природних ресурсів: добування вугілля відповідно у 1990 – 164,8 млн. тонн, 1991–135,6 млн. тонн, 1992–133,6 млн. тонн, 1993–115,9 млн. тонн; переробка нафти у 1990–58,1 млн. тонн, 1991– 53,8 млн. тонн, 1992–37,6, 1993 – 22,9 млн. тонн, споживання природного газу-1990–118,8 млрд. м³, 1991 – 113,5, 1992 – 114,7, 1993–102,8 млрд. м³, споживання електроенергії – 1990–227,2 млрд. кВт г, 1991–221,6, 1992–206,1, 1993–228,3 млрд. кВт г [52: 3]. Такий стан в подальшому, внаслідок економічної кризи, привів до загострення становища в країні та відповідного дефіциту цих ресурсів. Таким чином на початках 1990-х рр. перед Україною постала інша проблема, на відміну від 1970–1980 рр, коли спостерігалось надмірне використання природних ресурсів, то тепер у зв'язку із скороченням виробництва постала проблема дефіциту мінерально-сировинних ресурсів. До таких крайнощів в економіці привела непродумана політика ке-

рівних органів СРСР по відношенню до раціонального використання природних ресурсів та серйозне порушення балансу між економічними потребами та реальним станом навколишнього природного середовища, внаслідок непов'язаного процесу між запитами суспільства і станом довкілля.

Що стосується Карпатського регіону, то тут було зосереджено 100% українських запасів солі, 78% калійних солей, 61% озокериту. Найбільші родовища калійних солей входять до груп Калуш – Галицької та Стебніківської груп, забезпечували щорічний видобуток калійних руд в кількості 10 млн. тонн протягом 1980–1990 рр. На території Карпат розвідані запаси торфу, сірки, баритів, апатитів, алуніту [53: 53].

Після розпаду СРСР Україна залишилась одна з найбільших у світі виробників та постачальників мінеральної сировини. У 1993р в Україні експортувався 61 вид корисних копалин (3248 родовищ), проте потреба у нафті власним видобутком задовольнялася на 8%, у газі на 22%, власним виробництвом забезпечувалось менше 25% кольорових металів і сплавів. Україні перепало від СРСР енергоємна економіка та нераціональне видобування, використання мінерально-сировинних ресурсів. Так, загальні втрати вугілля при видобуванні по шахтах Держвуглепрому України у 1993р становили 20,3 млн. тонн, або 21%, що у порівнянні з 1992р вище на 5,6%, загально шахтні втрати у геологічних порушеннях склали 11,9%, що вище за 1992р на 4%, експлуатаційні втрати склали 10,3% [54: 40–41].

Актуальною, невирішеною проблемою залишається проблема відходів мінерально-сировинних ресурсів. За неповними даними з 1989р. об'єм накопичених відходів мінеральної сировини перевищував 13 млрд. тонн, вони займали 36 тисяч га земельних угідь. Щорічно на 1км² території України припадає забруднення твердими відходами мінеральної сировини в 6,5 рази більше ніж у США, в 3,2 рази більше ніж у 12 країн ЄЕС разом узятих. Разом з тим близько 60% відходів можна було б використати у виробництві [55: 5–6]. А це б дало можливість отримувати в рік 10–15 млн тонн залізної руди, більше 10 млн тонн вугілля, більш 1 млн тонн марганцевої руди і іншої сировини [56: 19].

Негативно вплинуло на стан природи видобування мінерально-сировинних ресурсів у Тернопільській та Чернівецькій областях, що викликало зміни природних умов Подільських Товтр. Кар'єрні розробки порушили структуру лісових масивів головного кряжу, розчленили єдину лісову смугу кряжу на окремі дрібні масиви, внаслідок розробки кар'єрів виникли терасові виступи висотою 16–25 метрів. Кар'єри займають площу 30–40 га і щороку ця площа зростає [57: 153]. Кар'єри, що розробляють вапняк Товтр, щорічно видобувають близько 14 млн тонн, а з цієї сировини використовується за призначенням не більше 40%. Внаслідок видобутку вапняку, розпочався інтенсивний розвиток ерозійних процесів, що в майбутньому може привести до остаточного знищення Товтр [58: 5]. До негативних процесів привела також розробка Калуш-Галицького родовища калійних солей шахтним і кар'єрним способом, що привело до затоплення гірничих виробіток, розвитку провалів, викиду мінералізованих вод з відстійників, з 1975р почали виникати провальні воронки [59: 141–142]. У Львівській області при експлуатації нафтових родовищ (Стинавське, Заводівське, Східницьке) порушено режим зон санітарної охорони водозаборів та лікувальних територій. Негативний вплив на довкілля фіксується при розробці Стебликського родовища калійних солей, що привело до карстоутворення та накопичення понаднормативної кількості ропи у хвостосховищі, що може привести до екологічної катастрофи [60: 26].

В загальному видобування корисних копалин супроводжується значними порушеннями земної поверхні, найбільші порушення відбуваються при відкритому способі розробки покладів: при видобуванні 1 млн тонн залізної руди порушується 14–640 га земель, марганцевої руди-76–600 га, вугілля – 2,6–43 га, нерудних матеріалів – 1,5 – 583 га [61: 50]. Такі показники свідчать лише про відсутність впровадження нових прогресивних технологій розробки родовищ, по суті гірничодобувна галузь перетворилась у найбільшого виробника відходів.

Таким чином, нераціональна і не комплексна експлуатація ряду існуючих родовищ корисних копалин привела до передчасного відпрацювання деяких видів мінеральної сировини.

Рівень видобутку паливно-енергетичної сировини не задовольняє внутрішніх потреб держави, незважаючи на наявність у надрах значної кількості родовищ. У недалекому майбутньому ситуація може загостритися внаслідок прогресування дефіциту власних мінерально – сировинних ресурсів. Крім традиційного імпорту деяких кольорових і рідкісних металів може виникнути потреба ввозу сировини, яка раніше експортувалася (сірка, ртуть, флюси, тощо) [62: арк.20].

Проблеми використання мінерально-сировинних ресурсів залишаються актуальними і на сьогодні. Так, у Тернопільській області значна кількість підприємств, організацій при видобуванні корисних копалин допускають грубі порушення кодексу України про надра. Більшість кар'єрів експлуатуються самовільно, без належного оформлення права користування. Розробка родовищ корисних копалин проводиться в залежності від матеріально-технічної забезпеченості надрокористувачів, що призводить до непланомірного видобування мінеральної сировини і несвоєчасного проведення всіх інших робіт. На багатьох родовищах корисних копалин неякісно проводяться розкривні роботи, родючий шар ґрунту не знімається, землі не рекультивуються. В багатьох сільгосп підприємствах виробки мін сировини залишаються у непридатному стані десятки років, часто перетворюються у сміттєзвалища [63: арк.12]. В області нараховується 3474 га порушених земель, з них 1151 відпрацьованих. У 1999 р. було рекультивовано лише 20 га. Зовсім не займалися рекультивацією сільськогосподарські підприємства [64: арк.4]. Тернопільська обласна рада народних депутатів затвердила "Заходи щодо покращення виконання природних родовищ корисних копалин, на 1999 – 2002 рр.", згідно якої в кожному районі при райдержорганізаціях мають бути створені постійні робочі комісії з розробки і реалізації місцевих програм розвитку мінерально-сировинної бази [65: 2].

Дещо краща склалася ситуація з розробки мінерально-сировинних ресурсів у Чернівецькій області. У 1999 р. в області нараховувалось 144 родовища корисних копалин. Хвостовика, шламонакопичувачі, промислові амбари, відвали промислових відходів на території області відсутні, а відходи від буріння та експлуатації бурових установок вивозяться на територію Івано-Франківської області, в м. Надвірна [66: арк.35].

Львівська область характеризується надзвичайно високою концентрацією гірничо – добувних підприємств. При бурінні та експлуатації використовуються застарілі технології, що пов'язано із застосуванням великої кількості токсичних хімічних речовин. Значний негативний вплив на довкілля здійснюють Яворівське та Роздільське державні гірничо – хімічні підприємства "Сірка": активізація карстових процесів, збільшення щільності карстових воронок, скидання мінералізованих вод у р. Дністер. Невирішеною проблемою залишається утилізація фосфогіпсу, якого накопичилось біля 4 млн. тонн на площі 44 га і високо мінералізованих відходів, загальний об'єм яких сягає 90 млн. тонн. Спостерігається міграція продуктів складу фосфогіпсу з важкими металами в водоносні горизонти і в р. Дністер. Незадовільний екологічний стан спостерігається в зоні діяльності "Полімінерал" м. Стебник. У хвостовищі накопичилася понад нормативна кількість ропи. Внаслідок перебоїв з відкачкою надшахтних підземних вод активізувалися процеси сольового карсту. Інтенсифікація карстоутворення загрожує активізацією провалів в околицях м. Трускавця. Одночасна висока загроза руйнування охоронних целіків у шахтах, що може потягнути за собою великомасштабні обвали і техногенні землетруси [67: арк.24–25].

Не змінилась ситуація по видобуванню мінерально-сировинних ресурсів в області і у 1999 р [68: арк.12–13].

На Закарпатті нараховується 26 видів різноманітних твердих корисних копалин, по яких розвідано 182 родовища. Для розробки твердих корисних копалин надано 1477 га земель, з яких станом на 1 січня 1999 р. порушено 758,6 га. Незадовільно в області проводиться рекультивація порушених земель. У 1998 р. було рекультивовано 11,8 га [69: Арк.13], а у 1999 р. – 2,9 га. В останні роки геологічною службою відмічаються незначні локальні прояви просідання поверхні над підземними виробниками, яку пов'язують з процесами перезволоження підземними водами закладених у вироблений простір гірських порід та їх ущільнення. З метою поліпшення роботи по охороні та раціональному використанні надр, держуправління екобезпеки області в майбутньому буде працювати над наступними напрямками: удосконалення системи регулювання використання надр,

удосконалення системи державного моніторингу геологічного середовища та створення державної служби оцінки і прогнозу змін довкілля в гірничо-добувних регіонах, розробки програми екологічної реабілітації гірничо-добувних регіонів області [70: арк.10–11].

Мінерально-сировинна база Рівненської області нараховує 6,5 родовищ різноманітних корисних копалин, які об'єднані по 16 видах сировини, розробляється 114 родовищ. Високий рівень техногенного навантаження на геологічне середовище обумовив комплексні зміни геолого-гідрогеологічних і ландшафтно-геоморфологічних умов, які в ряді районів області призвели до стійкого прогресуючого погіршення стану навколишнього середовища. Майже всі гірничо-добувні підприємства не переоформили документів, що засвідчують право на постійне користування землею. Не вирішується питання рекультивациі земель, порушених гірничими роботами. На всіх кар'єрах цегельних заводів, що експлуатуються селянськими спілками, агрофірмами та іншими колективними господарствами, неоформлені спеціальні дозволи на експлуатацію родовищ корисних копалин, відсутні проекти розробки родовищ та геолого-маркшейдерська документація. В ході перевірок встановлено непоодинокі факти несанкціонованих розробок піску, крейди, суглинку виробничими структурами облавтодору, облшляхбуду, Міжколгоспбуду та місцевими господарствами, що видобувають корисні копалини місцевого значення [71: арк.24–25].

В Івано-Франківській області наявні 314 родовищ різноманітних корисних копалин. Основними сучасними екологічними проблемами, пов'язаних з розробкою родовищ корисних копалин є: надзвичайно високе техногенне навантаження на природне середовище нафтогазовидобувних робіт, із старих, закинутих свердловин почалися спостерігатися прояви самовиливу нафти, викидів газу і мінералізованих пластових вод; проблема ліквідації старих свердловин (близько 200); проблема утилізації нафтових шлаків, кількість яких в області досягла 1,1 тис. тонн; проблема утилізації розсопів Добровського кар'єру; проблема рекультивациі вироблених кар'єрів [72: арк.67–68].

Для поліпшення видобування, використання мінерально-сировинних ресурсів не тільки Західного регіону, але і України в цілому, державними структурами було розроблено ряд програм, зокрема, постановою Верховної Ради України від 17 жовтня 1995 р. затверджена концепція розвитку гірничо – металургійного комплексу України до 2010 р.

Активно серед науковців почали обговорюватись концептуальні положення переходу України до сталого розвитку, концепція довгострокового розвитку паливно-енергетичного розвитку України, концепція сталого розвитку України. Всі ці програми спрямовані саме на раціональне використання мінерально-сировинних ресурсів, реорганізацію економіки, суттєве зниження енергоємності всіх без винятку підприємств та організацій. Адже у 1998 р. імпорту енергоносіїв обійшовся Україні майже у 6 млрд. доларів [73: 4]. Разом з тим протягом 1992 – 1999 рр енергоємність внутрішнього валового продукту в Україні зросла у 1,5 рази і в 10 разів перевищує аналогічний показник у розвинутих країнах. За підрахунками деяких експертів, щоб реалізувати найважливіші заходи структурної перебудови економіки України, потрібно близько 70 млрд. грн., але державний бюджет на 1999 р. таких ресурсів не мав [74: 4].

Проблема екологічного фактора у заміні застарілих технологій новими полягає у знаходженні рівноваги між негативним впливом зовнішнього середовища на людину та ендегенним тиском технології на зовнішнє середовище, рівновагу можна встановити, якщо ефективність технологій визначати по відношенні до окремої людини, а не суспільства загалом [75: 72].

Саме реорганізацією ресурсоємної економіки, раціонального видобування та використання мінерально-сировинних ресурсів можна досягнути гармонії у поєднанні інтересів економіки та стану корисних копалин. Адже за період після Другої світової війни у світі використано стільки корисних копалин, скільки за всю попередню історію людства [76: 195].

Сучасна загроза від людства полягає у тому, що людина своєю діяльністю не тільки творить нову реальність, а й деформує реальність стару, внаслідок нераціонального використання природних ресурсів людина перевела їх у такий стан, коли вони стали загрозою для її нормального існування.

Список використаних джерел

1. Природа Львівської області. – Львів, 1972. – 157с. 2. Природа Чернівецької області. – Львів, 1974. – 167с. 3. Природа Ровенської області. – Львів, 1976. – 156с. 4. Природа Волинської області. – Львів, 1975. – 147с. 5. Гладков Н. А., Иноземцев А. А., Огуреева Т. И. Охрана природы в СССР. – Л., 1972. – 68с. 6. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі-ЦДАВОВ України). – Ф. 2. – Оп.13. – Спр.6221. 7. ЦДАВОВ України. – Ф. 2. – Оп. 13. – Спр. 6387. 8. ЦДАВОВ України. – Ф.2. – Оп.14. – Спр.1911. 9. Материали XXV съезда КПСС. – М., 1976. – 48 с. 10. Державний архів Івано – Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф.31. – Оп.1. – Спр.10. 11. ДАІФО. – Ф.31. Оп.1. – Спр. 13. 12. ДАІФО. – Ф.31. – Оп.1. – Спр.21. 13. ДАІФО. – Ф.1965. – Оп.1. – Спр.246. 14. ДАІФО. – Ф.1965. – Оп.1. – Спр.317. 15. ДАІФО. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.373. 16. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф.3307. – Оп.1. – Спр.69. 17. ДАТО. – Ф.3307. – Оп.1. – Спр.87. 18. ДАТО. – Ф.3307. – Оп.1. – Спр.150. 19. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.221. – Оп.2. – Спр.7208. 20. Там же. – Арк. 109. 21. ДАЛО. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.7393. 22. ДАЛО. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.7602. 23. ДАЛО. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.7612. 24. Там же. – Арк. 169. 25. ДАЛО. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.7791. 26. ДАЛО. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.7607. 27. ДАЛО. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.9902. 28. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2386. 29. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.2275. – Оп.1. – Спр.214. 30. ДАРО. – Ф.2275. – Оп.1. – Спр.266. 31. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.32. – Оп.18. – Спр.3503. 32. ДАВО. – Ф.224. – Оп.3. – Спр.1. 33. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.4. – Оп.9. – Спр.7814. 34. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф.2318. – Оп.1. – Спр.206. 35. ДАЗО. – Ф.2318. – Оп.1. – Спр.377. 36. ДАЗО. – Ф.179. – Оп.1. – Спр.7109. 37. ДАЗО. – Ф.179. – Оп.1. – Спр.7234. 38. ДАЗО. – Ф.179. – Оп.1. – Спр.7847. 39. ДАЗО. – Ф.179. – Оп.1. – Спр.8082. 40. ЦДАВОВ України. – Ф.337. – Оп.3. – Спр.6814. 41. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.1402. 42. ЦДАВОВ України. – Ф.2. – Оп.13. – Спр.449. 43. Банин А. П. Эффективность мероприятий по охране природных ресурсов. – М.: "Стройиздат". – 1977. – 148 с. 44. Хмара А. Я. О состоянии и мерах по улучшению использования недр и минеральных ресурсов УССР. – К., 1980. – 58 с. 45. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2556. 46. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2862. 47. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2113. 48. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.3009. 49. Минеральные ресурсы УССР и их рациональное использование. – К., 1986. – 150 с. 50. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.3086. 51. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2799. 52. Степанов А. В. Экономические и экологические аспекты использования природного газа, нефти, и углей. // Экотехнологии и ресурсосбережение. – 1994. – № 4. 53. Гуцуляк Г. Д. Земельно-ресурсний потенціал Карпатського регіону. – Львів.: "Світ", 1991. – 110 с. 54. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1993 році. – К., 1994. – 95 с. 55. Сторчак П. Утилізація відходів мінеральної сировини – важлива екологічна проблема України. // Рідна природа. – 1993. – № 3. 56. Гавриленко Н. М., Кулиш Е. А., Зарицкий А. И., Мищенко В. С. Минеральные ресурсы Украины. Современные проблемы и факторы развития минерально-сырьевого комплекса Украины. – К., 1993. – 50 с. 57. Природные ресурсы Карпат и Приднестровья, вопросы их рационального использования и охраны. Тезисы докладов республиканской научной конференции. – Черновцы, 1978. – 168 с. 58. Зберегти Подільські Товтри – геологічний пам'ятник природи. // Рідна природа. – 1993. – № 3. 59. Проблеми екологічної безпеки та нерационального контролю динамічних природно-техногенних систем. Матеріали міжнародної наукової конференції м. Львів, 24 – 26 вересня 1996 р. – К., 1996. – 160 с. 60. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1996 році. – К., 1996. – 110 с. 61. Кораблева А. И., Шапарь А. Г., Гербильский А. В., Полищук С. З. Антропогенные проблемы экологии. Днепропетровск.: "Промінь", 1997. – 100 с. 62. Поточний архів Мінекобезпеки України. – Ф. пост. 36. Оп.1. – Спр. "Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1997 році." 63. Поточний архів Держуправління екобезпеки по Тернопільській області. – Ф. пост. 36.

Оп.1- Спр. " Стан навколишнього природного середовища у Тернопільській області за 1998 рік." 64. Поточний архів Держуправління екобезпеки по Тернопільській області. – Ф. пост. зб. Оп.1- Спр. " Стан навколишнього природного середовища у Тернопільській області за 1999 рік." 65. Рішення Тернопільської Ради народних депутатів від 26 лютого 1999 року "Про стан розробки і ліцензування родовищ корисних копалин. " // Екологічний сполох. – 1999. – № 5. 66. Поточний архів Держуправління екобезпеки по Чернівецькій області. – Ф. пост. зб. Оп.1. – Спр. " Інформація по Чернівецькій області за 1999 рік до Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні ". 67. Поточний архів Держуправління екобезпеки по Львівській області. – Ф. пост. зб. Оп.1. – Спр. " Річний звіт – 1998. Матеріали до Національної доповіді." 68. Поточний архів Держуправління екобезпеки по Львівській області. – Ф. пост. зб. Оп.1. Спр. " Аналітична довідка за 1999 рік." 69. Поточний архів Держуправління екобезпеки по Закарпатській області. Ф. пост. зб. Оп.1. – Спр. " Звіт про стан навколишнього природного середовища Закарпатської області за 1998 рік." 70. Поточний архів Держуправління екобезпеки по Закарпатській області, Ф. пост. зб. Оп.1. – Спр. " Звіт про стан навколишнього природного середовища Закарпатської області за 1999 рік." 71. Поточний архів Держуправління екобезпеки по Рівненській області, Ф. пост. зб. Оп.1. – Спр. " Доповідь про стан навколишнього природного середовища Рівненської області за 1999 рік." 72. Поточний архів Держуправління екобезпеки по Івано – Франківській області, Ф. пост. зб. Оп.1. – Спр. "Стан навколишнього природного середовища Івано – Франківської області за 1999 рік." 73. Кучма Л. Формування національного ринку – ключовий важіль економіки. // Урядовий кур'єр. – 1999. – № 31 – 32. 74. Гунський Б. Державний бюджет: зміна пріоритетів. // Урядовий кур'єр. – 1999. – № 45 – 46. 75. Козаченко С., Сахаєв В. Вибір критеріїв екологічності технологій. // Економіка України. – 1994. – № 5. 76. Шутько А. П., Малахов Л. П. Природа и человек. История противостояния. – К.: "Книга", 1994.

Ruslan Chugyr

RESULTS OF IRRATIONAL USAGE OF MINERAL AND MATERIALS RESOURCES IN THE WESTERN UKRAINIAN REGION IN 1970 – 1990

An extensive resource capacious economics, an old worn out equipment, unwilling to carry out modernization and reorganization of enterprises influenced the state of natural surrounding of the Western Ukrainian region in 1970 – 1990. A predatory attitude to the natural resources, a mistaken thought of their inexhaustibility and the ability of nature to restore itself caused the aggravation of interaction of man with environment and deepened the crisis situation in the Ukrainian economics.

УДК 94 (477)

Володимир Ткач

НІМЦІ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СПІВІСНУВАННЯ ТА СУЧАСНІ РЕАЛІЇ

Німецька національна меншина в Україні налічує понад 50 тис. чоловік. Їхні товариства здійснюють свою діяльність згідно українського законодавства. Україна зацікавлена в залученні всіх інтелектуальних сил країни до процесу державотворення.

Відновлення незалежності України істотно змінило підхід до етнополітичної ситуації в державі. Як і більшість країн світу, Україна – держава з багатонаціональним складом

людності. Абсолютну більшість її населення становлять українці – 37,4 мільйона чоловік. Якщо в радянські часи українці, як і інші народи, слугували за "матеріал" з якого імперські ідеологи намагалися "зліпити" "радянський народ" [6: 46] – то зараз українці, як титульна нація, перебрали на себе відповідальність за гармонійне співіснування та повноправний розвиток всіх етносів, що проживають тут.

В переліку останнього перепису населення (1989 рік) – в Україні згадуються представники 127 етносів, які в сумарній кількості складають 27,3% від всього населення. Особливістю даного перепису є те, що 177 осіб [5: 3] в графі "національність" не змогли вказати своєї приналежності. Що це, наслідок політики "злиття націй", а чи результат заплутаних лабіринтів полігамних шлюбів? Причини на сьогоднішній день ще до кінця дослідниками не з'ясовані. Але сам факт дає ґрунт для серйозних роздумів.

Сучасна територія України являє собою переплетіння впливів різних етнокультурних потоків, які, незаперечно, залишили тут сліди свого перебування. Німецька община належить до найпомітніших, адже в певні періоди її чисельність сягала майже півмільйона осіб [4: 15].

Перші контакти між слов'янами і германцями на території сучасної України відносяться до епохи раннього середньовіччя (III – V ст.), коли тут розвивалась Черняхівська культура, до складу якої входили і германські племена. Франкський імператор Карл Великий, як свідчать історичні джерела, доручив германцям вести торгівлю зі східними слов'янами у VIII ст. А в 957 році під час візиту до Константинополя, германський король Оттон був перекладачем в переговорах Княгині Ольги з Константином Багрянородним [3: 12]. У "Повісті минулих літ" згадується німецька делегація, що прибула в 986 році з Риму до Володимира щоби вмовити того прийняти католицьку віру.

Чому німці були посередниками в таких важливих переговорах, а Папа доручає їм таку відповідальну місію? Це, звісно, було результатом довготривалого спілкування, в якому сформувалися довірливі відносини і порозуміння, які на міждержавному рівні переросли, як це було заведено в період середньовіччя, у династичні союзи.

Так, найстарший син Ярослава Мудрого – Ізяслав мав за жінку німкеню Гертруду, а онучка Ярослава Євпраксія Всеволодівна вийшла заміж за германського імператора Генріха IV.

В XI ст. в Києві, Володимир-Волинську, Луцьку з'явилися невеликі поселення німців, які прибули сюди з Майнца, Відня, Любека й Рогенсбурга. Займалися вони в основному торгівлею. Монах одного з прирейнських монастирів в зібранні "Різні ремесла" перераховував країни, відомі в Європі своїми виробами, й називав на другому місці після Візантії – Русь, яка славилася виготовленням різноманітних виробів зі срібла з черню [3: 12].

Однак монголо-татарська навала призводить до загибелі Київської Русі. Як наслідок – відбувається упадок господарського життя, призупиняється торгівля, занепадають ремесла. Галицько-Волинське князівство намагалося відновити могутність і багатство українських земель. Місцеві князі для відбудови зруйнованих міст запрошують німецьких майстрів. З XII ст. починається німецька колонізація Закарпаття. Сьогоднішнє місто Берегово колись носило назву Ламперсас (Ламперт – син угорського короля, а закінчення "сас" вказує на саксонську видозміну). В часи Польсько-Литовської доби німецька колонізація на українські землі посилюється. Цьому сприяли різні пільги й Магдебурзьке право, що їх надавали німцям литовські князі і польські королі.

Зустрічаються німецькі імена в реєстрі війська запорізького [4: 14]. Це могли бути німці, що вже проживали на українських землях, так і шукачі кращої долі, які вже були знайомі з козацькими звичаями, адже козаки і німці часто наймалися на службу до тодішніх європейських правителів. Німецькі вчені – Йохан Гібнер і Герхард Міллер досліджували історію українського козацтва кінця XVII – першої половини XVIII ст. [15: 62].

Після Маніфесту 1763 року російської імператриці Катерини II в Україні з'явилися німецькі компактні поселення, шість перших були засновані німцями в 1763 – 1774 рр. у Борзенському повіті Чернігівської губернії [10: 10]. Це були вихідці з Пруссії, Ельзасу та Лотарингії. Масове переселення стало своєрідним вирішенням українського питання. Розчинивши місцеве населення – царський уряд сподівався запобігти українському се-

паратизму. Однак, офіційне трактування окреслювало необхідність заселення погано обжитих територій.

Для заохочення, переселенцям надавались різносторонні пільги. В першу чергу це була релігійна терпимість. Тому першими переселенцями стали німці – менноніти, які зазнавали утисків на Батьківщині. Окрім того, на тридцять років колоністів було звільнено від будь-яких податків [3: 13]. Переселення відбувалось на кошти державної казни. Надавалась безвідсоткова грошова позика для будівлі хат, купівлі коней, возів, плугів, знарядь для ремесла з тим, щоб через десять років повернути позичену суму до скарбниці третинами. В місцях компактного поселення колоністам дозволялось мати свій суд.

Переселенці та їх нащадки довічно звільнялись від рекрутських обов'язків. Лише через тридцять років вони мали відбувати звичайну земську службу і повинності.

Набір колоністів доручався спеціальним урядовим комісарам. Так у 1787 році під Кіровоградом засновано німецьку колонію Альт-Данцин, яких привіз із Пруссії урядовий комісар Георг Траппе [3: 14]. Але вже в скорому часі більшість новоприбулих порозбігалася, адже їх було набрано із маргінальних середовищ німецького суспільства (люмпени, розбишаки, жебраки).

В подальшому такі помилки було враховано. На постійне поселення запрошувались цілі громади або сім'ї. На початку 1789 року 228 родин німців-меннонітів виїхали на південноукраїнські землі.

Якщо у XVIII ст. право на переселення російський уряд надавав в основному сільгоспвиробникам – то на початку XIX ст. в Причорноморських містах дозволялось поселяти торговцям та ремісникам [8: 20]. У XIX ст. німецькі колонії перетворилися на вагомий соціально-економічний чинник про що свідчить їх внесок у розвиток культури корінного населення.

Перший друкар українських книжок Швайпольд Фіоль був родом з Німеччини, походив із Нейштадту у Франконії. В 1489 році в Кракові Фіоль приступив до друку перших українських книжок. Майстер, який за вказівками Фіоля виготовив йому потрібний шрифт, був теж німець – Рудольф Борсдорф з Брунсвіку, що жив у Кракові [3: 12]. Першими видрукованими кирилицею книжками були "Октоїх" та "Часословець" в 1491 р. Крім цього Фіоль надрукував ще дві книжки "Тріодь пісню" та "Тріодь цвітну".

Помітний слід на українській землі залишили німецькі архітектори. Так Бернард Меретин (кінець XVII ст. – 1758) у першій половині XVIII ст. збудував собор святого Юра у Львові, ратушу в Бучачі та кілька костьолів в інших містах [15: 62]. За проектами Йогана Готфріда Шенделя (1680 – 1752), запрошеного у 1731 році з Петербурга до Києва, було споруджено велику дзвіницю Києво-Печерської лаври, надбудовано верхню частину Києво-Могилянської академії та дзвіниці Софіївського собору, реконструйовано будинок митрополита, браму Заборовського [8: 21]. Творили в Україні і німецькі художники: Августин і Бершт (XVI ст.) у Львові, Матвій Міллер (XVII ст.) та Гаспар (XVIII ст.).

У 1805 р. француз Рувьє і німець Міллер завезли в Україну 2820 тонкорунних овець і таким чином започаткували вівчарство. На польових роботах німцями замінено волів на коней, а також запроваджено жатку- "лобогріюку" з простою, але стійкою конструкцією, що здешевіло збиральні роботи і позбавило колоністів потреби наймати робітників. Фірма німця Цайцебахера з виготовлення мила була відома у Франції та Німеччині. У кінці XIX ст. великою популярністю користувалися плуги Йогана Гена. А архітектор Вольдемар Кундерт був першим, хто почав зводити залізобетонні будови на півдні України [12: 4].

Покоління колоністів, які виростили на новій Батьківщині, досить органічно сприймали деякі елементи українського життя. Влітку вони одягали костюми європейські, а взимку – верхній український одяг. Господині іноді готували український борщ, надавали перевагу житньому хлібу.

Чималим був внесок у розвиток науки німецьких вчених, що працювали в Україні: Фердинанд Гізе (1781–1821) і Йоган Кронеберг (1788–1838), Людвіг Якоб (1759–1827) і Вільгельм Грубе (1827–1898), Микола Бунге (1823–1895) і Фрідріх Кнауер (1849–1917).

Важкі часи випробувань випадають на долю німців України із початком Першої світової війни 1914 року. Царський уряд, наляканий наближенням фронту до місць їхніх поселень, почав вилучати у них землю і переселяти в інші райони Російської імперії, голо-

вним чином – у Сибір. Депортовані німці-колоністи потягнулися знову в Україну лише в 1918 році. Але на цьому не закінчились їхні випробування. Громадянська війна, а пізніше голод 1921–1922 років призвели до масової іміграції до Німеччини. За даними перепису населення з 1914 по 1926 рік чисельність етнічних німців в Україні скоротилась на 253 тис. чоловік.

Лише в період коренізації німцям дозволялось формувати свої територіально-адміністративні одиниці. Станом на 1931 р. на території України було 7 німецьких районів, 2 селищні Ради та 252 німецькі сільські Ради [4: 15].

Репресивні акції щодо "ворогів народу" не обійшли стороною і німецьких поселенців. Заяви радянського керівництва про підривною роботу "німецьких націоналістів" стали сигналом для посилення шовіністичної кампанії, прийнято десятки постанов, на підставі яких проводилися "чистки", а потім і ліквідація учбових закладів, які здійснювали роботу мовами національних меншин. Таким чином закрито Хортицький німецький машинобудівний технікум та реорганізовано Одеський німецький педагогічний інститут [16: 16].

Нове випробування настало для німців із початком Другої світової війни. В 1939 р. майже все німецьке населення Галичини та Волині було репатрійоване до Німеччини. А в 1941 р. етнічних німців Лівобережної України та Криму виселено спочатку на Північний Кавказ, а потім до Казахстану. Німців Правобережної України радянське керівництво виселити не встигло, тому вони залишились на окупованій території. Відступаючи з України (1943–1944 рр.), гітлерівці вивезли 350 тис. німців до Польщі, а згодом до Німеччини.

Рік 1956 став точкою відліку післявоєнної історії німців України. Депортації розділили народ. Змінився соціальний портрет радянського німця, основна маса яких пролетаризувалася. Лише 58 відсотків могли розмовляти рідною мовою [2: 13]. За даними перепису населення 1959 р. німці в Україні відсутні.

Лише потепління внутрішньополітичної ситуації в Радянському Союзі дозволило німцям повернутися на покинуті раніше землі. Вже в 1989 році в Україні їх налічувалось 37,8 тисяч.

Повернення в Україну депортованих народів, зокрема і німців, – питання історичної справедливості, вважає українське керівництво. Керуючись нормами міжнародного права, Україна гарантує громадянам держави, незалежно від їх національного походження, рівні громадянські, політичні, соціальні, економічні й культурні права і свободи, сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин [11: 7]. Ведеться робота по виробленню концепції мовної освіти національних спільнот [1: 8].

За статистичними даними сьогодні в Україні налічується понад 50 тис. етнічних німців [9: 37]. Широковідомою стала ініціатива Л. Кравчука про переселення в Україну із інших країн СНД громадян німецької національності. Передбачалося, що до 2000 р. зі сходу може приїхати біля 400 тис. німців. Для організації даної роботи Президент України видав Указ "Про створення українсько-німецького фонду" (УНФ) при комітеті у справах національностей [7: 26]. Бажаючі переселяються в південні області України [13: арк.19–25], де забезпеченість трудовими ресурсами вдвоє нижча середньодержавної. Тут не використовуються повною мірою можливості сприятливих кліматичних умов, через відсутність вільних робочих рук, не одержують належного розвитку переробні, трудові галузі сільського господарства. Саме економічний аналіз підказує доцільність залучення додаткових трудових ресурсів в південні і степові зони України.

Згідно домовленості на найвищому рівні, у фінансуванні УНФ приймає участь і німецький уряд, який виділив понад 50 мільйонів німецьких марок, а також 1000 контейнерів-будинків [7: 27]. У 1992 році українським урядом виділено 148,1 млн. карбованців [14: арк.4] на забезпечення господарської діяльності. Цього ж року у Криму передано близько 2500 га землі на безстрокове користування для 7-ми поселень на 2–3 тисячі жителів [4: 16].

З ініціативи товариства "Відергебург" наприкінці 1996 р. у Києві відбувся перший з'їзд німецької меншини в Україні. Прийнято концепцію програми етносоціального відродження та розвитку німецької громади. З'їзд обрав фольксрат-вищий орган німецької громадськості, на який покладено представницькі та координаційно-виконавчі функції. На сьогодні у ряді шкіл навчання ведеться німецькою мовою. При обласних центрах німецької культури створені різні мистецькі колективи. Німецькою, українською і російсь-

кою мовами видається щомісячна газета "Deutsche Німецький Kanal", а в Криму "Hoffnung" ("Надія").

Однак, більшість німців-репатріантів прагне імігрувати на історичну Батьківщину. У 1997 р. з України до ФРН виїхали 3,2 тис. етнічних німців [4: 17]. Число бажаючих виїхати постійно зростає. Ця обставина застала уряд ФРН призупинити видачу дозволів на переїзд, адже в самій Німеччині досить обтяжливим є процес вирівнювання розвитку східних земель. За останні роки ФРН вже прийняла понад 1,5 млн. імігрантів. Тому Німеччина виходить із необхідності допомагати громадянам німецького походження, які компактно проживають в інших країнах. Але через непрозорість використання німецької допомоги – фінансування призупинено. Україна опинилась один на один з проблемою репатріантів.

Аналізуючи історію співіснування, ми бачимо, що німецька община залишила помітний слід у розвиток науки і культури на українських землях, а німецький елемент відіграв позитивну роль у розвиток продуктивних сил краю. Дивлячись в майбутнє національних груп в Україні, важливо підкреслити, що заходи по репатріації і реабілітації етнічних груп, в їх числі і німців, необхідно сьогодні розглядати не лише як відновлення історичної справедливості, але і як невід'ємну складову функціонування демократичної держави.

Список використаних джерел

1. Бондаренко Н.В. Національний аспект у сучасній школі: шлях до злагоди чи конфронтації // Відродження. – 1994. – № 1. – С. 6–11.
2. Будько Євген. Чи мають можливості для відродження українські німці? // Україна. – 1993. – №21. – С. 10–13.
3. Васильчук Володимир. Німецькі поселенці в Україні // Історія в школі. – 1993. – №4. – С. 11–16.
4. Зінич В.Т. Проблеми депортованих народів. Повернення німців в Україну // Український географічний журнал. – 1998. – №4. – С. 14–19.
5. Євнух В.В. Національні меншини- об'єкт державної етнополітики // Український географічний журнал. – 1997. – №3. – С. 3–9.
6. Ємець Олександр. Меншини в Україні // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1993. – №8. – С. 46–47.
7. Кудряченко А. І. Доля німців України // Трибуна. – 1993. – №6. – С. 26–27.
8. Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення // Розбудова держави. – 1994. – №5. – С. 19–23.
9. Шевченко А. Етнічна меншина // Мала енциклопедія українознавства. / Під. Ред. Римаренко Ю. – К. "Генеза", "Довіра". 1996. – С. 37.
10. Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні // Відродження. – 1993. – №9. – С. 7–11.
11. Попеску Іван. Людина в державі: гармонія права // Голос України. – 1996. – 3 грудня.
12. Тхоржевський Р. Німецькі поселення в Україні // Тернопіль вечірній. – 1999. – 3 листопада.
13. Центральний державний архів вищих органів влади України у м. Києві (далі – ЦДАВО України у м. Києві). – Ф. 5230. – Оп.1. – Спр. 12. – Арк. 19–25.
14. ЦДАВО України у м. Києві. Ф. 5230. – Оп.1. – Спр. 19. – Арк.4.
15. Чирко Б.В., Беланова К.О. Чужа земля як рідна // Відродження. – 1993. – №4. – С. 62–65.
16. Чирко Б. Німці—"шкідницька нація"? // Всесвіт. – 1994. – №10. – С.160–172.

Volodymyr Tkach

GERMANS OF UKRAINE: HISTORY OF CO- EXISTENCE AND MODERN REALITIES

The German national minority numbers over 50 thousand persons. The building of life of ethnic communities is pursued according to the laws of Ukrainian state. Only because of involvement of all the intellectual forces of Ukraine—the state could be led into the rank of the highly- developed countries of the world.

РОЗДІЛ 4. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(73). 08

Інна Боровська

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ АМЕРИКАНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В 1865–1877 РОКАХ (АНАЛІЗ ОФІЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ)

У статті проводиться аналіз становлення і розвитку американської державності і громадського суспільства у 1865-1877 рр. на основі аналізу офіційних джерел.

Важливим етапом на шляху становлення демократичного суспільства, утвердження ідей Декларації незалежності США є епоха Громадянської війни і реконструкції.

Сьогодні в інших часових, соціальних та геополітичних реаліях аналогічні процеси відбуваються в Україні, що актуалізує наукове осмислення історичного досвіду США досліджуваного періоду. Прагнення до свободи, демократії, взірцем якої можуть бути США, виражені в словах Т.Г.Шевченка:

... коли
Ми діждемся Вашінгтона
З новим і праведним законом?
А діждемося таки колись!

На протязі багатьох років тема Громадянської війни і Реконструкції займає одне з найважливіших місць в американській і світовій історіографії. Першими дослідниками Громадянської війни, що виступили з ліберальних позицій стали редактор "Нью-Йорк дейлі Трібюн" Г.Грінлі, генерал У.Шерман, професійний історик Д.Дрепер [1: 27]. Робота Г.Грінлі "Американський конфлікт" була першою спробою систематизації подій Громадянської війни. Вона базувалася в значній мірі на збірниках "Документи бунту", опублікованих Ф.Муром, і які склалися, в основному, з матеріалів періодичної преси. Разом з тим, Г.Грінлі опираючись на виступи політичних лідерів досліджуваного періоду, звітів Конгресу, різноманітних партійних програм, робить обширні екскурси в історію США з метою довести логічний зв'язок між попередньою історією США і протистоянням Півночі і Півдня.

Дослідник Д.Дрепер був першим істориком, що дав аналіз військових операцій Громадянської війни на основі архівних документів. Робота Дрепера "Думки про майбутню громадянську політику Америки" та "Історія американської громадянської війни" являються в значній мірі, соціологічними дослідженнями, написаними на конкретно-історичному матеріалі [2: 320–321].

В дослідженнях істориків прогресивної школи знайшли відображення нові підходи до проблеми війни і Реконструкції. Так, засновник прогресистської школи Ф.Д.Тенер вважав рабство продуктом економічного розвитку США і не надавав його вивченню самостійного значення.

Новим якісним етапом у вивченні американської історії 60–70-років XIX ст. стали дослідження Чарльза О.Бірда (1874–1948) і Артура М.Шлезінгера-старшого (1888–1965). Вони розглядали війну не як історичну аномалію, а як закономірність обумовлену соціально-економічною і політичною несумісністю капіталістичного Північного Сходу і робото-власницького Півдня. Група істориків, до якої входили Дж.Рендал в роботі "Громадянська війна і реконструкція" і Е.Крейвен в "Походженні Громадянської війни" виступили з критикою ліберальної концепції Громадянської війни. Ці дослідники заперечували неминучість громадянської війни і називали її "непотрібною війною" [3: 106].

В другій половині XX століття активними стали дослідження негритянської історіографії. Кращим дослідженням радикального крила негритянської історіографії є монографія А.Дюбуа "Чорна реконструкція", де автор особливу увагу звертає на різноманітні

форми і методи боротьби негритянського народу за своє звільнення. Події війни А.Дюбуа розглядає в тісному зв'язку з негритянським рухом на Півдні в період реконструкції, яку він оцінює, як другий етап американської революції.

Велике значення мають праці американського історика Герберта Аптекера. Саме він вперше розглядає Громадянську війну і реконструкцію як період боротьби за збереження державної єдності США та становлення громадянського суспільства. В ряді робіт "Про суть свободи", "Про природу демократії, свободи і революції" автор розглядає важливі питання історії негритянського народу, впливу демократичних перетворень періоду Громадянської війни на американське суспільство. Г.Аптекер першим серед американських істориків опублікував "Документальну історію негритянського народу США". Ця фундаментальна праця містить численні документи і обширні коментарі автора до найважливіших подій американської історії.

Формування радянської американістики почалось в 20–30-х роках і значну роль в її становленні відіграли роботи О.В.Єфімова, Л.І.Зубока [4]. Традиційними для радянської історіографії в наступні роки, з попередньо закладеною в ній теорією класової боротьби, був інтерес до американських революцій XVIII-XIX століть, абсолютизацією соціально-економічних проблем. Разом з тим, в фундаментальних дослідженнях О.В.Єфімова, Соґріна В.В., Болховітінова Н.Н. на основі багатого документального, в тому числі архівного матеріалу, зроблений систематичний виклад історії США, міститься оригінальне наукове вирішення складних питань політичної історії США і означені проблеми, що спонукають до подальших досліджень [5;6;7].

Проблематика Громадянської війни і Реконструкції розширилась в період 100 річного ювілею війни, що стимулювало дослідницьку діяльність вітчизняних і західних істориків. Характерною рисою цих досліджень є розширення джерелознавчої бази: документів конгресу США, документації армії Федерації та Конфедерації, американського перепису, преси, матеріалів статистики, збірників послань президентів та ін. Саме законодавство періоду війни і реконструкції дає можливість просліджувати процес становлення державності і громадянського суспільства в екстремальних умовах.

Цінним джерелом для вивчення проблеми являються законодавчі акти досліджуваного періоду: поправки до Конституції США, "Закон про конфіскації", "Акт про охорону громадянських прав всіх осіб в США і забезпечення їх реалізації", "Закон про гомстеди", "Закон про ку-клукс-клан", "Закон про учнівство", "Чорні кодекси" [7,8,9]. Одним з найважливіших джерел є прокламації і звернення президентів Лінкольна, що вміщені в збірниках документів "Американська демократія. Ідеологічні основи американської політичної системи" [10] та "Американська демократія і незалежність України" [11]. В них ввійшли практично всі послання, накази, розпорядження, листи, законопроекти, написані А.Лінкольном або за його участі. Так, перед загрозою єдності США, майбутній президент у промові "Про поділений дім" на республіканській конференції штату Іллінойс висловлює своє переконання про необхідність скасування рабства, як загрозу для єдності держави: "Дім, розділений впоперек, не може встояти". Я думаю, що наш уряд не може постійно бути роздвоєний між рабством і свободою. Я сподіваюсь, що федерація не буде розірвана..., що припиниться в ній поділ..." [12: 68]. Цю ж думку про необхідність збереження державної єдності А.Лінкольні висловлює у своїй інавгураційній промові 4 березня 1861 року: "Я вважаю, що з погляду загального закону та Конституції федерація наших штатів є вічна...І я буду намагатися..., щоб закони федерації були чесно дотримані в усіх штатах" [13: 69].

Ідея "справедливого компромісу" стала основою політичного життя США. Ця ідея чітко проявилась в основних політико-правових доктринах, законодавчих актах і судових рішеннях: компроміс 1850 року, біль Канзас-Небраска, закон про видачу рабів-втікачів. Але в подібних "Справедливих компромісах все далі відчувався "південний" присмак. Суперечку між Північчю і Півднем так і не дають вирішити конституційним шляхом. Нація розділилась навпіл і виникла загроза втрати американської державності. Війна зруйнувала соціально-економічну і політичну структуру американського суспільства. Вперше класова боротьба прийняла форму широкомасштабного збройного конфлікту. В цей критичний період перед американським суспільством постало ряд проблем, в тому числі

правових: потрібно було дати юридичне підґрунтя воєнним заходам адміністрацій, заходам, направленим на звільнення рабів, створити фундамент для реставрації Союзу на новій основі, довести до логічного завершення вирішення питання про громадянські права для всього чоловічого населення США, остаточно утвердити безумовність пріоритету федеральної влади над владою штатів.

Аналіз законодавчих актів конгресу, указів президента свідчать, що американські правники пішли по шляху адаптації конституції до нової ситуації, бо передбачена процедура доповнення основного тексту шляхом прийняття поправок давала таку можливість. В ході Громадянської війни і Реконструкції конституція США була доповнена трьома поправками -XIII, які відмінила рабство, XIV, що надавала колишнім рабам права громадян США і забороняла обмежувати право голосу за ознакою раси чи кольору шкіри.

Важливим кроком на шляху зміцнення державної та розширення її соціальної бази став закон про гомстеди, що передбачав передачу землі у приватну власність при умові, якщо вона оброблялась на протязі п'яти років і не перевищувала площу в 160 акрів.

Етапом формування громадянського суспільства стала прокламація 1863 року, яка гарантувала амністію учасникам бунту при умові, що кожен з них принесе присягу лояльності федеральному уряду. Пізніше цей ліберальний закон обернувся трагедією для Авраама Лінкольна, але в ньому були закладені основи сучасної політичної рівноправності і рівності громадянських прав.

Громадянська війна і Реконструкція справили величезний вплив на всю послідовуючу історію Сполучених Штатів. Найважливіший підсумок цього періоду – відновлення державної єдності США, ліквідація інституту рабства, формування громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. Иванов р. Ф. Авраам Линкольн и гражданская война в США. – М.: Наука, 1964. – 493 с.
2. Историография Нового времени стран Европы и Америки. – М.: МГУ. – 1967-702 с. 3. Историография Нового и Новейшего времени стран Европы и Америки. – М.: Простор, 2001. – 431 с. 4. Зубок Л.И. Очерки истории. – М.: Госполитиздат, 1956. – 579 с. 5. Болховитинов Н.Н. Россия и начало гражданской войны в США. По архивным материалам // Новая и новейшая история. – 1995. – №3. – С. 30-42. 6. Согрин В.В. Этапы американского консерватизма // Новая и новейшая история. – 1991. – №5. – С. 47-63. 7. Второй акт о конференциях (о карах мятежникам и об использовании 8. рабов для борьбы с восстанием) 17 июля 1862 г. // Новая история в документах и материалах /под ред. Н. М. Лукина, В. М. Далина. – М.: ОГНЗ.СОЦЭКГИЗ. – 1935. – С. 205-206. 9. Поправки и дополнения к Конституции Соединенных Штатов Америки, предложенные Конгресом и ратифицированные законодательными собраниями штатов. Статья XII //Америкаанская федерация: Гамильтон, Мэдисон Джей. – Вермонт, 1991. – С. 317. 10. Закон о гражданских правах 1 марта 1875 г./ Сбоник документов по истории Нового времени стран Европы и Америки. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 212-213. 11. Американська демократія. Ідеологічні основи американської політичної системи. – Львів: Сучасність, 1990. – С. 86. 12. Американська демократія та незалежність України./ Укладач Л. Барковський. – Львів: Слово, 1992. – 104 с. 13. Промова Лінкольна про "поділений дім" // Американська демократія та незалежність України. – Львів: Слово, 1992. – С. 68. 14. Перша інавгураційна промова Лінкольна 4 березня 1861 року // Там же. – С. 69.

Inna Bor ovska

A HISTORY OF BECOMING OF THE AMERICAN STATEHOOD AND A CIVIL SOCIETY AT 1876-1877 (ON THE BASIS OF THE OFFICIAL SOURCES)

In clause the analysis and development of the American statehood and a civil society in 1865 will be carried out 1877 on the basis of the official sources.

УДК 94(477)

Леся Алексієвець

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОЛЬЩІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918–1939 РР.)

У статті на основі використання новітніх джерел проаналізовані основні етапи соціально-економічного розвитку Польщі у міжвоєнну добу, особлива увага приділена розкриттю суті аграрної реформи, стабілізації фінансової системи, розвитку промисловості та сільського господарства, перебудови економіки до потреб країни протягом 1918–1939 рр.

В історії кожного народу є особливі періоди розвитку, що характерні масштабними сутнісними і якісними змінами, справляють вирішальний вплив на подальшу долю суспільства. Безперечно, одним із апогеїв польського національного поступу стало відродження незалежності Польщі після Першої світової війни, створення самостійної держави, її політичної системи. Події післявоєнного часу 1918–1921 рр. були для поляків не випадковими. Вони мали глибоке коріння, були зумовлені низкою історичних подій і по праву займають своє місце серед визвольних процесів народів Європи й усього світу. За більш як століття перебування польських земель під чужоземним владарюванням у поляків нагромадився гігантський потенціал протесту, нестримного прагнення до волі, жагучого бажання розпоряджатися власною волею. Тому з перших днів створення у 1918 р. незалежної Польської держави польський визвольний рух влився могутнім потоком у спільний процес демократичних соціально-економічних перетворень, здійснюючи вагомий внесок у необоротність започаткованого переустрою суспільства.

Після закінчення Першої світової війни перед польським народом, котрий перебував в останні десятиліття XIX і на початку XX ст. під гнітом трьох монархій – Росії, Німеччини й Австро-Угорщини, постали невідкладні завдання відновлення державності, відродження й дальшого розвитку національної економіки і створення духовних основ суспільства в нових історичних умовах. Перебування польських земель протягом тривалого часу в складі різних державних об'єднань призвело до глибокої політичної та економічної кризи, практично до вирішення питання про існування чи неіснування Польської держави і нації взагалі. Форми гніту та умови суспільно-політичного життя прямо залежали від обстановки в країнах, які поневолили Польщу. У Королівстві Польському царський уряд проводив політику репресій, інтенсивну русифікацію, державних службовців-поляків заміняли російськими чиновниками, а землі, які населяли поляки, набули нової назви: Привислинського краю. Подібна політика щодо поляків спостерігалась і в Німецькій імперії. Сприятливішими для політичного і культурного розвитку польського народу були умови в Галичині. Після утворення Австро-Угорщини імператорська влада намагалася спертися на польські багатші верстви населення, край користувався автономією, мав свій сейм і уряд. Проте Галичина залишалася відсталим регіоном, через що тут набував інтенсивності процес еміграції селян, які страждали від малоземелля й безсилля і шукали щастя в чужих краях.

Територія відродженої Польщі перевищувала 388 тис. км. кв., що ставило її на 6-те місце в Європі. Згідно із проведеним у 1921 р. першим після війни загальним переписом населення в країні проживало понад 27 млн. чол., у тому числі близько 35% непольського походження [1: 236]. Незалежна Польська Річ Посполита становила переважно аграрною країною. В сільському господарстві було зайнято до 65% населення, в промисловості лише 9%, 7% займалося ремеслом, 6% працювало у торгівлі й на транспорті [2: 257].

Економічне становище країни після Першої світової війни залишалося дуже тяжким. Металургія ледве досягала 10–12% довоєнного рівня. Текстильна промисловість випускала 39% довоєнної продукції, шерстяна – 20–27%. Польсько-радянська війна 1920 р. ще більше поглибила економічну кризу в країні. Економіка після війни повністю розладналася. У більшості галузей виробництва панував застій. Промисловість не мала сировини, вугілля та оборотних капіталів, сільське господарство – інвентаря, машин і добрив. Багато підприємств було закрито. Транспортники мали лише половину необхідної кількості паровозо-вагонного парку, до того ж значна частина рухомого складу перебувала в ремонті або була зайнята військовим відомством. Збір пшениці в 1920 р. становив 40% довоєнної кількості; жита – 38%. За продуктивністю сільського господарства, незважаючи на достатньо сприятливі кліматичні й ґрунтові умови, Польща перебувала на одному з останніх місць у Європі [3: 408]. Зовнішня торгівля дуже занепала. В країні процвітала спекуляція. Зубожіння населення, особливо робітників і службовців, стало ще більшим. Руїнівні наслідки панування промислових та земельних магнатів усім своїм тягарем лягали на робітників і трудяще селянство. Робітничий клас, чисельність якого в 1921 р. становила близько 700 тис. чол., а під час високої кон'юнктури (1928 р.) наближалася до 1 млн., страждав не тільки від прямої експлуатації, а й від безробіття, яке не опускалося нижче 20%, в окремі ж роки досягало приблизно половини загальної кількості робітників. На дрібних підприємствах, де працювало до 15 осіб, було зайнято в три рази більше робітників ніж на великих і середніх. За життєвим рівнем польські робітники перебували на одному з останніх місць у Європі. Більшість робітників мали низький професійний і культурний рівень. За офіційними даними, серед населення віком від 20 до 60 років було 35% неграмотних. У Польщі знову почалася еміграція. Чимало сільськогосподарських і промислових робітників у пошуках засобів до існування виїжджали за кордон: тільки в 1921 р. з країни емігрували 100 тис. осіб., а за три післявоєнні роки – понад 300 тис. [4: 108]. На територіях, що ввійшли до складу Другої Речі Посполитої, існували значні розмежування в соціальному складі та політично-правовій системі. Соціально-політичну консолідацію робітників певною мірою затримували як відмінності у досвіді, глибині й масштабах соціальної боротьби, так і політика взаємного протиставлення національних та релігійних груп населення, які підтримували заможні верстви.

У кордонах відродженої Польщі об'єдналися території, які протягом тривалого часу входили у різні держави, що ще більше ускладнювало післявоєнний розвиток. Їх різнобічна інтеграція була першорядним завданням держави. Процес інтеграції польського суспільства ускладнювався наявністю інонаціональних територій, а також історично складною регіональною специфікою. Треба було не просто об'єднати економіку окремих частин, а й перебудувати її відповідно до нових потреб країни, поступово усунути економічні диспропорції, що були характерні для різних її регіонів. Найрозвинутішими в економічному відношенні були західні землі країни, на котрих проживали переважно поляки, а в Помор'ї та Сілезії частково німці. У цьому районі була густа мережа залізничних і шосейних доріг, які вели, проте, на захід – до центральних областей Німеччини. Там успішно розвивалися промисловість, сільське господарство і торгівля. Центральні райони Польщі відрізнялися великою диференціацією; поряд з такими сучасними містами, як Варшава чи Краків тут були значні райони бідності й відсталості. У найгіршому стані перебували східні окраїни держави, відсталість яких пояснювалася тим, що вони раніше від інших опинилися у складі царської Росії. Тут, за рідкісними випадками, майже не існувало промисловості, а сільське господарство перебувало на низькому рівні. У східних землях проживали в основному слов'янські національні меншини та євреї, яких можна було зустріти на території всієї Польщі, як у маленьких містечках, так і у великих містах країни – Варшаві, Лодзі, Кракові, Львові та Вільно.

За таких великих відмінностей у рівнях розвитку окремих районів Другої Речі Посполитої завдання інтеграції країни й усунення економічних диспропорцій між окремими областями мали не тільки економічний, а й глибокий політичний зміст – консолідації суспільно-політичного життя, виступали важливим національним чинником, що становив добру основу для національно-державного відродження, духовного розвитку польської нації. Процес інтеграції польського суспільства ускладнювався наявністю національних

меншин, а не врахуванням їх інтересів. Проводячи в інтересах польських магнатів політику загарбання українських і білоруських земель, правлячі кола Другої Речі Посполитої фактично відмовилися від боротьби за споконвічні польські землі на заході й півночі. Включення до складу Польської держави території Західної України і Західної Білорусі стало причиною нових гострих суспільних і національних конфліктів, внутрішньої слабкості й залежності Польщі від західних країн. Це негайно позначилося на її економічному розвитку і на польській внутрішній та зовнішній політиці.

Закінчення польсько-радянської війни і прийняття основного закону країни призвели до спаду патріотичних й частково націоналістичних пристрастей. Ухвалення конституції побудило у багатьох польських громадян ефемерні надії на майбутнє. Однак народні маси поступово переконувалися, що збереження найважливіших для них статей недостатньо гарантовано конституцією. Використовуючи нестримну інфляцію, безперервний спад курсу польської марки, пануючі верстви польського суспільства намагалися перекласти тягар відбудови зруйнованої економіки на плечі трудящих. Процесу нормалізації економічного стану країни перешкоджало й те, що, незважаючи на постійні дефіцити державного бюджету, тільки на прямі воєнні потреби виділяли 42% державних коштів.

Соціально-політичні й культурні фактори зумовлювали багатомножинність партій, організацій та ідейних течій, суперечності у польському суспільстві міжвоєнної доби. Економічна нестабільність і невирішеність багатьох соціальних питань викликали посилення страйкової боротьби. Якщо у 1921 році в країні, за офіційними даними, відбулося 720 страйків, у яких взяли участь 473 тис. робітників, то в 1922 р. – 900 страйків, у яких взяли участь уже 697 тис. осіб [5: 425]. Виступали і селяни, котрі добивалися здійснення обіцяної реформи. За даними перепису 1921 р., майже 1/3 сільського населення становили безземельні. Заледве не половина всієї землі (45%) належала поміщикам. У селі зберігалися феодальні форми експлуатації селян (відробітки і половинщина), особливо поширені в білоруських і українських областях. Злидні та незадоволення породжували масові заворушення серед селян на території Західної України і Західної Білорусі. Тут боротьба за соціальні вимоги перепліталася з національно-визвольною. Порушуючи умови Ризького мирного договору, поляки закривали білоруські й українські школи, полонізуючи установи, відбирали у православного населення церкви, насаджували польських колоністів – так званих "осадників". Білоруські й українські селяни нападали на поміщиків, поліцію та чиновників, підпалювали поміщицькі садиби й офіційні установи, знищували засоби зв'язку і т. д. В деяких місцях діяли партизанські загони.

У післявоєнній Польщі продовжувала посилюватись і фінансова криза. Уряд прагнув досягти бюджетної рівноваги з допомогою збільшення податків, іноземних позик і продажу природних багатств країни, зокрема лісу. Однак всі ці заходи не могли пом'якшити кризу. Наростання фінансово-економічної кризи в Німеччині, з якою Польща було зв'язана половиною своєї зовнішньої торгівлі, справляло величезний вплив і на Польщу. В червні 1923 р. американський долар коштував 100 тис. польських марок, а в жовтні – вже півтора мільйона, в грудні – шість мільйонів [1: 17]. До того ж надання дешевих інвестиційних кредитів привело до певного пожвавлення економіки, але разом з тим негативно відбилосся на тому, що підприємці не повертали позики, які вони отримали, внаслідок чого уряд змушений був постійно знецінювати гроші (таке явище, як відомо, називається інфляцією). Через це у середині 1923 р. неухильно день у день, підвищували ціни на основні товари, а уряд без перепочинку друкував так звані порожні гроші. Економіка країни перебувала у стані глибокої гіперінфляції, тобто різкого спаду вартості грошей. У цей період грошовою одиницею держави була польська марка, введена у 1920 р. замість платіжних засобів держав – учасниць поділів. Такий тяжкий економічний стан Польської держави різко призвів до дальшого поглиблення кризи, до зростання безробіття, а відтак до загострення соціальних суперечностей і відповідно викликав хвилю економічних страйків, які охопили країну, перш за все, її великі промислові центри. Восени 1923 р. робітничий рух у державі досягнув найвищого рівня. 5 листопада 1923 р. почався загальний страйк у всій країні. Перед урядом Речі Посполитої постали завдання вивести країну з економічного і соціально-політичного розладу, що швидко прогресував. У таких складних внутрішніх і зовнішніх умовах відроджена Польща вступала у свою другу неза-

лежність. Відновлена держава повинна була відбудувати зруйновані війною промисловість і сільське господарство, створити ємний внутрішній ринок і завоювати нові зовнішні ринки, ліквідувати фінансовий хаос та припинити інфляцію, надати роботу сотням тисяч безробітних, а також забезпечити країну продуктами харчування. При здійсненні цих надзвичайних завдань виникали додаткові труднощі, пов'язані з відсутністю кваліфікованих кадрів, коштів тощо.

Соціально-економічний розвиток у Польщі міжвоєнної доби характерний численними злетами і спадами, що відповідали розвитку суспільно-політичної ситуації у країні й у цілому в світі. В Другій Речі Посполитій можна виділити кілька періодів, протягом яких основні завдання польського суспільства змінювалися залежно від внутрішніх та зовнішніх обставин, і відповідно, видозмінювалися й методи їх вирішення. Протягом 20-літнього міжвоєнного періоду, в історії Польщі були два основних цикли, враховуючи внутрішню і світову кон'юнктуру – це 1922–1929 і 1930–1939 рр. Обидва цикли відрізнялися за економічними характеристиками і діями уряду країни. Найсприятливішими періодами в економіці можна, на нашу думку, визначити 1921–1922, 1927–1928 і 1936–1938 рр.

Криза 1929–1933 рр. охопила всі галузі промисловості, характеризувалася довготривалим застоєм, депресією і була віддзеркаленням загальносвітової економічної кризи.

Враховуючи, що післявоєнна Польща, яка включала до свого складу поряд з індустриально розвинутими областями вкрай відсталі українсько-білоруські землі, була аграрною країною, що більшість її населення займалася сільським господарством, саме селянство могло і повинно було стати основним споживачем промислових товарів. У зв'язку з цим аграрне питання набуло особливої ваги. Воно мало не тільки політичне значення, а й глибинний загальнодержавний зміст. Від ліквідації великого поміщицького землеволодіння (близько 25% усіх орних земель) залежав успішний розвиток товарних відносин на селі й економіки в цілому.

Аграрне питання в незалежній Польщі розв'язували довго і з муками. Сільське господарство післявоєнної Польщі перебувало у глибокій кризі. Внаслідок воєнних дій на польських землях і загарбницької економічної політики Росії, Німеччини та Австро-Угорщини села країни, продуктивні сили сільськогосподарського виробництва були доведені до суцільного розорення. За продуктивністю сільського господарства Польща перебувала у числі найвідсталіших європейських держав. Малоземельним і безземельним селянам доводилось особливо важко. В 1921 р. 1012,4 тис. карликових господарств володіли лише 2,8% загальної площі, а 1138,5 тис. малоземельних господарств охоплювали 11,2%, а 861,1 тис. середньоземельних господарств – 17,3% площі. Великі власники мали близько 31 тис. господарств, які володіли 18241,6 тис. га, що наближалось до 50% загальної площі країни [1: 411]. У післявоєнній Польщі різко зменшилися виробництво зернових культур та кількість худоби, було знищено лісові ресурси, господарські та житлові приміщення, сільські дороги і транспорт, не вистачало робочих рук.

Відбудова сільського господарства після Першої світової війни тривала до половини 1920-х років. Збір жита, ячменю, вівса й картоплі в 1923 р. перевищував довоєнний рівень (у післявоєнних кордонах). Однак ці успіхи були нестійкими. Внутрішній польський ринок майже не розвивався. Зменшення споживання населенням міста й села скорочувало можливості збуту сільськогосподарської продукції. 8 березня 1919 р. Законодавчий сейм прийняв закон про здачу в оренду неосвоєних сільськогосподарських угідь, а 19 липня цього ж року сейм ухвалив постанову "Про основи земельної реформи" [6: 475], в якій було зазначено, що аграрний лад Польської Республіки має спиратися насамперед на сильні, здорові й здатні до інтенсивного виробництва селянські господарства, котрі базуються на принципах приватної власності різного типу і розмірів. Дії у цьому напрямку будуть спрямовані на створення нових господарств шляхом поселень, збільшення дрібних господарств до розмірів самостійних господарських одиниць, створення невеликих господарств для вирощування овочів, а також заснування баз відпочинку, садків робітників і службовців поблизу великих міст та промислових центрів. У фонд парцеляції і поселень згідно з постановою повинні вийти землі: що були власністю держави (казенні й монастирські), взяті під державне управління: власність членів пануючих династій чи їх

родичів; землі, що були власністю Російського землеробського банку і Пруської колонізаційної комісії; володіння так званої мертвої руки (духовні, єпископські, капітульні, монастирські, приходські) за узгодженням з Апостольською столицею (Ватиканом) та інших громадських організацій, землі, що стали власністю, отримані під час війни шляхом лихварства, і власністю осіб, що спекулювали землею, землі, що становили власність чи її частину, що їх викупляли у приватних землевласників шляхом законодавчого примусу за цінами, визначеними законом [7: 477]. При викупі, у міру можливостей, передбачали таку черговість, за якої спочатку повинні бути парцельовані маєтки, що погано господарювали чи зруйновані війною, та маєтки, сервітути яких не були врегульовані.

Проти постанови "Про основи земельної реформи" виступили праві, які зазначили, що примусове роздріблення землі порушує приватну власність, що у країні нема великої кількості земель, щоб реформа могла забезпечити малоземельних і безземельних селян, що реформа та роздріблення землі знищують сільськогосподарські підприємства, які до цього були головними виробниками й постачальниками продовольства для населення країни і на експорт, що реформа та роздріблення на сході країни послаблюють землеволодіння та економічні прерогативи поляків [2: 266]. Депутати законодавчого сейму намагалися довести, що в незалежній Польщі не можна дозволити, щоб значна частина населення підлягала економічній дискримінації, що зростання заможності села сприятиме розвитку промисловості та оздоровленню інвестиційної політики [2: 266]. У 1919–1920 рр. повсюдно демонстрували небезпеку прокомуністичних тенденцій на селі, залякували "голодом". Варто додати, що Тимчасовий революційний комітет, створений у Білостоці під керівництвом Ю. Мархлевського після того, як це місто зайняла Червона армія, в 1920 р. не проголосив гасла про поділ землі, а серед частини польських комуністів панувала доктрина одержавлення землі [2: 117]. В умовах гострої боротьби різних політичних сил і пануючої воєнної обстановки Польський Законодавчий сейм 15 липня 1920 р. ухвалив Закон про сільськогосподарську реформу, згідно з яким передбачали роздріблення поміщицьких маєтків понад 180–400 га за відшкодуванням у розмірі 50% ринкової ціни землі [2: 267]. Верхні межі парцеляції залежали від географічного розташування маєтків, а такої їх виробничої бази. Березнева Конституція Польщі 1921 р. законодавчо закріпила основні принципи охорони приватної власності, що практично задекларувало право на землю і знімало за її відшкодування під час реформи. Проблеми поділу землі ускладнювало становище в країні. Вирішення аграрного питання набувало політичного характеру. У складних умовах протистояння різних політичних сил 28 грудня 1925 р. було прийнято Закон "Про виконання аграрної реформи", причому у досить поміркованій редакції [2: 268]. Його дія поширювалася на маєтки розміром до 180 га в Центральній Польщі і 300 га у східних районах. Маєтки, в яких були переробні підприємства (лісопилки, цукрові та спиртові заводи і т. д.), могли залишити до 700 га сільськогосподарських угідь. Селяни купували землю за ринковою вартістю. Примусове вилучення землі за викуп передбачали в тому випадку, коли на ринку річна пропозиція становила менше 200 тис. га [2: 268].

Усього в міжвоєнний період було парцельовано 2654 тис. га землі, створено 734 тис. нових господарств, земельних ділянок [2: 70]. Найбільше землі було розділено у Варшавському, Люблінському, Варшавському, Поліському, Познанському, Поморському воєводствах, а найменше – в Краківському і Станіславському. У країні в господарствах площею понад 50 га все ще залишалося 28,8% оброблюваних земель, хоча вони становили лише 0,5% від загальної кількості землеробських господарств. Основна маса селянських господарств належала до малоземельних і середньоземельних, причому частка останніх скорочувалася на користь перших. У цілому в сільському господарстві Другої Речі Посполитої у міжвоєнні роки домінували процеси децентралізації земельної власності.

Непросто для Польщі вирішувалися питання розвитку промислового виробництва у міжвоєнний період. Великі втрати були від військових дій і грабіжницької політики воюючих сторін, їх загальний розмір польська сторона визначила на Паризькій мирній конференції в 1919 р. у сумі 73 млрд. золотих франків. Особливо постраждало народне господарство Королівства Польського і Галичини. Відступаючі російські війська евакуювали у

глибину Росії промислові підприємства, установи, навчальні заклади, рухомий залізничний склад, кваліфікованих робітників і службовців. Були також депортовані німецькі колоністи.

Після того, як Королівство Польське окупували війська центральних держав, його народне господарство стало об'єктом хижацької експлуатації з боку Німеччини й Австро-Угорщини. Окупанти намагалися максимально використати економічний і людський потенціал зайнятих територій в інтересах ведення війни, а також, при можливості, підірвати конкурентоздатність польської промисловості в майбутньому. Широких масштабів набуло вивезення робочої сили, тільки в Німеччину залучили близько 300 тис. осіб. У кращому стані перебувала економіка Верхньої Сілезії, Познанщини і Помор'я, але й тут спостерігався її спад. В австрійській частині країни від військових дій найбільше постраждали нафтова промисловість і сільськогосподарські галузі виробництва.

Із закінченням Першої світової війни та відродженням незалежності Польщі відкрився новий період у становленні вітчизняної промисловості. Проте процес її відбудови і розвитку протікав повільніше, ніж в сільському господарстві. Підірвана війнами промисловість країни перебувала у глибокій кризі. Більшість її галузей, за винятком тих, які використовували для військових потреб, занепали. У Королівстві Польському видобуток кам'яного вугілля становив у 1918 р. близько 68% довоєнного обсягу, залізної руди в 1919 р. – близько 30%, чавуну – близько 4%, виплавка сталі – близько 3% [1: 56]. Одна з найважливіших галузей польської промисловості – текстильна – виробляла в кінці 1920 р. лише 39% довоєнного випуску бавовняних тканин і трохи більше 20% шерстяних тканин [8: 56].

Транспорт країни був зруйнований. Він відчував великі труднощі через нестачу нерухомого складу. До того ж, значна частина рухомого складу була у ремонті, зайнята військовим відомством, чи вивезена за кордон країнами-окупантами. Зокрема у Німеччину вивезли 1400 паровозів і 42 тис. вагонів, а у Королівстві Польському залишилась тільки п'ята частина довоєнної кількості паровозів і вагонів.

Значно постраждала також промисловість Галичини, особливо деревообробна, виноробна і нафтова. Тільки промисловість Верхньої Сілезії, яка перебувала в руках Німеччини (до липня 1922 р.) і відіграла важливу роль у її військовій економіці, мала повне навантаження протягом усієї війни.

У промисловому розвитку, незважаючи на значні запаси корисних копалин, Польща у 1920-ті роки продовжувала відставати від багатьох держав. Західна Україна, Західна Білорусь і Віленщина у складі Польщі залишалися напівколоніальними додатками, ринками збуту й постачальниками сировини. За рівнем споживання Польща значно відставала від Німеччини, Англії, Італії та інших країн.

У той же час у Польщі були порівняно розвинуті окремі галузі промисловості. Основну масу польської промислової продукції випускали великі підприємства. Порівняно висока концентрація виробництва поєднувалася з наявністю великої кількості середніх, дрібних і найдрібніших підприємств. Найбільшу роль відігравали кам'яновугільна, металургійна, текстильна і харчова галузі промисловості, які в основному були сконцентровані у кількох районах країни: паливно-сировинна і вугільна – у Домбровському басейні й у Верхній Сілезії, текстильна – у Лодзинському районі, машинобудівна – у Варшаві, військова – у Келецько-Радомському районі. Порівняно другорядними промисловими центрами залишалися Бяла і Бельско, Білосток і деякі міста північно-західної Польщі. В багатьох місцевостях країни були розкидані цукрові та винокурні підприємства. Східна частина держави – західноукраїнські й західнобілоруські землі становили напівколоніальний придаток, ринок збуту і сировини для промисловості власне польських земель. Тож для Польщі було дуже важким питання пристосування економіки до потреб відродженої країни. Сформована на теренах трьох ринків великих держав-загарбниць, галузева структура не відповідала новим умовам. До того ж, непевна політична ситуація, реформи "соціалістичного" уряду Морачевського, виникнення робітничих рад, небезпека з боку радянської Росії породжували невпевненість у польських підприємців, котрі боялися втратити вкладені капітали у розвиток економіки і займали вичікувальну позицію, а іноземний капітал здебільшого був спекулятивним і користувався з повоєнного хаосу.

У такому складному стані підірваної війною економіки відбувалася відбудова польської промисловості. Перед відроджуваною Польщею постали завдання відбудови національного промислового виробництва й інтеграції різних економічних регіонів і становлення єдиної загальнодержавної системи господарювання. Необхідно було здійснити не тільки модернізацію, а й структурну перебудову польської промисловості, що вимагало значних капіталів, яких тоді не було у польських підприємців. У зв'язку з цим зростала роль держави в розвитку промисловості, особливо у другій половині 1930-х рр., коли розпочалося створення Центрального промислового округу, де зосереджувалися найсучасніші галузі виробництва. Саме держава отримувала велику частину іноземних кредитів, які потім і спрямовувала у розвиток економіки. За участю держави були побудовані важливі державні магістралі, великий морський порт у Гдині, оборонні, хімічні та інші підприємства [8: 99].

Відбудова і розвиток економіки у післявоєнній Польщі були можливі за умови доброго стану розгалуженої транспортної системи країни. Для цього держава приділила найбільшу увагу будівництву залізничних сполучень між окремими районами. У 1921 р. ввійшла в дію залізнична магістраль, що з'єднувала Варшаву з Познанню, а кілька років пізніше збудували залізницю між Сілезію і Гдинею. То була так звана вугільна магістраль, що мала життєво важливе значення для Польщі. Відремонтовували знищені війною мости, модернізували шосейні дороги та найважливіші шляхосполучення у країні.

Польщі необхідно було створити єдиний народногосподарський організм шляхом уніфікації господарського права, технічних нормативів і стандартів, провести відповідну реструктуризацію промисловості та зміни в її територіальному розміщенні, а також забезпечити своє місце у міжнародному поділі праці.

Відбудова й дальший розвиток польської промисловості у міжвоєнний період мали нестійкий характер. Нетривалі у цілому періоди сприятливої економічної кон'юнктури чергувалися зі спадами, найбільш руйнівний і тривалий із яких припав на час кризи, що розпочалася в 1929 р., одночасно з великою депресією на Заході, й завершеної лише в 1935 р. Вона охопила всі галузі економіки країни, що і передбачило її глибину й тривалість [2: 254].

Закінчення Першої світової війни і перехід до мирного життя сприяли відбудові економіки Другої Речі Посполитої. Відродження польської промисловості відбувалося в основному за рахунок державних інвестицій. Отримуючи кредити від держави, підприємці повертали їх за номіналом, тобто за значно меншою вартістю, маючи, таким чином, великі прибутки. Виплата заробітної плати робітникам і службовцям грішми, курс яких постійно спадав, також приносила їм прибуток. Все це давало змогу польським підприємцям знижувати ціни на свої товари і навіть конкурувати на зовнішніх ринках. Крім того, згідно з Версальським договором, Польща мала право вивозити свої товари в Німеччину без усякого мита протягом п'яти років. У результаті цього до Німеччини була спрямована половина польського експорту. Сприятливі умови для збуту мало польське вугілля в Австрії і Чехословаччині, польський текстиль – у Румунії, Австрії, Угорщині, польський ліс – у Німеччині й Англії. У зв'язку з цим обсяг продукції польської промисловості досягла у 1922 р. 62% довоєнного рівня, і, як вважають польські економісти, в цілому відбудова промисловості країни завершилася до 1923 р., хоча показник промислового виробництва не перевищив 70% порівняно з 1913 р. [3 : 271].

Проте відбудова різних галузей промисловості відбувалася нерівномірно. Так, видобуток залізної руди в 1923 р. досягнув 97% довоєнного рівня (у післявоєнних кордонах, тобто вже включаючи і Верхню Сілезію), виплавка сталі – 70%, а виплавка чавуну – лише 49% довоєнного рівня. Особливо відставала металургія Королівства Польського, де виплавка чавуну становила лише 27%, а сталі – 42%. Добування кам'яного вугілля досягло 89% довоєнного рівня, причому в Домбровському, Сосновецькому і Краківському промислових округах воно його перевищувало. Бавовняна промисловість перевищила довоєнний рівень, досягнувши за кількістю тонкопрядильних веретен у всіх змінах 139%, за кількістю механічних ткацьких верстатів – 112% і за кількістю робітників – 115%. В той же час відставала від довоєнного рівня шерстяна промисловість, досягнувши за кількіс-

тю чесальних веретен у всіх змінах лише 56%, за кількістю механічних ткацьких верстатів 37% і за кількістю робітників 59% довоєнного рівня [3: 278].

Такий розвиток промисловості Польщі призвів до однобокого характеру. В той і час як видобуток кам'яного вугілля, виробництво коксу, цукру, електроенергії через кілька років після закінчення війни перевищили довоєнний рівень, виплавка чавуну й сталі, добування нафти жодного разу за міжвоєнний період не досягли обсягу 1913 р. Загальний обсяг промислової продукції також не піднявся вище від обсягу довоєнного часу. Основна причина цього полягала насамперед у вузькості внутрішнього ринку, в складності процесу формування єдиного народногосподарського організму з економіки територій, які протягом тривалого часу входили до складу різних держав, у відриві польської економіки від зовнішніх ринків збуту і ринків сировини. В той час як населення країни становило 1,6% населення земної кулі, питома вага її промислової продукції не перевищувала 0,5–0,7 % світової промислової продукції [7: 163].

При низькому рівні техніки і малій конкурентоздатності економіка Польщі відрізнялася високим ступенем централізації і концентрації капіталу. Особливо зросла роль картелів в економіці Польщі. Так, якщо в 1919 р. у країні діяли 9 національних і 3 міжнародні картелі, то в 1920 р. їх було відповідно вже 11 і 4, 1921 – 13 і 4, 1922 – 15 і 4, в 1923 р. – 23 і 6 [7: 163]. Промислові монополії були тісно зв'язані з банками. Зокрема, Торговельний банк у Варшаві в 1923 р. був зв'язаний більш ніж з 20 промисловими, транспортними та торговельними об'єднаннями [7: 163]. Через свою економічну слабкість польський фінансовий капітал майже не вдавався до експорту капіталу. Пряма залежність польського капіталу від іноземного була однією з типових рис економічного розвитку післявоєнної Польщі. Другою типовою його рисою був тісний зв'язок промислових монополій і банків з аграрним капіталом та з великим землеволодінням. Великі землевласники відігравали провідну роль у багатьох промислових монополіях і банках. Поступово поліпшили роботу залізничний та інші види транспорту. Рухомий склад парку зріс, вантажообіг збільшився з 42 млн. т у 1922 р до 70 млн. т в 1923 р. [7: 170].

Зростання промислової і сільськогосподарської продукції сприяло поживленню торгівлі, зокрема зовнішньої. Наприклад, експорт у 1923 р. порівняно попереднім роком зріс майже вдвічі. Особливо збільшення вивезення кам'яного вугілля [9: 314].

Господарське піднесення, проте, не мало під собою міцної основи. Головний ринок польської промисловості – внутрішній – розвивався слабо. Нових підприємств, залізниць майже не будували. Закупівельна спроможність населення була низькою.

Надання державою дешевих інвестиційних кредитів, з одного боку, призвело до поживлення економіки, а з другого – негативно відбилася на фінансових можливостях країни. Багато підприємців не повертали отримані гроші, в результаті чого керівництво країни змушене було поступово знецінювати їх. Наслідки такої політики дали про себе знати в середині 1923 р., коли економіка виявилася в стані гіперінфляції. Соціально-економічне становище Польщі різко погіршилося, зростало безробіття, а держава перестала бути гарантом захисту бідних верств населення. Це, в свою чергу, викликало хвилю економічних страйків, які охопили насамперед великі промислові центри.

Ситуацію підбурювали крайні діві партії: Комуністична робітничка партія Польщі / в 1920 р. перейменована на Комуністичну партію Польщі (КПП) та її осередки – комуністичні партії Західної Білорусі (КПЗБ) і Західної України (КПЗУ). Трагічні події відбулися в Кракові, де під час зіткнення між озброєними робітниками й армією загинуло кілька десятків робітників. Виступи робітників придушив уряд В. Вітоса, що послужило причиною його відставки. Спроба створити уряд парламентської коаліції зазнала поразки, і президент доручив сформування уряду В. Грабському, який повинен був вивести країну з економічного і політичного розладу, що швидко прогресував. Уряд на чолі в В. Грабським був надпартійним, хоча його підтримували правоцентристи, а багато спеціалістів, котрі були зв'язані з ендецією, допомагали новому керівництву в його зусиллях оздоровити фінансову систему країни. Прийшовши до влади, кабінет В. Грабського вирішив витягнути гроші насамперед із багатой частини населення Польщі, що дало б змогу швидко збалансувати бюджет, тобто доходи і витрати держави. В. Грабський відкрито заявив про припинення додрукування грошей. Населення Польщі повірило, що настав переломний

момент у внутрішній політиці. У травні 1924 р. уряд провів грошову реформу і відкрив Польський банк, незалежний від державних структур [2: 266]. Акції банку були продані на вільному ринку, що дало змогу ввести нову національну валюту (польський злотий) і обійтися без іноземної фінансової підтримки. Господарське життя ввійшло у спокійніше русло: валюта стала твердою, а ціни – стійкішими. На початку 1925 р. вдалося отримати американську позику – 26 млн. доларів. Нормалізація фінансової системи сприятливо позначилась і на матеріальному становищі населення країни. Реальна заробітна плата робітників і службовців підвищилася й інколи наближалася до довоєнного рівня. Поліпшилися умови і для сільського господарства.

Незважаючи на те, що уряд В. Грабського домігся стабілізації і конвертації польської валюти, він не зміг вирішити складних економічних проблем. На економіку Польщі негативно вплинув великий неврожай 1924 р., що викликав імпорт хліба із США, припинення безмитного вивезення польських товарів у Німеччину. Все це зумовило значний дефіцит у зовнішній торгівлі Польщі. Внаслідок нестачі капіталів Польський банк збільшив емісію паперових грошей. Курс злотого похитнувся. Нестача капіталів і труднощі збуту призвели до гострої промислової кризи. Кількість безробітних восени 1925 р. досягла більш як 200 тисяч, а в лютому 1926 р. – 363 тис. Митна війна проти Польщі, яку Німеччина почала 15 червня 1925 р., призвела до ще більшого розладу польської економіки. Обсяг видобутку вугілля зменшився до 60% від довоєнного рівня, виплавки сталі до 37,5, а валової продукції промисловості у 1926 р. – до 56% від довоєнного рівня [10: 217].

Погіршало і міжнародне становище Польщі. Уряд В. Грабського не бажав зближуватися з СРСР. Оскільки Німеччина відкрито загрозувала Польщі, він прагнув зміцнити франко-польський союз від 1921 р. і систему союзів, створену в Європі під гегемонією Франції. Проте укладення західними державами гарантійного пакту в Локарно у жовтні 1925 р. посилювало Німеччину й ослабило Францію – союзницю Польщі. Німеччина погодилася визнати свої кордони з Францією, але відмовилася зробити це щодо своїх кордонів з Польщею. Над Польщею нависла реальна загроза із заходу.

Нова промислова криза і погіршення міжнародного становища Польщі викликали неодноразову зміну урядів, яка закінчилася 10 травня 1926 р. новим приходом до влади центроправого блоку ендеків – "П'яста". Було створено новий уряд на чолі з В. Вітосом. Економічна ситуація в Польщі не поліпшилася і при уряді "сильної руки", яким вважали уряд В. Вітоса. При цьому уряді далі спадав курс злотого, скорочувалося промислове виробництво, зростало число безробітних. У країні знижувався життєвий рівень населення і обмежувалися його права. В опозицію до уряду В. Вітоса стали ліві партії. Досить складними у Польщі були й національні проблеми.

Звинувативши президента С. Войцеховського та уряд В. Вітоса і його прихильників у корупції та деморалізації армії, у дестабілізації політичного й економічного становища у країні, пілсудчики вчинили 12–13 травня 1926 р. переворот. Його було здійснено за участю лівих сил, які прагнули до соціально-економічних перетворень і виступали проти правої небезпеки. Встановлений після травневих подій 1926 р. режим отримав назву "санації", оскільки Ю. Пілсудський поставив завдання оздоровити економіку, моральний клімат і суспільні відносини, покінчити зі зловживанням у державі.

Прихід до влади Ю. Пілсудського збігся з часом пожвавлення у польській економіці, в зовнішній торгівлі у зв'язку із зростанням експорту вугілля на європейські ринки і страйком англійських гірників, американською позику 1927 р. та непоганим урожаєм 1926 р. У Польщі почалася тимчасова часткова стабілізація. Майже втричі збільшилися видобуток та експорт вугілля, різко зросли транспортні перевезення, нові замовлення отримали машинобудівні та інші галузі промисловості, зменшилося безробіття, зміцнів курс злотого [11: 84]. Так, якщо у першому кварталі 1926 р. видобуток вугілля становив у Польщі 6,8 млн. т., то у четвертому кварталі цього ж року він досягнув уже 10,8 млн. т. Вивезення вугілля зросло з 1,8 млн. т. у першому кварталі 1926 р. до 5,9 млн. т. у третьому і 4,1 млн. т. у четвертому кварталах 1926 р. Головним споживачем польського вугілля була Англія, яка замість 9 тис. т. вугілля закупила його в Польщі в 1924 р., вивезла в 1926 р. 2,7 млн. т. Різко збільшили вивезення з Польщі Данія, Швеція та інші країни. У

зв'язку зі збільшенням експорту вугілля зовнішньоторговельний баланс Польщі став активним. Сума вивезення перевищила суму ввезення у 1926 р. на 707 млн. злотих. Поліпшення кон'юнктури у вугільній промисловості позитивно вплинуло на ряд інших галузей польської економіки. У зв'язку з цим кількість зайнятих у промисловості робітників зросла з 313 тис. осіб у січні 1926 р. до 442 тис. у листопаді 1926 р. Багато нових робочих місць було відкрито завдяки реалізації програми будівництва залізничних і шосейних доріг, електрифікації країни. У 1926 р. міністром промисловості й торгівлі став інженер-хімік Е. Квятковський, котрий зарекомендував себе добрим керівником, який багато зробив для будівництва залізничного сполучення, що з'єднало вугільний басейн Верхньої Сілезії з Гдинею. Такі заходи сприяли поживленню польської промисловості, обсяг якої в 1929 р. становив 81% довоєнного 1913 р. Трохи підвищилася реальна заробітна плата робітників. Поліпшилося становище і в сільському господарстві – завдяки доброму врожаю 1926 р.

Часткова стабілізація економіки Польщі, що настала в 1924 р., була короткочасною, а її поживлення після приходу до влади Ю.Пілсудського у травні 1926 р. виявилось нестійким. Санаційний режим у Польщі збігся із світовою економічною кризою кінця 20-х – першої половини 30-х років. У другій половині 1929 р. почалася небувала світова економічна криза, викликана перевиробництвом промислових і сільськогосподарських товарів. У Польщі ця криза була тривалою і супроводжувалася значним спадом виробництва. Цикл розвитку кризи в цій державі був тривалішим, а спад виробництва та інші прояви кризи – глибшими, ніж у більшості країн Європи. З кожним роком поширюючись і поглиблюючись, промислова криза в Польщі досягла найбільшої сили в 1932 р., коли обсяг промислової продукції зменшився до 50% порівняно з довоєнним рівнем і до 62% – з рівнем 1929 р. Значно скоротилося виробництво гірничої і великої обробної промисловості, кількість середніх і дрібних підприємств зменшилася на 23,7%, експорт – на 66%. Натомість тривали: процес централізації капіталу, зростання монополістичних об'єднань і підвищення їхньої питомої ваги в економіці країни. Частка іноземного капіталу в польських акціонерних товариствах у 1933 р. становила 44%, а міжнародних картелів – зросла з 40 до 89. Кількість безробітних у промисловості збільшилася до півмільйона. Найбільше від кризи постраждали окраїни – Західна Україна і Західна Білорусія, котрі, як і раніше, залишалися постачальниками сировини для промислових регіонів Польщі [7: 298].

Криза охопила й сільське господарство. Спад цін на сільськогосподарську продукцію, звуження внутрішнього ринку, неухильне зростання податків, скорочення попиту на технічні культури призвели до розвалу економіки села і зростання жебрацтва серед селянства. В сільському господарстві налічувалися мільйони "зайвих" людей [7: 298].

Криза в промисловості і сільському господарстві була нерозривно зв'язана з кредитно-фінансовою кризою, що далася знати в Польщі вже на початку 1929 р. у зв'язку з розвитком платіжної кризи. Дефіцит торговельного балансу становив за 1926 р. 854 млн. злотих. Короткотермінові іноземні позики з допомогою яких послаблювалися кризові явища, з початком 1929 р. стали швидко зменшуватися. Відповідно до цього почали танути валютні запаси Польського банку. Демпінгова торгівля, сприятлива лише для великих експортерів система премій за вивезення сільськогосподарської продукції, великі військові витрати посилювали бюджетний дефіцит. В той же час скоротилися надходження у рахунок державних витрат. Поряд з грошовою і бюджетною кризою розгорталася кредитна криза [12: 117].

Таким чином, для економіки Польщі, в якій перепліталися високі форми організації промислового виробництва – картелі та трести, із значним за питомою вагою дрібним виробництвом і напівфеодальними відносинами у сільському господарстві, економічна криза виявилася глибшою, ніж для економіки інших, середнього рівня промислового розвитку країн. Гострота і тривалість економічної кризи в Польщі також пояснювалися вузькістю внутрішнього ринку, низькою конкурентною спроможністю польської промисловості на зовнішніх ринках, пов'язаного з технічною відсталістю польських підприємств, залежністю польської економіки від іноземних монополій.

Погіршення економічного становища населення Польщі у зв'язку з кризою загострило соціальні суспільні суперечності. Активізувався страйковий рух у країні. У 1930 р., за

даними офіційної статистики, відбулося 322 страйки, в яких взяли участь понад 50 тис. робітників, у 1931 р. – 459 страйків з участю 106 тис. осіб, у 1932 р. – 504 – з участю 313 тис. осіб. Селянський рух, особливо в українських селах, пов'язувався з національно-визвольним [13: 117].

Треба зазначити, що Польща виходила з кризи повільно. Тут економічна депресія тривала до кінця 30-х років. Так, у 1937 р. індекс продукції промисловості Польщі досягнув лише 66,3% від рівня 1929 р. В економічно слабкій, відсталій і залежній від іноземного капіталу Польщі перехід від економічної кризи до депресії, а потім до поживлення промисловості відбувався повільніше і болісніше, ніж у більшості країн Європи й Америки.

Після чотирьох років нечуваної кризи і депресії, яка потім настала, світова економічна система почала оживати й до середини 1937 р. наблизилася до кризового рівня. Економіка Польщі теж поживилася. У 1938 р. продукція польської промисловості досягла 94% довоєнного рівня і перевищувала рівень 1929 р. на 17%. У другій половині 1930-х років успішно здійснювався чотирирічний інвестиційний план», склалася порівняно сприятлива економічна кон'юнктура, поліпшилося становище на внутрішньому ринку. З одного боку, зросли світові ціни на сільськогосподарську сировину, з другого, завдяки режиму економії, уряд отримав засоби з держбюджету на організацію громадських робіт для безробітних. Більшість нових робочих місць виникло завдяки реалізації програми будівництва залізничних і шосейних доріг, водопроводів, електрифікації країни, розширення військового будівництва. Це сприятливо відбилося на розвитку більш бідних районів Польщі і привело до збільшення на ринку реальної грошової маси. Зріс попит на промислові товари, що, в свою чергу, стимулювало розвиток промисловості. Оскільки економічний стан країни поліпшувався, держава здійснила низку нових капіталовкладень. У 1937 р. Е. Квятковський запропонував проект будівництва так званого Центрального промислового округу (ЦПО) на території між ріками Вісла і Сян. ЦПО, як зазначали був призначений створювати ринок збуту і для сільськогосподарської продукції з східних районів, і для сировини й напівфабрикатів із західних областей країни, використовувати енергію водних ресурсів і запаси природного газу, що були зосереджені на півдні Польщі. Автори нового плану мали на меті створення нових робочих місць у цьому районі й з'єднання західних земель з південно-східними територіями Польщі. Протягом останніх двох років мирного життя Європи тут постало кілька великих підприємств, високого технологічного рівня, в тому числі електростанція у Рожнові, металургійний комбінат у м. Сталева Воля, військовий завод у Саноку та авіаційний – у Мельце. Державні асигнування сприяли розширенню варшавського промислового району, гдинського порту, який з успіхом конкурував із гданським. Усе це позитивно позначилося на сфері соціально-економічного життя у країні. В 1930-ті роки інтенсивно розширювалася транспортна гілка Польщі (залізничні шляхи) і міжнародне сполучення (нові авіамаршрути). В 1931 р. під Ратином, неподалік від Варшави, відкрили радіостанцію, радіус дії якої охоплював майже всю країну, а в 1937 р. вступив у дію перший телецентр. Варшава стала європейською столицею. Місто збільшувалося, розширювалася система водопостачання, завдяки реконструкції вулиці освічували вночі. Будували сучасні готелі, не забували і про мало-забезпечених газ і електроенергію провели у квартали, де проживали варшавські бідняки. Відкривали нові лікарні. В планах добробуту столиці було й спорудження метрополітену – проте війна зірвала роботу зі створення цього важливого для соціально-економічного життя міста об'єкту. І в інших містах Польщі рівень життя населення підвищився, безробіття не зростало.

Проте, незважаючи на сприятливу економічну кон'юнктуру в кінці 1930-х років у Польщі в матеріальному становищі народу продовжували зберігатися значні диспропорції. Урядові так і не вдалося добитися значного поліпшення ситуації в сільському господарстві.

Хворим місцем залишалося перенаселення села, особливо на східних територіях і півдні країни. В селах було близько 5 млн. "зайвих" людей, незважаючи на великі засоби, які держава відпускала на розвиток промисловості й міст. Причинами цьому були, зокрема, такі фактори, як високий приріст, який існував у всій післявоєнній Європі, а та-

кож скорочений ринок малих міст з високим відсотком непольського населення. Збагачення одних соціальних груп і бідність інших стали основною причиною для політичного пошуку винних, що проявилось у програмних документах багатьох партій, котрі перебували в опозиції. Серед них значнішою соціальною базою і сильною організаційною структурою володіли три: Селянська партія (Стронництво Людове – СЛ, звідси і назва – "людовці"), Національна партія (Стронництво Народове – СН) і Польська соціалістична партія (Польська Партія Соціалістична – ППС).

Відзначаючи позитивні тенденції у розвитку економіки Польщі в міжвоєнні роки, все ж таки слід відзначити, що загальний баланс промислового розвитку країни навряд чи можна вважати однозначно позитивним. Виробництво у ряді основних галузей промисловості в 1938 р. було нижчим, ніж у 1913 р., багато з них перебували у стані застою. Нетривалі в цілому періоди економічної кон'юнктури чергувались зі спадами. Уповільнення темпів промислового розвитку порівняно з довоєнним періодом затруднювало відтік сільського населення у міста. Через загальний розлад світового економічного життя різко зменшилась економічна еміграція в Західну Європу і за океан. У результаті наприкінці 30-х років аграрне перенаселення, що розпочалося ще в XIX ст., становило близько 5 млн. осіб. Особливо важкою була ситуація в українсько-білоруських районах і Малій Польщі.

Політична й економічна слабкість Польщі разом із зовнішньополітичними факторами і призвели до вересневої катастрофи.

Список використаних джерел

1. Dybkowska A., Zaryn J., Zaryn M. *Polskie Dzieje. Od Czasów najdawniejszych do Współczesności*. Pod red. A. Sucheni – Grabowskiej i E. C. Króla. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1994. – 378 s.
2. Jezierski A., Leszczyńska. *Historia gospodarcza Polski*. – Warszawa: Wydawnictwo Key Text, 1999. – 560 s.
3. *Polska odrodzona. 1918-1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura/* Pod red. J. Tomickiego. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1982. – S. 408–462.
4. Szeżeński A. L. *Historia Polska i świat naszego wieku. 1914–1989*. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 1997. – 400 s.
5. *Історія південних і західних слов'ян*. Пер. з рос. вид. – К: Радянська школа, 1959. – 558 с.
6. *Programy stronnictw ludowych*. – Warszawa, 1968. – S. 475–480.
7. *История Польши. Т. III/* Под ред. Зуева Ф. Г., Манусевича А. Я., Хренова И. Я. – М., 1958. – 667 с.
8. *История южных и западных славян: В 2-х т. – Т.2: Новейшее время/* Под ред. Матвеева Г. Ф., Ненашевой З. С. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 272 с.
9. Landaua Z., Tomaszewskiego. *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej*. – Warszawa, 1994. – 417 s.
10. Zielinski H. *Historia Polski. 1914–1939*. – Wrocław, 1985. – 427 s.
11. Яровий В. І. *Історія західних та південних слов'ян у XX ст.* – К.: Либідь, 1996. – 416 с.
12. *Актуальные проблемы новейшей истории*. – М., 1991. – 317 с.
13. *Życie polityczne w Polsce. 1918–1939*. – Wrocław, 1985. – 317 s.

Lesya Alexiyevets

PECULIARITIES OF SOCIAL-AND-ECONOMICAL DEVELOPMENT OF POLAND IN THE PERIOD BETWEEN WORLD WAR I AND WORLD WAR II (1918-1939)

On the basis of recent sources, the main stages of social-and-economical development of Poland in the epoch between WW I and WW II have been analyses in the paper. The author pays heed to the problems of agrarian reform, stabilization of the financial system, development of industry and agriculture, as well as to the problem of reorganization of economy to the country needs in 1918-1939.

УДК 94 (477)

Світлана Лук`яненко

ПОЛЬСЬКА ПОЛІТИКА "ПАЦИФІКАЦІЇ" І ЇЇ НАСЛІДКИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ

Польська держава проводячи в 30-ті роки "пацифікаційну" політику намагалась нею охопити всі сфери життя західноукраїнського населення. Головна ціль - відмова у наданні українським областям територіальної автономії, повна дискримінація українців у сфері мови та освіти, обмеження політичних прав українського населення, аграрна колонізація українських земель, загострення міжнаціональних відносин. Опір з боку існуючих політичних сил, всіх верств населення Західної України, осудження світовою громадськістю даної політики привели до того, що Польській державі у міжвоєнний період 30-их років так і не вдалося позитивно на свою користь вирішити українське питання.

Протистоянням і повною конфронтацією українців панівним класам польської держави відзначено міжвоєнний період перебування Західної України в складі Польської держави. Польські власті проводячи так звану "Пацифікаційну кампанію" охопили нею всі сфери життя українства – економіку, політику, духовність. Головна мета даної політики відмова надати українським областям територіальну автономію відмова в правах національних меншин цих земель на національно-культурну автономію. Повна дискримінація українців у сфері мови та освіти. Заборонено було навіть вживати слова "українець", "український", замість них запроваджувалися терміни "русин" і "руський". Більшість українських шкіл було перетворено у двомовні "утраквістичні", в яких домінувало викладання польською мовою. Інтенсивно йшов процес колонізації українських земель, в селах зростала кількість господарств польських осадників. Польська влада створювала клас заможних польських колоністів, в яких бачила опору правлячому режиму. За неповних десять років (1920–1929 рр.) у Західній Україні було поселено 77,2 тис. Польських господарів, яким надали 600 тис. га землі [1]. Такий курс польських властей, в умовах земельного голоду, що панував на цих землях, загострив аграрні і національні відносини в селах краю. Ситуація не змінилася навіть у зв'язку з масовою еміграцією малоземельного і безземельного селянства Західної України до Америки, Бразилії, Аргентини. Українство по мірі своїх сил і можливостей намагалось чинити опір існуючому режимові і його політиці "Пацифікації". Очолило цю боротьбу Українське національне демократичне об'єднання (УНДО) засноване в 1925 р., основну провідну силу якого становило селянство. Виступаючи на засіданні польського сейму в березні 1928р. лідер УНДО Дмитро Левицький чітко вказав на те, що народ Західної України не визнає жодних трактатів і міжнародних актів про підпорядкування населених українських земель Польщі і буде прагнути до утворення на цих землях незалежної української держави [2: 5]. Серйозну загрозу політиці польського уряду представляла Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП) і Українська Військова Організація (УВО) на чолі з Євгеном К. Коновальцем. Члени цих двох організацій переслідувалися польськими властями. Вістря репресій було направлене і проти українських культурно-освітніх і економічних установ таких як товариства "Просвіта" та "Рідна школа", видавничої діяльності Наукового товариства ім. Шевченка, "Союзу українок", молодіжних організацій "Соколи" та "Луки". Українського фінансово-кредитного товариства – Земельний банк "Дністер", українського кооперативного руху, в якому у 1930р. налічувалося 2 898 кооперативів і 36 9555 членів [3: 134]. Вказані українські товариства і установи великою мірою послаблювали полонізацію Польщею українських земель, допомагаючи розвитку і формуванню української самосвідомості. Згодом ще проявилось у здійсненні цілої низки відчутних акцій проти польсь-

кої влади. Вже з середини липня 1930р. по Галичині пройшла хвиля пожеж у маєтках польських поміщиків, колоністів, осадників у Львівському, Тернопільському та Станіславському воєводствах. Надходили повідомлення про пошкодження телефонних і телеграфних ліній зв'язку [4: 55–56]. Причетною себе до цих акцій визнала Українська Військова Організація (УВО) пояснюючи причини їх здійснення як потребу підірвати престиж польської держави не тільки в Західній Україні, а й на міжнародній арені, затримати процес польської колонізації, поглибити непримиренне ставлення українського населення до Польщі, привернути увагу світової громадськості до політики поляків на цих землях [5: 2].

Влітку і восени 1930р. польська влада боячись всезагального вибуху на західноукраїнських землях провела репресивні акції в яких брали участь поліція та війська. Ці каральні операції були складовою частиною політики "пацифікації-умиротворення". Польські жовніри заарештовували активістів українських громадських організацій, здійснювали обшуки в їх будинках погроми в читальнях і кооперативах [6: 3–6]. 31 липня по 1 грудня 1930р. у Львівському, Тернопільському та Станіславському воєводствах поліція заарештувала 1739 чол., 1143 з них були віддані до суду [7: 11]. З проведенням політики "пацифікації", активізувалася пропагандистська і погромницька діяльність польських шовіністичних організацій, вони відкрито перейшли до антиукраїнських диверсій. Почастішали випадки підкладання бомб – підпалів в українських кооперативах, філіях "Просвіти", школах. Критично ставилися до цих екстремістських дій польських шовіністичних груп навіть в урядових колах Польщі, вважаючи, що вони "зброю дають певним чинником у пропагандистській акції за кордоном" [8: 14]. Сприятливою для наступу проти українства в висвітлюваний період була і міжнародна обстановка. На рубежі 20–30рр особливо проявилися ознаки антиукраїнської політики, яку проводив сталінський тоталітарний режим. Репресії проти української інтелігенції, насильницька колективізація, згортання "українізації", інтенсивна централізація дали можливість режиму "пацифікації" повну свободу дій. Уряд УРСР не чинив ніяких ні дипломатичних, ні політичних заяв з метою захистити населення Західної України.

Складна ситуація, що склалася в Західній Україні все більше ставала надбанням широких кіл світової громадськості. Восени 1930р. масовий рух протесту проти "пацифікації" на захист населення західноукраїнського краю розгорнула українська еміграція. Українські пресові бюро, спеціальні комітети, що діяли в Празі, Женеві, Лондоні, Брюсселі координували всю роботу по підготовці матеріалів про національну політику Польщі на українських землях, ці матеріали надсилалися редакціям українських та іноземних газет і журналів. Українські емігрантські організації влаштовували в різних країнах демонстрації, походи протесту проти масових репресій польських властей у Західній Україні. 3 листопада по грудень 1930р. в США, Канаді, Бразилії відбулося 227 маніфестацій [9: 8]. В марші протесту в Філадельфії (США) в листопаді 1930р. взяло участь до 20 тис. чол. [10: 9]. Учасники масових заходів приймали і надсилали телеграми секретаріатові Ліги націй, керівникам провідних Європейських держав з вимогою виступити на захист українців у Польщі і домогтися створення спеціальної міжнародної комісії для вивчення західноукраїнської ситуації [11: 293].

Активну роль у русі протесту відігравали українські націоналістичні організації – Організація Українських Націоналістів та її бойовий відділ – УВО, які надіслали зовнішньополітичним відомствам 27 країн ноту та матеріали, що стосувалися становища у Західній Україні [12: 29].

Всі ці акції були підпорядковані єдиній меті – підірвати міжнародний престиж Польщі і вплинути на політичну думку провідних держав у напрямі творення найоптимальніших варіантів східноєвропейської політики.

Підсумовуючи вищесказане відмітити: "пацифікаційна" політика полягала – в обмеженні політичних прав українського населення, аграрної колонізації українських земель, нівелюванні української духовності. Одним з негативних наслідків "пацифікації" стало загострення міжнаціональних відносин. Українці в своїй більшості вороже ставилися до Польщі, скрізь помітна була глибока духовна жадова помсти, зросла ненависть до українців серед польського населення [13].

За допомогою силових, жорстких методів режимові "санації" вдалося на певний час навести "порядок" у Західній Україні, посилити розлад в українському національно-визвольному русі. Але повністю звести його нанівець польські власті так і не змогли. Постійний опір у різних формах, з боку існуючих політичних сил і всіх верств населення не припинявся на протязі всього вказаного періоду. Це ще раз підтверджує той факт, що польській державі так і не вдалося розв'язати найболючішу і найскладнішу для неї українську проблему.

Список використаних джерел

1. Газета Діло – 1931р. – 21 червня.
2. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові ф. 205, оп.1. спр.840, арк.5.
3. Український статистичний річник. 1936р.
4. Державний архів Львівської області ф.121, оп.3. спр.600 арк.53. зв. 54, 55.
5. Журнал Сурма – 1931р. №1.
6. Державний архів Львівської області ф.1 оп.3. спр.260. арк.3-6.
7. Там же ф.121, оп.3. спр.630. арк.11.
8. Там же ф.121, оп.3. спр.630. арк.14.
9. Там же ф.121, оп.3. спр.786. арк.8.
10. Там же ф.121, оп.3. спр.786. арк.9.
11. Журнал Розбудова Нації., 1930. №11-12.
12. Журнал Розбудова Нації., 1931 №1-2.
13. Газета Діло -1931. – 13 січня.

Svetlana Lukjanenko

THE POLISH POLITICS THOSE ITS RESULTS IN THE WESTERN UKRAINIAN IN THE BEGINNING 30TH YEARS

The Polish state in 30th years a politics has captured all spheres of life the population. An overall objective discrimination in sphere of language and formation, political rights, agrarian colonization of the Ukrainian grounds, aggravations attitudes. It has resulted to that the Polish state in 30th years and has failed to solve the Ukrainian question on the advantage.

УДК 94 (4)

Андрій Мінаєв

ІДЕЙНІ ВИТОКИ МОЛОДІЖНОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 60–Х РР. ХХ СТ. В КРАЇНАХ ЗАХОДУ

У своїй статті автор аналізує джерела формування ідейних уявлень активістів та учасників молодіжного руху другої половини 60–х рр. ХХ ст. в країнах Західної Європи та США. Такими джерелами автор вважає ідеї та теорії американських бітників, неофрейдистів та неомарксистів, філософів та соціологів Франкфуртської школи (в тому числі ідеологів "нових лівих") та інше.

Питання "ідеології" молодіжного руху 60–х рр. ХХ ст. в країнах Західної Європи та США є досить складним для дослідження. З одного боку, вона була надзвичайно строка-тою та суперечливою і являла собою конгломерат різноманітних і нерідко протилежних ідей, поглядів та теорій. Студентські радикали в рівній мірі проголошували своїми духовними натхненниками Маркса і Бакуніна, Сталіна і Троцького, Мао Цзедуна і Ернеста Че Гевару, не кажучи вже про сучасних їм неофрейдистів та "нових лівих". Отже, уривки різних ідейних положень перемішувались, утворюючи щось зовсім нове

З іншого боку, класифікація руху на певні напрямки за тими чи іншими ознаками є умовною, внаслідок: а) відсутності чіткої межі між напрямками; б) розмитості ідеологічної бази кожного окремого напрямку.

Так, за ставленням молодіжних організацій 60-х до політичної діяльності та своєї участі в ній, їх прийнято поділяти на політичні та неполітичні. Однак слід враховувати той факт, що чимало молодіжних активістів з "політичного" крила руху з недовірою або навіть зневагою відносились до традиційних політичних процедур, тоді як зовсім аполітичні організації (як, наприклад, хіппі) час від часу включалися у громадське життя. Поділ же політичного напрямку на реформістів, радикалів та екстремістів теж є досить умовним, оскільки одні і ті ж самі молодіжні структури (а окремі особи тим більше), у різний час могли або послідовно змінювати ідеологічну спрямованість, або одночасно використовувати елементи і перших, і других, і третіх.

Подібну суперечливість "ідеології" руху можна пояснити низкою обставин.

По-перше, молодіжний рух даної історичної епохи, попри всі спроби надати йому певної організованості та координованості, був фактично позбавлений. Неорганізованість, аморфність та стихійність молодіжного протесту 60-х відмічалася більшістю дослідників, в тому числі американським соціологом та ідеологом "нових лівих" Г. Маркузе [18: 25]. При цьому налагодженню координації дій заважали не лише взаємна конкуренція молодіжних структур та їх лідерів, а й свідомо орієнтація молодіжних радикалів на стихійність руху, що вважалось ними позитивною рисою, яка вигідно відрізняла даний рух від, наприклад, робітничого. Так, лідер французьких студентів другої половини 60-х Д. Кон-Бендіт стверджував наступне: "Будь-який революційний рух повинен виходити з того, що будь-яка організація, форму якої він приймає, протирічить власне цілям революції" [15: 267].

По-друге, важко не погодитись з обставиною, на якій акцентує увагу радянська дослідниця Н. Юліна, а саме – поширеному серед учасників молодіжного руху другої половини 60-х скептичному і навіть презирливому ставленні до самого поняття ідеології, як "хвороби мозку" (за висловом лідера молодіжного угруповання хіппі Дж. Рубіна). Звідси виходили два популярні на той час у молодіжному середовищі твердження: 1) що функціонально і змістовно всі ідеології як такі себе вичерпали, оскільки сучасність вимагає не міркувань, а реальних дій і 2) що всі ідеології є за сутністю "доктринерськими" та демагогічними [13: 54].

Строкатість та еkleктичність не просто ускладнює дослідження "ідеології" молодіжного руху 60-х, але й час від часу ставить під питання взагалі допустимість використання у даному випадку терміну "ідеологія", (чому автор статті і вживає його у лапках). Можна припустити, що скоріше мова йде про особливості життєвого стилю, світовідчуття (або ширше – світогляду), притаманні учасникам молодіжного руху другої половини 60-х. Принаймі видається вартим погодитись із американськими дослідниками П. Джекобсом та С. Ландау, що назвали той еkleктичний набір ідей, положень, гасел, якими керувалися молоді радикали "негативною ідеологією" [16: 76].

Проте, лишаючи за межами даної статті питання щодо коректності термінології, і визнаючи строкатість та еkleктичність ідейної основи молодіжного руху другої половини 60-х рр. у країнах Заходу, тим не менше цілком можливо (і доцільно) виділити і проаналізувати хоча б найзагальніші ідеї та теорії, що вплинули в тому числі і на характер даного руху. При цьому серед джерел таких ідей особливо варто назвати американських бітників, ідеологів "нових лівих", послідовників З. Фрейда тощо.

Однак перед більш детальним розглядом ідейних витоків молодіжного руху другої половини 60-х, не можна обминути увагою деякі особливості соціально-економічної та похідної від неї духовної атмосфери, в умовах якої і зароджувалися перші паростки молодіжного протесту.

Післявоєнне економічне піднесення на Заході призвело до поширення у свідомості населення настроїв накопичення й споживацтва; із розвитком науки й виробничих технологій на першій план серед явищ суспільного та духовного життя вийшли надраціоналізм, прагматизм та утилітаризм. На державному рівні все було підкорено інтересам економічного піднесення, на індивідуальному – інтересам особистої кар'єри та підвищення матеріального добробуту. Проте вже у 50-х рр. виникли перші симптоми кризи ідеології накопичення, коли з напівофіційної схеми "накопичення – споживання" випало власне накопичення; поширилась ідея споживання без накопичення, насолоди заради на-

солоди. Австрійський дослідник К. Лоренц бачив у цій тенденції насамперед вплив атомної загрози, яка породила настрої "кінця світу" і, відповідно, прагнення негайного задоволення найпримітивніших бажань та неспроможність відчувати відповідальність за віддалене майбутнє [17: 159]. Усе це не могло не сприяти подальшому занепаду духовних, культурних цінностей.

Першою на подібні явища відреагувала саме молодь. Німецький філософ М. Мюллер зазначав, що в основі протесту була "втрата сенсу", коли в умовах безперебійного функціонування виробництва і споживання раптом виникло питання: "який все це має сенс?" [10: 274]. На цьому ж наголошував і американський соціолог М. Мід: "Раніше мислячі люди запитували себе: чому я присвячу своє життя? Тепер вони запитують: чи можу я присвятити чому-небудь своє життя?" [XI-XII]. У результаті "мовчазне покоління" сорокових років, яке цікавилось лише кар'єрою і було байдужим до суспільних та інших проблем життя, поступилося місцем втраченому поколінню 50-х рр., яке будь-що намагалось віднайти загублений сенс свого існування.

Саме в таких умовах у 50-х рр. в США з'явилися перші ластівки молодіжного протесту – бітники (від англ. beat – "розбитий", "розчавлений"; звідси пішло визначення всього молодого покоління 50-х рр. як "розбитого", на відміну від "мовчазного" покоління 40-х та "бунтівного" 60-х). Це була група молодих людей (Керуак, Гінзберг, Снайдерн та їх менш відомі послідовники), яких німецький дослідник К. Менерт відносить до "виключно літературного протесту" і характеризує таким чином: "...вони зневажали "американську мрію", висміювали наполегливість і матеріальний успіх. Вони створили... антиміф: прихильність до гігієни в них перетворилася на жагу бруду, ідеал невтомно працюючої людини, яка зробила себе власними зусиллями, на похвалу лінощів, пуританська етика – на знуцання над усіма цінностями" [20: 31].

В середовищі бітників швидко виникла специфічна література, як проза, так і поезія, просякнуті ескапістським духом. Протест проти конкуренції, індустріалізації, техніцизму викликав мрії про простий, наївний, патріархальний світ, де існують міцні, здорові взаємозв'язки між людиною та оточуючим світом і людей між собою [2: 51]. Бітники надзвичайно сильно вплинули на формування головних елементів "бунтівної" свідомості активістів молодіжного протесту 60-х рр.

По-перше, вони вже в 50-х рр. закликали до заміни раціоналізму ірраціоналізмом, а розуму уявою. Ця тенденція згодом перейшла до студентських радикалів, чия поведінка в кінці 60-х цілком правомірно трактувалась як ірраціональна, пригадаймо хоча б популярне гасло "паризького травня" 1968 р.: "Вся влада уяві!".

По-друге, бітники сформували, інтравертний, індивідуалістично-соліпсистський характер протесту, що проявлявся у звернутості "всередину" самих себе, зацікавленості насамперед подіями, що відбуваються у власній свідомості чи навіть організмі, а не тими, що чиняться в оточуючому реальному світі [6: 30].

По-третє, власне вже бітники, розчаровані у західній цивілізації, звертають свій погляд на Схід, шукаючи там альтернативу західному техніцизму. Цьому сприяв вплив філософії Сартра, який різко протиставляв Схід як природне та інстинктивне начало Заходу як втіленню начала раціонального та штучного [2: 50]. Щоправда, такі "просхідні" настрої носили переважно релігійний характер. В середовищі бітників поширюються азійські культури – буддизм, даосизм, ламаїзм, конфуціанство та ін., які однак набували у свідомості бітників зовсім нового вигляду. Зокрема, бітницький варіант дзенбуддизму під впливом фрейдизму та екзистенціалізму головні акценти робив на необхідності вивільнення людиною її підсвідомих інстинктів, на поширенні ірраціоналізму та сексуальної свободи [12: 32].

Нарешті, неабияке значення має те, що вже бітники виступили з апологією культу насильства й сформували, таким чином, той самий дух екстремізму, який проявив себе в діяльності деяких молодіжних угруповань кінця 60-х – початку 70-х рр., а найбільшого розквіту набув вже в 70-80-х роках. І ще одна важлива деталь. Бітники передали всьому молодіжному руху традиції пошуку "нової свідомості", шляхами досягнення якої вважали різноманітні сексуальні експерименти та вживання наркотичних речовин. Надалі ідея створення "нової свідомості" стала невід'ємною складовою молодіжного протесту та

знайшла своє відображення в творах ідеологів " нових лівих". Один з них, Ч. Рейч, в своїй книзі " Америка, яка зеленіє", підкреслював, що "нова свідомість" "... здійснить революцію не прямими політичними засобами, а зміною культури і якості індивідуального життя, що в кінцевому підсумку приведе до зміни політичних структур" (Цит. за: 8: 14). Отже, немає сумнівів, що саме бітництво сформувало ряд виключно важливих аспектів молодіжної свідомості.

Іншим, джерелом формування " ідеології" молодіжного руху були ліворадикальні течії, поширені на той час у країнах Заходу, такі як анархізм, маоїзм, троцькізм. Що саме могло зацікавило в них активістів молодіжного руху другої половини 60-х рр.? Насамперед, молодим людям imponували запропоновані ними радикальні, а іноді й екстремістські методи боротьби, гостра критика одночасно як капіталістичного устрою, так і соціалізму на теренах СРСР та інших країн соцтабору, а також те, що певні ідейні положення цих політичних течій перегукувалися зі світоглядними принципами, сформованими молодіжними субкультурами. Серед елементів, запозичених " молодими бунтівниками", були такі: уявлення анархістів про державу – першопричину класових протиріч та визнання збройної боротьби в якості єдиного засобу повалення держави і побудови бездержавного й безкласового суспільства " вільних комун"; троцькістська концепція про " перманентний", безперервний характер майбутньої соціалістичної революції, яка не повинна зупинятись перед національними кордонами, а, почата одного разу, набути світових розмірів; негативне ставлення до державних службовців та урядовців, притаманне троцькістам і маоїстам, що розглядали бюрократію як одного з основних ворогів революції; ідея маоїстів про переміщення центру світової революції з Заходу на Схід, з Європи в Азію, а також їх концепція "Великої Пролетарської Культурної Революції" як засобу принесення " революційної свідомості" в широкі народні маси.

Постійний " пошук себе", занурення у власний і суб"ективний світ, масове зацікавлення проблемами свідомості, так притаманне молодіжним активістам 60-х, не могло не викликати з їхнього боку інтерес до спадщини З. Фрейда, яку в той час активно пристосовували для своїх цілей ідеологи " нових лівих".

Зокрема, як зазначала радянська дослідниця К. М'яло, поширення в цей час набуло таке явище, як "фрейдомарксизм", коли ідеї К. Маркса про відчуження в умовах капіталізму людини від її власної сутності та про необхідність революції для повернення людині самої себе поєднувались з уявленням З. Фрейда про природу справжньої, невідчуженої людської культури [6: 138–139]. Також неабиякий вплив мала концепція " сексуальної революції" німецького психолога 20–30-х рр. ХХст, послідовника З. Фрейда В. Рейха про ототожнення соціального звільнення з та сексуальним ("сексуальна революція – це частина революції політичної") [6: 141–142]. Ідея "сексуальної революції" виявилася одним з надзвичайно стійких елементів " ідеології" молодіжного руху другої половини 60-х рр. ХХ ст. Другим таким елементом стала ідея " психоделічної революції" одного з ідеологів американських " нових лівих " Т. Лірі про наркотики (психоделіки) як форму опору індивіда тиску зовнішнього буржуазного світу та засіб усунення внутрішніх обмежень у само-свідомості індивіда.

Великим успіхом у молодіжному середовищі 50–60 -х рр користувалася праця " Втеча від свободи" відомого філософа, соціолога та психолога, одного з засновників неофредизму, представника Франкфуртської школи Еріха Фромма. І хоча останній менш за все сподівався на лаври натхненника молодіжного руху 60-х (тим більше, що праця його вийшла в 1941 р.), однак ряд його ідей безумовно були запозичені студентськими активістами. Це, зокрема, ідея про те, що суспільство придушує природне у людині, її власне і неповторне "Я", невротизує і психотизує її, викликаючи у її свідомості такі якості як авторитаризм, руйнацтво та автоматизуючий конформізм, а також ідея " спонтанної активності". Остання для Е. Фромма означала " єдиний спосіб подолання людиною страху самотності, не вімовляючись при цьому від повноти свого " я" на основі двох складових - справедливої любові до інших людей та праці "як творчості, що з"єднує людину з природою в акті творіння" [11: 217]. Фроммівська ідея " спонтанної активності" була відповідним чином трансформована у свідомості молодих радикалів і стала розумітися як стихійність та відсутність організації (про що йшлося на початку статті). Так, вже згаданий

Д. Кон-Бендіт стверджував: " Сила нашого руху саме в тому і полягає, що вона спирається на неконтрольовану спонтанність" [Цит. за: 14: 84]. Стосовно ж Е. Фромма, то варто зауважити (хоча це і виходить за межі даного дослідження), що його праця " Втеча від свободи " зіграла з молодими радикалами 60-х злий жарт, оскільки описані там негативні явища масової психології (авторитарна, руйнівна та конформістська) були повністю притаманні свідомості активістів та учасників молодіжного руху другої половини 60-х. (Див. докл.: 5).

Говорячи про ідейні витoki " молодіжного бунту" 60-х, потрібно підкреслити, що чи не найвагомiшими з них були ідеї так званих " нових лiвих". Рух " нових лiвих " виник ще у середині 50-х рр., коли у Франції утворилась досить строката за складом організація " Нове лiве об'єднання". Пізніше подiбні організації повиникали в інших країнах. Це були нечисельні й не впливові групи та гуртки інтелектуалів з числа інтелігенції, які відрізнялись крайньою різноманітністю ідейних переконань і сходились лише на недовірі до традиційних політичних сил та ідеологій і на прагненні віднайти "третій шлях" суспільного розвитку, альтернативний і соціалізму, і капіталізму.

Доцільно зупинитись окремо на концепціях деяких теоретиків " нових лiвих ", які справили найбільш відчутний вплив на студентський та молодіжний рух.

Серед видатних ідеологів "нових лiвих " більш помірного напрямку був американський соціолог Райт Міллс. Останній зазначав, що демократичний потенціал політики США постійно зменшується, а лібералізм стає лише прикриттям "небезпечного й жорстокого шаленства політичних гангстерів", причиною чого є розрив між знанням і владою, оскільки, "коли люди знання входять у контакт з колом осіб, що мають владу, вони виступають не як рівні, а як наймані робітники" [Цит. за: 9: 22–23]. Міллс фактично першим висунув надалі надзвичайно популярне положення про те, що робітники, внаслідок своєї інтеграції у капіталістичне суспільство, втратили свою здатність виступати основною суспільно-перетворюючою силою, якою тепер може стати інтелігенція, в першу чергу – студентство [9: 25–26].

Слід зауважити, що хоча концепція Р. Міллса і користувалась неабияким впливом, однак його популярність була набагато меншою порівняно з популярністю філософа та соціолога, ще одного представника Франкфуртської школи Герберта Маркузе, теорія якого набула найширшого поширення серед молодих лiвих радикалів.

Маркузе зазначав, що сучасне йому індустриальне суспільство створює такі форми влади, які під виглядом примирення протидіючих системі сил знищують будь-який протест і гальмують будь-які якісні зміни. При цьому буржуазія і пролетаріат, хоча і залишаються основними класами в капіталістичному світі, насправді "більше не є агентами історичних перетворень", оскільки їх об'єднує "всепереможний інтерес до збереження і покращення інституціонального status quo" [4: XIV-XV]. Західне індустриальне суспільство Маркузе визначав як "тоталітарне", розуміючи під цим "нетерористичне політичне координування, яке здійснюється за рахунок маніпуляції потребами за допомогою майнових прав" [4: 4]. Воно керує індивідом (і в цьому Маркузе фактично розвинув думку Фромма) шляхом нав'язування йому різноманітних хибних матеріальних та інтелектуальних потреб, які формують зразок життя і, відповідно, модель "одновимірного" мислення і поведінки ("одномірну людину"), перешкоджаючи якісним змінам. Одночасно Маркузе сформулював своє бачення головної революційної сили: це "прошарок знедолених і аутистерів, експлуатовані та переслідувані представники інших рас і кольорів шкіри, безробітні й непрацездатні" [4: 336]. Пізніше він включив сюди також студентство, переформулюючи тим самим з Міллсом, і зазначаючи: "... я вважаю студентську опозицію сьогодні одним з найрішучіших факторів у світі. Природньо, не в розумінні безпосередньо революційної сили... а як один з найважливіших факторів, який, очевидно, може стати революційною силою" [Цит. за: 3: 39].

Крім Міллса і Маркузе певною популярністю користувались також ідеї французького журналіста Франсуа Фанона, який, виходячи з теорії про "нації – буржуа" і "нації – пролетарі", вважав "революційним авангардом" народи "третього світу" [1: 37]. Він закликав залишити "цю Європу, яка "безперервно говорить про людину, безперервно і всюди знищуючи її" та " спрямувати зусилля наших м'язів і нашого мозгу в іншому напрямку";

за зразок же Фанон пропонував взяти "третій світ", що "протистоїть Європі як колосальна маса якій призначено зробити свій внесок у розв'язання проблем, не вирішених нею..." [Цит. за: 7: 82–83].

Поширення вище згаданих та інших теорій у середовищі молодих радикалів призвело до того, що в другій половині 60-х рр. рух "нових лівих" та молодіжно-студентський протест фактично злились у єдине ціле. Як цілком правомірно зазначала радянська дослідниця К. М'яло, зближення між ними відбувалось по таких основних напрямках: визнання студентської молоді "революційним авангардом"; перенесення головної уваги з соціально-економічних проблем на духовно-психологічні; визнання основним питанням сучасності конфлікту між нормами суспільства та вимогами щодо вільного самовиразу індивіда; винесення на перший план не завдань політичної боротьби, а протесту проти соціо-культурного придушення; нарешті, визначення в якості універсального шляху трансформації суспільства "культурної революції" [6: 58].

Отже, "ідеологія" молодіжного руху другої половини 60-х рр. була явищем дуже неоднозначним і формувалась під впливом багатьох обставин. У ній відобразились світоглядні орієнтири американських бітників 50-х рр., ідеологічні засади дрібнобуржуазних ліворадикальних політичних течій, філософія марксизму та неофрейдизму, концепції ряду європейських та американських соціологів від ліберального до радикального напрямків, ідейні уявлення "нових лівих" тощо. Можна по-різному оцінювати таку ідейну сукупність. Проте безперечним є те, що її проєкція на молодіжне та студентське середовище, охоплене протестом, і зумовила те саме унікальне явище другої половини 60-х рр. в країнах Заходу, яке нерідко фігурує в історії під виразними назвами "молодіжний бунт", "молодіжне повстання", "студентська революція" тощо.

Список використаних джерел

1. Баталов Э. Я. Философия бунта. – М.: Политиздат, 1973. – 222 с.
2. Гуревич П. С. Спасет ли мессия? "Христомания" в западном мире. – М.: Политиздат, 1981. – 272 с.
3. Левое студенческое движение в странах капитала. – М.: Наука, 1976. – 311 с.
4. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального общества – М.: REFL – book, 1994. – XXII, 340 с.
5. Мінаєв А. В. Масова свідомість активістів молодіжного руху другої половини 60-х рр. XX ст. в країнах Заходу: аналіз за Е. Фроммом // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії / Матеріали I Всеукраїнської конференції. – Луганськ: СНУ, 2001. – С. 239–242.
6. М'яло К. Г. Под заменем бунта: Очерки по истории и психологии молодежного протеста 1950 – 70 – х гг. – М.: Молодая гвардия, 1985. – 287 с.
7. М'яло К. Г. Проблема "третьего мира" в левозкстремистском сознании // Вопросы философии. – 1972. – №1. – С. 81–94.
8. Решетов П. Молодежь: идеология, политика. – М.: Молодая гвардия, 1973. – 222 с.
9. Сальчев С. С. "Новые левые": С кем и против кого. – М.: Международные отношения, 1972. – 96 с.
10. Философия истории: Антология. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 317 с.
11. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: Прогрес, 1990. – 272 с.
12. Шишов О. О. У тенетах " вільного світу" (Про суть дрібнобуржуазного бунтарства "розбитого" покоління). – К.: Товариство "Знання" УРСР, 1974. – 47 с.
13. Юлина Н. С. Бунтующая молодежь в поисках идеологии // США: Экономика. Политика. Идеология. – 1971. – № 9. – С.53–64.
14. Vachy J. – P., Vachy C. Les etudiants et la politique. Documents reunis et presentes. – Paris, 1973. – 240 p.
15. Cohn-Bendit. Le Gauchisme. Remede a la maladie senile du communisme. – Paris, 1968. – 364 p.
16. Jacobs P., Landau S. The New Radicals: a Report with Documents. – N. Y., 1966. – 271 p.
17. Lorenz K. Les huit peches capitaux de notre civilisation. – Paris, 1973. – 160 p.
18. Marcuse H. Counterrevolution and revolt. – Boston, 1972. – II, 138 p.
19. Mead M. Culture and commitment. A study of generation gap. – Garden City (N. Y.), 1970. – 307 p.
20. Mehnert K. Jugend im Zeit – bruch. Woher – Wohin. – Stuttgart, 1976. – 512 s.

Andrij Minajev

THE SOURCES OF IDEAS OF THE YOUTH MOVEMENT OF THE SECOND PART OF 60-S IN THE XX-TH CENTURY IN THE WESTERN COUNTRIES

In his article the author analyses the sources of the formation of the ideological notions of active participants in the youth movement of the second part of 60-s in the XX-th century in the countries of the Western Europe and USA. The author considers that these sources are the ideas and theories of the American Beatniks, Neofreudists and Neomarxists, philosophers and sociologists of the Frankfurt school (the ideologists of the "New Left" included) and so on.

УДК 94 (4)

Олександра Демченко

ДЕРЖАВА, СІМ'Я І СИСТЕМА ОСВІТИ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ (XVIII СТ. – 60-І РОКИ XX СТ.)

У статті аналізується історія шкільництва у Великій Британії. Особлива увага звернена на роль держави у формуванні батьківської відповідальності за освіту дітей та поступовому розвитку співпраці сім'ї та школи.

Британська держава дуже повільно брала освіту і виховання в свої руки, надзвичайно обережно ставилася до опору батьків, уникаючи втручання у справи, які споконвіку вважалися приватними.

До розвитку капіталізму виховання дітей в цілому, і особливо навчання поза домом, було обмеженим для всіх верств населення і стосувалося в основному синів, тоді як доньок навчали виключно в домашніх умовах. Держава не брала участі в регулюванні процесу виховання і освіти підростаючого покоління. Всі ці функції покладалися на сім'ю і церкву.

У XVIII столітті у Великій Британії сформувалася широка мережа шкіл (переважно школи-інтернати) як альтернатива навчанню в домашніх умовах. Однак освіта поза домом так і не набула достатнього розмаху, оскільки була платною і, відповідно, недоступною для всіх верств населення [2: 34].

XIX століття відзначилося в історії британської школи новими підходами до проблем освіти, навчання і виховання. Значних змін зазнали взаємини між батьками і дітьми, батьками і державою. Епоха вимагала формування освіти, яка б відповідала суспільно-економічній системі і могла вказати підростаючому поколінню його місце в ній. Шкільництво розвивалося в напрямку класового і станового поділу, формулюючи різну відповідальність батьків вищих, середніх і нижчих верств населення за освіту їх дітей.

Аристократичні сім'ї продовжували використовувати в основному традиційну форму навчання в домашніх умовах. Навіть у кінці століття вважалося нормою наймати з цією метою слуг і вихователів.

Навчання дітей з середнього класу було розширене завдяки втручання держави і упорядкуванню фінансування шкіл на користь батьків. Як і вищі верстви населення, середні класи все ще не були зв'язані державними нормами щодо навчання дітей і не несли відповідальності за відвідування ними школи. Освіта не вимагала широкого залучення батьків до шкільного навчання, обмежуючи їх обов'язки лише вибором з широкої

мережі закладів освіти, що фінансувалися благодійними організаціями, церквою чи приватними особами тієї школи, яка найбільш відповідала б запитам даної родини. Діти з таких сімей в основному навчалися у школах-інтернатах, що знімало з батьків відповідальність слідкувати за відвідуванням занять. Директор наділявся усією повнотою батьківської влади і брав на себе всі зобов'язання, пов'язані з вихованням і навчанням. І все ж до кінця століття багато дітей, особливо дівчаток з середнього класу, отримували освіту вдома.

Навчання дітей з нижчих верств населення на початку XIX століття здійснювалося під безпосереднім контролем церкви, але вона не могла забезпечити відповідне відвідування школи дітьми. Частково це пояснювалося тим, що у її розпорядженні були лише моральні санкції. Крім того, праця дітей все ще становила значну частку прибутку таких сімей. Напрямок державної політики стосовно нижчих верств населення був чітко визначений і націлений на обмеження батьківських прав щодо використання праці неповнолітніх і розширення обов'язків стосовно їх виховання і навчання [5: 96]. До кінця XIX століття розвинулася складна система забезпечення відвідування школи, що включала юридичні санкції проти тих батьків, які відмовлялися коритися закону. Але навіть тоді діти все ще залишалися власністю батьків, а отже, втручання держави у взаємини між батьками і дітьми вимагало обґрунтування як з економічної, так і з моральної точок зору.

З 60-х років XIX століття у Великій Британії все наполегливіше ставиться питання про загальне обов'язкове навчання. У 1868 році Г.Форстер подав у парламент проект закону про запровадження загальної початкової освіти. З одного боку, проект не давав батькам ніяких прав, пов'язаних з освітою дітей, їх не залучали до управління школою. З іншого боку, те, що навчання залишалось платним, позбавляло батьків обов'язку спонукати дітей до відвідування школи. Парламентарії відхилили проект, витрактувавши його як "революційне захоплення батьківських прав над дітьми і наступ на законні інтереси наймача і батька щодо праці дитини" [4: 114]. Дитина все ще залишалася скоріше власністю батьків, ніж особистістю з власними запитамі і правами. І все ж політики почали поступово визнавати, що освіта є важливою для нації і її економічного зростання.

У 1870 році був прийнятий Закон про елементарну освіту (Акт Форстера), що започаткував державну шкільну освіту, хоча й існувала вона паралельно з церковними школами та приватними навчальними закладами, а також незалежними від держави публічними школами. Церковним організаціям для утримання таких навчальних закладів були надані державні дотації.

У 1880 році оголошено обов'язкове відвідування шкіл, а у 1893 році встановлено граничний вік дітей, які зобов'язані відвідувати школи, – від семи до одинадцяти років. Оплата за початкове навчання була фактично ліквідована в 1891 році. У 1900 році в Англії було створено спеціальне Відомство освіти, яке займалося розподілом державних субсидій та інспектуванням субсидованих шкіл [1: 9].

У 1902 році було видано новий закон (Акт Бальфура), який поклав на місцеві органи освіти організацію державних середніх шкіл. Однак середня освіта залишалася недоступною для багатьох, оскільки плата за навчання не була скасована. Велика увага приділялася управлінню школами, щоб зробити їх більш життєздатними, але батькам у цій справі не відводилося місця. Керівництво шкіл хотіло мати повну свободу дій і бути вільним від батьківського контролю.

Отже, на початок XX століття британська держава уже частково взяла освіту й виховання підростаючого покоління у свої руки. Вона проголосила початкову школу обов'язковою, а батьків змусила забезпечити її відвідування дітьми, взяла на себе певні зобов'язання щодо визначення змісту і тривалості шкільного навчання. Одночасно були чітко сформульовані деякі аспекти батьківської відповідальності стосовно навчання дітей: забезпечення відвідування дітьми школи відповідно одягненими, нагодованими і здоровими. Батьки почали уважніше ставитися до освіти доньок.

Стрімкий економічний і політичний розвиток британського суспільства на початку XX століття висунув на перший план потребу у кваліфікованій робочій силі з порівняно широким обсягом знань і новими виробничими навичками. У зв'язку з цим шкільну освіту почали розглядати як важливу передумову стимулювання економічного розвитку країни.

Якщо у XIX столітті школи були засобом соціального контролю і повинні були демонструвати доцільність і раціональність суспільно-економічної системи, то у XX столітті акцент змістився на підвищення рівня інтелектуального розвитку дітей. Дитина поступово ставала власністю не лише батьків, а й держави, яка вимагала піднесення ефективності навчання поряд із забезпеченням відвідування школи. Перед народною школою постало завдання розробити нові форми навчання і виховання з метою підняття загального рівня освіти. До шкільної програми поступово були включені предмети, які готували до майбутньої праці на виробництві, була продовжена тривалість навчання, засновані професійні та торговельні школи, курси технічної підготовки. Завдяки ряду законів, прийнятих у перші двадцять років XX століття, школи, в яких навчалися представники середнього класу, отримали фінансову підтримку з боку центрального уряду і місцевого керівництва. Такі навчальні заклади повинні були надати дітям відповідну освіту для отримання керівних посад у виробництві.

Держава встановила ще суворіші норми батьківської відповідальності за освіту дітей і вимагала їх дотримання. Особливо це стосувалося матерів. Створювались спеціальні центри по догляду за немовлятами, а також школи підготовки до материнства.

У 1918 році прийнято новий Закон про освіту (Акт Фішера), яким продекларовано рівні для всіх освітні можливості і продовжено термін навчання в елементарній школі до 14 років. Він створив нову модель, за якою навчання і виховання ставали предметом піклування і батьків, і держави. Діти були визнані корисними для суспільства і повинні були виховуватися відповідно до його потреб. Держава ставилася до батьків як до неспроможних нести всю відповідальність за виховання дітей. З іншого боку, вона не мала на увазі позбавити батьків цього обов'язку, а лише намагалася вказати на неефективність їх зусиль за відсутності розумного керівництва. У зв'язку з цим на початку 20-х років намітився певний регрес у розвитку стосунків між батьками і державою у питаннях освіти.

У кінці 20-х – на початку 30-х років ішов дальший розвиток середньої освіти за рахунок поширення денних шкіл, які, через нижчу плату за навчання, були більш доступними. Кількість приватних шкіл і шкіл-інтернатів значно зменшилась і досягла найнижчого показника у 1935 році [4: 118]. В цих навчальних закладах продовжували існувати класові відмінності, хоча й значно модифіковані. Наприклад, для отримання права на середню освіту важливими вже були не лише матеріальний достаток сім'ї, а й успіхи дитини в навчанні.

30-і роки – період краху і застою освітньої системи Великої Британії. Через економічну кризу 1920–1930-х років пропозиції щодо подальшого розвитку системи освіти фактично не втілювалися в життя. Єдиним позитивним кроком стало визнання підліткового віку особливою, окремою від дитинства фазою розвитку, найбільш сприятливою для підготовки до дорослого життя і праці. У зв'язку з цим значна увага була приділена розширенню і реорганізації освіти для дітей 13–16 років. Держава чим раз більше намагалася регулювати ринок праці і вважала своїм першочерговим завданням усунути з нього підлітків. Батьківські обов'язки стосовно підлітків теж були чіткіше визначені і суттєво відрізнялися від обов'язків щодо молодших дітей.

Держава чіткіше сформулювала норми поведінки батьків і особливо матерів стосовно їх дітей. Було визнано, що материнство – не лише природній стан будь-якої жінки, а й велика відповідальність, що вимагає серйозної підготовки. Така позиція держави негайно знайшла своє відображення у навчальних програмах: були запроваджені спеціальні курси з ведення домашнього господарства.

Сучасна система освіти Великої Британії сягає своїми коренями часів Другої світової війни в розумінні її пристосування до швидкого промислового і технологічного розвитку та зміщення акценту від батьківської відповідальності до розвитку співпраці з учителями у справі навчання і виховання підростаючого покоління. Основною метою реформ 1939–1945 років було розширення доступу всіх верств населення до освітньої системи. Закон про освіту 1944 року запровадив загальну середню освіту, ввів три її послідовні ступені: початкову, середню і подальшу, ліквідував плату за навчання в державних школах. Було значно модифіковане, але не скасоване повністю відтворення класових відмінностей у

шкільній системі освіти. Хоча проголошувалася рівність освітніх можливостей усіх дітей і розвивалася тенденція відбору учнів до того чи іншого навчального закладу на основі їх здібностей, все ж фінансовий стан батьків продовжував відігравати першочергову роль у можливостях дитини отримати певний вид освіти. Різні типи шкіл пропонували освіту для різних соціальних класів. Батьки з середніх і вищих верств часто продовжували платити за навчання своїх дітей у публічних школах або школах, які лише частково фінансувалися державою.

Батьківський вибір типу школи став центральною аксіомою освітньої системи. Дітей слід було навчати згідно з "бажаннями і вимогами батьків" [3: 213].

На розвиток співпраці батьків і держави у справі виховання і навчання дітей великий вплив мала не лише подальша деталізація батьківських прав і обов'язків, а й залучення до цієї справи різноманітних державних служб. Система освіти стала надзвичайно складною і бюрократичною. Батьки розділили виховання дітей з величезною армією інших соціальних інститутів. За Законом про освіту 1944 року діти фактично ставали власністю не лише батьків, а й нації, у зв'язку з чим держава розширювала своє піклування про них. Вона брала на себе зобов'язання, які до цього вважалися виключно материнськими: доглядати за молодшими дітьми, забезпечувати їх їжею, а також встановлювати жорсткий контроль за здоров'ям і благополуччям школярів.

У 50-х роках у Великій Британії освіта стала основним стимулом прискорення економічного зростання держави. Зусилля урядової політики були спрямовані не лише на відтворення соціального і статевого поділу праці, а й забезпечення дітей навичками і вміннями, необхідними для майбутньої праці в різних сферах капіталістичної економіки. Участь батьків у шкільному навчанні і вихованні була визнана необхідною для досягнення цілей держави через освіту.

Отже, історія шкільництва у Великій Британії відтворює поступове формування стосунків співпраці між батьками і вчителями у справі виховання та освіти дітей. Створивши і розвинувши систему освіти, британська держава водночас чітко окреслила стандарти сімейного життя і пристосувала їх до освітніх вимог.

Список використаних джерел

1. Кравець В. П. Зарубіжна школа і педагогіка ХХ століття. – Тернопіль, 1996. – 290 с.
2. Crittenden B. Parents, the state and the right to educate. – Carlton, Vic.: Melbourne University Press, 1988. – 309 p.
3. David M. The state, the family and the education. – London, Boston & Henley: Routledge & Kegan Paul, 1980. – 267 p.
4. Davidoff L. The family in Britain // The Cambridge social history of Britain 1750–1950. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – V.2: People and their environment. – P. 71–129.
5. Fletcher R. The family and marriage in Britain. – L.: Penguin Books, 1970. – 259 p.

Oleksandra Demchenko

THE STATE, FAMILY AND AN EDUCATION SYSTEM IN THE GREAT BRITAIN (XIV – 60-YEARS OF XX CENTURY)

The article explores the history of education system formation (XVIII century – the 60-s of the XX century) and development in Great Britian Particular attention is paid to the role of the state in forming parental responsibility for the education of their children and gradual development of home-school links.

**РОЗДІЛ 5 . ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВС-
ТВО**

УДК 94 (477)

Іван Шумський

МОЛОДІЖНИЙ РУХ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1920–1939): ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті на основі аналізу джерел розкрито розвиток молодіжного руху в Західній Україні у міжвоєнний період. Прослідковано основні етапи розвитку історіографії даної проблеми.

Безпосередньо джерельною базою дослідження є сукупність документів і матеріалів державних архівів України. Їх умовно можна поділити на декілька груп. Перша структурна група матеріалів характеризує політику польського офіційного уряду та соціально-економічне становище молоді на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Друга – це директивно-довідкова документація про діяльність молодіжних організацій і товариств, що охоплює матеріали про організаційний стан: статuti та історичні довідки, звіти, протоколи засідань, матеріали про скликання і проведення загальних зборів, конференцій, пленумів, з'їздів, директивну інформацію і документацію, інструкції, оголошення, звернення, листування, списки членів тощо. Третя – це документи, що висвітлюють ставлення як західноукраїнських, так і радянських політичних партій та громадсько-політичних об'єднань до молодіжних організацій і товариств, взаємовідносини між ними. Зрозуміло, що у тих складних умовах, в яких розгортався молодіжний рух на західноукраїнських землях, документи цих двох груп не можуть повністю відображати його розвиток, тому що велика кількість інформації приховувалася від офіційних владних структур Польщі, які безперервно стежили за роботою як легальних, так і підпільних молодіжних організацій та товариств. Тому, з огляду на вище сказане, велике значення має четверта структурна група архівних матеріалів, що зберігається у фондах польської поліції та адміністративних органів. Це, зокрема, офіційні донесення поліції та її таємних агентів і провокаторів, листування між виконавчими структурами воєводств, староствами, поліцією, міністерствами внутрішніх справ та освіти, судовими інстанціями, матеріали судових процесів тощо. Зрозуміло, що авторами подібних матеріалів були люди, що різко негативно, навіть вороже ставились до молодіжних організацій і товариств незалежно від їх ідейного спрямування. Але ґрунтовне й неупереджене дослідження таких матеріалів дозволяє досить глибоко і докладно висвітлити головні аспекти організаційного будівництва і правового становища як легальних, так і право- та ліворадикальних молодіжних структур, а також промовисто доводить факт постійних і жорстоких репресій проти них з боку польського офіційного уряду.

Певна кількість документальних даних про молодіжний рух на західноукраїнських землях у складі Польщі у міжвоєнний період зберігається у Центральному державному архіві громадських об'єднань України у м. Києві у вигляді окремих матеріалів до історії Комуністичної спілки молоді Західної України, Ділового об'єднання поступового студентства, Червоного піонера Західної України, інших молодіжних організацій і товариств. Це, в основному, протоколи загальних зборів, пленумів, з'їздів, статистичні дані про організаційний стан і чисельність, копії резолюцій, звіти, доповідні записки, циркуляри, відозви, листівки, матеріали періодичних видань, спогади з історії зародження і розвитку ліворадикального молодіжного руху. Окрему групу становлять обвинувачувальні акти, вироки, протоколи допитів членів КСМЗУ органами польської влади. Фонд-6 "Комуністична пар-

тія Західної України" (Оп. 1. – Спр. 15, 16, 21, 29, 31а, 33, 45, 52, 59, 73, 92, 153, 167, 191, 204, 207, 213, 270, 301, 363, 629).

Основна маса архівних матеріалів та документів про молодіжний рух на західноукраїнських землях у складі Польщі у міжвоєнний період зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові. Це фонд-205 "Прокуратура апеляційного суду у Львові" (Оп. 1. – Спр. 21, 284, 493, 500, 520, 511, 548, 549, 590, 615, 639, 689, 727, 740, 742–744, 964, 965, 3100), фонд-309 "Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові" (Оп. 1. – Спр. 81, 1359, 1960, 2682), фонд-312 "Українське спортивне товариство "Сокіл-Батько" у Львові" (Оп. 1. – Спр. 8, 9, 11–14, 26, 28, 36, 43, 77, 78, 80, 81, 93, 168, 292). Окрема інформація про становлення і розвиток молодіжного руху є в інших фондових матеріалах цього ж архіву. Це фонд-179 "Кураторія Львівського шкільного округу" (Оп. 2а. – Спр. 436), фонд-359 "Назарук О. Т. (1883–1940), адвокат, письменник, громадський і політичний діяч" (Оп. 1. – Спр. 206, 327), фонд-366 "Боберський Іван, голова товариства "Сокіл-Батько" у Львові" (Оп. 1. – Спр. 13), фонд-371 "Шухевич Степан, адвокат" (Оп. 1. – Спр. 2, 16), фонд-374 "Паньківський Кость, адвокат" (Оп. 1. – Спр. 7), фонд-389 "Верховне командування пластунів у Львові" (Оп. 1. – Спр. 1), фонд-403 "Редакція газети "Наше слово" у Львові" (Оп. 1. – Спр. 5), фонд-151 "Апеляційний суд у Львові" (Оп. 1в. – Спр. 539, 540, 549).

Значна кількість архівних матеріалів зберігається у Державному архіві Львівської області. Ф-1 "Львівське воєводське управління" (Оп. 1. – Спр. 15; Оп. 51. – Спр. 559, 629, 654, 707, 715, 741, 1209; Оп. 52. – Спр. 604) включає, зокрема, схеми діяльності ліворадикальних молодіжних організацій, циркуляри підвідділу безпеки і преси про ліквідацію "Пласту", конфісковані польською адміністрацією копії статутів, звернень, анкетних листів, відозв, періодичні видання, переписку відділу громадської безпеки з повітовими старостами з приводу діяльності на їх території молодіжних товариств "Січ", "Сокіл", "Луг", "Пласт", "Каменяр", "Орли" тощо.

Певна частина архівних матеріалів зберігається у Державному архіві Тернопільської області. При написанні дослідження використано документи фонду-231 "Тернопільське воєводське управління" (Оп. 1. – Спр. 131, 1075, 1525, 1531, 1577, 1722, 2158, 2159, 2319; Оп. 2. – Спр. 363, 5523, 1001, 1002), з яких можна почерпнути інформацію про організаційну і виховну діяльність молодіжних організацій і товариств Східної Галичини, ставлення до них місцевих органів влади, репресії та переслідування як окремих членів молодіжних структур, такі цілих осередків на місцях.

У Державному архіві Івано-Франківської області знаходяться матеріали, що відображають процес становлення і розвитку молодіжного руху в Прикарпатті. Це фонд-2 "Станіславське воєводське управління".

У ході вивчення досліджуваної проблеми джерельну базу поповнили опубліковані архівні матеріали. Це, зокрема, збірники документів і матеріалів, що висвітлюють політику польського офіційного уряду на західноукраїнських землях у міжвоєнний період, соціально-економічне становище молоді, визрівання і оформлення ідеї української державності в молодіжному русі, боротьбу юнаків та дівчат за національне й соціальне визволення з-під гніту польського офіційного уряду.

Важливим джерелом цього дослідження стали періодичні видання, насамперед молодіжних організацій і товариств. Поряд з цим було використано цілий ряд українських газет і часописів, що виходили на західноукраїнських землях у міжвоєнні роки та періодичних видань, що друкувалися в Радянській Україні. Вивчення усіх цих видань показує, яким далеко неоднозначним було ставлення громадськості до розгортання молодіжного руху як важливого чиннику національного суспільно-політичного життя. У 90-і роки, час новітнього національного відродження, також з'явилося чимало різних матеріалів про історію молодіжних організацій і товариств у періодичних виданнях незалежної України. Однак, практично усі такі публікації спираються на поверхове висвітлення історії

міжвоєнної доби, дуже часто подають плутані, викривлені свідчення, що лишній раз доводить важливість глибокої наукової розробки проблем історії молодіжного руху.

Значну цінність для вивчення досліджуваної проблеми представляють різні інформативні і довідкові видання, мемуарна й спеціальна література, наукові праці українських та зарубіжних дослідників. Використано матеріали Центральної наукової бібліотеки ім. Вернадського (м. Київ), Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, бібліотеки української діаспори (м. Львів), Тернопільської обласної наукової універсальної бібліотеки.

Ivan Shumsky

YOUTH MOVEMENT IN THE WESTERN UKRAINE (1920-1939): A HISTORIOGRAPHY OF A PROBLEM

I clause on the basis of the analysis development of youth movement in the Western Ukraine in the period is opened. Development of a historiography of the given problem is opened the basic stages.

РОЗДІЛ 6. ПОРАДИ ВИКЛАДАЧАМ І СТУДЕНТАМ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

УДК 94 (62)930.85

Іван Зуляк, Михайло Ревуцький,
Олександр Шама, Іван Шумський

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

У статті основна увага звертається на дослідження історії культури Стародавнього Єгипту. Розкрито погляд на культуру Стародавнього Єгипту на основі археологічних розкопок, наукових публікацій, які дають змогу більш глибоко зрозуміти її особливість та закономірності розвитку.

Велична й незбагненна, цивілізація Стародавнього Єгипту завжди цікавила й навіть інтригувала навколишні країни, викликаючи подив, захоплення, прагнення вчитись, або, навпаки, породжуючи роздратування й ненависть, крізь які, втім, завжди проглядала звичайнісінька заздрість. На переломі IV й III тис. до н.е. Єгипет склався як централізована держава зі своєю власною системою писемності й незабаром він став центром високорозвиненої цивілізації, де процвітали філософія, література, мистецтво, наука й сформувалась неперевершена система організації суспільства та його управління. Завдяки вигідному географічному положенню й виходу до морів, у єгиптян із найдавніших часів існували контакти з народами й державами Західної Азії та Середземномор'я, які постійно розширювалися, а вплив Єгипту на їх культури збагатив усю світову цивілізацію.

Приблизно в той самий час виникає "Егейська (крито-мікенська) цивілізація, основними центрами якої були Острові Крит, а пізніше – міста півдня Балканського півострова. Середземне море не було особливою перешкодою для розвитку стосунків між ними, але їх зустрічі відбувались в опертю чергу у фінікійських торгових містах, особливо у Бібі. Звідти, користуючись попутними північними вітрами, що дмуть клітку, єгипетські торгові судна відправлялись на Крит, заходячи по дорозі до Кіпру, Родосу, Карпатосу й Косу, і потім повертались до Єгипту, долаючи віддаль біля 270 морських миль (446 км), яка відокремлювала його від Криту. Уся мандрівка займала три дні й дві ночі.

На острові Кіфера була знайдена алебастрова ваза з іменем єгипетського фараона У династії (2494 – 2345 до н. е.). УХХП ст. до н. е. пам'ятках XIVП, 4).

На початку II тис. до н. е. між Єгиптом Середнього царства й Критом Середньомінойського періоду йшла жвава торгівля. На Криті знайдено багато єгипетських предметів тієї епохи, в тому числі посуд, печатки у вигляді скарабеїв і статуетка з діориту, а в храмі неподалік від Луксора були виявлені гончарні вироби у стилі Камарес мінойського періоду та срібні вази, що свідчить про явний вплив егейської культури.

У 1567 р. до н. е. Єгипет скинув іго гіксов (азіатських племен, що панували у Єгипті в 1786–1567 рр. до н.е.) і вийшов на міжнародну арену, покінчивши з ізоляцією і, зміцнівши з допомогою декількох військово-політичних перемог. Під його тиском занепали Фінікія та Сирія, єгипетський флот панував у всьому Східному Середземномор'ї. Критові пізньомінойського періоду та Елладі мікенського періоду довелося мати справу з єгиптянами, щоб зберегти доступ до традиційних ринків Палестини й Сирії. Слід думати, мешканці Криту й Еллади уклали угоду з могутнім фараоном Тутмосом II (1479 – 1425 до н. е.). На гробниці його візира Рехміре у фіванському некрополі зображені послы Криту, що приносять дари свого острова. Напис пояснює: "Посланці з Кафтіу й островів серед моря, покійно схиливши голови перед могутністю Його Маєстату Тутмоса III".

Серед них дарів, що називались даниною, були величезні чудові кубки й подовгасті амфори, прикрашені рослинним орнаментом або різнобарвними горизонтальними служками.

До середини XV ст. до н.е. унаслідок міжусобиць почався занепад критської цивілізації. Не дивно, що в XIV ст. до н.е. згадки про Касетку зникли з єгипетських джерел, однак, вираз "народи моря" часто зустрічається у літературі аж до ХП ст. до н.е., коли набіги варварів, відомих у Єгипті як "народи моря", знищили Мікенську цивілізацію. Розгромивши хеттів, орди "народів моря" через Сирію й морем посунули на Єгипет, однак, війська Рамзеса II, його сина Мернептаха й Рамзеса III зупинили їх і врятували Єгипет.

На початку VП ст. до н.е., завдяки найманцям, що служили у єгипетській армії, а також купцям, які заснувалися у різних містах дельти Нілу, у Єгипті стала відчутна еллінська присутність. Потім тут з'явилися грецькі філософи, історики, географи, поети, що були засліплені блиском єгипетської цивілізації, грандіозністю її пам'яток, величиною релігії й багатством знань. Так, вважається, що в кінці VП ст. до н.е. астроном, філософ й математик Фалес з Мілету привіз із Єгипту сонячний календар, що поділяв рік на 365 днів, крім того, можна припустити, що на формування філософського вчення Фалеса (початком усіх речей він вважав воду, а космос він бачив живим і повним божественних сил) суттєвий вплив зробила космогонія жерців Геліополя.

Афінський архонт Солон (640 – 560 до н.е.) побував у Єгипті в той час, коли, за повідомленням Геродота, цар XVI династії Амасис II видав закони, за якими кожний єгиптянин повинен щорічно повідомляти про свої доходи і платити податки правителю провінції. Будь-яка людина, викрита у шахрайстві, каралась смертною карою. Солон впровадив аналогічний порядок в Афінах. Також Солон займався філософськими бесідами з "найвченішими жерцями Єгипту" і від них довідався про Атлантиду. Натомість Діодор Сицилійський пише, що єгипетським законодавством багато в чому керувались спартанський цар Лікурґ і філософ Платон.

Той самий Геродот свідчить, то саме єгиптяни "першими обґрунтували вчення про те, то душа людини безсмертна і, то коли тіло руйнується, душа входить до якоїсь іншої істоти, яка щоразу народжується, і коли вона по черзі обійде коло всіх земних, морських і пернатих тварин, то знову входить у тіло людини, що народжується, і це відбувається за три тисячі років". На думку "батька історії", саме ці погляди надихнули орфіків й піфагорійців (бо ж Орфей та Піфагор теж були у науці в єгипетських жерців), чії концепції, по суті, стали основою для розвитку давньогрецької філософії. Також Плутарх пише, що Платон "ревно намагався розробити до кінця і прикрасити оповідь про Атлантиду, ніби ґрунт чудового поля, занедбаного, але належачого йому за правом спорідненості". Дійсно, у діалозі "Тімей" Платон вкладає в уста єгипетського жерця одну з основних своїх ідей про те, що "науки людські" слід виводити з "наук божественних".

Єгипетський вплив, очевидний і у ранньому грецькому мистецтві. Особливо характерні статуї юнаків – куриси – це високі і стрункі фігури з висуненою вперед лівою ногою, їх руки щільно притиснені до торсу, а пальці, стиснуті в кулаки. Вони не тільки повторюють класичну позу єгипетських статуй, але й підпорядковуються правилам єгипетського мистецтва, особливо "законові пропорцій", що його єгипетські скульптори дотримувались протягом двох тисяч років. У відповідності з цим законом людська фігура поділялась спочатку на 18 однакових квадратів, а, із приходом до влади XXVI Сатської династії (664 – 525) до н.е.), коли була модифікована, одиниця довжини – лікоть, – на 21. Діодор Сицилійський повідомляє, що у VI ст. до н.е. двоє грецьких скульпторів Телеклет і Феодорус, працюючи над статуєю Аполлона, розбивали – 8 – фігуру на 21 і 1/4 квадрата, як і вимагала традиція.

Таке шанобливе ставлення еллінів до єгипетської культури сприяло, очевидно, тому, то Александр Македонський, завоювавши Єгипет (332 до н.е.), прийняв титул фараона, а його наступники. Птолемеї, зробивши Єгипет частиною елліністичного світу, здійснювали політику зближення єгипетської та еллінської культур. Згідно нього, із наказу царя Птолемея I Сотера (305–283 до н.е.) за сприяння єгипетського жерця Манефона й афінянина жрецького роду Тимофія був упроваджений культ Серапіса – бога, що поєднував риси й функції деяких єгипетських та грецьких богів. Також міф про Озириса та Ізиду мав для еллінів велику привабливість, оскільки обіляв їм спасіння й вічне життя, чого не було у традиційній грецькій релігії. Натомість Ізида у греків шанувалась як богиня долі й магії, оскільки їй удалося звільнитись від влади інших богів й набути, за допо-

могою чаклунства, виняткового впливу у божественному світі. Елліністичний письменник Діодор Сицилійський (90 – 21 до н. е.) у своєму творі "Історична бібліотека" виклав міфологію єгиптян, відобразивши ним інтерес греків до "мудрості старожитніх". Нарешті, Страбон (64 до н.е. – 23 н.е.) у "географії" описав деякі визначні архітектурні споруди Єгипту, причому так точно, що ці описи дозволили єгиптологам XIX – XX ст. ідентифікувати низку невідомих європейській науці пам'яток.

Інакшим було розуміння з боку стародавніх, римлян. Державний діяч і письменник Марк Порцій Катон Старший (234 – 149 до н. е.) засуджував захоплення деяких римлян східними кльцтами (у тому числі і єгипетськими) і у своєму трактаті "Про землеробство" суворо заборонив управителеві маєтку вступати в розмови з різного роду ворожбитами й астрологами. Такі погляди відображали консерватизм ранньої римської культури, внаслідок якого прихильники екзотичних культів час від часу переслідувались й навіть виганялись з Риму й Італії. Найбільш яскраве вираження такі погляди знайшли у поезії Децима Юнія Ювенала (60 – 127). У сатирі XV читаємо, що в "дурному Єгипті" шанують потвор: крокодилів, ібісів, "брудних мавп", кішок, собак й навіть цибулю, але ніхто не вірить у "прекрасну Діану".

Ситуація, правда, змінюється у період найбільшого культурного піднесення римської культури – часи правління Антонінів й сам Ювенал свідчить про небувалу популярність єгипетської релігії у римському суспільстві. Прагнучи за елліністичним взірцем до об'єднання народів імперії, Антоніни сприяють утворенню єдиної римсько-елліністичної культури, іноді проявляючи інтерес і до культурних надбань інших народів. Так, Адріан (117 -138), відвідавши Єгипет, побував не тільки у Александрії, але й у "руїнах стобрамних Фів", як писав про не місто Ювенал, де наказав відреставрувати "колоси Мемнона" – дві величезні статуї фараона Аменхотепа ПІ. Натомість елліністично-римський історіограф Плутарх із Херонеї (46 – 127) включає до своєї морально-дидактичної праці "Моралії" трактат "Про Озириса та Ізиду", ніби вбачаючи у найголовнішому єгипетському культі хвалигідний взірець релігії для скептично налаштованих греків і римлян.

Ще далі йде римський письменник Луцій Апулей з Мадаври (II ст.) у якого герой роману "Метаморфози" дістає можливість скинути "огидну віслючу шкіру" (до якої він потрапив із власної нерозсудливості) тільки у тому випадку, якщо "весь залишок свого життя аж до останнього подиху" присвятить єгипетській богині Ізиді. Апулей розуміє Ізиду як "родительку речей природних, господиню всіх елементів, предвічне дочасове породження, верховну серед божеств, володарку душ померлих, першу серед небожителів, єдиний образ всіх богів і богинь, порухові якої підвладні склепіння блакитне неба, моря цілющий повів, оплакане мовчання пекла".

У римсько-елліністичному світі одержало поширення пізньоєгипетське мистецтво, потрапивши туди разом із єгипетськими кльцтами. Поруч з виробами власне єгипетського походження були популярні твори у єгипетському стилі, які або призначались для релігійних обрядів змішаних культів, або виражали ідею величі імператорської влади, або просто служили для прикраси помешкань й садів. Серед них слід відмітити так звану Mensa Isiaca, форма якої нагадує столітник (італійського mensa), а іконографія зв'язана з культом Ізиди. Виконаний з бронзи і срібла, цей виріб прикрашений зображеннями богів Єгипту та їх, символів, а також ієрогліфами. Друга знаменита пам'ятка цього роду – давньоримська статуя II ст., яка зображала у вигляді бога Озириса фаворита імператора Адріана Антіноя, який утопився і Нілі й був обоженний з наказу володаря.

Досить цікавою є оцінка єгипетської культури у давньоєврейській літературі. Єгипет – не країна, що прихистила євреїв під час великого голоду, а тому Біблія говорить: "Як сад Господній, так земля Єгипетська" (Бут., ХШ, 10); Єгипет також "є найкращим місцем цієї землі" (Бут., XLVІІ, ІІ). Разом із тим, пророки суворо засуджують "ідолашанувальництво" єгиптян і віщують країні усілякі біди. Ісайя пророкує, що "серце Єгипту розтане посеред лиття Божого", а єгиптяни "будуть точити війну кожен із братом своїм...і кожен із ближнім своїм". Єгипет "на душі поникне у своєму нутрі" і Господь "зруйнує раду його, й будуть питати вони бовванів своїх й чародіїв, й заклиначів мертвих й ворожбитів". Лютий цар буде панувати в Єгипті і тоді "зникне з Нілу вода, засмердяться й висохнуть канали, рогіз й очерет пов'януть, засохнуть поля біля річки, заплачуть рибалки, ткачі, й ті, що

утримують садки для живої риби стратять надію", і скаже тоді народ, пише Ісайя, "всі, працюючи за плату", цю вельможі Єгипту безумні й "нерозумною стала рада мудрих фараонових радників", а самого фараона не порятує те, що він "син мудреців й син дарів мудрих". Далі Ісайя стверджує, що не "князі Мемфіські" увели Єгипет в одур "у всіх справах його, подібно тому, як п'яний бродить по блювотині своїй", внаслідок чого "не буде в Єгипті такого діла, яке б звершити зуміли голова й хвіст, пальмова галузка чи очеретина". І стане тоді Єгипет "немов ті жінки, і тремтітиме, і буде лякатись помаху руки Господа Саваофа". Ось тоді прийде Ізраїль до Єгипту і п'ять міст у землі єгипетській будуть говорити по-ханаанськи, а "серед краю Єгипетського буде жертівник Господу, і стовп при границі його Господові" (XIX, 1 – 25).

Ще більш суворі біди Єгиптові віщує від імені Господа пророк Єзекііль: "Ось Я на тебе, фараоне, царю єгипетський, крокодиле великий, що лежиш серед, рік своїх і кажеш: "моя ріка, це я створив її для себе", але Я владу так до щелеп твоїх, і до луски твоєї приліплю риб із рік твоїх, і витягну тебе з рік твоїх з усією рибою... і кину тебе посеред пустині... ти впадеш на відкрите поле... і не підберуть тебе; віддам для земної звірини та для птаства небесного на їжу тебе". Після нього Єгипет стане пустинею та руїною, "не перейде по ньому нога людська, а міста й села будуть спустошені сорок років" (XXIX, 1 – 12). Рукою Навуходоносора Господь "зробить кінець єгипетському многолюдству" по-вирублює божків і бовванів з Мемфісу, "і не буде вже князів у єгипетському краї" XXX, 13).

Такою, власне, бачили єгипетську цивілізацію молодші її сучасники. З одного боку, як зазначає єгиптолог Е. А. Волліс Бадж, для суджень деяких із них характерна "недоумкуватість" і нерозуміння елементарних речей: зовнішній бік вірувань єгиптян вони беруть за внутрішню сутність цієї релігії і, "збиті з пантелику", дурнувато сміються, показуючи вузькість свого інтелектуального горизонту. З іншого боку, ті, що прагнули ближче познайомитись з єгипетською культурою й долали негативне враження від першого контакту, відразу розуміли її незглибимість й навіть намагались (із різним успіхом) "вчитись" у єгипетських "філософів" і "магів". Слова Платона свідчать, що єгипетську міфологію можна інтерпретувати з точки зору найвитонченішого ідеалізму. Другою важливою рисою єгипетської культури є помічена ще Катонем Старшим її надзвичайна привабливість: якою імператора Адріана захоплювали руїни "стобрамних Фів", то для Плутарха й Апулея справжнім одкровенням став культ богині Ізиди – берегині, що дарує своїм вірним спокій душі і надію на спасіння.

(Продовження у наступному номері)

Ivan Zuljak, Michael Revutsky, Alexander Shama, Ivan Shumsky

RESEARCH OF A HISTORY OF CULTURE OF ANCIENT EGYPT

In clauses the basic attention addresses on research of a history of culture of Ancient Egypt. The sight on culture of Ancient Egypt is opened on the basis of archeological excavations, scientific publications which enable more to understand its features and law of development.

УДК 94(4)"192/199"

Павло Коріненко

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ КРАЇН ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ (1918-1945 РР.)

Цей посібник є спробою опублікувати курс лекцій, який читається для студентів історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університе-

ту ім. В. Гнатюка протягом останніх років. У ньому висвітлюються найважливіші події новітньої історії країн Європи і Америки (1918-1945 рр.). Головну увагу приділено розкриттю геополітичних змін у світі внаслідок Першої світової війни; політичним рухам і міжнародним відносинам у міжвоєнний період. Окремі теми присвячені аналізу економічного і соціально-політичного становища країн Європи та Америки, зовнішньополітичної діяльності їх урядів. В темі "Друга світова війна" розкриваються її причини, характер та наслідки для народів Європи та Америки.

Посібник підготовлений з врахуванням поглядів і концепцій відомих сучасних вітчизняних та зарубіжних істориків. Ним можуть користуватися студенти історичних факультетів університетів, вчителі середніх шкіл, усі, хто цікавиться проблемами історії ХХ століття.

Курс "Новітня історія країн Європи та Америки" завершує вивчення студентами комплексу дисциплін зі всесвітньої історії. Подією, яка розмежовує епохи нової та новітньої історії, є закінчення Першої світової війни, що стало відправною точкою процесу докорінного оновлення світу, країн Європи та Америки зокрема. Основним змістом епохи новітньої історії є прискорений, хоча й не позбавлений суперечностей, економічний прогрес передових країн світу, суспільно-політична нестабільність у багатьох із них, виникнення тоталітаризму в Європі, активізація лівих і правих політичних рухів і їх блоків, підготовка і розв'язання Другої світової війни – найбільшої трагедії людства.

За цим стислим переліком сутнісних явищ в історії країн Європи та Америки знаходиться безмежна кількість історичних фактів, подій, значна частина яких оцінюється істориками неоднозначно.

Епоху новітньої історії можна поділити на два періоди. Перший період охоплює час з 1918 до 1945 рр. Другий період розпочинається в 1945 р. і продовжується до наших днів. У пропонованому посібнику розглядається історія першого періоду, з 1918 до 1945 рр., до перемоги держав антигітлерівської коаліції над Німеччиною та її союзниками в Європі. Усвідомлюючи масштабність історичних подій, що відбувалися на двох континентах, особливості їх виникнення, розвитку і завершення вважаємо за доцільне умовно поділити лекційний курс на три блоки.

У першому блоці дається загальна характеристика геополітичних змін в Європі, політичних рухів, аналізуються причини, характер і наслідки міждержавних відносин між двома світовими війнами. Зрозуміло, що в названих процесях, окрім загальних рис, були й особливості. У посібнику це висвітлюється в тісному взаємозв'язку з розвитком аналогічних процесів на європейському й американському континентах.

Аналіз міжнародних відносин і суспільно-політичних рухів зроблено саме в цій частині посібника. Адже вони найбезпосереднішим чином впливали на політичне і соціально-економічне становище в кожній окремо взятій країні і на континентах в тому числі.

В основу другої частини посібника покладено країнознавчий принцип висвітлення історії народів двох континентів. Причому за рамками названого курсу полишено історію слов'янських країн, оскільки вона вивчається в окремих курсах. Робота над структуруванням посібника на цьому не завершилася. У другій частині посібника основна увага зосереджена на поглибленому аналізі історії тих країн і народів Європи та Америки, які були причетні до її творення і відігравали визначальну роль у появі історичних подій і їх суттєвому впливі на політичне і соціально-економічне становище сусідніх народів. До таких країн ми відносимо Великобританію, Францію, Італію, Іспанію, СРСР у Європі та США і окремі країни Латинської Америки – на американському континенті. Разом з тим, історія країн Північної, Східної і Південно-Східної Європи розглядається в окремих лекціях. Вважаємо за доцільне відступити від прийнятої в навчальній літературі послідовності викладання історії країн Європи та Америки. Перш за все, беремо для розгляду історію країн Європи, а потім – Америки.

Третя частина посібника присвячена аналізу однієї проблеми – Другій світовій війні. Виділяємо такі вузлові питання: причини та характер Другої світової війни; окупація Німеччиною Польщі і вступ у війну СРСР; окупація Німеччиною країн Західної Європи; по-

чаток війни Німеччини проти СРСР та бойові дії на його території в 1941-1943 рр.; криза гітлерівського блоку і кроки по зміцненню антигітлерівської коаліції в 1943 р.; завершення звільнення території СРСР в 1944 р.; відкриття Другого фронту і звільнення народів Західної Європи від німецьких окупантів; розгром і безумовна капітуляція Німеччини та підсумки Другої світової війни.

За насиченістю і вагомістю історичних явищ, подій і фактів період, який ми маємо розглядати, не має аналогів у багатовіковій історії народів Європи та Америки. Основними із них були дві світові війни, революції в багатьох країнах Європи (в Росії їх було дві), всеосяжна економічна криза, заснування перших міжнародних організацій (Ліга націй та ООН) і їх спроби налагодити дійсно міжнародну співпрацю у вирішенні глобальних проблем людства. Це був час активної політичної боротьби, яка мала тенденції до жорсткого військового протистояння як в рамках держав капіталістичної системи, так і між ними і СРСР. Зіткнення класових інтересів у міжнародному масштабі в ті роки досягло своєї вершини. Вони реалізовувались державними інститутами, політичними партіями, окремими історичними особами, в тому числі А. Гітлером, Й. Сталіним, Ф. Рузвельтом, У. Черчиллем, Ф. Франко та іншими. Це були десятиріччя утвердження тоталітаризму в помислах і діях на державному рівні. Найбільш повною мірою це явище проявилось у Німеччині, Італії, Іспанії і СРСР.

Період з 1918 до 1945 рр. був таким, коли мільйони людей з Європи та Америки тривалий час проживали на чужих територіях, що було наслідком захоплення військовою силою значних територій багатьох держав, встановлення і підтримування там окупаційних режимів. Можемо констатувати, що 1918-1945 рр. – це мартиролог людства. Чисельність людських втрат ще й досі не встановлена. Існує думка, що ця цифра сягає 100 мільйонів чоловік.

Спираючись на сучасні досягнення історичної науки, маємо виявити першопричини історичної драми ХХ сторіччя, місце і роль у ній окремих історичних осіб, значимих для тих десятиріч ідеологій. Зауважимо, що не дивлячись на те, що з тих пір пройшло уже понад півсотні років, до цього часу існують різні політичні оцінки багатьох подій і явищ того часу. Можна без ризику на помилку стверджувати, що і сучасні оцінки багатьох подій новітньої історії країн Європи та Америки не є кінцевими. Введення в науковий обіг нових документів і співставлення їх з уже відомими буде спонукати дослідників до внесення коректив у здавалось би уже сталі уяви про недалеке минуле народів Європи та Америки.

Не дивлячись на складні політичні, військові умови економічний, науково-технічний прогрес, поступ у вирішенні багатьох соціальних проблем в країнах Європи та Америки дійсно мав місце. Окремі історики, політологи схильні пояснювати це тим, що поштовхом виступала війна, особливо Друга світова. Якщо це дійсно мало певний вплив, то виникає питання: якою ціною ті економічні і науково-технічні здобутки були досягнуті?

ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ, ПРИНЦИПИ І ФУНКЦІЇ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Предметом новітньої історії країн Європи та Америки є вивчення закономірностей економічного, соціального та політичного розвитку країн Європи та Америки, особливостей діяльності політичних партій, рухів, громадських об'єднань та державних структур, ролі осіб в історичному процесі новітньої доби.

При викладанні курсу Новітньої історії країн Європи та Америки використовуються ті ж методи, що і при вивченні інших дисциплін історичного циклу, а саме: хронологічний, порівняльного і синхронного аналізу сутнісних історичних явищ. У сукупності названі методи дозволяють розглядати окремі стадії розвитку країн Європи та Америки як органічні моменти єдиного історичного процесу.

Вивчаючи даний складний історичний період, ми будемо спиратися на певні принципи, які існують в історичній науці. До них ми відносимо, перш за все, принцип об'єктивності, тобто вивчення визначальних історичних процесів, опора на факти, а не на схему, розгляд позитивних і негативних явищ в їх взаємозв'язку.

Універсальним є принцип історизму. Він передбачає вивчення історичного явища, простеження етапів його розвитку, зв'язок з іншими історичними процесами того часу.

Принцип соціального (класового) підходу дає можливість співставити класові і загальнолюдські інтереси в історичному розвитку. Цей принцип набуває особливого значення при оцінці програм політичних партій, їх діяльності та ролі в розвитку суспільства по тому чи іншому шляху. Наше завдання полягає в тому, щоб ми аналізували політичну діяльність партій, громадських об'єднань, а не судили їх за помилки у вирішенні тієї чи іншої проблеми.

До функцій курсу ми відносимо такі, як

1) пізнавальна (інтелектуально-розвиваюча): Для студента, майбутнього вчителя історії в школі вона набирає чи не найважливішого значення;

2) практично-політична. Вона дозволяє розглядати історичний процес в єдності минулого, сьогодення і майбутнього. Саме тут знаходяться корені інтересу людини до історії, тобто до того, що було, що є і що буде;

3) світоглядна функція. Вона формує погляд на світ, суспільство, закони його розвитку, дає можливість виховання у студентів патріотизму, розуміння ними таких категорій як честь, обов'язок перед суспільством, людське щастя і добро, пізнання моральних цінностей людства.

ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ

Періодизація курсу Новітньої історії. До недавнього часу радянська історична наука розпочинала дослідження періоду новітньої історії з Жовтневої революції 1917 року в Росії, яка оцінювалась як головна подія XX сторіччя. Звідси оцінка головного змісту новітньої історії лежала у площині кризи капіталізму й утвердження соціалізму. Боротьба між ними у формі конфронтації визначалася як цілком правомірний стан.

Однак економічний прогрес капіталістичних країн як в 30-і роки, так і в останні десятиріччя зробив такі доводи не переконливими і вони поступово уступили місце тій точці зору, яка стверджує, що основною подією, яка розмежовує дві епохи, два сторіччя була все-таки Перша світова війна. В ході Першої світової війни в ряді країн Європи та Америки відбулися революції, які дійсно були доленосними для тих народів. Оскільки ж світ і в той час був взаємопов'язаний, то, звичайно, що вплив революцій на сусідні народи мав місце. Жовтнева революція в Росії була найрішучою спробою змінити політичні і соціальні відносини в суспільстві. Під її впливом вже тоді і ще більш активно на сучасному етапі відбувається процес своєрідної "соціалізації" капіталізму.

Перший період епохи новітньої історії, який охоплює час з 1918-1945 рр. можна умовно поділити на ряд етапів.

Перший етап – 1918-1921 рр. Це час закінчення Першої світової війни, революції в Німеччині, Угорщині, Австрії, Словаччині, Росії, Україні, утворення незалежних держав у Центральній Європі, становлення біполярного світу.

Другий етап – 1921 – 1 вересня 1939 року. Це міжвоєнний період в історії Європи та Америки. Це роки відбудови економічного потенціалу країн (1920-1924 рр.), стабілізації політичного і економічного життя (1924 - 1928 рр.), світової економічної кризи (1929-1933 рр.). То був час руйнування виробничих сил, збіднення мільйонів людей у країнах Європи та Америки. У 1933-1939 рр. найбільш агресивні кола країн Європи та Америки розпочали підготовку до Другої світової війни.

Третій етап – 1 вересня 1939 р. – 9 травня 1945 р. Це роки Другої світової війни в Європі і Великої Вітчизняної війни для народів СРСР, це час небачених до того величезних бойових дій, людських і матеріальних втрат двох військових коаліцій.

КРАЇНИ ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Геополітичні зміни у світі: причини, характер і наслідки.

Головною причиною геополітичних змін у світі стала Перша світова війна, яка тривала з 1 серпня 1914 року до 11 листопада 1918 року. У ній брали участь 33 країни світу з населенням понад 1 млрд. чоловік. Австро-сербський конфлікт у липні 1914 року послужив лише приводом до початку війни між великими країнами Європи.

Німецький Генеральний штаб доручив генералу А. фон Шліффену завчасно розробити план ведення війни Німеччиною на два фронти: Східному і Західному. Війна мала бути (згідно плану) швидкоплинною, максимум 5-6 місяців. Так само думали в генеральних штабах інших країн.

Військові сили обох сторін: армія країн Антанти – 6,179 тис. чол., армія країн Троїстого союзу – 3,568 тис. чол., гармати країн Антанти – 13 тис. одиниць, приблизно стільки ж було і в країн Троїстого союзу.

Вперше в історії людства до участі у війні було залучено таку величезну кількість людей і найсучаснішої техніки. Однак характер бойових операцій, тим більше їх наслідки виявилися неадекватними людському і матеріальному потенціалу воюючих сторін.

Бойові дії у 1914 р.

Західний фронт: Німеччина захопила Бельгію, потерпіли поразку французькі війська на франко-бельгійському кордоні. Битва на р. Марні (5-12 вересня 1914 р.), англо-французькі війська не змогли перемогти німецьку армію;

Східний фронт: наступ російських військ у Галичині і поразка їх від німецьких військ у Східній Пруссії. Війна в Західній Європі затягується, набирає позиційного характеру, до війни залучаються нові країни: Японія – на боці Антанти, Туреччина – на боці Німеччини;

Австро-сербський фронт: перемінний успіх обох сторін. Сербби все-таки витіснили австрійців зі своєї території;

Кавказький фронт: успіх російської армії в битвах проти турецької армії;

Бойові дії на морі: перевага флотів Антанти. Англійський флот потопив німецьку ескадру біля Фолклендських островів. Німецький флот має перевагу в підводних човнах.

Підсумки бойових дій 1914 року: перевага на боці країн Антанти. Війна набирала затяжного характеру. Німеччина визнає Східний фронт як головний.

Бойові дії у 1915 році.

Східний фронт. Німеччина ставить за мету змусити Росію вийти з війни і здобуває нові перемоги в Галичині, Буковині. Росія втратила 850 тис. вбитих і поранених, 900 тис. полонених, але не капітулювала перед Німеччиною. На Східному фронті війна також набирає позиційного характеру. До участі у війні залучаються нові європейські країни: Італія вступає у війну на боці країн Антанти, Болгарія – на боці країн Троїстого союзу.

Бойові дії у 1916 році.

Верденська битва і Брусиловський прорив у Галичині стали основними бойовими діями 1916 року. Створилась патова ситуація. Втрати з обох сторін величезні. Під Верденом загинуло майже 1 млн. німецьких і французьких солдатів й офіцерів. На р. Соммі втрати з обох сторін перевищували 1,300 тис. чол. Брусиловський прорив у Галичині був єдиним бойовим успіхом компанії 1916 року.

За таких обставин внутрішнє становище у воюючих країнах різко погіршилось. Спільними для них була господарська розруха, посилення монополізації, введення розверстки сільгосппродуктів, заборона страйків, введення примусових позичок у населення. Все це в кожній окремо взятій країні видавалося як необхідне задля перемоги над противником. Окрім того, уряди деяких країн припустилися до специфічних дій.

У Німеччині була введена мілітаризація праці. Загострилося політичне протистояння в рядах німецької соціал-демократії: Ф. Шейдеман - Ф. Еберт - К. Лібкнехт - Р. Люксембург.

В Австро-Угорщині посилювались національні протиріччя. Контроль німецьких монополій за економікою країни став всеосяжним.

В Англії встановився громадянський мир. Майже 900 тис.чол., було мобілізовано на фронт, шовіністичні настрої в суспільстві значно зросли, колонії на заклик Лондона підтримали Великобританію у війні.

У Франції виробництво вугілля скоротилося на 75%, чавуну – на 84%, сталі – на 63%, посівні площі скоротилися на 40%. 60% чоловіків було мобілізовано в армію. В пропаганді панувало гасло "священної війни нації."

Росії мала місце не хватка зброї (приблизно 400 тис. гвинтівок). Наслідком участі Росії у війні була економічна і продовольча криза, збільшення тривалості робочого дня, наростання страйкової боротьби, розклад монархії (Распутін).

У США відбулося промислове піднесення. Виплавка сталі зросла на 80%, значна частина золотих запасів європейських країн перейшла до американських банків. Крупні монополії США виступали за участь у війні. У той же час загострилися американо-німецькі відносини через те, що Німеччина топила американські кораблі. У пропаганді була розгорнута кампанія за підготовку країни до оборони.

У колоніальних країнах була введена примусова праця, вони збільшили поставку сировини у Францію і Великобританію, солдати колоній служили в арміях метрополій. Наприклад, Єгипет дав до англійської армії 1,5 млн. чол. на війну (з 10 млн. населення країн).

1917 рік – третій рік війни.

Основні події цього року війни в Європі були не військові, а політичні. Вони розгорнулися в Росії. Упродовж одного року в умовах війни в Росії відбулося дві революції: Лютнева і Жовтнева.

Причини Лютневої революції: поразка військ на Західному фронті упродовж 1914-1916 рр., економічна криза і зростання на цій основі страйкової боротьби робітників і селян, зростання революційних настроїв в армії, послаблення самодержавства. Головним політичним питанням у революції було питання про мир.

Головні події Лютневої революції в Росії.

23 лютого 1917 року – перший день революції. На Путилівському заводі розпочався страйк, в якому взяли участь 90 тис. робітників. У місті Петрограді відчувалась нестача хліба. 25 лютого політичний страйк в Петрограді став загальним, почалися масові демонстрації. Цар Микола II дав розпорядження стріляти у демонстрантів. 27 лютого на сторону революції перейшов Волинський полк (70 тис. солдатів), відбулося визволення з тюрем політичних в'язнів, утворилась Петроградська рада переважно із числа буржуазних партій. 28 лютого вона видає Наказ №1 "Про демократизацію армії", згідно якого утворюються виборні солдатські комітети. 2 березня 1917 р. цар Микола II зрікся престолу. Монархія в Росії перестала існувати. Утворюється Тимчасовий революційний уряд (голова – князь Львов). Головні міністерські посади зайняли представники партії кадетів і октябристів. Тимчасовий уряд дав санкцію на арешт колишнього царя та його сім'ї і підтвердив вірність Антанті у продовженні війни з боку Росії.

Губернатори були замінені комісарами Тимчасового уряду, утворена народна міліція, вводився 8-годинний робочий день. Головнокомандувачем армії був призначений князь Алексєєв (О. Брусилов – з травня 1917 р.). Земельне питання обіцяли вирішити на Установчих зборах. У національному питанні все залишалося без змін – збереження єдиної і неподільної Росії, що стало першопричиною конфліктів з Українською Центральною радою і Фінляндією.

І все-таки Росія ставала демократичною республікою. Однак влада Тимчасового уряду не була одноосібною. Паралельною владою були ради робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Невдоволення населення політикою Тимчасового уряду щодо участі Росії у війні наростало. Такою ж мірою зростав авторитет РКП(більшовиків), які вели політичну роботу в масах навколо гасел: Миру! Хліба! Землі! У політичній боротьбі більшовики беруть курс на переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну.

4 липня 1917 р. Соціалістичні партії Петрограда організували масову демонстрацію протесту проти війни і Тимчасового уряду. Демонстрація, в якій взяли участь робітники і солдати Петроградського гарнізону, була розстріляна. Це був кінець двовладдя в Росії.

Лютнева революція в Росії найбезпосереднішим чином вплинула на активізацію антивоєнного руху в Європі. На Східному фронті почалося братання між солдатами російської і німецької армії. У Франції демонстранти висували вимоги відправити на фронт тих міністрів, які виступали за продовження війни. Монархічні режими в Європі явно ослабли.

На хвилі зростаючих антивоєнних настроїв з боку широких верств населення 25 жовтня 1917 р. в Росії відбулася нова революція під керівництвом партії більшовиків. Їх мета полягала в тому, щоб забрати політичну й економічну владу у капіталістів і поміщиків, встановити диктатуру пролетаріату, збудувати соціалістичне суспільство в Росії. вико-

навцем цих надскладних завдань мав стати робітничий клас у союзі з селянством. Політичне керівництво цими процесами більшовики залишали за собою. Зауважимо, що реалізація цих завдань привела до глибинних геополітичних змін не тільки в Росії, а й в усьому світі.

З того часу пройшло майже сторіччя. Проте і сьогодні Жовтнева революція, ставлення до неї не є однозначним не тільки в країнах СНД, але й далеко за його межами. Одні (прибічники капіталістичного шляху розвитку суспільства) стверджують: у дореволюційній Росії був достатній рівень життя усіх верств населення, високо розвинуте сільське господарство (на підтвердженні цієї думки наводяться статистичні дані про експорт Росією зерна за кордон) і майже сучасна промисловість. Звідси їх твердження: Жовтнева революція в Росії була помилкою, і вона сталася тільки завдяки екстремістським діям більшовиків.

А як у такому разі бути з отим "раєм", про який писав Т.Г. Шевченко, де з каліки останню свитину знімають, а бідну вдовицю за подушне розпинають, де тюрем не перелічити, де від молдованина до фінна на усіх мовах все мовчить. До яких досвітніх вогнів закликала Леся Українка, яку скелю прагнув розбити Франковий Каменярь? Чому і від чого ревли воли Панаса Мирного, проти кого і з яких причин бунтували герої повістей М. Коцюбинського, де знайшла своїх героїв в повісті "Земля" Ольга Кобилянська. Невже в українській класичній літературі життя народу зображено в довільній формі? Ні, славетні творці української літератури не поривали з життям свого народу і його доля – це їх переживання, які вони виклали у своїх творах.

Інші (прибічники соціалістичного шляху розвитку суспільства) стверджують: тільки більшовики, соціалістична революція могли врятувати і врятували країну від поневолення іноземним капіталом, а народ – від вимирання і здичавілості. А як у такому разі бути з оцінкою історичного шляху розвитку сусідніх народів, де не було соціалістичних революцій, а рівень їх економічного розвитку є вищим від нашого? Мабуть не варто ідеалізувати те чи інше історичне явище, навіть таке як Жовтнева революція, бо, як показує історичний досвід, саме по собі явище, яким би значимим воно не було, могло створити лише передумови для дійсно серйозних перемін у житті народу.

Разом з тим, слід зауважити, що соціалістичні партії Росії під час виборів до Установчих зборів в 54 округах із 79 набрали 3/4 голосів виборців (есери – 2,9 млн. голосів, більшовики – 9млн., меншовики – 1,7 мл). Таке полівіння широких верств населення після Лютневої революції, можливо, пояснюється тим, що Тимчасовий уряд практично не виконав ні однієї з вимог народу: не дав йому ні миру, ні землі, ні хліба. Якщо до цього додати припинення роботи на багатьох підприємствах, інфляцію паперових грошей, незахищеність людей перед злочинцями, зростання розшарування між багатими і бідними, то ідея рішучих дій, необхідності політичних та економічних перемін оволоділа значною кількістю населення. Більшовики це зрозуміли, вловили настрої людей і, спираючись на ради, їх структури, очолили процеси радикальних дій.

Вибір моменту збройного повстання, його місця – це уже питання тактики. Однак те, з якою легкістю (13 чоловік загинуло з обох сторін) більшовики здобули перемогу над Тимчасовим урядом, який мав багатомільйонну армію, свідчить, що ЦК РКП(б) володів повною і вірною інформацією про поточний політичний момент у країні.

Прихід до влади нових політичних сил у тій чи іншій країні – це справа внутрішня. Однак у даному випадку це не так. справа в тому, що до влади в Росії прийшли такі політичні сили, які ставили за мету докорінно змінити соціально-економічні відносини в середині країни, а також відносини з зовнішнім світом. І цих своїх намірів не приховували.

З огляду на це в керівних колах багатьох країн, і перш за все, європейських, революція в Росії викликала занепокоєння, поставила перед ними багато запитань, у т. ч. – про долю їхніх капіталів у Росії; про дотримання новою владою міжнародних угод щодо участі у війні; про дотримання прав людини і т. д.

Більшовики, здійснивши революцію політичну, мали намір здійснити революцію і в міжнародних відносинах. Першим кроком у цьому напрямку мав стати Декрет про мир (прийнятий на II з'їзді Рад 26 жовтня 1917 р.). Продовжувати війну за поділ світу, – говорилося в Декреті, – уряд радянської Росії вважає злочином проти людства. Виходячи з

цього, уряд пропонував усім воюючим народам та їх урядам негайно розпочати переговори про укладення справедливого і демократичного миру без анексій і контрибуцій. Декрет передбачав публікацію таємних договорів, що були підписані царським і Тимчасовим урядами до 25 жовтня 1917 р., і відмову від них. Це був повний розрив уряду радянської Росії з зовнішньою політикою попередніх урядів.

Згідно з Декларацією прав народів Росії, в основу якої були покладені принципи рівності, суверенітету і самовизначення, державну незалежність одержала Фінляндія (31 грудня 1917 р.) і Польща (29 серпня 1918 р.). Ці кроки з боку радянської Росії були з задоволенням зустрінуті у Фінляндії і Польщі і закладали основи добросусідських відносин.

Публікація таємних договорів (в січні – лютому 1918 р. було опубліковано 100 договорів), у тому числі договір Росії і Англії про розподіл сфер інтересів в Ірані Афганістані, Тибеті; угода Англії, Франції і Росії про розподіл Туреччини (1916 р.) клали початок добросусідських відносин з народами Азії.

Країни – учасниці Антанти не визнавали нової влади в Росії, вважали її незаконною і не вступали з нею ні в які переговори, в тому числі і з пропозиції Росії про мирні переговори, продовжували вважати Тимчасовий уряд єдиним представником інтересів Росії. Країни Троїстого союзу також негативно ставилися до політичних змін у Росії. Однак, виходячи з таємних намірів, а саме: послабити свого суперника у війні, спробували вступити в сепаратні переговори з урядом радянської Росії. 27 грудня 1917 р. Німеччина повідомила Росію про згоду розпочати переговори, припинивши на час переговорів бойові дії. І тут для радянської влади слід було вирішити ряд складних проблем: як сумістити пропагандистський характер заклику до справедливого і демократичного миру з політичним курсом на світову революцію; яким чином через Німеччину вийти на економічні і політичні відносини з країнами Заходу.

Через 6 місяців після Жовтневої революції Ленін зрозумів, що соціалістична революція в Німеччині малоімовірна. Переговори делегації радянської Росії з Німеччиною у Бресті і підписаний там мирний договір був не тільки порятунком радянської Росії, але і в певному розумінні першим відступом радянської влади від політики світової революції.

Щодо питання про долю іноземних капіталів у Росії, то воно вирішувалося новою владою не так, як було прийнято в міжнародних відносинах. Уряд прийняв рішення про експропріацію власності іноземних громадян (2,935 млн. золотих карбованців), про націоналізацію банків, про анулювання іноземних кредитів (5,695 млн. золотих карбованців), про відмову виплачувати військові кредити країнам Антанти (7,273 млн. зол. крб.) 22 квітня 1918 р. уряд радянської Росії прийняв Декрет про націоналізацію зовнішньої торгівлі.

Права людини новою владою в Росії розглядалися лише через призму інтересів робітників і селян. Усі інші верстви населення були поставлені поза рамки загальноцивілізаційних відносин, їх інтереси просто не враховувалися, їх права на майно грубо порушувалися. Чинилися різні перепони на шляху здійснення віруючими релігійних і духовних потреб. Все це ускладнювало суспільні відносини в Росії, не сприяло авторитету нової влади серед правлячих кіл світу, в Європі зокрема.

Подальші дії більшовиків як правлячої партії здійснювалися у двох напрямках: перший – перерозподіл власності на користь тих, хто нею не володів (він носив популістський характер); другий – придушення силою опору революційним перетворенням, як це мало місце в Петрограді в січні 1918 р. І все-таки слід сказати, що народ Росії у своїй більшості підтримав дії більшовиків. На наш погляд, це пояснюється тим, що значна частина населення повірила обіцянкам нової влади щодо поліпшення умов життя. Певна частина злякалася репресій з боку органів нової влади.

Тим часом державне будівництво здійснювалось в усіх напрямках. 28 жовтня 1917 р. була утворена робітничо-селянська міліція, 22 листопада 1917 р. – Всеросійська надзвичайна комісія. 15 січня 1918 р. був виданий Декрет про створення Червоної армії. До літа 1918 р. були ліквідовані вищі органи влади Тимчасового уряду. Вищим законодавчим органом став Всеросійський з'їзд рад, а між з'їздами – ВЦВК. Він призначив Раднарком (головний орган виконавчої влади до березня 1918 р. був коаліційним). До першого ВЦВК входило 62 більшовики, 29 лівих есерів і 6 меншовиків-інтернаціоналістів.

Скликання і розпуск Установчих зборів, об'єднання з'їзду робітничих і солдатських депутатів і з'їзду селянських депутатів і проголошення декрету про утворення РРФСР – ось ті віхи, які завершували процес утвердження нової політичної влади в Росії.

Радикалізм органів радянської влади у процесі здійснення економічних і політичних перетворень утискав інтереси не тільки навколишнього світу, але і великих соціальних груп населення всередині країни. Водночас ламалися відносини між виробниками продукції і власниками засобів виробництва як у промисловості, так і в сільському господарстві. Саме ця об'єктивна реальність зближувала позиції щодо радянської влади власників на засоби виробництва за кордоном і в середині країни. Вони шукали різні шляхи для повалення радянської влади – від саботажу до прямого збройного опору. Саме це привело, в кінцевому рахунку, до великих людських і матеріальних втрат, до того, що народи Росії за 3 роки громадянської війни й іноземної інтервенції у своєму розвитку були відкинуті на два десятиліття.

Внутрішніми причинами громадянської війни в Росії були: експропріація радянською владою приватної власності у мільйонів людей; відсторонення від політичного керівництва тих політичних сил, які вийшли на арену політичного життя після Лютневої революції.

Зовнішніми причинами громадянської війни були: втрата іноземними власниками своїх капіталів у Росії і побоювання щодо можливості поширення ідеї радянської влади на їх країни. Це їх спонукало до прямого втручання у громадянську війну на території Росії на боці колишніх капіталістів і поміщиків. Офіційним мотивуванням таких дій було те, що вони виконують союзницькі обов'язки перед Тимчасовим урядом.

Дещо стримуючим фактором для прямого втручання у громадянську війну на території Росії була зайнятість збройних сил Антанти на фронтах Першої світової війни. З осені 1918 р. за умов, коли Німеччина погодилась на умови перемир'я, збройні сили Антанти отримали більше можливостей для своїх дій на Сході.

Коли ж почали розробляти плани інтервенції в Росію? У жовтні 1917 р. політики на Заході вважали, що більшовики протримаються тиждень, а місяць – то забагато. У листопаді 1917 р. в Парижі відбулася нарада, на якій уже обдумували питання про можливість ліквідації радянської влади збройним шляхом. Тоді ж, в листопаді 1917 р., Румунія, відчувши хиткість становища радянської влади, захопила Бессарабію. Не змогла без підтримки радянської Росії утриматись радянська влада у країнах Прибалтики. Україна, згідно договору Центральної ради з Німеччиною, була окупована німецькими і австрійськими військами.

Весною і влітку 1918 р. антирадянські повстання охопили Поволжя, Урал, Сибір, Донську область. Колишні офіцери царської армії Денікін, Краснов, Корнілов та інші виступили організаторами збройних сил опору радянській владі. Опір Червоної армії антирадянським збройним силам зростає. Терор з обох сторін стає повсякденним явищем.

Внутрішні проблеми в Росії, особливо в питанні забезпечення населення міст хлібом, сильно загострилися. 1 травня 1918 р. була введена хлібна монополія, організовувалися продовольчі загони, які з зброєю в руках відбирали хліб у селян. Все це призвело до ще більшого загострення громадянської війни. Селяни вбили понад 4,5 тис. членів продовольчих загонів.

Політична нестабільність радянської влади, заколот лівих есерів 6 липня 1918 р., терор з їх боку і з боку органів радянської влади були відбиттям бачення різних шляхів будівництва соціалізму соціалістичними партіями Росії.

Створення Червоної армії, яка мала стати багатомільйонною, було логічним завершенням лінії на зміцнення позицій радянської влади силовими методами. Економічні методи для вирішення цієї проблеми в силу зовнішніх і внутрішніх факторів не одержали суттєвої підтримки у керівництві радянської Росії. Власне, політика воєнного комунізму, яка запроваджувалась з другої половини 1918 р., була зорієнтована на максимальну централізацію, грубе і масове втручання державних органів у роботу господарських органів. Прозрозверстка стала основою для організації перерозподілу продукції. Все це призвело до деморалізації в суспільстві, різкого зниження продуктивності праці як у промисловості, так і в сільському господарстві.

Захід уважно стежив за всіма процесами в Росії і відповідним чином реагував. 2 липня 1918 р. Верховна рада Антанти прийняла рішення про розширення збройної боротьби з метою повалення радянської влади в Росії. Уже в серпні англійські війська бомбардували Архангельськ, потім вступили в Туркестан і на Кавказ. У листопаді англо-французькі війська висадили збройний десант в Одесі, Новоросійську, Севастополі.

США на Паризькій мирній конференції висловили намір розчленувати Росію на окремі держави. Англія стала на шлях створення навколо Росії "санітарного кордону". Верховна рада Антанти заборонила контакти з Росією Мексиці, Норвегії, Швеції, Іспанії, Чилі, Аргентині, Венесуелі.

Зі свого боку радянська влада не тільки оборонялась, але й намагалась проводити політику на підтримку в країнах Європи, перш за все, світової революції. Комуністи, соціалісти в багатьох країнах світу організовували мітинги на підтримку радянської Росії. Особливі надії В. Ленін покладав на здійснення соціалістичної революції в Німеччині, в ув'язку з цим приведемо такий його вислів: "Всі помremo за те, щоб допомогти революції в Німеччині."

Особливий інтерес до подій у Росії був у найближчих її сусідів, на Заході це країни Прибалтики. Після революції в Німеччині (8-9 листопада 1918 р.) розпочалося виведення її військ з Литви, Латвії, Естонії, України, Білорусії. Тоді ж на території вищеназваних країн була встановлена радянська влада.

З 1919 р. на території Росії уже не було іноземних військ. З цього часу країни Заходу надавали антирадянським силам матеріальну і військову допомогу, продовжували блокувати політичні і дипломатичні зусилля радянської влади щодо налагодження відповідних відносин.

Армії Денікіна, Колчака, Юденича, Врангеля не раз створювали серйозну загрозу радянській владі. Однак підтримка з боку селян, особливо після зміни курсу щодо середнього селянства, зростала, і це було вирішальним фактором непереможності радянської влади. Радянська Росія одержала підтримку і з боку міжнародного пролетаріату. Протягом 1919-1920 рр. у складі Червоної армії воювали 80 тис. угорців, 40 тис. китайців, десятки тисяч німців, чехів, поляків, сербів, румун і добровольці інших національностей.

1920 рік став роком останньої спроби країн Заходу з допомогою Польщі ліквідувати радянську владу. Радянська влада здійснила першу спробу реалізувати концепцію експорту революції в Європу. Невдача поляків і радянської Росії збройним шляхом вирішити ці завдання засвідчили той факт, що слід визнавати статус-кво як об'єктивну реальність повоєнного світу. Почався процес вироблення країнами Заходу нової стратегії у відносинах з радянською Росією. Центр її переміщався в дипломатичну і політичну площину.

Підсумки й основні уроки громадянської війни в Росії

Першим підсумком громадянської війни можна вважати успіх радянської влади у збройній боротьбі з супротивниками. Досягнуто цього успіху було завдяки тому, що більшість робітників і селян підтримали радянську владу, сподівались на краще життя після війни.

Другим підсумком громадянської війни було те, що економіка за 4 роки участі Росії у світовій війні і 3 роки громадянської війни практично була зруйнована. Найбільші страждання випали від цього на долю робітників. Усі спроби інтенсифікувати виробництво продукції шляхом організації соціалістичного змагання, через примусову працю в трудових арміях позитивного результату не дали.

Третій підсумок полягає в тому, що здійснити революцію легше, ніж налагодити управління всіма сферами життя країни. Відсутність досвіду, кадрів, складні політичні і воєнні умови – все це ускладнювало процеси управління державою і сприяло зародженню адміністративно-командної системи. Демократичні традиції в цій галузі були надзвичайно слабкі, а "авторитет" сили сприймався як належне.

Четвертий підсумок полягає в тому, що за 7 років війни багато людей звикли стріляти, вбивати. Ці риси були дуже небезпечні для майбутнього. Войовничість, готовність до виконання будь-яких наказів, бажання знайти ворога і знищити – все це відбулося на духовному і культурному рівні того покоління людей.

П'ятий підсумок полягає в тому, що безперспективним у політиці є шлях як експорту революції, так і експорту контрреволюції. Спроби реалізації цих політик на території Росії призвели до страшних наслідків в економіці, політиці, духовній сфері.

Шостий підсумок полягає в тому, що політика конфронтації, яка брала свій початок з 1917 р., не є реалістичною, не відбиває інтересів народів, не приносить користі нікому. Звідси випливає, що державним діячам слід уникати такої політики.

Сьомий підсумок полягає в тому, що громадянська війна була роками героїчного і трагічного. У 1918-1920 рр. загинуло 12-15 млн. чоловік (військових – 800 тис.). Що це, ціна Жовтневої революції, чи наслідок дій антирадянських сил?

Восьмий підсумок полягає в тому, що це був час здобуття національної незалежності і втрати її народами національних окраїн колишньої Російської імперії.

У сучасній історіографії утверджується плюралізм щодо поглядів на причини, характер і основні події 1918-1920 рр. на території Росії. Більшість дослідників цього періоду сходяться на тому, що в тих драматичних процесах винні обидві сторони – радянська влада і білогвардійці разом з іноземними інтервентами. Вирують політичні дискусії навколо питання про терор у роки громадянської війни. Одні дослідники вважають, що в розв'язанні терору винні органи радянської влади, інші – всю вину покладають на білогвардійців. Нам здається, що постановка цього питання є некоректною, оскільки попросту не буває громадянської війни без насильства, терору з обох сторін.

Міжнародне становище радянської Росії (з 1922 р. – СРСР) не було стабільним. Загроза нової інтервенції не була знята. Все це давало підстави Сталіну підтримувати тезу про оточену фортецю, довести централізацію управління країною до найвищих розмірів.

Таким чином, першою ознакою геополітичних змін в Європі в ході Першої світової війни стала Лютнева і Жовтнева революції 1917 р. в Росії.

У 1918 р. німецькі війська організували три наступи на позиції французів і англійців. 18 липня союзники перейшли в контрнаступ на р. Марні і більше не випускали воєнної ініціативи зі своїх рук. Остаточного удару по німецьких військах було нанесено союзними військами біля Ам'єна 8 серпня 1918 р. 28 серпня капітулювала Болгарія, через місяць запросили миру Австро-Угорщина і Туреччина.

За таких умов у Центральній і Південно-Східній Європі національно-визвольний рух охопив представників усіх верств населення. Національна буржуазія вимагала рівних прав з австрійською та угорською буржуазією. Селяни національних районів вимагали ліквідації феодальної власності на землю. Революційне крило соціал-демократії вело боротьбу за ліквідацію основ капіталізму.

Економічне становище національних окраїн Австро-Угорської імперії за роки війни погіршилось, що було причиною поширення ідеї влади трудящих. В Угорщині, Австрії стали виникати ради робітничих солдатських депутатів. Вплив ідей і революційних перетворень у Росії на політичне життя народів Східної Європи був незаперечним. На жовтень 1918 р. з австро-угорської армії дезертирувало 225 тис. солдатів.

5 – 6 жовтня 1918 р. в Загребі (Хорватія) відбулося Народне віче. На ньому була висунута ідея створення єдиної слов'янської держави. 29 жовтня така держава була створена (Держава СХС). 1 грудня 1918 р. було утворено королівство сербів, хорватів і словенців.

28 жовтня 1918 р. Національна рада у Празі проголосила створення Чехословацької держави. Того ж дня від Австро-Угорщини відділилися польські землі.

У ніч з 30 на 31 жовтня 1918 р. у Будапешті і Відні одночасно відбулися революції, в результаті яких в Австрії та Угорщині було повалено монархію Габсбургів. 12 листопада було проголошено утворення Австрійської республіки, а 16 листопада – Угорської.

1 листопада українці підняли повстання у Львові, але зустріли сильний опір з боку поляків. Розпочалася польсько - українська війна. 13 листопада був проголошений акт про утворення ЗУНР.

Таким чином, Австро-Угорська імперія припинила існування, а на її уламках утворилися нові незалежні держави. Австрія з великої імперії перетворилася в невелику європейську державу з населенням 6,1 млн. чол. Прибутки від колишніх імперських установ різко скоротилися. У результаті розриву економічних зв'язків різко скоротилося виробни-

цтво продукції, відбувалися демонстрації голодуючих жителів багатьох міст. Саме за таких обставин в урядових колах Австрії виникла ідея приєднання до більш багатой Німеччини.

Наступним етапом боротьби в деяких нових незалежних країнах стала проблема вибору шляху політичного і соціально-економічного розвитку. Для Угорщини це було встановлення радянської влади (2.03 - 1.07.1919 р.). Такого ж характеру події були в Словаччині. Перед Україною постали одночасно дві проблеми: національне возз'єднання і пошук шляху політичного і соціально-економічного розвитку.

Таким чином, другою ознакою геополітичних змін в Європі став розпад Австро-Угорської імперії та утворення незалежних держав у Східній Європі.

Революція в Німеччині: причини, характер, наслідки

Німеччина розпочинала Першу світову війну в умовах надзвичайно бурхливого економічного розвитку. Середньорічні темпи зростання промислового виробництва склали 4,1%, а в Англії – тільки 2% (приріст промислового виробництва в США на той час складав 4,2%, тобто практично був таким же, як і в Німеччині). Надвисокими темпами розвивалися нові галузі промисловості (електротехнічна, хімічна). За обсягом промислового виробництва Німеччина вийшла на друге місце у світі після США. Швидкий індустріальний прогрес Німеччини зумовив високі темпи зростання робітничого класу. Чисельність одних тільки промислових робітників складала понад 14 млн. чоловік, у т.ч. найманих робітників – понад 70% від всього працюючого населення країни. Ця обставина зумовила зростання його соціальної активності, вимоги введення передових норм трудового законодавства, проведення соціальних реформ. У німецьких профспілках напередодні війни нараховувалось біля 2,5 млн.чол.

Політичним виразником інтересів робітничого класу була Соціал-демократична партія. У ній, аж до початку Першої світової війни, були сильні марксистські позиції. Лідерами партії були такі відомі політики, як Бернштейн, Каутський та ін.

Особливістю історичного розвитку Німеччини було те, що в ній збереглися залишки феодалізму, перш за все, монархія і дворянство (юнкерство). Протиріччя між німецькою буржуазією і юнкерством посилювалися. Імператор Вільгельм II, як правило, виступав на боці юнкерства. Досить складною була і політична система Німеччини. Німецька імперія складалася з 22 монархій та трьох вільних міст (Гамбург, Бремен і Любек).

Таким чином, на 1914 рік Німеччина була країною, де не були вирішені багато важливих завдань буржуазної революції, в тому числі ліквідація монархії, пануючого становища юнкерства в землеволодінні, демократизація політичного устрою країни, перетворення Німеччини в єдину республіку. Все це свідчить про те, що в Німеччині зоставався ґрунт для буржуазної революції. До того ж політичний протест проти існуючої влади з боку робітничого класу був досить потужним, що дало можливість СДПН на виборах 1912 р. одержати більше 1/4 місць у рейхстазі.

Світова війна лише перервала шлях Німеччини в революцію. Військовий стан, запроваджений у країні з початком війни, душив демократичні політичні сили. Практично все доросле населення було мобілізоване на війну, на заводах і фабриках був введений суворий воєнний режим, збільшена тривалість робочого дня, скорочено зарплату робітників.

На 1918 рік економіка Німеччини була сильно виснажена. Загальний обсяг промислового виробництва склав тільки 57% довоєнного рівня. Країна задихалася в зашморзі дорожнечі та злидарства. Сільське господарство було у стані занепаду. Наприклад, у 1918 р. пшениці було зібрано лише 56% від довоєнного рівня. У країні гостро відчувалась нестача продуктів харчування. Починався голод.

Війна дорого коштувала Німеччині: майже 2 млн. загиблих, 7 млн. чоловік поранених. На війну було витрачено 150 млрд. марок. Державний борг з 5 млрд. на початок війни зріс до 160 млрд. марок на її кінець. Все це було основою сильного народного руху, який розгорнувся в Німеччині у 1918 р., складовою частиною якого були антивоєнні виступи в різних районах. Підтвердженням цього може служити загальний страйк робітників Берліна, який відбувся в січні 1918 р. Страйкарі вимагали негайного підписання справедливого демократичного миру. Антивійськові гасла були доповнені вимогами про-

ведення демократичних перетворень у країні, скорочення робочого дня(на деяких підприємствах він сягав 12 год.).

Під впливом подій у Берліні в боротьбу включилися робітники Рейнської області, Баварії, Саксонії та інших районів Німеччини. Загальна чисельність страйкарів сягнула 1,5 млн. чол. У ході страйків в Берліні та інших містах були утворені перші ради робітничих депутатів. Загальний страйк першої половини 1918 р. завершився поразкою. Однак готовність робітників та селян продовжувати боротьбу не була зламана.

Полівіння робітничого класу Німеччини привело до політичної кризи в СДПН. Одна частина партії звертає вправо, інша – вліво. Домінуючою стає теза про недопустимість "революційного насильства" під час війни. Розкол в СДПН став неминучим. Утворення Незалежної Соціал-демократичної партії Німеччини (її лідери К. Каутський, Г. Гаазе, Р. Гільфердинг) стало тому підтвердженням. Вони зайняли позицію виправдовування війни і заперечували можливість завоювання пролетаріатом політичної влади в умовах війни. К.Каутський пояснював це тим, що війна створила несприятливі умови для завоювання пролетаріатом влади, бо впало виробництво і зруйновані виробничі сили. Тому-то реформи, з його точки зору, могли стати єдиним шляхом еволюції капіталізму в соціалізм. Уся позиція К.Каутського знайшла чимало прихильників у робітничому середовищі.

Ліві соціал-демократи, і перш за все, Р. Люксембург, К. Лібкнехт, Ф. Меренг, К. Цеткін та ін., рішуче заперечували таку політичну лінію правих соціал-демократів і виступали проти війни, за переростання антивоєнних виступів робітників у революцію. Саме на цьому ґрунті у грудні 1918 р. відбулося організаційне оформлення групи "Спартак". Політичний курс цієї групи на відміну від СДПН і НСДПН був спрямований на підготовку до народної революції. Орієнтиром для них був шлях російських більшовиків.

У 1918 р. різко погіршилося військове положення Німеччини, поразки від військ Антанти стали серйозним військово-політичним екзаменом для правлячих кіл. Вони спробували зосередити владу в руках начальника Генерального штабу німецької армії генерал-фельдмаршала П. фон Гінденбурга та його заступника генерала Е. Людендорфа. У відповідь на це посилювався народний рух за припинення війни.

Можемо констатувати, що восени 1918 р. керівні кола Німеччини виявилися неспроможними забезпечити "внутрішній мир" в країні і перемогу у війні. Їх останнім політичним маневром було утворення 3 жовтня 1918 р. "коаліційного демократичного уряду" на чолі з принцом Максом Баденським. Принц був відомий у політичних колах як прибічник співпраці з СДПН. Вхідження до уряду представників СДПН Ф. Шейдемана та Г. Багера було підтвердженням їх готовності підтримати такий уряд. Разом з тим, утворення коаліційного уряду засвідчувало, що в Німеччині на осінь 1918 р. склалась революційна ситуація, коли не тільки "низи", але і "верхи" не могли більше жити, як до цього часу. До того ж уряд М. Баденського не хотів і не міг вирішити глобальні проблеми, які стояли перед Німеччиною. Виступи населення проти монархії – винуватця війни і страждань німців – стали масовими.

Революція в Німеччині розпочалася 3 листопада 1918 р. Військові моряки Кіля відмовились виконати наказ військового командування про вихід у море для ведення бойових дій проти англійського флоту. Командування флоту розпочало репресії проти моряків. Це і було причиною їх повстання. Повстання 20 тис. озброєних моряків підтримали робітники Кіля. У ході страйку була утворена рада робітничих та матроських депутатів, яка одразу ж приступила до озброєння народу, на кораблях були підняті червоні прапори, у місті почався загальний страйк.

Революційна хвиля з Кіля покотилась по всій Німеччині. Робітники скидали монархічні режими в німецьких державах і проголошували там республіки. 9 листопада почалися революційні події в Берліні. За наказом виконкому революційних старост, який складався зі спартаківців та лівих незалежних, розпочався загальний страйк робітників міста, який одразу ж переріс у збройне повстання. Були звільнені політв'язні. Страйкарі вимагали повалення монархії і встановлення соціалістичної республіки. До страйкарів приєднався військовий гарнізон. Страйкуючі захопили пошту, телеграф, вокзали.

У той же день канцлер М. Баденський уступив своє місце соціал-демократу Ф. Еберту. Лідери СДПН оголосили Німеччину "вільною республікою", пообіцяли утворити уряд

на основі "об'єднання усіх соціалістів". Одночасно лідери СДПН розгорнули боротьбу за оволодіння радами, Берлінською, в першу чергу. Вони запросили до уряду представників НСДПН (для створення ілюзії, що революція розвивається в інтересах робітників).

10 листопада 1918 р. відбулися збори Берлінської ради, на яких Ф. Еберт закликав до будівництва економіки на принципах соціалізму, що було зустрінуте лівими соціал-демократами з великою обережністю. Виконком, обраний на зборах Берлінської ради, складався з 12 представників СДПН і НСДПН (по 6 чол.) та 12 безпартійних солдатів. Карл Лібкнехт відмовився увійти до складу виконкому Берлінської ради через недовіру до деяких її членів.

Того ж дня збори Берлінської ради обрали Тимчасовий центральний уряд Німеччини – Раду народних уповноважених (по 3 представники від СДПН – Еберт, Шейдеман, Ландсберг і НСДПН – Гаазе, Дітман, Барг). Керівником уряду став голова СДПН Ф. Еберт. Збори Берлінської ради опублікували прокламацію, в якій стверджувалось, що революція в Німеччині уже завершилася, а носієм влади є ради робітничих та солдатських депутатів, які і здійснять усупільнення капіталістичних засобів виробництва.

Такі декларації лише приховували реальний стан, який склався в політичному житті, а саме: влада залишалася в руках буржуазії та юнкерства, яка реалізовувалась через правих лідерів СДПН та Раду народних уповноважених.

Уже 12 листопада 1918 р. Рада народних уповноважених опублікувала програмну заяву, в якій говорилося про необхідність захисту приватної власності. Про роль рад у ній уже мова не йшла.

До реальних здобутків революції слід віднести вирішення елементарних демократичних завдань – ліквідація монархії та встановлення республіки, проголошення основних прав та свобод громадян, припинення Німеччиною війни.

Перемир'я між Німеччиною та її противниками відбулося на території Франції у Комп'єнському лісі 11 листопада 1918 р. Взаємозв'язок між революцією і припиненням Німеччиною війни був очевидним.

До негативних реалій у діяльності уряду соціал-демократів слід віднести те, що залишився на своїх місцях старий державний апарат, абсолютно без змін було військове командування, нічого не було зроблено і в соціальній сфері. Уряд навіть не поставив питання про земельну реформу.

Таким чином, в листопаді 1918 р. соціал-демократи допомогли буржуазії зберегти владу в Німеччині. Псевдореволюційні фрази мали за мету ввести в оману широкі верстви робітничого класу. І вони повірили, що революція в Німеччині закінчилася.

Такий статус-кво не міг бути тривалим. Адже робітники мали ради, значна частина з них були озброєна. Тому-то перед Радою народних уповноважених постало два завдання: по-перше, законодавчо закріпити республіканський устрій та основні політичні права та свободи, для чого необхідно було скликати Установчі збори; по-друге, не допустити реального переходу влади до рук робітничих депутатів. З цією метою були зроблені реальні поступки профспілкам, а саме: підписано угоду про "трудова співпраця", згідно якої профспілки мали право на підписання колективних договорів з підприємцями; було обіцяно з 1 січня 1919 р. ввести 8-годинний робочий день. У тому ж руслі слід розглядати утворення Комісії по соціалізації, яка мала підготувати відповідні рекомендації для майбутніх Установчих зборів.

Революція змусила політичні партії пристосовуватися до нових реалій. Відбулася реорганізація буржуазних партій. Консерватори, вільні консерватори і християнсько-соціальна партія об'єдналися 22 листопада 1918 р. у Німецьку національну партію. Прогресистська партія і частина націонал-лібералів, об'єднавшись, назвали себе Німецькою демократичною партією. Праве крило націонал-лібералів з представниками крупної буржуазії утворили Німецьку народну партію. Католицька партія центру стала називатися Християнсько-демократичною партією. Усі буржуазні партії виступили за якнайшвидше припинення революції в Німеччині.

Потаємною стороною діяльності уряду Еберта був курс на роззброєння робітників та ліквідацію рад. Уже 14 листопада 1918 р. Еберт зажадав ліквідації загонів Червоної гвардії та передачі їх функцій по охороні революції "усім збройним силам республіки". Було

заборонено утворювати нові червоногвардійські загони і поставлена вимога до робітників про здачу зброї.

З другого боку, німецька армія та її керівництво zostалися в недоторканості. Під патронатом уряду розпочався процес утворення контрреволюційних воєнізованих загонів "громадянського ополчення". У листопаді - грудні 1918 р. йшов процес обмеження діяльності рад, їм було заборонено втручатися у справи військового командування, полишили їх права контролю за роботою залізничного транспорту, вугільної промисловості та продовольчих установ. У пропаганді робився наголос на те, що не ради, а Установчі збори дадуть робітникам роботу, голодним – хліб.

Спартаківці бачили загрозу революції з боку уряду Еберта і робили деякі кроки по запобіганню негативних тенденцій. Вони упродовж листопада – грудня 1918 р. не раз піднімали робітників на масові демонстрації, в пропаганді висунули гасло "соціальної республіки", виступали проти скликання Установчих зборів, за встановлення в Німеччині диктатури пролетаріату.

За умови того, що група спартаківців нараховувала на всю Німеччину декілька сот чоловік, довір'я значної частини робітників до уряду Еберта, його соціалістичної фразеології, слід визнати, що курс спартаківців на соціалістичну революцію був передчасним. Додамо, що і НСДП в тих конкретно-історичних умовах не зайняла чіткої позиції, хоча деякі компроміси і відстоювала, в т.ч. курс на скликання загально німецького з'їзду рад (а потім Установчих зборів), паралельного існування парламентських інституцій і рад та ін.

Така позиція НСДПН увійшла в різкий контраст з позицією спартаківців. Між двома загонами лівих у німецькому робітничому русі стали реальністю підозра, нетерпимість, тертя і навіть ворожнеча.

За таких умов реального здійснення демократичної альтернативи курсу Ради народних уповноважених не відбулося. І це було підтверджено на Першому Всенімецькому з'їзді рад, який відбувся в Берліні з 16 по 21 грудня 1918 р. Із 489 делегатів з'їзду лише 10 були спартаківцями, очолювані Ф. Геккертом і Є. Левіне. Незначним було число делегатів від НСДПН, всього 87 чол.

Головними рішеннями з'їзду були передача у країні всієї повноти влади Раді народних уповноважених (Рада не мала права відмінити рішення уряду) та рішення про скликання 19 січня 1919 р. Установчих зборів.

На кінець грудня 1918 р. праві сили уже мали своє військо, послабили позиції рад серед робітників. Відтепер вони могли розпочати відкритий наступ на ліві сили, що і почалося в січні 1919 р., коли розкол у робітничому русі, ілюзії щодо революційності уряду Еберта ще не були подолані.

Рішення лівих незалежних та Комуністичної партії Німеччини (утворена 30 грудня 1918 р.) розпочати 5 січня 1919 р. збройний виступ проти уряду Еберта було передчасним. Його поразка була неминуча. Революційний комітет (керівний орган збройного повстання) не мав наміру розвивати повстання далі, наперекір К. Лібкнехту був взятий курс на переговори з урядом Еберта. А уряд тим часом зібрав навколо Берліна значні військові сили і доручив Г. Носке подавити збройне повстання, на що Г. Носке відповів "Я відповідальності не боюся. Хтось же повинен стати кривавою собакою!"

Уже 8 січня уряд перервав переговори з Революційним комітетом і ввів війська до Берліну. За декілька днів опір робітників "силам порядку" припинився. Почалися репресії проти організаторів повстання. КПН була оголошена поза законом. Були заарештовані і вбиті без суду керівники КПН К. Лібкнехт і Р. Люксембург. Інші члени Ревкому були віддані до суду. Все це означало перемогу контрреволюції.

Окремі загони робітничого класу ще в лютому - березні 1919 р. протестували у формі страйків, мітингів. 3 березня 1919 р. в Берліні знову мало місце збройне повстання. У Бремені була проголошена соціалістична республіка, яка через чотири тижні була розгромлена "силами порядку". У квітні 1919 р. в Баварії також була проголошена соціалістична республіка. Головою уряду там став Є. Левіне. Уряд соціалістичної Баварії встановив робітничий контроль над виробництвом, націоналізував банки. Робітники одержали

ли зброю і розпочався процес утворення Баварської Червоної армії. У кінці травня 1919 р. і ця соціалістична республіка була розгромлена "силами порядку".

Причинами поразки революційних битв були заклик комуністів до встановлення в Німеччині диктатури пролетаріату, чого не хотіли ліві незалежні соціал - демократи, послаблення лівих сил внаслідок постійних репресій проти них на всій території Німеччини.

В умовах постійних репресій 19 січня 1919 р. були проведені вибори до Установчих зборів. Партії буржуазної коаліції одержали 54% голосів, а СДПН і НСДПН – 46%. Відповідно буржуазні партії одержали 236 депутатських мандатів, СДПН і НСДПН – 187. КПН участі у виборах до Установчих зборів не брала.

6 лютого 1919 р. в м. Веймарі розпочали роботу Установчі збори. Центральна Рада робітничих і солдатських депутатів передала їм свої права і повноваження. Це і був кінець влади рад у Німеччині.

11 лютого 1919 р. Установчі збори обрали Ф. Еберта першим президентом Німецької республіки. Головним результатом роботи Установчих зборів було прийняття 31 липня 1919 р. Конституції Німеччини. У ній були записані положення про впровадження демократичних прав і свобод, про можливість проведення референдумів з найбільш важливих політичних проблем. Громадяни Німеччини, яким виповнилось 20 років, мали право обирати і бути обраними до усіх органів влади. Рейхстаг ставав вищим законодавчим органом країни. Уряд і канцлер були відповідальними перед Рейхстагом. Зауважимо, що від кайзерівської Німеччини в цьому відношенні нічого не залишилося.

Закон про соціалізацію, який також прийняли Установчі збори, мав, перш за все, не допустити "дикої соціалізації". Виробничі ради (фабрично-заводські комітети) мали замінити політичну діяльність рад робітничих і солдатських депутатів.

І все-таки варто відзначити, що соціальне законодавство закладало елементарні форми соціальної захищеності громадян. Слабкість лівих сил у німецькій революції дала можливість буржуазії обмежити виконання узаконених соціальних прав громадян.

Щодо формування державного устрою, то і в цьому питанні були протиріччя. Збереження Рейхстагу (імперської ради) та його досить міцні політичні позиції було одним з протиріч. Інститут президентства був явно переобтяжений правами. Президент згідно конституції мав право відмінити демократичні свободи, вводити у країні надзвичайний стан, використовувати війська для підтримування громадянського спокою та ін.

Таким чином, революція в Німеччині була відбиттям політичних настроїв громадян, які не могли простити кайзеру того, що сталося в Німеччині з 1914-1918 рр. Революція завершилась прийняттям Веймарської конституції. В Німеччині було ліквідовано монархію, встановлено буржуазно-демократичну республіку. Політичне протистояння лівих сил з буржуазією не припинилося. У кінцевому рахунку праві буржуазні сили здолали ліві сили.

Революція і Веймарська республіка в Німеччині були третьою ознакою геополітичних змін в Європі.

(Продовження у наступному номері)

Pavlo Korinenko

THE NEWEST HISTORY OF THE COUNTRIES OF EUROPE AND AMERICA (1918-1945)

This textbook is attempt to publish a rate of lectures which is read for student of historical faculty Ternopolskogo of the state pedagogical university of a name of V. Gnatjuka during last years. In it the major events of the newest history of the countries of Europe and America (1918-1945) are displayed. The main attention is allocated to disclosing to geopolitic changes in the world in consequence od the First world war; to political movements and the international attitudes at the period. Separ ate by those are devoted to the analysis and sociopolitical development of the countries of Europe and

America, to activity of their governments. In a theme the second world global its reasons, character and consequences for peoples of Europe and America are opened.

The textbook is prepared with display of sights and concept of modern domestic and foreign historians. It students of historical faculties of universities may use, the teacher of high schools, everyone who is interested in problems of a history of XX century.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Микола Алексівець** – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, декан історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Марія Алексівець** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Леся Алексівець** – кандидат історичних наук, асистент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Галина Басара** – аспірантка Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Надія Білик** – кандидат історичних наук, старший викладач Тернопільської академії народного господарства.
- Інна Боровська** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Оксана Гомотюк** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільської академії народного господарства.
- Тетяна Гонтар** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Тетяна Гончарук** – кандидат історичних наук, старший викладач Тернопільської академії народного господарства.
- Людмила Давидович** – здобувач Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Олександра Демченко** – кандидат педагогічних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Іван Зуляк** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ігор Іванюта** – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Степан Качараба** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Павло Коріненко** – професор, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Іван Куций** – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Світлана Лук'яненко** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Марія Мандрик** – здобувач історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Андрій Мінаєв** – здобувач Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Олександр Олієвський** – здобувач Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

-
- Олег Полянський** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Вячеслав Прошин** – здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Михайло Ревуцький** – кандидат філософських наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Віктор Смолінський** – доцент Кам'янець-Подільської аграрно-технічної академії.
- Володимир Ткач** – аспірант кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства.
- Оксана Трум** – аспірантка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Анатолій Фартушняк** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Юрій Фартушняк** – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ірина Федорів** – аспірантка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Андрій Федорук** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Руслан Чигур** – аспірант кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства.
- Олександр Шама** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лілія Шологон** – викладач коледжу (м. Коломия).
- Василь Штокало** – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Іван Шумський** – асистент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Юрій Юрик** – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Оксана Ятищук** – асистент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ДО 135-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М.ГРУШЕВСЬКОГО	3
<i>Микола Алексісвець, Лєся Алексісвець</i>	<i>4</i>
РОЛЬ М.ГРУШЕВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ	
ВІДРОДЖЕННІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	4
<i>Оксана Трум</i>	<i>7</i>
РОЛЬ М.ГРУШЕВСЬКОГО У ПІДНЕСЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ	
САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	7
(КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)	7
РОЗДІЛ 2. НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ	15
<i>Ігор Іванюта</i>	<i>16</i>
РОЛЬ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА	16
У ДОСЛІДЖЕННІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ	16
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	16
<i>Олег Полянський</i>	<i>22</i>
ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ, ЧИСЕЛЬНОСТІ Й ПЕРІОДИЗАЦІЇ	
БОРОТЬБИ УПА	22
РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	38
<i>Марія Алексісвець</i>	<i>39</i>
ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ УМОВИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ	39
ТА ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ В ДАВНІЙ І СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ УКРАЇНІ	39
<i>Віктор Смолінський</i>	<i>45</i>
КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКВИ НА ПОДІЛЛІ	45
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПЕРША ПОЛ. ХІХ СТ.)	45
<i>Андрій Федорук</i>	<i>50</i>
БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ І ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО ОХОТНИЦЬКИХ	
ГЕТЬМАНСЬКИХ ПОЛКІВ У ВІЙНАХ З ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ 1676-1681	
ТА 1686-1700 РР	50
<i>Оксана Ятширук</i>	<i>63</i>
ГОЛОВНІ УБОРИ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН КІНЦЯ ХVІІ-ХІХ СТ.	63
(НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ Г.Ф.КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА)	63
<i>Юрій Фартушняк</i>	<i>67</i>
РОЗМІЩЕННЯ І РОЗВИТОК ЦУКРОБУРЯКОВОГО ВИРОБНИЦТВА	
ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	67
<i>Іван Куций</i>	<i>72</i>
ТЕОРІЯ "ІСТОРИЧНОЇ ПОХИБКИ" ПОЛЬЦІ В ІСТОРИКО-	
ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ С.КАЧАЛИ	72
<i>Вячеслав Прошин</i>	<i>79</i>
УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	79
<i>Лілія Шологон</i>	<i>84</i>
ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКИХ	84
ВЧИТЕЛЬСЬКИХ ТОВАРИСТВ ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ	84

(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.).....	84
<i>Тетяна Гончарук</i>	95
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА КОНФРОНТАЦІЯ В ГАЛИЧИНІ.....	95
В 90-Х РР. ХІХ–1914 Р.....	95
<i>Анатолій Фартушняк, Юрій Фартушняк</i>	100
УЧАСТЬ РОБІТНИКІВ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1905 Р.....	100
<i>Ірина Федорів</i>	104
МІСЦЕ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОГО У ДЕРЖАВОТВОРЧІЙ КОНЦЕПЦІЇ МИРОНА КОРДУБИ.....	104
<i>Олександр Олієвський</i>	109
ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ТИЛУ І ДОПОМОГА ФРОНТУ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОСІЙСЬКОЇ ПРЕСИ).....	109
<i>Оксана Гомотюк, Людмила Давидович</i>	113
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ УКРАЇНСЬКОГО.....	113
НАРОДУ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ АСПЕКТІ.....	113
(БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 РР.).....	113
<i>Галина Басара</i>	117
МУНІЦИПАЛЬНА ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ЇЇ УРЯДІВ.....	117
<i>Василь Штокало</i>	124
СТВОРЕННЯ ТА ПОЧАТКИ ДІЯЛЬНОСТІ.....	124
УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ.....	124
<i>Надія Білик</i>	130
ІСТОРИЧНА ЕПОПЕЯ БОГДАНА ЛЕПКОГО "МАЗЕПА".....	130
(ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ).....	130
<i>Степан Качараба</i>	135
ЕМІГРАЦІЯ ЄВРЕЇВ ІЗ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В АРГЕНТИНУ.....	135
(1919 – 1939).....	135
<i>Марія Мандрик</i>	142
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА.....	142
ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ 1920–1940 РР.:.....	142
ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ.....	142
<i>Іван Зуляк</i>	149
ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ "ПРОСВІТИ" СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ.....	149
(1920 – 1939).....	149
<i>Юрій Юрик</i>	153
ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН ТА РЕАКЦІЯ НА НЕЇ НАЦІОНАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНИХ СИЛ (1929 – 1935 РР.).....	153
<i>Тетяна Гонтар</i>	160
ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ЗАГОСТРЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ КОНФРОНТАЦІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ 1944 – 1946 РР.....	160
<i>Руслан Чигур</i>	164

НАСЛІДКИ НЕРАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ МІНЕРАЛЬНО-СИРОВИННИХ РЕСУРСІВ В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ 164	164
У 1970 – 1990-Х РОКАХ..... 164	164
<i>Володимир Ткач</i> 175	175
НІМЦІ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СПІВІСНУВАННЯ..... 175	175
ТА СУЧАСНІ РЕАЛІЇ..... 175	175
РОЗДІЛ 4. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ..... 180	180
<i>Інна Боровська</i> 181	181
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ АМЕРИКАНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ 181	181
І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В 1865–1877 РОКАХ 181	181
(АНАЛІЗ ОФІЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ) 181	181
<i>Леся Алексієвець</i> 184	184
ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОЛЬЩІ У	
МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918–1939 РР.)..... 184	184
<i>Світлана Лук'яненко</i> 196	196
ПОЛЬСЬКА ПОЛІТИКА "ПАЦИФІКАЦІЇ" І ЇЇ НАСЛІДКИ..... 196	196
В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ 196	196
<i>Андрій Мінаєв</i> 198	198
ІДЕЙНІ ВИТОКИ МОЛОДІЖНОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ..... 198	198
60–Х РР. ХХ СТ. В КРАЇНАХ ЗАХОДУ 198	198
<i>Олександра Демченко</i> 204	204
ДЕРЖАВА, СІМ'Я І СИСТЕМА ОСВІТИ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ..... 204	204
(XVIII СТ. – 60–І РОКИ ХХ СТ.) 204	204
РОЗДІЛ 5. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО 208	208
<i>Іван Шумський</i> 209	209
МОЛОДІЖНИЙ РУХ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1920–1939): ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
ДОСЛІДЖЕННЯ..... 209	209
РОЗДІЛ 6. ПОРАДИ ВИКЛАДАЧАМ І СТУДЕНТАМ ВИЩИХ	
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ 212	212
<i>Іван Зуляк, Михайло Ревуцький</i> ,..... 213	213
<i>Олександр Шама, Іван Шумський</i> 213	213
ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ 213	213
<i>Павло Коріненко</i> 216	216
НОВІТНЯ ІСТОРІЯ КРАЇН ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ (1918-1945 РР.)..... 216	216
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 233	233

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 13. – Тернопіль. – 2001. – 239 с.

Комп'ютерний набір: Богдан Луговий, Юрій Древницький
Комп'ютерне оформлення: Володимир Брославський

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. м. Кривоноса, 2
Тел. (0352) 33-78-88

Здано до складання 12.09.2001. Підписано до друку 7.11.2001. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 23,1. Обліково-видавничих аркушів 30.
Замовлення 126. Тираж 300 прим. Свідоцтво про реєстрацію ТР №241 від 18.11.97.

Увага

I. Для публікації матеріалів в журналі необхідно подати до редакції:

- ✓ статтю в редакторі Word (версія не нижче 6.0/95 шрифт Times New Roman) на дискеті (файл називається за прізвищем автора латинськими буквами з вказівкою на версію Word. Наприклад, Strishynec95, Strishenec97. Де 95 і 97 – версії Word. Файл обов'язково у двох копіях 95 та 97 версії) й якісно надруковану на білому папері формату А4;
- ✓ рецензію провідного фахівця з даної галузі наук, як правило, доктора наук, відповідно завірнену;
- ✓ виписку із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;
- ✓ експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
- ✓ відомості про автора (прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), місце роботи, посада, науковий ступінь та звання, адреса, телефон)

II. Вимоги до оформлення друкованих праць:

1. Формат сторінки А4.
2. Поля 2x2x3x1.
3. Шрифт Times New Roman, Arial.
4. Величина шрифту – 14.
5. Інтервал: 1, 5 (Ctrl+5).
6. Абзац: 1, 25 см.
7. Рядків на сторінці – 29–30.
8. Символів на рядок – 65–70.
9. Між роками ставиться тире (1917–1920).
10. По тексту використовуються заокруглені дужки, для посилань квадратні.
11. Ініціали (Алексієвець М.М.; М.М. Алексієвець), роки (1917–1920 рр.), а також перед квадратною дужкою посилання (" [14: 23]") ставляться непереносимі пробіли.
12. Посилання на список використаних джерел: [12: 56–57; 14: 23], [14: 23], [14: арк. 23],
 - ✓ де "12" та "14" порядковий номер у списку використаних джерел;
 - ✓ "56–57, 23" – номери сторінок;
 - ✓ арк.23 – вказівка на номер аркуша в архіві;
 - ✓ ": " ставиться після порядкового номера у списку використаних джерел;
 - ✓ ", " – між номерами сторінок;
 - ✓ ";" – між порядковими номерами різних джерел.
13. Зразок оформлення списку використаних джерел:
 - ✓ Июль-ноябрь 1758 г. Ученая переписка префекта Киевской Академии Самуила Миславского с профессором Христианом Баумейстером // Акты и документы. – Отд. II. – Т. V. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1908. – С. 222–224.
 - ✓ Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: НаУКМА. – 1995. – С. 36–37.
 - ✓ Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
 - ✓ Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С.О. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
 - ✓ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7248.

Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII-XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1964. – 116 с.